ความสำคัญทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา : บทบาทของเจ้าเมือง ตระกูล ณ ราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2388

โดย

นางขจีรัตน์ ไอราวัณวัฒน์

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ภาควิชาประวัติศาสตร์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร

พ.ศ. 2532



THE POLITICAL IMPORTANCE OF NAKHON RATCHASIMA IN THE EARLY BANGKOK PERIOD : A STUDY OF THE ROLE OF THE NA RATCHASIMA RULING FAMILY, 1782 - 1845

Mrs. Kachirat Airawanwat

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment

of the Requirements for Degree

Master of Arts

Department of History

Graduate School

1989

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร อนุมัติให้วิทยานิพนธ์เรื่อง "ความสำคัญทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา : บทบาทของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2388" เสนอโดย นางขจีรัตน์ ไอราวัณวัฒน์ เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

(ลงชื่อ)..............................

(อาจารย์ ดร.สมเจตน์ ไวยาการณ์)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่ ๒๕ เดือน ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๓๒

ผู้ควบคุมวิทยานิพนธ์

ผู้ช่วยศาสตราจารย์ มลิวัลย์ แตงแก้วฟ้า

คณะกรรมการตรวจสอบวิทยานิพนธ์

..............................ประธานกรรมการ

(อาจารย์ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร)

วันที่ 18 เดือน ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๓๒

..............................กรรมการ

(อาจารย์ฉลอง สุนทราวาณิชย์)

18 / ตุลาคม / ๒๕๓๒

..............................กรรมการ

(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ มลิวัลย์ แตงแก้วฟ้า)

18 / ตุลาคม / ๒๕๓๒

หัวข้อวิทยานิพนธ์ ความสำคัญทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา : บทบาทของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2388

ชื่อ นางขจีรัตน์ ไอราวัณวัฒน์

สาขาวิชา ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้

ภาควิชา ประวัติศาสตร์

ปีการศึกษา 2532

บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์เรื่องนี้มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาพัฒนาการทางการเมืองของเมืองนครราชสีมาในช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ อันเป็นช่วงเวลาซึ่งเมืองนครราชสีมาเพิ่มบทบาทสำคัญทางการเมืองภายในภูมิภาคอีสาน-ลาวมากขึ้น จนกระทั่งเกิดการกระทบกระทั่งกับอำนาจทางการเมืองของเวียงจันทน์ ประเทศราชสำคัญของไทย การกระทบกระทั่งนี้กลายเป็นชนวนสำคัญซึ่งนำไปสู่วิกฤติการณ์ทางการเมืองครั้งสำคัญที่สุดครั้งหนึ่งของประวัติศาสตร์ไทย นั่นคือ การกบฏของเจ้าอนุวงศ์ ซึ่งเกิดขึ้นในปี พ.ศ. 2369 ทั้งนี้ ผู้วิจัยใช้วิธีการศึกษาโดยวิเคราะห์ผ่านบทบาททางการเมืองของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา ซึ่งเป็นตระกูลขุนนางท้องถิ่น และสืบทอดอำนาจปกครองเมืองนครราชสีมาอย่างต่อเนื่องระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2388 โดยมีข้อสมมติฐานว่าการศึกษาบทบาททางการเมืองของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา จะช่วยให้บรรลุจุดมุ่งหมายดังกล่าวข้างต้น

จากการศึกษาพบว่า ในช่วงเวลาที่ขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา มีอำนาจปกครองเมืองนครราชสีมา ผู้นำแห่งตระกูล ณ ราชสีมาทุกคนซึ่งดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมา ล้วนแล้วแต่เป็นผู้มีความสามารถ โดยเฉพาะความสามารถทางด้านการทหาร ซึ่งเป็นคุณสมบัติสำคัญของผู้ดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมา ทั้งนี้เพราะเมืองนครราชสีมานั้นมีความสำคัญในฐานะที่เป็นฐานกำลังสำคัญของราชสำนักกรุงเทพ ทั้งในการควบคุมดูแลผลประโยชน์ทางการเมือง และเศรษฐกิจภายใน

ภูมิภาคอีสาน-ลาวให้แก่ราชสำนักกรุงเทพ รวมทั้งเป็นฐานกำลังสำคัญในการทำสงครามแย่งชิงเขมรกับเวียดนาม บทบาททางการเมืองของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา จึงช่วยลดภาระของพระราชวงศ์จักรีในการควบคุมดูแลหัวเมืองอีสาน-ลาว ในขณะเดียวกันก็สามารถขยายอำนาจปกครองของเมืองนครราชสีมาลึกเข้าไปยังบริเวณตอนต้นลุ่มแม่น้ำชีอีกด้วย แต่สำหรับหัวเมืองอีสาน-ลาว ตลอดจนประเทศราชเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ การเติบโตในอำนาจทางการเมืองของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา ทำให้เจ้าหัวเมืองเหล่านั้นสูญเสียผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจ ดังนั้น เจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา จึงได้รับปฏิกิริยาต่อต้านจากเจ้าหัวเมืองอีสาน-ลาวบางเมืองเป็นบางครั้ง ครั้งสำคัญคือ คราวเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ ดังปรากฏว่าฝ่ายปฏิกิริยาพากันให้ความร่วมมือแก่เจ้าอนุวงศ์ในการนำกำลังมายึดครองเมืองนครราชสีมา และทุกครั้งที่มีปฏิกิริยาจากเจ้าหัวเมืองต่อเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา พระราชวงศ์จักรี ก็จะลดอำนาจทางการเมืองของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมาลงไป นอกจากนั้นในบางครั้งเช่นกัน เจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา ก็ได้รับปฏิกิริยาจากพระราชวงศ์จักรีด้วย โดยเฉพาะช่วงทศวรรษ พ.ศ. 2380 อันเป็นปฏิกิริยาซึ่งเกิดจากการที่พระราชวงศ์จักรีไม่สามารถควบคุมผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจของเมืองนครราชสีมาได้อย่างเต็มที่เพราะผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจส่วนใหญ่ตกอยู่ในมือของขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา ดังนั้น ภายหลังจากการอสัญกรรมของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เจ้าเมืองผู้มีอำนาจและบทบาททางการเมืองมากที่สุดของตระกูล ณ ราชสีมา พระราชวงศ์จักรีจึงเข้ามาควบคุมอำนาจปกครองเมืองนครราชสีมาอย่างใกล้ชิด โดยการแต่งตั้งขุนนางจากเมืองหลวงมาเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาต่อ ๆ มา.

Thesis Title The Political Importance of Nakhon Ratchasima in the Early Bangkok Period : A Study of the Role of the Na Ratchasima Ruling Family, 1782-1845

Name Mrs. Kachirat Airawanwat

Concentration History of Southeast Asia

Department History

Academic Year 1989

Abstract

The objective of this thesis is to study political developments of Nakhon Ratchasima in the early Bangkok period, the proliferation of its political influence over the northeastern region and Laos, and subsequent conflicts with the administration of Vientiane, a major vassal state of the Kingdom of Thailand at that time, which eventually led to an important political crisis in the history of Thailand, that was the rebellion led by Lao Prince Anouvong in 1826. In composing this thesis, the researcher applied the analysis method of study to look into political roles played by the local aristrocratic family of na Ratchasima during their reign of power from 1782 to 1845 and to establish the hypothesis to achieve the above-mentioned objective of this thesis.

The study has proved that the nobelity of the na Ratchasima Family, in particular its leading members who had assumed the ruling positions in Nakhon Ratchasima possessed high calibers and were reputed

for their military expertise. In fact, this extraordinary qualification had warranted their position as the regional rulers regarded as an important power base of the Palace in Bangkok for it had been entrusted to safeguard both political and economic interests of the monarchy in the northeastern region and laos. Militarily speaking, Nakhon Ratchasima also served as a key stronghold for the Thai armed forces in waging wars against Vietnam for the conquer of Cambodia, alleviated the heavy burden for the Chakri Dynasty in overseeing the northeastern region and Laos, and enabled the latter to penetrate its domination deep into the upper part of the Chi River Basin. However, growth of the na Ratchasima Family's political power was achieved at the expense of the economic gains of those rulers of small towns in the northeastern region and Laos. Consequently, the rulers from the na Ratchasima Family had to face their opposition on several occasions. The major noteworthy incident was the Prince Anou-led rebellion in which number of chieftains and rulers in the region and Laos had rendered their full cooperation in the attempt to sieze Nakhon Ratchasima. Every uprising against the ruling family of na Ratchasima could always irritate the Chakkri Dynasty and resulted in the reduction of its political power. During the period of 1835-1845, the Chakkri Dynasty came to realize that it had lost its full control over the regional economy which was in the hands of the na Ratchasima Family. After the death of Chao Phraya Nakhon Ratchasima (alias Thongin na Ratchasima), the most politically influential and zealous governor of Nakhon Ratchasima, the

Chakkri Dynasty decided to retrieve the administrative power of this important base by sending noblemen from Bangkok to assume the ruling role ever since.

กิตติกรรมประกาศ

ผู้วิจัยรู้สึกซาบซึ้งต่อความเมตตา คำแนะนำ และความปรารถนาดีจากท่าน ผู้มีส่วนช่วยให้วิทยานิพนธ์เรื่องนี้ประสบความสำเร็จด้วยดี ขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ มลิวัลย์ แตงแก้วฟ้า อาจารย์ที่ปรึกษาผู้ให้ทั้งความเอาใจใส่และคำแนะนำที่มีค่า คำแนะนำที่เป็นประโยชน์จากศาสตราจารย์ วิลาศวงศ์ พงศะบุตร ผู้ช่วยศาสตราจารย์ กาญจนี ละอองศรี อาจารย์ ดร.วินัย พงศ์ศรีเพียร และอาจารย์ ฉลอง สุนทราวาณิชย์ ขอขอบพระคุณบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร ซึ่งให้ทุนอุดหนุนงานวิจัยนี้เป็นจำนวน 5,000 บาท ขอบคุณเจ้าหน้าที่ทุกท่านในห้องเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ คุณชุมพล ดุลลาพันธ์ ช่วยแปลบทคัดย่อ คุณรังสรรค์ เลิ้งไพบูลย์ ช่วยทำแผนที่ คุณเบญจางค์ อินทรโสฬส คุณวิทยา อินทะกนก คุณพยงค์ ลิมปิสวัสดิ์ (จูฑะพล) และคุณประสิทธิ์ อุดตมะบูรณ ช่วยจัดหาข้อมูล ข้อมูลและกำลังใจจากญาติผู้ใหญ่หลายท่าน กำลังใจและความช่วยเหลือจากมิตรผู้น่ารัก คุณมะลิ มกรามณี คุณสุนิสา พลวัน คุณชลัยทิพย์ เลิศกวีพร คุณกาญจนา หงษ์วิไล และเพื่อน ๆ อีกหลายท่านซึ่งไม่อาจจะกล่าวนาม ณ ที่นี้ได้ทั้งหมด กำลังใจและความเอาใจใส่จากพี่และน้อง ๆ ทุกคน สำหรับแม่เข็มเพชร เนนเลิศ ผู้รอคอยความสำเร็จของลูกด้วยความรัก ความห่วงใยและความอดทน เป็นพลังใจสูงสุดในความมานะพยายามที่จะสร้างผลงานนี้ และพลังสูงสุดอีกส่วนหนึ่งมาจากลูกดูดี ลูกดิณห์ ผู้รอคอยความสำเร็จของวิทยานิพนธ์เล่มนี้ด้วยความอดทนและความเข้าใจเป็นอย่างยิ่ง.

สารบัญ

หน้า

หน้า

บทที่

สารบัญแผนภูมิ

หน้า

สารบัญแผนที่

หน้า

แผนที่หมายเลข

บทที่ 1

บทนำ

ในปี พ.ศ. 2430 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตัดสินพระทัยให้สร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ–นครราชสีมาเป็นสายแรกที่เป็นการลงทุนโดยภาครัฐบาลสมัยนั้น พระองค์มีพระราชดำริต่อการตัดสินพระทัยครั้งนั้นว่า

> การสร้างหนทางรถไฟเดินไปมาในระหว่างหัวเมืองไกล เป็นเหตุให้เกิดความเจริญแก่บ้านเมืองได้เป็นอย่างสำคัญอันหนึ่ง เพราะทางรถไฟอาจจะชักย่นหนทางหัวเมืองซึ่งตั้งอยู่ไกล ไปมาถึงกันยากให้กลับเป็นหัวเมืองใกล้ ไปมาถึงกันโดยสะดวกเร็วพลัน การย้ายขนสินค้าไปมาซึ่งเป็นการลำบาก ก็สามารถจะย้ายขนไปมาถึงกันได้โดยง่าย เมื่อเป็นดังนี้ หัวเมืองใดซึ่งที่ดินอุมดี แต่สินค้ายังไม่บริบูรณ์ เพราะขัดหนทางไปมายาก ไม่สามารถที่ย้ายขนสินค้าที่จะบังเกิดขึ้นไปค้าขายแลกเปลี่ยนกันกับหัวเมืองอื่นได้ ก็คงมีผู้อุตสาหคิดสร้างทำแลเพาะปลูกส่งสินค้านั้นให้มากยิ่งขึ้น เป็นการเปิดโอกาสให้ประชาราษฎรมีทางตั้งการทำหากินกว้างขวางออกไป แลทำทรัพย์สมบัติกรุงสยามให้มากมียิ่งขึ้นด้วย ทั้งเป็นคุณประโยชน์ในการบังคับบัญชา ตรวจตราราชการบำรุงรักษาพระราชอาณาเขตให้ราษฎรอยู่เย็นเป็นสุขได้โดยสะดวก อาศัยเหตุนี้ทั้งปวง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราชดำริพร้อมด้วยความคิดอ่านเสนาบดี เห็นสมควรสร้างทางรถไฟตั้งแต่กรุงเทพฯ ถึงเมืองนครราชสีมาเป็นสายแรก[1]

---

[1]ประกาศสร้างรถไฟสยาม แต่กรุงเทพฯ ถึงเมืองนครราชสีมา, รวมเรื่องนครราชสีมา พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางบุญเหลือ พลราษฎร์บำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุดา), อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา, 7 เมษายน 2511, หน้า 77–78.

พระราชดำรินี้สะท้อนให้เห็นข้อเท็จจริงว่า เมืองนครราชสีมาเป็นแหล่งผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจสำคัญที่สุดแหล่งหนึ่งในราชอาณาจักร จนกระทั่งทำให้เกิดการตัดสินใจสร้างทางรถไฟสายนี้เป็นสายแรก อย่างไรก็ตาม เหตุผลทางด้านเศรษฐกิจเป็นเพียงส่วนหนึ่งของการตัดสินใจสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพฯ – นครราชสีมา ยังมีเหตุผลสำคัญอีกประการหนึ่ง นั่นคือ การหวังผลทางด้านยุทธศาสตร์ ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการขยายอำนาจของฝรั่งเศสเข้ามายังหัวเมืองอีสาน–ลาวตั้งแต่ต้นรัชกาล ทำให้รัฐบาลในสมัยนั้นตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องเสริมสร้างศักยภาพทางด้านกำลังทหารภายในภูมิภาคนี้ เพื่อสะกัดกั้นการขยายอำนาจของฝรั่งเศส รวมทั้งเพื่อรักษาอำนาจรัฐที่มีอยู่เหนือภูมิภาคนี้ให้มั่นคงขึ้น การสร้างรถไฟมายังเมืองนครราชสีมา จึงยังประโยชน์ทั้งด้านการเมืองและเศรษฐกิจ โดยทางด้านการเมืองนั้นก็คือ ทางรถไฟจะกลายเป็นเส้นทางยุทธศาสตร์สำคัญ ซึ่งสามารถลำเลียงกำลังทหารและอาวุธมายังเมืองนครราชสีมา อันเป็นฐานกำลังของฝ่ายรัฐบาลได้รวดเร็วยิ่งขึ้น ดังนั้น ภายหลังจากการตัดสินใจสร้างทางรถไฟมายังเมืองนครราชสีมา และเริ่มการก่อสร้างในเวลาอีก 3 ปีต่อมา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดให้มีการปฏิรูปการทหารที่เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองแรก เมื่อ พ.ศ. 2438 เพื่อปรับปรุงการทหารของเมืองนครราชสีมาให้มีประสิทธิภาพ เข้มแข็งพอที่จะดูแลและควบคุมสถานการณ์ต่าง ๆ ภายในภูมิภาคนี้ ในการนี้ไม่เพียงแต่มีการจัดตั้งกองกำลังทหารแบบสมัยใหม่ที่เมืองนครราชสีมาเท่านั้น ยังมีการทะเบียนราษฎรที่เมืองนครราชสีมา มีการฝึกการรบแบบกองโจรให้แก่ราษฎรตามหมู่บ้านในลักษณะเป็นหมู่บ้านป้องกันตนเอง รวมทั้งพระราโชบายที่จะใช้เขตกำแพงเมืองนครราชสีมาเป็นฐานที่ตั้งของกองทหาร เพราะมีกำแพงเมืองและคูเมืองเป็นแนวป้องกันแต่เดิมแล้ว[2]

การเปลี่ยนแปลงทั้งหมดข้างต้น เป็นเพียงช่วงหนึ่งของประวัติศาสตร์เมืองนครราชสีมา ซึ่งบ่งชี้ถึงความสำคัญของเมืองนครราชสีมา 2 ประการ คือ ความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจ และความสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์ แต่สำหรับประวัติศาสตร์เมืองนครราชสีมาแล้ว ความสำคัญทั้ง 2

---

[2]แต่ภายหลังก็มาจัดตั้งกองทหารอยู่ด้านนอกกำแพงเมืองด้านใต้ คือ ที่ตั้งของกองบัญชาการทหาร ภาคที่ 2 ค่ายสุรนารี ในปัจจุบัน

ประการนี้ เป็นแก่นแท้ของความสำคัญในทางประวัติศาสตร์ของเมืองนครราชสีมาตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

<u>ที่มาและความสำคัญของปัญหา</u>

แม้ว่าเรื่องราวของเมืองนครราชสีมาหรือรับรู้กันโดยทั่วไปในอีกชื่อหนึ่งคือ เมืองโคราช ได้รับการศึกษามาบ้างพอสมควร โดยเฉพาะการศึกษาในเชิงโบราณคดี ซึ่งมีผลงานการศึกษาค้นคว้าเกี่ยวกับเมืองนครราชสีมาเป็นจำนวนมากพอสมควร แต่สำหรับงานด้านประวัติศาสตร์ มีงานวิจัยเกี่ยวกับประวัติศาสตร์เมืองนครราชสีมาเพียงงานเดียว คืองานวิจัยของ พวงไข่มุกข์ คุณารัตนพฤกษ์ เรื่องความสำคัญของเมืองนครราชสีมา ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411-2453) สำหรับประวัติศาสตร์เมืองนครราชสีมาในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ กล่าวได้ว่ายังไม่มีการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองนครราชสีมาอย่างจริงจัง แม้ว่าเรื่องราวของเมืองนครราชสีมาจะปรากฏในงานวิจัยเกี่ยวกับท้องถิ่นอีสานอีกเป็นจำนวนมาก แต่ก็เป็นเพียงส่วนประกอบของงานวิจัยนั้น ๆ มากกว่า ทั้ง ๆ ที่ประวัติศาสตร์เมืองนครราชสีมาในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์เป็นช่วงสำคัญ และน่าสนใจมากที่สุดช่วงหนึ่ง เพราะเป็นช่วงที่เมืองนครราชสีมาขยายอำนาจและบทบาททางการเมืองของตนเข้าไปเกี่ยวข้องกับหัวเมืองภายในภูมิภาค จนกระทั่งทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพการเมืองภายในภูมิภาคอีสาน-ลาว นั่นคือ การรวมตัวของเจ้าหัวเมืองอีสานบางเมืองกับเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ เพื่อทำการต่อต้านอำนาจเจ้าเมืองนครราชสีมาในเหตุการณ์ ซึ่งเป็นที่รับทราบกันโดยทั่วไป คือ กบฏเจ้าอนุวงศ์ นอกจากนั้นประวัติศาสตร์ของเมืองนครราชสีมาในช่วงเวลานี้ ยังมีการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคม ทางด้านเศรษฐกิจนั้น การเพิ่มพูนกำลังผู้คน การขยายขอบเขตอำนาจปกครองไปยังหัวเมืองขึ้นอย่างกว้างขวาง รวมทั้งการขยายทางการค้าไปยังหัวเมืองอีสาน - ลาว ทำให้เมืองนครราชสีมาเป็นที่มาของผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจสำคัญที่สุดภายในภูมิภาค ทางด้านสังคม การโยกย้ายอพยพเข้ามาของชาวต่างถิ่น เช่น ชาวอีสาน ลาว ชาวเขมร ชาวมอญ ชาวจีน เป็นจำนวนมาก ทำให้สังคมของเมืองนครราชสีมาเป็นสังคมหนึ่งซึ่งหลากหลายไปด้วยผู้คนอันมีวัฒนธรรมของตัวเองแตกต่างกัน

ด้วยเหตุผลทั้งหมดดังกล่าวข้างต้น ผู้วิจัยจึงต้องการศึกษาประวัติศาสตร์ของเมืองนครราชสีมา ในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเน้นการศึกษาทางด้านการเมือง และครอบคลุมทางด้านเศรษฐกิจด้วย นอกจากนั้น ยังเน้นวิธีการศึกษาโดยวิเคราะห์ผ่านบทบาททางการเมืองของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา เพราะผู้วิจัยมีความคิดเห็นว่า ในช่วงระยะเวลาดังกล่าว ลักษณะความสามารถเฉพาะตัวของบุคคลระดับผู้นำทางการเมือง มีความสำคัญยิ่งต่อวิถีทางทางการเมือง

วัตถุประสงค์ในการวิจัย

1. เพื่อศึกษาโครงสร้างอำนาจ และขอบเขตอำนาจของเจ้าเมืองนครราชสีมา
2. เพื่อศึกษาบทบาททางการเมืองของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา
3. เพื่อศึกษาความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา กับพระราชวงศ์จักรี และผู้นำท้องถิ่นอีสาน–ลาวทั้งหลาย รวมทั้งเจ้าประเทศราชเวียง–จันทน์
4. เพื่อศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา ภายใต้อำนาจปก–ครองของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา

ขอบเขตการศึกษา

ด้านระยะเวลา กำหนดระหว่าง พ.ศ. 2325 – 2388 อันเป็นช่วงเวลาซึ่งขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา มีอำนาจปกครองเมืองนครราชสีมาอย่างต่อเนื่อง ขอบเขตด้านพื้นที่ ครอบคลุมทั้งภูมิภาคอีสานในปัจจุบัน และพื้นที่บางส่วนของฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นเขตอำนาจปกครองของประเทศราชเวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์

ข้อจำกัดในการศึกษา

แม้ว่าเมืองนครราชสีมา มีความสำคัญทางการเมืองเป็นอันมาก กลับปรากฏว่า เมืองนครราชสีมาไม่มีประวัติศาสตร์นิพนธ์เป็นของตัวเอง ทั้ง ๆ ที่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า–เจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 – 2353) บรรดาผู้นำท้องถิ่นอีสาน–ลาว จำนวนหนึ่ง ทำการบันทึกเรื่องราวความเป็นมาของบ้านเมืองตนไว้เป็นหลักฐาน เพื่อสนองตอบนโยบายของรัฐบาลในสมัยนั้น เช่น

พงศาวดารเมืองประทายสมันต์ของเมืองสุรินทร์ พงศาวดารเมืองจำปาศักดิ์ฉบับต่าง ๆ สภาพเช่นนี้ทำให้ผู้วิจัยต้องพึ่งพาหลักฐานจากส่วนกลางเป็นส่วนใหญ่ โดยใช้หลักฐานประเภทพระราชพงศาวดารฉบับต่าง ๆ หลักฐานชั้นต้น ซึ่งปรากฏในเอกสารทางราชการต่าง ๆ เช่น ใบบอก จดหมายเหตุ ท้องตรา หมายรับสั่ง คำให้การ หลักฐานอีกส่วนหนึ่งปรากฏในประวัติศาสตร์นิพนธ์ของท้องถิ่นอีสาน–ลาว ได้แก่ พงศาวดารเมืองต่าง ๆ รวมทั้งประวัติศาสตร์นิพนธ์เกี่ยวกับหัวเมืองอีสาน–ลาว

แหล่งข้อมูล

หลักฐานชั้นต้นส่วนใหญ่ค้นคว้าได้จากเอกสารในห้องเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ หลักฐานชั้นรอง ค้นคว้าข้อมูลจากหนังสือ บทบาท และงานวิจัยต่าง ๆ ซึ่งมีอยู่ตามหอสมุดดำรง–ราชานุภาพ ห้องหนังสือทั่วไปในหอสมุดแห่งชาติ หอสมุดมหาวิทยาลัยต่าง ๆ ได้แก่ มหาวิทยาลัยศิลปากร มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย หอสมุดแห่งชาติ เปรม ติณสูลานนท์ และห้องสมุดวิทยาลัยครูนครราชสีมา จังหวัดนครราชสีมา

วิธีการเสนอวิทยานิพนธ์

ผู้วิจัย ทำการศึกษาวิเคราะห์โดยใช้วิธีการทางประวัติศาสตร์ ซึ่งเริ่มต้นด้วยการรวบ–รวมข้อมูลทั้งหมดเกี่ยวกับเมืองนครราชสีมา ทำการแยกแยะ และคัดเลือกข้อมูลที่น่าเชื่อถือ นำมาวิเคราะห์หาความสัมพันธ์ระหว่างข้อมูล เรียบเรียง และสรุปเรื่องราวต่าง ๆ แล้วเสนอเป็นงานวิทยานิพนธ์แบบพรรณนาวิเคราะห์

ข้อตกลงเบื้องต้น

หสช. ซึ่งอ้างอิงในเชิงอรรถ หมายถึง เอกสารที่ได้มาจากห้องเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ

ภูมิภาคอีสาน–ลาว หมายถึง ดินแดนในภาคตะวันออกเฉียงเหนือทั้งหมดในปัจจุบัน รวมไปถึงดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงบางส่วน ซึ่งในปัจจุบันเป็นพื้นที่ของประเทศสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

บทที่ 2

สภาพที่ตั้ง ลักษณะธรรมชาติและพัฒนาการทางด้านประวัติศาสตร์

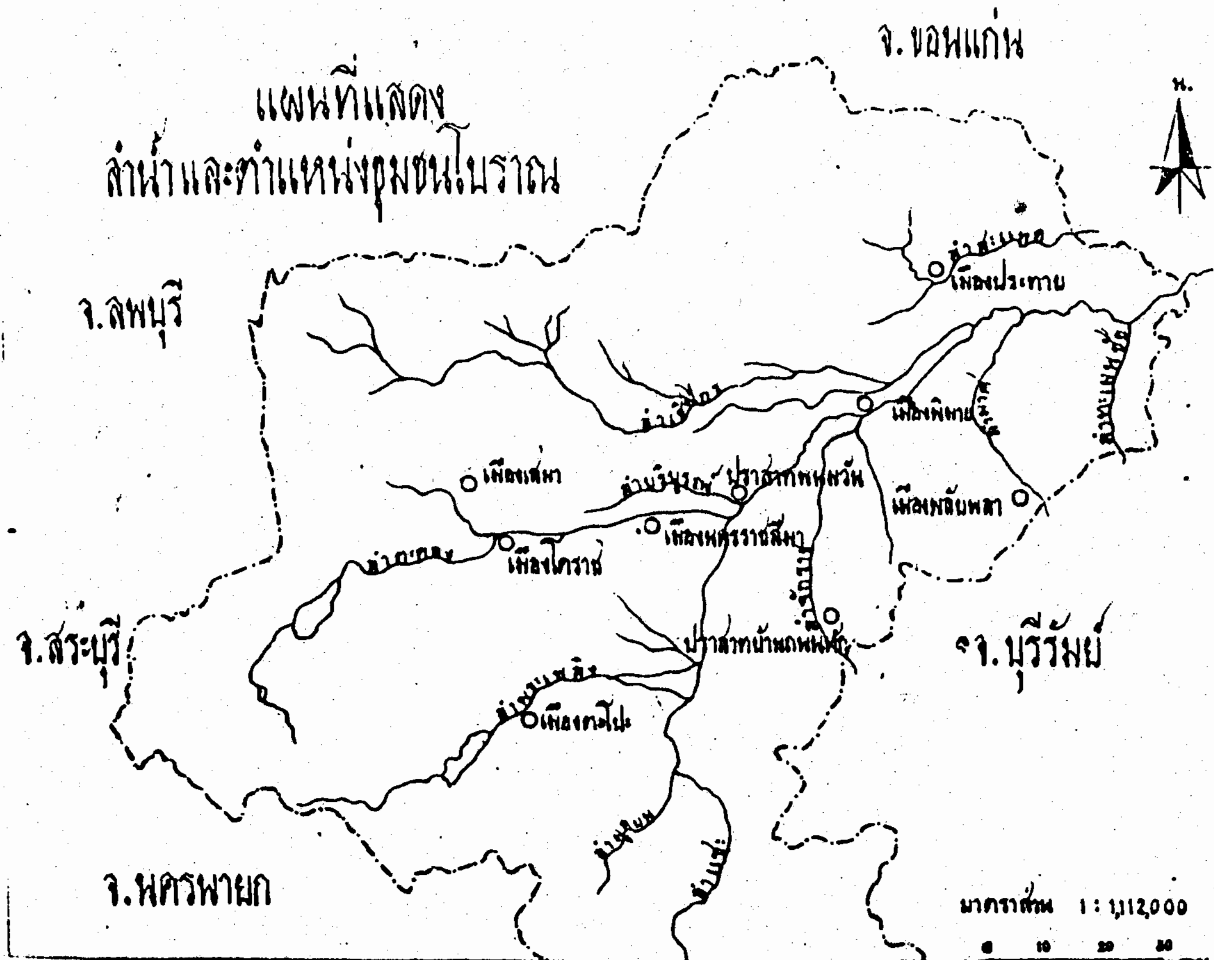
ในสมัยอยุธยา เมืองนครราชสีมาได้ชื่อว่าเป็นเมืองสำคัญ เพราะเป็นเมืองหน้าด่านชาย-แดนตะวันออก ทำหน้าที่ป้องกันภัยจากเขมรและเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจระหว่างผู้คนแถบลุ่มน้ำโขงกับลุ่มน้ำเจ้าพระยา สมัยธนบุรีเป็นต้นมา เมืองนครราชสีมาเพิ่มความสำคัญต่อราชสำนักไทยยิ่งขึ้น ไม่เพียงการเป็นศูนย์กลางทางเศรษฐกิจที่สำคัญแห่งหนึ่งของราชอาณาจักรไทยเท่านั้น เมืองนครราชสีมามีสถานภาพเป็นฐานกำลังหลักสำคัญที่สุดในการขยายอำนาจของราชสำนักไทย ไปยังดิน-แดนอีสานและลาว การทำความเข้าใจถึงสภาพที่ตั้ง ลักษณะธรรมชาติ ตลอดจนพัฒนาการทางด้านประวัติศาสตร์ของเมืองนครราชสีมา จะช่วยให้เกิดความเข้าใจถึงการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว

สภาพที่ตั้งและลักษณะธรรมชาติ

เมืองนครราชสีมาตั้งอยู่บนที่ราบลุ่มฝั่งด้านใต้ของลำตะคอง ลำน้ำสาขาสำคัญสาขาหนึ่งของแม่น้ำมูล ต้นกำเนิดของลำตะคองไหลมาจากเขาสามยอดในเขตเทือกเขาดงพญาเย็น[1] อันเป็นเทือกเขาที่ขวางกั้นบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำมูลกับบริเวณที่ราบลุ่มในเขตภาคกลาง พื้นที่ราบลุ่มของลำตะคองเป็นส่วนหนึ่งของบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล ซึ่งนอกจากจะมีลำตะคองเป็นสาขาสำคัญแล้ว ยังมีลำน้ำสาขาอื่น ๆ อีกหลายสาขา เช่น ลำเชียงไกร ลำปลายมาศ ลำพระเพลิง ลำสะแทค ฯลฯ จากการที่มีเทือกเขาหลายเทือกได้แก่ เทือกเขาดงพญากลาง เทือกเขาดงพญาเย็น เทือกเขาบรรทัด และเทือกเขาพนมดงรัก ตามลำดับ ตั้งเรียงรายโอบอ้อมบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำมูลตั้งแต่ด้านเหนืออ้อมมาทางด้านตะวันตกไปจนถึงด้านใต้ ทำให้ธรรมชาติของลำน้ำต่าง ๆ ในภูมิภาคนี้มีลักษณะ

---

[1]อยู่ในเขตวนอุทยานแห่งชาติเขาใหญ่ปัจจุบัน



แผนที่หมายเลข 1 : แสดงลักษณะที่ตั้งของเมืองนครราชสีมา และเมืองโบราณต่าง ๆ

แหล่งที่มา : ประเทือง จินตสกุล และคณะ, <u>ภูมิศาสตร์ จังหวัดนครราชสีมา เล่ม 1</u> (นครราช-สีมา : วิทยาลัยครูนครราชสีมา, 2528.

ในฤดูน้ำ น้ำไหลเชี่ยวแรงล้นท่วมตลิ่งบ่าลงที่ราบลุ่มทั่วไป แล้วก็ไหลเลื่อนไปรวมลงลำแม่น้ำโขงเสียหมด คงเหลืออยู่เป็นห้วงเป็นตอนเดินข้ามไปมาได้ทั่วไป[2]

ตัวเมืองนครราชสีมา ตั้งอยู่ภายในกำแพงเมืองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้าบนพื้นที่ขนาด 1,700 × 1,100 ตารางเมตร เชื่อกันว่ากำแพงเมืองนี้สร้างขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์แห่งอยุธยา (พ.ศ. 2199 - 2231) บริเวณที่ตั้งเมืองนครราชสีมามีสภาพเป็นดินเค็ม ทำให้น้ำในลำตะคองช่วงที่ไหลผ่านเมืองใช้บริโภคไม่ได้[3] แต่ปัญหานี้ไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาการความเจริญของผู้คนชาวเมือง เพราะว่าได้รับการแก้ไขโดยวิธีการทำทำนบ[4] กั้นลำตะคองที่ตำบลบ้านมะขามเฒ่าที่ตั้งอยู่ทางตอนบนของลำตะคอง ห่างจากตัวเมืองนครราชสีมาราว 10 กิโลเมตร แล้วขุดคลองส่งน้ำที่เรียกว่าลำปะหรุมาบรรจบที่คูเมืองด้านตะวันตก[5] เพื่อชักน้ำจืดตอนต้นลำตะคองเข้ามาหล่อเลี้ยงคูเมืองแล้วใช้ประโยชน์จากน้ำจืด การแก้ปัญหาด้วยวิธีนี้ไม่อาจระบุได้อย่างแน่ชัดว่ากระทำมาตั้งแต่เมื่อใด อย่างไรก็ตาม ในแง่วิธีการ การขุดลำปะหรุแท้ที่จริงก็คือ ระบบชลประทานอย่างหนึ่งที่ผู้คน

---

[2]พระยาเพ็ชรปาณี, จดหมายเหตุนครราชสีมา พ.ศ. 2476 (พระนครฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468), หน้า 21.

[3]สมเด็จฯกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานเมืองนครราชสีมา," รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางบุญเหลือ พลราษฎร์บำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุต), ณ เมรุสมานมิตร วัดแจ้งใน อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา, วันที่ 7 เมษายน 2511, หน้า 9.

[4]ภาษาถิ่นเรียกว่า กงแระ

[5]ดูแผนที่หมายเลข 2

แผนที่หมายเลข 2 : แสดงเส้นทางลำตะคองและลำปะหรุ

ท้องถิ่นนำมาใช้แก้ไขข้อบกพร่องทางธรรมชาติภายในท้องถิ่นของตน วิธีการอาศัยประโยชน์จากการมีพื้นที่ลาดชันตอนต้นลำน้ำเป็นแรงส่งน้ำจืดมายังคูเมือง ดูเหมือนว่าเป็นเทคนิควิทยาของเขมรโบราณทำนองเดียวกับที่ชาวสุโขทัย–ศรีสัชนาลัยเคยใช้วิธีการเช่นนี้ ลำปะหรุจึงอาจจะเกิดขึ้นมายาวนานเท่า ๆ กับอายุขัยของเมืองนครราชสีมา[6]

การขุดลำปะหรุ เป็นความสำเร็จระดับหนึ่งของผู้คนชาวเมืองนครราชสีมาที่สามารถนำเอาเทคนิควิทยามาใช้ปรับปรุงสภาพธรรมชาติให้ดีขึ้น คลองส่งน้ำลำปะหรุจึงมีความสำคัญต่อการดำรงชีพของชาวเมืองทั้งในแง่ที่มีน้ำจืดไว้อุปโภคบริโภค รวมทั้งการใช้พื้นที่ระหว่างลำปะหรุกับลำตะคองเพื่อการทำสวนทำนา ซึ่งทำให้เกิดการตั้งชุมชนตามแนวลำปะหรุมาจนถึงปัจจุบัน

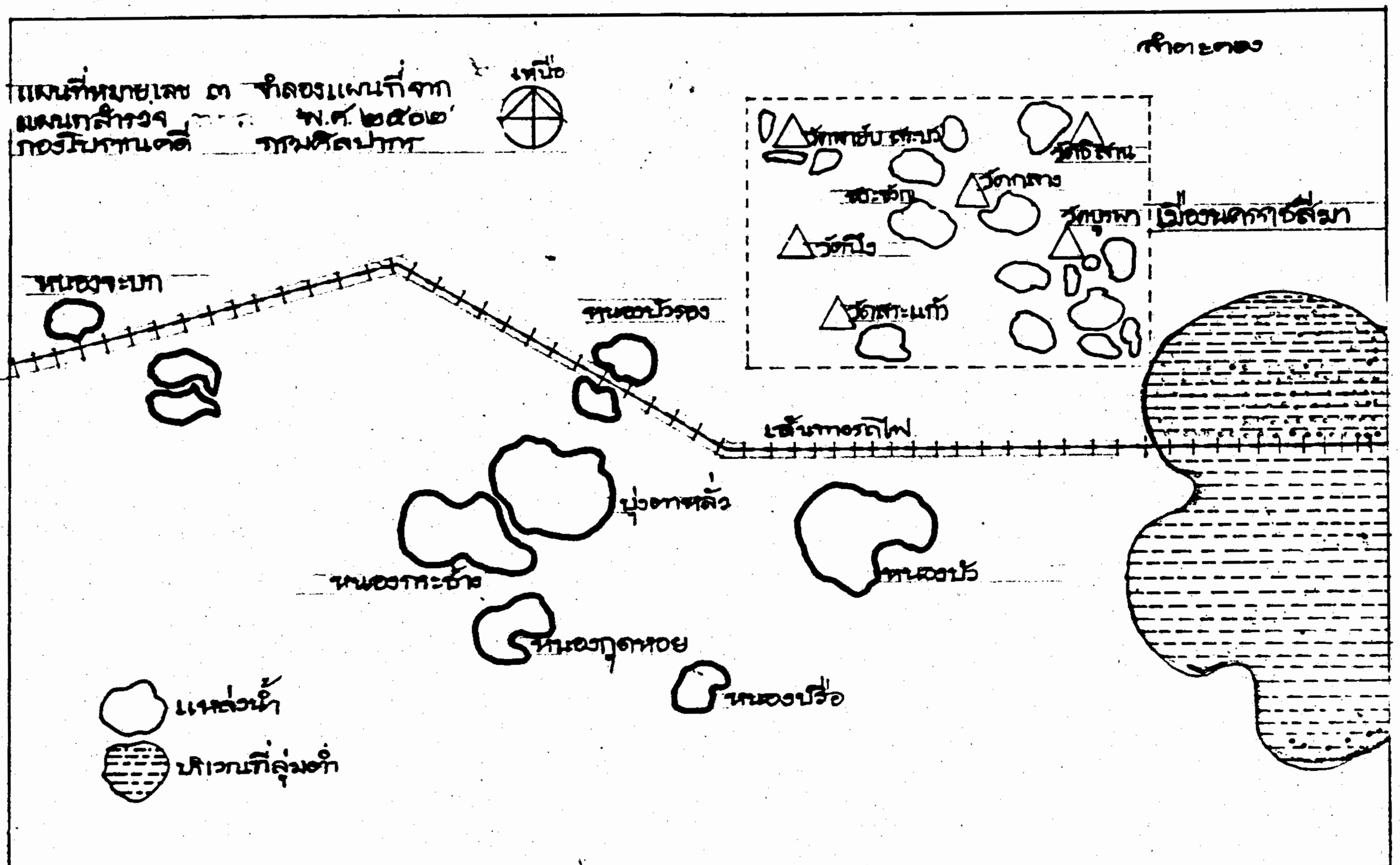
นอกจากปัญหาน้ำเค็มแล้ว เมืองนครราชสีมายังประสบปัญหาการขาดแคลนน้ำใช้ในฤดูแล้ง ปัญหานี้ได้รับการแก้ไขโดยการขุดสระน้ำสำหรับอุปโภคบริโภคทั้งภายในตัวเมืองและนอกกำแพงเมือง มีสระขุดขนาดใหญ่ปรากฏอยู่ตามวัดต่าง ๆ ภายในเมืองซึ่งมีทั้งหมด 6 วัน ได้แก่ วัดกลาง[7] วัดสระแก้ว วัดบูรพ์หรือวัดบูรพา วัดอิสาน วัดพายัพ และวัดบึง ที่สำคัญคือ สระน้ำกลางเมืองขนาดใหญ่ 2 สระที่มีชื่อว่า สระแก้ว และสระขวัญ ซึ่งยังปรากฏอยู่จนถึงปัจจุบัน ส่วนด้านนอกกำแพงเมืองมีสระขุดขนาดใหญ่หลายแห่งที่เรียกตามภาษาถิ่นว่าบุ่งหรือระดม ที่สำคัญคือบุ่งตาหลั่วที่ตั้งอยู่นอกกำแพงเมืองด้านทิศใต้ จัดเป็นแหล่งน้ำขนาดใหญ่และมีความลึกมาก เป็นที่กักเก็บน้ำไว้ใช้ในฤดูแล้ง ซึ่งยังคงใช้ประโยชน์มาจนถึงทุกวันนี้ สระอื่น ๆ มักปรากฏอยู่ตามเขตวัดต่าง ๆ ที่ตั้งกระจายอยู่รอบนอกกำแพงเมือง แต่ส่วนใหญ่ถูกถมไปจนเกือบหมดสิ้น ส่วนที่ยังคงเหลือจนถึงปัจจุบัน เช่น ที่วัดหนองบัวรอง วัดหนองจะบก[8]

---

[6]อ่านรายละเอียดเกี่ยวกับการชลประทานที่เมืองสุโขทัย–ศรีสัชนาลัยเปรียบเทียบ. ธิดา สาระยา, "สภาพเศรษฐกิจของสังคมสุโขทัย," วารสารธรรมศาสตร์,ฉบับที่ 7, เล่มที่ 1 (ประจำเดือนกรกฎาคม – กันยายน พ.ศ. 2520).

[7]เรียกในปัจจุบันว่า วัดพระนารายณ์ เดิมมีชื่อเรียกกันว่า วัดกลางนคร

[8]ดูแผนที่หมายเลข 3



แผนที่หมายเลข 3 : แสดงลักษณะภูมิประเทศของเมืองนครราชสีมา

ลักษณะพื้นที่รอบนอกกำแพงเมืองเป็นที่ราบลุ่มต่ำ มีหนองบึงเป็นจำนวนมาก ภาษาถิ่นเรียกพื้นที่ลักษณะนี้ว่า ท้องมาบ[9] ทางพื้นที่ด้านตะวันออกเป็นที่ลุ่มขนาดใหญ่กว้างขวางเรียกพื้นที่นี้ว่า ทุ่งทะเลหญ้า กลางทุ่งทะเลหญ้ามีบึงขนาดใหญ่ครอบคลุมเนื้อที่ราว 10 ตารางกิโลเมตร[10] พื้นที่นี้เป็นแหล่งรองรับน้ำฝนที่เอ่อไหลมาจากหนองบัว หนองน้ำแห่งนี้เป็นหนองน้ำธรรมชาติที่มีขนาดใหญ่และมีความลึกมาก ตั้งอยู่ระหว่างบุ่งตาหลั่วกับทุ่งทะเลหญ้า ปริมาณน้ำจากทุ่งทะเลหญ้าจะไหลไปลงยังลำตะคองทางด้านเหนือในที่สุด ผู้คนชาวเมืองไม่สามารถใช้ประโยชน์จากทุ่งทะเลหญ้าในการปลูกข้าวทำนาได้ หากแต่ใช้เป็นที่เลี้ยงสัตว์และปลูกพืชไร่เล็กน้อย ทั้งนี้เพราะเป็นที่ลุ่มน้ำขัง ส่วนพื้นที่ปลูกข้าวทำนาขนาดใหญ่ปรากฏอยู่บริเวณระหว่างทุ่งทะเลหญ้ากับลำตะคอง ไปจนถึงที่ราบลำตะคองฝั่งเหนือจดลำบริบูรณ์ ซึ่งเป็นลำน้ำเล็ก ๆ ที่ไหลมารวมกับลำตะคอง ที่ลำบริบูรณ์นี้เป็นที่ตั้งของเมืองโบราณแห่งหนึ่งคือที่ปราสาทวัดพนมวัน (ห่างจากตัวเมืองไปทางเหนือราว 12 กิโลเมตร) บริเวณนี้ทั้งหมดมีร่องรอยคันดินกั้นน้ำ คลองขุด สระขุดหลายแห่ง อันแสดงให้เห็นว่าเคยเป็นเขตเกษตรกรรมสำคัญมาก่อน บางทีชุมชนชาวเมืองนครราชสีมาอาจจะมีความสัมพันธ์กับชุมชนเมืองโบราณแห่งนี้มาก่อน

ในแง่ลักษณะทางภูมิอากาศ เมืองนครราชสีมารวมทั้งบริเวณที่ราบลุ่มลำตะคองทั้งหมด จัดอยู่ในเขตเงาฝน ทำให้ได้รับปริมาณน้ำฝนน้อย บางครั้งปริมาณฝนก็ตกไม่เพียงพอที่จะทำการเกษตรกรรม[11] กระนั้นผู้คนชาวเมืองนครราชสีมาก็เช่นเดียวกับชาวอีสานทั่ว ๆ ไปที่อาศัยน้ำฝนเป็นปัจจัย

---

[9]ส่วนชาวอีสานทั่ว ๆ ไปเรียกว่า เลิง

[10]ศึกษาธิการจังหวัดนครราชสีมา, นครราชสีมา 2521 (นครราชสีมา : ม.ป.พ., 2521), หน้า 4.

[11]ประเทือง จินตสกุล และคณะ, ภูมิศาสตร์จังหวัดนครราชสีมา เล่ม 1 (นครราชสีมา : วิทยาลัยครูนครราชสีมา, 2528), หน้า 30.

หลักในการเพาะปลูก เพราะใช้ประโยชน์จากแม่น้ำลำคลองได้น้อย ไม่เหมือนผู้คนแถบลุ่มน้ำภาคกลางที่สามารถใช้ประโยชน์จากแม่น้ำลำคลองได้อย่างเต็มที่ ดังรายงานราชการเกี่ยวกับเรื่องนี้ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ระบุอย่างชัดเจนว่า "ราษฎรในจังหวัดนครราชสีมานั้น ทำนาน้ำฝน 9 ส่วน มีเพียง 1 ส่วนที่ใช้น้ำจากลำตะคอง"[12]

แม้ว่าสภาพทางธรรมชาติของเมืองนครราชสีมาค่อนข้างมีปัญหา แต่การดำรงอยู่ของชุมชนเมืองนครราชสีมา ณ ที่ตั้งนี้มาอย่างต่อเนื่องเป็นเวลาหลายร้อยปี สะท้อนให้เห็นความสามารถในการปลูกข้าวทำนาที่เลี้ยงตัวอยู่ได้ และความสามารถที่จะสร้างชุมชนให้เติบใหญ่ขึ้นได้ ขณะเดียวกันก็สะท้อนให้เห็นว่าสภาพที่ตั้งแห่งนี้จะต้องมีความเหมาะสมอื่น ๆ จึงทำให้เกิดการยึดชัยภูมิแห่งนี้อย่างถาวร ความเหมาะสมนี้คือการมีตำแหน่งที่ตั้งอันเป็นศูนย์กลางการติดต่อระหว่างผู้คนแถบลุ่มน้ำมูลกับลุ่มน้ำในเขตภาคกลาง รวมทั้งแถบลุ่มน้ำโขงและเขมรด้วย

การติดต่อเลยเข้าไปยังดินแดนตอนในของบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลนั้น แม้จะไม่มีแนวภูเขาขวางกั้น แต่ก็นับว่ามีอุปสรรคมากพอสมควร การคมนาคมทางน้ำใช้ได้เฉพาะฤดูน้ำและกระทำได้อย่างสะดวกตั้งแต่ช่วงที่ลำตะคองไหลไปบรรจบกับแม่น้ำมูลแล้ว[13] เพราะลำน้ำจะกว้างปราศจากเครื่องกีดขวาง ดังนั้น จึงไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการใช้เส้นทางน้ำติดต่อไปมาหาสู่กัน ส่วนการติดต่อทางบกโดยขบวนช้างหรือเกวียนโคต่างกระทำได้สะดวกในช่วงฤดูแล้ง เพราะหน้าฝนนั้นสภาพภูมิประเทศที่มีลักษณะเป็นที่ลุ่มสลับที่ดอน ทำให้ที่ลุ่มจะรับน้ำหลากจากที่ดอนกลายเป็นทุ่งน้ำชื้นแฉะทั่วๆ ไป ทุ่งขนาดใหญ่ที่รู้จักกันทั่วไปคือ ทุ่งสัมฤทธิ์ ประกอบกับสภาพบริเวณตอนในลุ่มแม่น้ำมูลมีลักษณะ

---

[12]อ้างถึงใน ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2527), หน้า 21.

[13]คือที่ตำบลท่าช้าง อำเภอจักราช จังหวัดนครราชสีมาปัจจุบัน

มีสภาพเป็นบ้านร้างเมืองร้างหรือมีผู้คนอาศัยอยู่อย่างเบาบาง กระจัดกระจายกันเป็นหย่อม ๆ จึงไม่ปรากฏว่ามีบ้านใดเมืองใดเจริญรุ่งเรืองหรือมีร่องรอยว่าได้ติดต่อสัมพันธ์กับหัวเมืองที่เกิดขึ้นแล้วทางริมฝั่งแม่น้ำโขง หรือที่ราบลุ่มเจ้าพระยาแต่อย่างใด[14]

ดังนั้น จึงปรากฏว่าก่อนสมัยธนบุรีขึ้นไปมีเพียงการติดต่อระหว่างเมืองนครราชสีมากับเมืองพิมายที่ตั้งอยู่ช่วงกลางที่ราบลุ่มแม่น้ำมูลเท่านั้น[15] อย่างไรก็ตาม เส้นทางนี้คือเส้นทาง ที่ติดต่อไปยังผู้คนแถบลุ่มน้ำโขงที่มีเมืองสำคัญหลายเมืองตั้งอยู่ คือ จำปาศักดิ์ เมืองโขง รวมทั้งหัวเมืองที่เพิ่งตั้งขึ้นใหม่อีกหลายเมืองในสมัยรัตนโกสินทร์ เช่น อุบลราชธานี เขมราฐ ยโสธรฯ

เส้นทางการติดต่อไปยังผู้คนแถบลุ่มน้ำโขงที่สำคัญอีกเส้นทางหนึ่งคือ การติดต่อไปยังเวียงจันทน์ เมืองหลวงของลาวหรืออาณาจักรศรีสัตนาคนหุต การติดต่อนี้น่าจะเพิ่งเกิดขึ้นภายหลังจากที่มีการย้ายเมืองหลวงจากหลวงพระบางมาอยู่ที่เวียงจันทน์ ราวต้นพุทธศตวรรษที่ 22 ส่วนหลักฐานที่ยืนยันว่ามีการติดต่ออย่างจริงจังอยู่ในช่วงกลางพุทธศตวรรษที่ 23[16] เป็นการติดต่อทางบกจากเมืองนครราชสีมาเดินทางขึ้นไปยังบริเวณต้นลำน้ำชีในเขตจังหวัดชัยภูมิปัจจุบัน ตรงไปยังหนองบัวลำภูขึ้นไปยังลุ่มน้ำโขง

ตรงกันข้ามกับการติดต่อภายในภูมิภาค เทือกเขาที่ขวางกั้นระหว่างที่ราบลุ่มลำตะคองกับที่ราบลุ่มแม่น้ำภาคกลาง มิได้เป็นอุปสรรคในการติดต่อของผู้คนทั้งสองด้าน พัฒนาการทางความเจริญด้านวัฒนธรรมของผู้คนทั้งสองด้านที่มีความสัมพันธ์กัน[17] บ่งชี้ว่ามีการติดต่อไปมาหาสู่กันเป็นเวลานับ

---

[14]ธีรชัย บุญมาธรรม, "ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336 - 2450," วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527, หน้า 19.

[15]เรียกบริเวณนี้ว่า ตอนต้นที่ราบลุ่มแม่น้ำมูล

[16]มีรายละเอียดต่อไปข้างหน้า

[17]หมายถึงความเจริญในสมัยพุทธศตวรรษที่ 12-18

นับพันปี โดยปรากฏอยู่ที่เส้นทางโบราณต่าง ๆ คือ

1. เส้นทางจากที่ราบลุ่มลำตะคองผ่านช่องปางสอง เขาเขื่อนของเทือกเขาดงพญาเย็น ไปสู่เขตที่ราบในพื้นที่จังหวัดสระบุรีลงไปยังลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา นั่นคือเส้นทางของถนนมิตรภาพในปัจจุบัน ซึ่งนักโบราณคดีให้ความเห็นว่า

> ถนนมิตรภาพนั้นสร้างทับเส้นทางโบราณจากสระบุรีไปนครราชสีมา การคมนาคมติดต่อระหว่างเมืองในลุ่มน้ำเจ้าพระยากับที่ราบสูงโคราชนี้ก็ผ่านสระบุรี แก่งคอย ปากช่อง มาสูงเนินเป็นเวลาช้านานแล้ว[18]

2. เส้นทางจากที่ราบลุ่มลำตะคองขึ้นไปยังเทือกเขาดงพญากลาง ผ่านช่องเขาได้หลายช่อง เช่น ช่องนางสระผม (ในเขตอำเภอด่านขุนทด จังหวัดนครราชสีมา) ช่องเขาตาบัว (เข้าใจว่าอยู่ในเขตอำเภอด่านขุนทดเช่นกัน) ช่องกระบอก (ในเขตอำเภอจัตุรัส จังหวัดชัยภูมิ) เข้าสู่เขตชัยบาดาล[19] จากนั้นเดินทางต่อไปยังแถบลุ่มน้ำป่าสักหรือลุ่มน้ำเจ้าพระยาก็ได้ เส้นทางข้ามเทือกเขาดงพญากลางยังสามารถติดต่อไปยังแถบลุ่มน้ำโขงได้ด้วย

3. เส้นทางจากที่ราบลุ่มลำตะคองไปทางด้านตะวันตกเฉียงใต้ โดยข้ามเทือกเขาพนมดงรัก เข้าสู่พื้นที่ราบชายฝั่งทะเล กระทำได้หลายทางเช่น ผ่านช่องกุ่ม ช่องสะแกราด และช่องซับสี (หรือเรียกอีกอย่างว่าช่องบุขนุน) เป็นทางติดต่อระหว่างเมืองนครราชสีมากับปราจีนบุรี แล้วต่อไปยังลุ่มน้ำเจ้าพระยาในที่สุด[20]

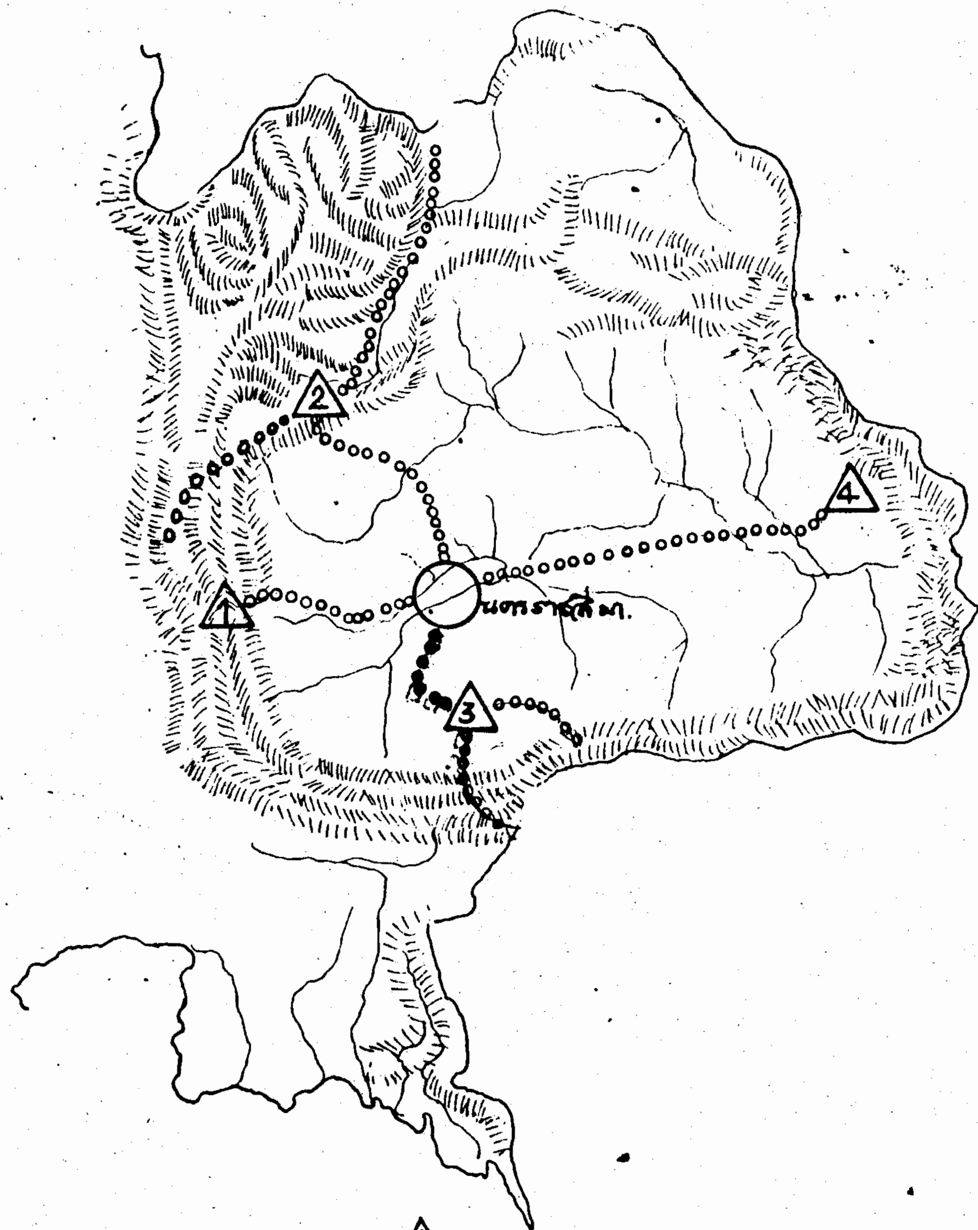
นอกจากนั้น ยังสามารถติดต่อไปยังดินแดนเขมรได้อีกหลายเส้นทาง เส้นทางที่เป็นที่นิยมมากที่สุดเส้นทางหนึ่งก็คือ ผ่านช่องตะโกในเขตอำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์ เพราะเป็นทางที่มีน้ำ

---

[18]ศรีศักร วัลลิโภดม, "โคราชสมัยโบราณ," <u>โบราณคดีจังหวัดนครราชสีมา</u> (กรุงเทพฯ : คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร จัดพิมพ์, 2512), หน้า 97.

[19]พระยาเพชรปาณี, เรื่องเดิม, หน้า 4.

[20]เรื่องเดียวกัน.



1 เส้นทางจากเมืองนครราชสีมา ผ่าน ปากช่องไปยัง สระบุรี อยุธยา กรุงเทพ (เส้นทางถนนมิตรภาพ)

2 จากเมืองนครราชสีมาไปทางเทือกเขาดง- พระยากลาง ผ่านไปทางด่านขุนทด เข้าช่องทางภูเขาสู่ อำเภอชัยบาดาล จังหวัดลพบุรี และแยกจากชัยบาดาลไปสู่ แม่น้ำโขง อีกเส้นทางหนึ่ง

3 จากเมืองนครราชสีมาไปทางช่องเขาต่างๆ (ช่องตะโก ช่องระเนะ ช่องนันทรวด ในเทือก เขาพนมดงรัก เข้าสู่นครนายก ปราจีนบุรี

4 จากนครราชสีมาไป พิมาย จักราช แม่น้ำโขง

แผนที่หมายเลข 4 : แสดงเส้นทางการติดต่อในสมัยโบราณ

บริบูรณ์กว่าทางอื่น[21] ช่องทางอื่น ๆ ที่ผ่านทางจังหวัดบุรีรัมย์ยังมีอีก เช่น ช่องบ้านกรวด ช่อง บางระแนะ ส่วนเส้นทางอื่น ๆ มีอีกมากตลอดแนวเทือกเขาพนมดงรัก

การที่เมืองนครราชสีมามีตำแหน่งที่ตั้ง ซึ่งเปรียบเสมือนประตูเข้าสู่ดินแดนอีสาน-ลาวและอยู่บนเส้นทางการติดต่อระหว่างผู้คนแถบที่ราบลุ่มภาคกลางกับผู้คนทางด้านเขมร ทำให้เมืองนครราชสีมามีความสำคัญทั้งทางด้านยุทธศาสตร์และทางด้านเศรษฐกิจ ทางด้านยุทธศาสตร์นั้นจะพิจารณาได้จากการทำสงครามระหว่างไทยกับเขมรในสมัยอยุธยา ซึ่งต่างพยายามที่จะต้องเข้ามายึดเมืองนครราชสีมา เพื่ออาศัยเมืองนครราชสีมาเป็นฐานกำลังในการโจมตีเข้าไปยังดินแดนฝ่ายตรงข้าม ศักยภาพทางการเมืองของเมืองนครราชสีมานี้เอง ทำให้อยุธยาตระหนักถึงความจำเป็นที่ต้องยึดครองเมืองนครราชสีมาเพื่อสร้างเสถียรภาพความมั่นคงชายแดนตะวันออก อีกทั้งยังได้อาศัยเมืองนครราชสีมาเป็นด่านเพื่อป้องกันภัยจากเขมรด้วย

ส่วนความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจนั้น เมืองนครราชสีมาได้ชื่อว่าเป็นศูนย์กลางการรวบรวมสินค้าของป่านานาชนิดที่ลำเลียงเข้าสู่อยุธยาโดยกองโคต่าง ๆ และเกวียน[22] ความสำคัญนี้ปรากฏอย่างเด่นชัดมาแล้ว ตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. 2199 - 2231) ดังมีหลักฐานบันทึกเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

> อาณาเขตของประเทศสยาม ก็มีชายแดนอันอุดมไปดวยสรรพสิ่งต่าง ๆ ข้างฝ่ายตะวันตกก็มีเมืองกาญจนบุรี ข้างเหนือมีเมืองพิษณุโลก ข้างตะวันออกมีเมืองนครราชสีมาและเมืองจันทบุรี เมืองเหล่านี้ล้วนแต่ส่งสินค้าแลกเปลี่ยน

---

[21]สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, <u>เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 4 ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด</u>, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพรองอำมาตย์เอก หลวงพิทักษ์พนมเขตร์ (สีห์ จันทรสาขา) ณ เมรุวัดศิลาวิเวก อำเภอมุกดาหาร จังหวัดนครพนม, 18 พฤษภาคม 2512, หน้า 46.

[22]ธิดา สาระยา, "พัฒนาการของรัฐลุ่มแม่น้ำมูล," <u>ศิลปวัฒนธรรม</u>, ปีที่ 6, ฉบับที่ 10, (สิงหาคม 2528), หน้า 104.

กับเมืองมอญ เมืองจีน เมืองลาว เมืองเขมร และเกาะต่าง ๆ ตามแหลมมลายู สินค้าที่ส่งไปแลกเปลี่ยนนั้นมีงาช้าง ข้าวสาร ข้าวเปลือก พริกไทย นอแรด หนังสัตว์ต่าง ๆ รง อ้อย ยาสูบ หนังต่าง ๆ ฝ้าย พิมเสน ครั่ง ไหม ดีบุก ตะกั่ว ไม้มีราคาต่าง ๆ ไข่มุก เพชร และของอื่น ๆ อีกหลายอย่าง[23]

ความเป็นศูนย์กลางการค้าของเมืองนครราชสีมา ดูเหมือนว่าเกิดขึ้นในระยะที่การค้ากับต่างประเทศของอยุธยาขยายตัวขึ้นตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้าปราสาททอง (พ.ศ. 2173 - 2198) ความสัมพันธ์ทางการค้าระหว่างเมืองนครราชสีมากับเมืองเวียงจันทน์ เจริญเติบโตขึ้นอย่างรวดเร็ว จนกระทั่งทำให้เส้นทางการติดต่อระหว่างอยุธยากับเวียงจันทน์ ซึ่งเคยนิยมใช้เส้นทางจากเวียงจันทน์เข้ามาทางตอนต้นลุ่มน้ำป่าสัก แล้วลงมายังอยุธยา เปลี่ยนมาใช้เส้นทางมาทางหนองบัวลำภู (จังหวัดอุดรธานี) - เมืองนครราชสีมา เส้นทางใหม่นี้คงจะได้รับความนิยมเป็นอันมาก จึงปรากฏว่ามีผู้คนทั้งชาวเมืองนครราชสีมาและชาวเวียงจันทน์พากันอพยพมาตั้งชุมชนแห่งใหม่ร่วมกันบนเส้นทางนี้ ชุมชนแห่งนั้นคือเมืองชัยภูมิ ซึ่งต่อมาถูกยกฐานะขึ้นเป็นเมืองขึ้นเมืองหนึ่งของเมืองนครราชสีมา[24]

นอกจากความสำคัญทางด้านการค้าแล้ว เมืองนครราชสีมายังเป็นแหล่งผลิตสินค้าของป่านานาชนิด ทั้งนี้เพราะสภาพแวดล้อมทางธรรมชาติของเมืองนครราชสีมามีป่าดง[25] ที่อุดมสมบูรณ์ไป

---

[23]"พงศาวดารเรื่องฝรั่งเศสกับไทย," ประชุมพงศาวดาร เล่ม 16 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2507), หน้า 6.

[24]เติม วิภาคย์พจนกิจ, ประวัติศาสตร์อีสาน (พิมพ์ครั้งที่ 2 ; กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530), หน้า 17.

[25]คำว่าป่ากับดงมีความหมายที่แตกต่างกัน ป่าจัดเป็นประเภทป่าไม้เบญจพรรณหรือป่าแดง ซึ่งเป็นป่าโปร่ง มีต้นไข่ขึ้นไม่ทึบ มีทุ่งหญ้าสลับ มีทรัพยากรที่มีคุณค่าคือไม้มีค่าต่าง ๆ เช่น ไม้แดง ไม้ยาง ไม้พลวง ไม้มะค่า ส่วนดงเป็นป่าทึบประเภทป่าดงดิบหรือที่เรียกว่าป่าดิบแล้ง มีพวกไม้มีค่า เช่น ไม้มะค่า ไม้ยาง ไม้ตะเคียน พื้นที่ดงมักปรากฏอยู่ตามแถบเทือกเขา ส่วนป่ามักจะอยู่ต่อจากเขตดงเข้าสู่เขตที่ราบ

ด้วยผลิตผลของป่าที่มีคุณค่าทางเศรษฐกิจ เช่น ดงพญาเย็นทางด้านตะวันตกเฉียงเหนือ ไปทางด้านตะวันออกมีดงคูคะ ดงสระเคียน ดงอีจาน ดงผักแว่น ทางตะวันตกเฉียงใต้มีดงเขาวง[26] ปลายสมัยอยุธยาจึงมีหลักฐานอย่างแน่ชัดเกี่ยวกับรายการผลผลิตของเมืองนครราชสีมา ประกอบไปด้วย น้ำรัก ขี้ผึ้ง ปีกนก หน้าเนื้อ เอนเนื้อ เนื้อแผ่น ครั่ง ไหม กำยาน ดีบุก หน่องา[27] ผลผลิตเหล่านี้ส่งไปยังอยุธยาเพื่อวัตถุประสงค์ 2 อย่าง ได้แก่ จัดส่งไปในรูปของแรงงานส่วย และเพื่อเป็นสินค้าโดยตรง

ที่กล่าวมาแล้วทั้งหมดจะเห็นได้ว่า สภาพที่ตั้งและลักษณะทางธรรมชาติของเมืองนครราชสีมา เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้เมืองนี้สามารถพัฒนาการความเจริญทั้งทางด้านการเมือง เศรษฐกิจ และสังคม จนกระทั่งก้าวมาสู่ความเป็นศูนย์กลางความเจริญที่สำคัญแห่งหนึ่งภายในภูมิภาคอีสาน–ลาว ในที่สุด

พัฒนาการทางด้านประวัติศาสตร์ของเมืองนครราชสีมา

ปัญหาเกี่ยวกับชื่อเมืองนครราชสีมา

เป็นที่ทราบกันโดยทั่วไปว่า "โคราช" เป็นอีกชื่อหนึ่งของเมืองนครราชสีมา "โคราช" หรือชื่อที่มีสำเนียงใกล้เคียงกันนี้คงจะใช้เรียกชื่อเมืองนี้มาก่อนชื่อ "นครราชสีมา" ข้อสังเกตเกี่ยวกับประเด็นนี้สามารถพิจารณาได้จากเอกสารต่าง ๆ ที่บันทึกเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองนครราชสีมาในช่วงระยะเวลาที่แตกต่างกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งเอกสารชั้นต้น หรือเอกสารร่วมสมัยที่บันทึกโดยชาวต่างประเทศ

---

[26]พระยาเพ็ชรปาณี, เรื่องเดิม, หน้า 6.

[27]"คำให้การขุนหลวงประดู่วัดทรงธรรม," แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี, ปีที่ 3, เล่มที่ 1 (มกราคม 2512), หน้า 57.

จากงานเขียนของวันวลิตในเรื่องจดหมายเหตุวันวลิต ซึ่งเขียนขึ้นราวปลาย พ.ศ. 2183 ตรงกับรัชสมัยพระเจ้าประสาททองแห่งอยุธยา (พ.ศ. 2173 - 2198) วันวลิตถ่ายชื่อเมืองนครราชสีมาขณะนั้นว่า Carassima[28] ส่วนลาลูแบร์ ราชทูตฝรั่งเศสผู้เดินทางเข้ามายังราชสำนักอยุธยาในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ.2199 - 2231) รับรู้ชื่อเมืองนี้ในนาม "โคราชเสมา" (Carazema)[29] สำเนียงที่คล้ายคลึงกันนี้ยังปรากฏในงานเขียนอื่น ๆ ของชาวตะวันตกที่ได้ติดต่อกับอยุธยา เช่น Corsima[30] หรือ Casima[31] ทางด้านเอกสารจีน ถ่ายชื่อเมืองนครราชสีมาตามสำเนียงจีนคือ คอเค้าสี้มา[32] ส่วนนิยายแกมตำนานของชาวเวียงจันทน์เรื่องพระโพธิสัตว์กล่าวถึงเมืองนครราชสีมาเดิมชื่อขวางทะบุรี ตั้งอยู่ใกล้ภูเขาใหญ่ชื่อภูหอหรือภูโฮง ต่อเรียกว่า นครราช[33]

---

[28]วันวลิต, "จดหมายเหตุวันวลิต," ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2513), หน้า 152.

[29]สันต์ ท. โกมลบุตร, จดหมายเหตุลาลูแบร์ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2520), หน้า 24.

[30]จดหมายเหตุเจ้าพนักงานที่ปัตตาเวีย เขียนถึงเคาน์ซิล ออฟ เซเวนทีน วันที่ 5 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2243, บันทึกเรื่องความสัมพันธไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศ (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2520), หน้า 179.

[31]สันต์ ท. โกมลบุตร, การท่องเที่ยวผจญภัยของแฟร์นังด์ มังเดซ บินโต ค.ศ.1537-1558 (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2526), แผนที่ของดุ๊คเซส เดอะ เบอร์รี่ (Duchesse de Berry).

[32]ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2506), หน้า 43.

[33]มานิต วัลลิโภดม, นำเที่ยวพิมายและโบราณสถานในจังหวัดนครราชสีมา (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, 2502), หน้า 34-35.

นอกจากนั้น ยังมีตำนานอุรังคธาตุ อันเป็นตำนานเก่าแก่ของผู้คนแถบลุ่มแม่น้ำโขง[34] กล่าวถึงการเดินทางของคณะสงฆ์จากอินเดียไปยังล้านช้างที่ได้ผ่านเมืองที่มีชื่อว่า คอนราช[35] ชื่อเดียวกันนี้ ผู้คนแถบลุ่มแม่น้ำโขงยังคงใช้เรียกขานเมืองนครราชสีมา มาจนถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 25 ดังปรากฏชื่อนี้อยู่ในเอกสารพื้นเวียง ซึ่งเป็นหนังสือที่แต่งขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว หรือมิฉะนั้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

นักโบราณคดีท่านหนึ่งเชื่อว่า คอนราชหรือนครราช เป็นชื่อดั้งเดิมของเมืองนครราชสีมา ก่อนที่ชื่อนี้จะเพี้ยนมาเป็น "นครราชสีมา"[36] เช่นเดียวกันกับความเห็นของ จิตร ภูมิศักดิ์ ผู้เชื่อว่าชื่อโคราช เป็นชื่อที่เพี้ยนมาจากชื่อ "คอนราช"[37] ความเห็นทั้งสองคล้ายคลึงกับความเห็นของสมเด็จกรมพระยานริศรานุวัติวงศ์ ที่ว่าชื่อโคราชอาจจะมาจากชื่อคอนราช เพราะเสียงสระออสามารถเปลี่ยนเป็นเสียงสระโอได้ เช่น กรณีแม่น้ำของ มาเป็นแม่น้ำโขง[38]

---

[34]อ่านรายละเอียดของตำนานนี้ได้ ใน พวงไข่มุกข์ คุณารัตนพฤกษ์, "ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2411 - 2453)," วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, พ.ศ. 2521.

[35]เข้าใจว่าตำนานอุรังคธาตุนี้ แต่งขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าสุริยวงศา กษัตริย์แห่งอาณาจักรล้านช้าง ผู้ปกครองอยู่ระหว่าง พ.ศ. 2181 - 2233

[36]มานิต วัลลิโภดม, เรื่องเดิม, หน้า 39.

[37]จิตร ภูมิศักดิ์, สังคมไทยลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2527), หน้า 324-325. อนึ่ง จิตรให้ข้อมูลว่านครราชสีมาในภาษาเขมรว่า องครราช คำว่าองครก็คือนคร และปัจจุบันชาวเขมรยังคงเรียกเมืองนครราชสีมาว่า องครราช

[38]สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ และสมเด็จฯกรมพระยานริศรานุวัติวงศ์, สาส์นสมเด็จ เล่ม 4 (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2514), หน้า 74.

"โคราช" จึงเป็นชื่อที่แสดงความสัมพันธ์กับอดีตของเมืองนครราชสีมา ซึ่งหมายความว่า ชื่อนี้ใช้เรียกเมืองนครราชสีมา มาก่อนชื่อนครราชสีมา อาจจะเป็นเพราะความไม่คุ้นเคยกับสำเนียงแปร่งหูสำหรับผู้คนแถบภาคกลาง ทำให้เกิดความยุ่งยากหรือความไม่แน่ใจให้แก่ผู้คนแถบภาคกลางที่จะเอ่ยชื่อเมืองนี้ได้อย่างถูกต้อง ดังที่ปรากฏอยู่ในงานเขียนของลาลูแบร์ ว่า "เมืองโคราชเสมา (Carazema) ซึ่งบางคนเรียกว่า คริสิมา (Carissima)"[39] นอกจากนั้นยังปรากฏในการถ่ายทอดชื่อเมืองนครราชสีมาเป็นภาษาพม่า ทำให้เอกสารของพม่าเรียกชื่อเมืองนครราชสีมาว่า "ปูรสีมา"[40] ดังนั้นในช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งระยะปลายสมัยอยุธยา จึงมีการเรียกชื่อเมืองนี้ว่า นครราชสีมา ซึ่งเข้าใจว่าเกิดขึ้นจากอิทธิพลของราชสำนักอยุธยาที่ใช้ชื่อใหม่นี้อย่างเป็นทางการ ขณะเดียวกัน ชื่อดั้งเดิมก็ยังมิได้ถูกละทิ้งไป โดยเฉพาะผู้คนท้องถิ่นอีสานยังคงพอใจที่จะเรียกเมืองนี้ว่าโคราชจนถึงทุกวันนี้ เมืองนครราชสีมาจึงมีชื่อเรียกทั้งสองชื่อไปในที่สุด

การหยิบยกเรื่องนี้มากล่าวเป็นสิ่งจำเป็น เพราะเหตุว่าในเอกสารต่าง ๆ ที่จะนำมาอ้างอิงในงานวิจัยนี้จะปรากฏทั้งชื่อโคราช และชื่อนครราชสีมา ส่วนใหญ่เอกสารที่เป็นงานราชการมักใช้ชื่อนครราชสีมา ในขณะที่เอกสารที่เป็นการบันทึกโดยคนท้องถิ่น เช่น คำให้การ มักจะเรียกว่า โคราช นอกจากนั้นชื่อโคราชไม่ได้มีความหมายเฉพาะหน่วยทางการเมือง หากแต่มีความหมายเฉพาะที่บ่งชี้ลักษณะเฉพาะตัวทางด้านวัฒนธรรมของชาวเมืองนครราชสีมาที่แตกต่างจากวัฒนธรรมชาวอีสานทั่ว ๆ ไป ซึ่งจะกล่าวถึงเรื่องนี้ต่อไป

<u>พัฒนาการทางด้านประวัติศาสตร์</u>

แม้ว่าบริเวณลุ่มน้ำลำตะคอง มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ย้อนหลังไปไกลถึงพุทธศตวรรษ

---

[39]สันต์ ท. โกมลบุตร, จดหมายเหตุ, หน้าเดิม.

[40]คำให้การชาวกรุงเก่า, คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515), หน้า 195.

ที่ 12 แต่สำหรับพัฒนาการทางด้านประวัติศาสตร์ของเมืองนครราชสีมานั้นเพิ่งมีหลักฐานปรากฏอย่างชัดเจนราวพุทธศตวรรษที่ 22 และอาจจะสืบค้นย้อนหลังไปได้ไม่ไกลกว่าพุทธศตวรรษที่ 21 การทำความเข้าใจถึงพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองนครราชสีมาในระยะแรก ๆ จำเป็นต้องเข้าใจลักษณะทางการเมืองของดินแดนบริเวณตอนต้นลุ่มแม่น้ำมูลทั้งหมด ย้อนหลังไปในอดีตก่อนหน้าที่เรื่องราวของเมืองนครราชสีมาจะได้รับการบันทึกไว้ในเอกสารต่าง ๆ[41]

ประจักษ์พยานหลักฐานทั้งประเภทโบราณคดีและประวัติศาสตร์ ชี้ให้เห็นว่าก่อนหน้าที่เมืองนครราชสีมาจะปรากฏความสำคัญขึ้นมาในภูมิภาคนี้ เมืองพิมายเคยมีความสำคัญมาก่อน ซึ่ง

> ณ ช่วงเวลาใดเวลาหนึ่ง พิมายซึ่งวิวัฒน์มาจากชุมชนเล็กชุมชนน้อย ในอดีตสร้างคูน้ำคันดิน ศาสนาถานเป็นหลักฐานโบราณคดี อันมีอายุซับซ้อนกันอยู่ จนในที่สุดเข้าใจได้ว่ามีอำนาจการเมืองครอบคลุมภูมิภาคลุ่มแม่น้ำมูลทั้งหมด[42]

ความเป็นศูนย์กลางอำนาจทางการเมืองของพิมายนั้น เกิดจากการยอมรับจากเมืองเล็กเมืองน้อยอื่น ๆ ผ่านมาทางคติความเชื่อในเรื่องการบูชาบรรพบุรุษ สภาพที่ตั้งของเมืองพิมายซึ่งอยู่บนที่ราบลุ่มอันกว้างใหญ่ เป็นที่เกษตรกรรมหนาแน่นกว่าเมืองอื่น ๆ ในแถบลุ่มน้ำมูล ยกเว้นเมืองนครราชสีมา[43] ตลอดจนการที่มีแม่น้ำหลายสายไหลผ่าน[44] เมืองพิมายจึงเป็นศูนย์กลางการคมนาคมติดต่อกับชุมชนอื่น ๆ ทั้งในแถบลุ่มแม่น้ำมูล และดินแดนที่อยู่ห่างไกลออกไป นอกจากนั้นเมืองพิมายยังเป็นชุมชนที่มีประชากรหนาแน่น จึงสามารถสรรสร้างโบราณสถานและโบราณวัตถุที่ "งดงามใหญ่โต"

---

[41]ศึกษารายละเอียดได้จาก ศรีศักร วัลลิโภดม, เรื่องเดิม.

[42]ธิดา สาระยา, พัฒนาการฯ, เรื่องเดิม, หน้า 106.

[43]ศรีศักร วัลิโภดม, เรื่องเดิม, หน้า 113.

[44]ดูแผนที่หมายเลข 1

กว่าที่อื่น ๆ ในภูมิภาคนี้ได้[45] ดังนั้น นักโบราณคดีจึงมีความเห็นว่าเมืองพิมายเป็นบ้านเมืองสำคัญในแถบลุ่มแม่น้ำมูลมาแล้วตั้งแต่ระยะพุทธศตวรรษที่ 12-16[46] ในเวลาต่อมา เมืองพิมายเพิ่มความสำคัญขึ้นอีกมากระยะพุทธศตวรรษที่ 16-18 เพราะมีความสัมพันธ์ทั้งทางด้านการเมืองและด้านวัฒนธรรมอย่างใกล้ชิดกับเขมร อันเป็นศูนย์กลางอำนาจที่ยิ่งใหญ่กว่าเมืองพิมายในเวลานั้น[47] เมืองพิมายมีบทบาทสำคัญ คือ ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการรับอิทธิพลทางด้านวัฒนธรรมเขมรเพื่อเผยแพร่ไปยังดินแดนต่าง ๆ อีกทั้งเป็นฐานกำลังสำคัญแห่งหนึ่งของราชวงศ์มหิธรของเขมร เพื่อแผ่อำนาจทางการเมืองของเขมรไปยังที่ต่าง ๆ[48] อย่างไรก็ตาม อำพัน กิจงาม และไฮแฮม (Hiham) นักโบราณคดีให้ความเห็นว่า การที่เขมรเข้ามาตั้งศูนย์กลางทางการเมืองและวัฒนธรรมของตนในแถบลุ่มแม่น้ำนั้น เป็นเพราะว่าต้องการเข้ามาควบคุมแหล่งปลูกข้าวและเส้นทางการค้า[49] หลังจากที่เขมรเริ่มเสื่อมอำนาจทางการเมืองลงไปราวพุทธศตวรรษที่ 20 มีร่องรอยว่าอิทธิพลวัฒนธรรมแบบ

---

[45]<u>รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา</u>, หน้า 6.

[46]ศรีศักร วัลลิโภดม, "อีสานระหว่างพุทธศตวรรษ 12-16," <u>วารสารเมืองโบราณ</u> ปีที่ 3, (ฉบับเดือนตุลาคม - พฤศจิกายน, 2519), หน้า 42.

[47]เนื่องด้วยมีปัญหาค่อนข้างมากในการที่จะเรียกอำนาจรัฐที่เขมรในแต่ละช่วงเวลา เพื่อความสะดวกในงานวิจัยนี้ ผู้วิจัยจึงใช้คำว่าเขมรโดยตลอด

[48]คือราชวงศ์ของพระเจ้าสุริยวรมันที่ 2 (ค.ศ. 1113 - 1150) และพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (ค.ศ. 1181 - 1218) ผู้สร้างนครวัด และพระนครหลวงที่มีชื่อเสียงตามลำดับ

[49]อ้างถึงใน นิติ แสงวัณณ์, "สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนโบราณในภาคอิสานในช่วงตอนปลายสมัยก่อนประวัติศาสตร์ถึงต้นสมัยประวัติศาสตร์," การสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอิสานศึกษา, 4-6 กรกฎาคม 2527, วิทยาลัยครูนครราชสีมา, หน้า 11.

ล้านช้างได้เผยแพร่เข้ามายังเมืองพิมายมากขึ้น[50] ส่วนทางด้านการเมืองนั้น นักประวัติศาสตร์บางคนมีความเห็นว่าดินแดนนครราชสีมายังคงอยู่ภายใต้อำนาจเขมร[51] ซึ่งสรุปได้ว่าเมืองพิมายยังคงมีความสัมพันธ์ทางการเมืองกับเขมรอยู่เช่นเดิม

ด้วยเหตุที่เมืองพิมายเป็นศูนย์กลางอำนาจในระดับภูมิภาคที่มีความสำคัญมาก่อน โดยเฉพาะการที่เมืองพิมายมิได้มีอำนาจอยู่อย่างโดดเดี่ยว เพราะมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับเมืองพนมรุ้ง อันเป็นเมืองสำคัญที่ควบคุมเส้นทางติดต่อระหว่างบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำมูลกับเขมร ทำให้เมืองพิมายมีความสำคัญทั้งทางด้านยุทธศาสตร์และเศรษฐกิจต่อเขมรมาโดยตลอด ดังนั้น จึงปรากฏว่าอยุธยาได้จัดกองทัพขึ้นมาตีเมืองพิมายและพนมรุ้งเมื่อ พ.ศ. 1981[52] เพราะเหตุว่าเมืองพิมายและพนมรุ้งให้ความร่วมมือแก่เขมรในการทำสงครามกับอยุธยา ครั้งนั้นเจ้าเมืองพิมายและพนมรุ้งต้องยอมอ่อนน้อมต่ออยุธยา[53] กระนั้นดูเหมือนว่าอยุธยาไม่สามารถควบคุมหัวเมืองทั้งสองได้อย่างจริงจัง ดังจะพิจารณาได้จากการที่ไม่มีรายชื่อของเมืองทั้งสองเข้าร่วมกับกองทัพอยุธยาในการยกไปโจมตีเขมรเมื่อ พ.ศ. 1986 นอกจากนั้น ยังมีหลักฐานว่า เขมรคงสามารถนำกำลังคนจากพนมรุ้งเพื่อต่อต้านการ

---

[50]ดังจะเห็นได้จากการเรียกเจ้าเมืองพิมายขึ้นต้นด้วยคำว่า ท้าว ซึ่งเป็นบรรดาศักดิ์ตามธรรมเนียมลาว

[51]Charles F. Keys, Isan : Regionalism in Northeastern Thailand, Data Paper : Number 65, Southeast Asia Program, Department of Asian Studies, Cornell University, New York, 1967, p. 6.

[52]อุบลศรี อรรถพันธ์," การชำระพระราชพงศาวดารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก," วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524, หน้า 55.

[53]สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, นิทานโบราณคดี (พระนคร : คลังวิทยา, 2501), หน้า 374.

รุกรานจากอยุธยา[54]

สภาพที่ตั้งอยู่ระหว่างอำนาจรัฐที่ยิ่งใหญ่กว่าทั้งสองด้าน เป็นเหตุสำคัญที่ทำให้เมืองพิมายและพนมรุ้งต้องดำเนินนโยบายที่โอนอ่อนต่อทั้งอยุธยาและเขมร แต่ท่าทีสองฝักสองฝ่ายเช่นนี้คงจะสร้างความไม่ไว้วางใจให้แก่อยุธยา และกลายเป็นแรงผลักดันให้อยุธยาตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องมีฐานกำลังของตนเพื่อควบคุมสถานการณ์ทางภูมิภาคนี้ การก้าวมาสู่ความเป็นศูนย์กลางอำนาจในระดับภูมิภาคของเมืองนครราชสีมาขึ้นมาแทนที่เมืองพิมายและเมืองพนมรุ้ง ชี้ให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่สำคัญภายในภูมิภาค นัยหนึ่งเป็นข้อสรุปว่าเมืองนครราชสีมาเพิ่มความสำคัญทางด้านการเมืองขึ้นมา เพราะมีการสนับสนุนจากราชสำนักอยุธยาเป็นปัจจัยสำคัญปัจจัยหนึ่ง

ทรากอดีตอันรุ่งเรืองของเมืองโบราณ 2 แห่งที่ตั้งอยู่ตอนต้นของบริเวณลุ่มน้ำลำตะคองที่มีชื่อเรียกในปัจจุบันว่าเมืองเสมาและเมืองโคราชเก่า ทำให้สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงตั้งข้อสันนิษฐานว่า สองเมืองนี้เป็นที่ตั้งของเมืองโคราชเดิม[55] แต่เมืองเสมานั้น หลักฐานทั้งทางด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์บ่งชี้ว่าเป็นเมืองที่มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 ชื่อเสมาอาจจะเป็นชื่อที่ผู้คนท้องถิ่นเรียกเมืองโบราณแห่งนี้ตามหลักฐานที่เป็นใบเสมาหินซึ่งยังหลงเหลืออยู่จำนวนมาก ชื่อเดียวกันจึงปรากฏว่า ใช้เรียกเมืองโบราณอีก 2-3 เมืองในภาคอีสานนี้ ส่วนเมืองโคราชเก่าซึ่งตั้งอยู่คนละฝั่งของลำตะคองกับเมืองเสมาและอยู่ห่างกันราว 9 กิโลเมตร เมืองนี้ในแง่โบราณคดีมีอายุหลังเมืองเสมา ผู้คนท้องถิ่นเมืองรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรียกว่าเมืองเก่า[56] ซึ่งเมืองเก่ายังคงปรากฏเหลือจากชื่อวัดแห่งหนึ่งในบริเวณนั้น ที่เรียกว่าวัดบ้านเมืองเก่า[57] แต่ภายหลังจากที่ข้อสันนิษฐานของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพได้เผยแพร่อยู่ใน

---

[54]เรื่องเดียวกัน.

[55]อยู่ในท้องที่ตำบลโคราช อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา

[56]เรื่องเดียวกัน.

[57]พงศาวดารเมืองละแวก, ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3, หน้า 183.

หนังสือเรื่องเที่ยวตามทางรถไฟ ก็มีการเปลี่ยนชื่อเรียกเมืองนี้ว่าเมืองโคราชจนเป็นที่ยอมรับมาโดยตลอด

มีข้อสันนิษฐานของสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพต่อเนื่องมาอีกว่า

> ตั้งแต่แผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีอู่ทองเป็นต้นมา แต่ในสมัยนั้นพื้นพลเมืองทางมณฑลนครราชสีมาเห็นจะเป็นขอมอยู่โดยมาก ทั้งกรุงขอม (คือกรุงกัมพูชาบัดนี้) ก็ยังไม่ยอมอ่อนน้อมราบคาบทีเดียว ในรัชกาลต่อ ๆ มา กองทัพไทยยังต้องยกออกไปตีกรุงกัมพูชาอีกหลายครั้ง การที่ไทยปกครองหัวเมืองตอนแผ่นดินสูงในสมัยนั้น เห็นจะตั้งรักษาเพียงเมืองโคราชเก่า (ที่ตำบลสูงเนิน) เท่านั้น ในหนังสือพระราชพงศาวดารจึงไม่มีเรื่องราวกล่าวถึงเมืองนครราชสีมา มาจนถึงแผ่นดินสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ในรัชกาลนั้นสร้างเมืองสำคัญใกล้ชายแดนเป็นป้อมปราการสำหรับป้องกันพระราชอาณาเขตหลายเมือง คือ เมืองนครศรีธรรมราชเมือง 1 เมืองพิษณุโลกเมือง 1 เมืองเพชรบูรณ์เมือง 1 ได้ยินว่าเมืองตะนาวศรีด้วยอีกเมือง 1 ในครั้งนั้นให้ย้ายเมืองโคราชจากเมืองเดิมซึ่งอยู่ชายดง ไปสร้างเป็นป้อมปราการขึ้นใหม่ที่เมืองเดี๋ยวนี้ เอานามเมืองเดิมทั้งสองคือ เมืองโคราชกับเมืองเสมา มาผูกเป็นนามเมืองใหม่ที่เรียกว่า นครราชสีมา แต่คนทั้งหลายยังเรียกนามตามเคย จึงคงเรียกกันว่าเมืองโคราชจนทุกวันนี้[58]

ดูเหมือนว่าข้อสันนิษฐานนี้เกิดขึ้นสืบเนื่องมาจากปัญหาเกี่ยวกับชื่อเมืองนครราชสีมา (ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น) ประกอบกับการตีความเกี่ยวกับชื่อของเมืองโบราณทั้งสอง ข้อสันนิษฐานนี้ได้รับการยอมรับมาเป็นเวลาหลายปีจนถึงทุกวันนี้ และทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์ของเมืองนครราชสีมาหยุดนิ่งไปโดยปริยาย ปัญหาการย้ายเมืองจึงสมควรจะได้รับการศึกษาอย่างลึกซึ้ง ทั้งด้านโบราณคดี

---

[58] รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา, หน้า 9.

และด้านประวัติศาสตร์ เพื่อจะทำให้ภาพทางประวัติศาสตร์ของเมืองนครราชสีมาในระยะแรก ๆ ชัดเจนยิ่งขึ้น

อย่างไรก็ตาม เท่าที่มีหลักฐานเกี่ยวกับเมืองนครราชสีมาในปัจจุบันนี้ปรากฏว่า ร่องรอยที่เก่าแก่ที่สุดในหลักฐานที่เกี่ยวกับเมืองนครราชสีมาปรากฏอยู่ในกฎมณเฑียรบาล กฎหมายฉบับหนึ่งซึ่งอาจจะตราขึ้นในระหว่างรัชสมัยพระบรมไตรโลกนาถ (พ.ศ. 1991 - 2031)[59] หรืออาจจะในรัชสมัยพระรามาธิบดีที่ 2 (พ.ศ. 2034 - 2072)[60] กฎหมายฉบับนี้ระบุว่า เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองพระยามหานครเมืองหนึ่งในจำนวน 8 เมืองที่ต้องกระทำพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาต่อพระมหากษัตริย์แห่งอยุธยา ควอริช เวลส์ ให้คำอธิบายเกี่ยวกับสถานภาพของเมืองพระยามหานครไว้ว่าเป็นหัวเมืองประเทศราช อยู่ภายใต้อำนาจของอยุธยา ในฐานะที่เป็นรัฐอิสระและต้องสวามิภักดิ์ต่อพระมหากษัตริย์แห่งอยุธยา[61] กฎหมายฉบับนี้ช่วยให้เข้าใจได้ว่า ก่อนที่เมืองนครราชสีมาจะเข้ามาอยู่ภายใต้ระบบราชการของอยุธยา เมืองนครราชสีมาเคยมีสภาพเป็นรัฐอิสระมาก่อน

บางทีเมืองนครราชสีมาอาจจะเคยเป็นเมืองเล็ก ๆ ที่ตั้งอยู่ ณ ตำแหน่งที่เป็นอยู่ และยังไม่มีความสำคัญต่อราชสำนักอยุธยาตราบจนกระทั่งหลังจากที่อยุธยาประสบปัญหาในการควบคุมเมือง

---

[59]ศาสตราจารย์ วัยอาจต์ (Wyatt) เสนอความเห็นนี้ในบทความชื่อ The Kota Mendiarapala and Mallacca อ้างถึงใน ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416 พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527), หน้า 280.

[60]วินัย พงศ์ศรีเพียร, "ความสำคัญของ "กฎมณเฑียรบาล" ในการมองประวัติศาสตร์ไทย," วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร, ฉบับที่ 1 ปีที่ (2529), หน้า 74.

[61]ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารงานของไทยสมัยโบราณ (กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2519), หน้า 165.

พิมาย-พนมรุ้ง สภาพที่ตั้งอันอยู่บนเส้นทางที่จะติดต่อไปยังเมืองพิมาย-พนมรุ้งตลอดจนไปยังเขมรและอยู่บนเส้นทางที่จะติดต่อมายังอยุธยาได้หลายทาง ทำให้เมืองนครราชสีมาตกเป็นเป้าหมายในการแผ่อำนาจเข้ามาของอยุธยา การที่เมืองนครราชสีมาก้าวขึ้นมาเป็นเมืองใหญ่ที่มีอำนาจทางการเมืองแผ่ปกคลุมบริเวณลุ่มแม่น้ำมูลแทนที่เมืองพิมาย สะท้อนให้เห็นว่าการดำเนินความสัมพันธ์ระหว่างเมืองนครราชสีมากับอยุธยาตั้งอยู่บนพื้นฐานของการมีผลประโยชน์ทางการเมืองร่วมกัน สำหรับเมืองนคร-ราชสีมานั้น ภายใต้การสนับสนุนจากอยุธยาทำให้อำนาจทางการเมืองของเมืองนครราชสีมาเติบโตขึ้น ขณะเดียวกันสำหรับอยุธยา การได้รับความสวามิภักดิ์จากเมืองนครราชสีมาช่วยทำให้อำนาจรัฐของอยุธยามั่นคงขึ้น อีกทั้งยังทำให้อยุธยามีฐานกำลังสำคัญเพิ่มขึ้นอีกแห่งหนึ่งในการทำสงครามกับเขมร ดังนั้นจะเห็นได้ว่า เมื่อใดก็ตามที่อำนาจรัฐของอยุธยาอ่อนแอลง เมืองนครราชสีมาจึงต้องเผชิญหน้ากับเขมรตามลำพัง ดังมีเหตุการณ์ในประวัติศาสตร์หลายครั้งที่แสดงความสัมพันธ์ตามเหตุผลดังกล่าว เช่น ประมาณ พ.ศ. 2113 เขมรได้ฉวยโอกาสที่อยุธยาเพิ่งพ่ายแพ้สงครามกับพม่า ส่งกำลังเข้ามายึดครองเมืองนครราชสีมา หลักฐานทางด้านเขมรระบุว่า เขมรได้แต่งตั้งนายทหารปก-ครองเมืองนครราชสีมาได้ในช่วง 2-3 ปี ก่อนที่อยุธยาจะสามารถรวบรวมกำลังยกขึ้นมาขับไล่เขมรออกจากเมืองนครราชสีมาได้ในที่สุด[62] อีกเหตุการณ์หนึ่งเกิดขึ้นราว พ.ศ. 2122 ในช่วงเวลาที่อยุธยายังคงตกเป็นเมืองขึ้นของพม่า เขมรส่งแม่ทัพคนสำคัญนำกำลังมาโจมตีเมืองนครราชสีมาปรากฏว่า เป็นเหตุการณ์อีกครั้งหนึ่งที่เมืองนครราชสีมาไม่อาจจะต่อต้านเขมรไว้ได้ กองทัพเขมรสามารถรุกคืบหน้าไปยังสระบุรี จนกระทั่งถึงชานกรุงศรีอยุธยา[63] เหตุการณ์ครั้งนี้หลักฐานฝ่ายไทยให้ข้อมูลว่า พระยาละแวกแต่งทัพพระทัศราชา พระสุรินทราชา นำกำลังคนประมาณ 5,000 คนมาทางด้านตะวันออก พระนเรศวรโปรดให้เจ้าเมืองชัยบุรีและเจ้าเมืองศรีถมอรัตน์ (แถบลุ่มน้ำป่าสัก

---

[62]ทองสืบ ศุภมาร์ค, พระราชพงศาวดารเขมร (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2526), หน้า 69.

[63]เรื่องเดียวกัน, หน้า 91.

ทางเหนือของลพบุรี) ยกทัพจำนวน 3,000 คนไปต้านทานทัพเขมร เจ้าเมืองทั้งสองสามารถตีทัพเขมรถอยกลับไป[64]

ด้วยเหตุที่ยังมีความพยายามของเขมรในการยึดครองเมืองนครราชสีมา ระบบความสัมพันธ์แบบเก่าคือ การมีฐานะเป็นเมืองพระยามหานคร ทำให้อยุธยาไม่อาจจะวางใจสถานการณ์ทางด้านตะวันออกได้อย่างเต็มที่นัก ประกอบกับการที่อยุธยาอยู่ภายใต้การนำของสมเด็จพระนเรศวร ซึ่งมีพระปรีชาสามารถในการปกครอง ด้วยการสร้าง

> จารีตการบังคับบัญชาในระบบราชการ และฝึกปรือข้าราชการเพื่อสำเร็จกิจเฉพาะอย่างใดอย่างหนึ่งเป็นเวลานาน ๆ ...(และ)... อาศัยระบบราชการเช่นนี้ ดินแดนที่อยู่ภายใต้ระบบราชการที่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันขยายตัวขึ้นทั้งในด้านพื้นที่ และความสามารถที่จะควบคุมไพร่ด้วยการทะเบียน อาวุธ และการจัดการ สามารถจัดแรงงานคนลงไว้ในแหล่งที่เป็นอู่ข้าวอู่น้ำของประเทศไทยอย่างสมบูรณ์[65]

นั่นคือการปฏิรูปการปกครองหัวเมือง ซึ่งมีการเปลี่ยนแปลงสำคัญคือ ยกเลิกเมืองพระยามหานคร และมีการจัดหัวเมืองขึ้นใหม่เป็นเมืองเอก โท ตรี และจัตวา ตามความสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์และกำลังไพร่พลของเมืองนั้น ๆ[66]

การปฏิรูปการปกครองครั้งนี้เป็นปรากฏการณ์ที่ช่วยให้เข้าใจได้ว่า ยุคสมัยแห่งการเป็นเมืองพระยามหานครของเมืองนครราชสีมาได้สิ้นสุดลง สถานภาพทางการเมืองของเมืองนครราชสีมาที่เกิดขึ้นต่อมาคือการเป็นหัวเมืองชั้นโท ทำหน้าที่เป็นเมืองหน้าด่านสำคัญชายแดนตะวันออกให้แก่

---

[64] ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2512), หน้า 169.

[65] นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์ (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527), หน้า 20-21.

[66] ควอริช เวลส์, เรื่องเดิม, หน้า 170.

อยุธยา ดังนั้นจึงปรากฏว่าเพิ่งมีหลักฐานเกี่ยวกับบทบาททางการเมืองของเจ้าเมืองนครราชสีมาเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2136 โดยการนำกำลังคนชาวเมืองนครราชสีมา จำนวน 1,000 คน เข้าร่วมกับกองทัพอยุธยาไปโจมตีเมืองเสียมราฐ[67]

ในฐานะที่เป็นเมืองชั้นโทและเป็นเมืองหน้าด่าน ในทางทฤษฎีตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมาอยู่ภายใต้การบังคับบัญชาจากอัครมหาเสนาบดีตำแหน่งสมุหนายก บุคคลที่ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมา ได้รับการแต่งตั้งมาจากเมืองหลวง โดยมียศประจำตำแหน่งเป็นพระยา มีศักดินา 10,000 และมีราชทินนามประจำตำแหน่งว่า กำแหงสงครามรามภักดีพีรียภาหะ ข้อจำกัดทางด้านหลักฐานทำให้ทราบเรื่องราวเกี่ยวกับเจ้าเมืองนครราชสีมาน้อยมาก อย่างไรก็ตาม มีแนวโน้มที่เชื่อได้ว่า ขุนนางจากส่วนกลางที่เข้ามารับตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาเป็นเพียงขุนนางระดับกลางในเมืองหลวง เช่น เจ้าเมืองนครราชสีมาที่ดำรงตำแหน่งอยู่ในระหว่างรัชสมัยพระเจ้าทรงธรรม (พ.ศ. 2163 - 2171) เคยเป็นเพียงขุนนางระดับ "ออกหลวง"[68] ส่วนในรัชสมัยพระเจ้าบรมโกศ (พ.ศ.2275 - 2301) ครั้งหนึ่งทรงแต่งตั้งขุนนางที่มีตำแหน่งเป็นเพียงขุนโขลน ซึ่งเป็นขุนนางปกครองระดับแขวงเท่านั้น มารั้งตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมา[69] และเจ้าเมืองนครราชสีมาคนสุดท้ายในสมัยอยุธยาก็เป็นเพียง "พระมหาดไทย"[70] ก่อนได้ตำแหน่งเป็นเจ้าเมือง

---

[67]ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38, หน้า 276.

[68]จดหมายเหตุวันวลิต ระบุว่า ออกหลวงนี้คือออกหลวงพิบูล ซึ่งเป็นออกญานครราชสีมา (Oloangh Pibun) ในประชุมพงศาวดาร เล่ม 49, หน้า 152.

[69]"คำให้การขุนโขลนเรื่องพระพุทธบาท," ประชุมพงศาวดาร เล่ม 8 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2507), หน้า 68.

[70]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 เรื่องทรงพระกรุณาให้นายทองคำ เรียบเรียงพงศาวดารเมืองนครราชสีมา, จ.ศ. 1171, เลขที่ 2.

ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเป็นจำนวนมาก ดังนั้นการแต่งตั้งตัวบุคคลเข้ามาดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมา แม้ว่าเป็นเพียงขุนนางระดับกลางจากเมืองหลวง แต่ก็จะต้องเป็นผู้ที่ได้รับความไว้วางใจจากพระมหากษัตริย์แห่งอยุธยา เพราะเจ้าเมืองนครราชสีมาจะมีส่วนช่วยรักษาเสถียรภาพทางการเมืองของผู้ครองราชบัลลังก์ เหตุผลนี้มีเหตุการณ์ที่ช่วยสนับสนุนได้แก่ บทบาทของออกหลวงพิบูลเจ้าเมืองนครราชสีมาในรัชสมัยพระเจ้าทรงธรรม เคยให้ความร่วมมือแก่จมื่นศรีสรรักษ์ (คือพระเจ้าปราสาททองในเวลาต่อมา) ในการวางแผนกำจัดพระศรีสิน (พระอนุชาของพระเจ้าทรงธรรมผู้ซึ่งได้รับการวางตัวให้สืบทอดราชบัลลังก์ต่อจากพระเจ้าทรงธรรม) แต่แผนการณ์นี้ไม่สำเร็จ[74]

ภายหลังจากที่พระเจ้าปราสาททองเสด็จขึ้นครองราชย์ (พ.ศ. 2173 - 2198) เมืองนครราชสีมาจึงเป็นฐานอำนาจสำคัญแห่งหนึ่งของพระองค์ และเพิ่มความสำคัญยิ่งขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ (พ.ศ. 2199 - 2231) ซึ่งเสถียรภาพทางการเมืองของพระองค์ไม่มั่นคง เพราะเป็นปรปักษ์กับขุนนางบางคนที่อยุธยา จนกระทั่งพระองค์ต้องเสด็จไปประทับที่ลพบุรี เมืองนครราชสี-มาเพิ่มความสำคัญมากขึ้น เพราะมีตำแหน่งที่ตั้งใกล้ชิดกับราชสำนักมากขึ้น อีกทั้งยังเป็นเมืองใหญ่ที่มีกำลังไพร่พลมากซึ่งอาจจะเป็นคุณหรือโทษต่อราชบัลลังก์ได้ ดังนั้น พระองค์จึงต้องส่งขุนนางผู้ใหญ่ที่ทรงวางพระทัยมาปกครองเมืองนครราชสีมา ขุนนางผู้นี้คือพระยายมราช (สังข์) ในครั้งนั้นคงจะมีการเสริมสร้างความแข็งแกร่งให้แก่เมืองนครราชสีมายิ่งขึ้นด้วยการส่งกำลังอาวุธยุทโธปกรณ์ไปยังเมืองนครราชสีมา รวมทั้งการก่อสร้างกำแพงเมืองที่มีป้อมปราการอันมั่นคง[75] นอกจากนั้นปัจจัยทาง

---

[74]<u>ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49</u>, หน้า 152.

[75]สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงอธิบายเกี่ยวกับเรื่องนี้ไว้ว่า ลักษณะแผนผังและขนาดของเมืองนครราชสีมา รวมทั้งป้อมปราการละม้ายเหมือนกับเมืองนครศรีธรรมราชมาก เห็นจะสร้างในสมัยเดียวกันทั้งสองเมือง การก่อสร้างที่เมืองนครศรีธรรมราชนั้น เกิดขึ้นในสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ตามที่มีหลักฐานในหนังสือฝรั่งแต่งแต่โบราณเรื่องหนึ่ง <u>จากนิทานโบราณคดี</u>, หน้า 376.

ที่เป็นเช่นนี้เพราะว่า ถึงแม้เมืองนครราชสีมาเป็นจุดยุทธศาสตร์สำคัญในการป้องกันภัยจากเขมร แต่แท้จริงแล้วโอกาสที่ภัยจากเขมรผ่านมาทางเมืองนครราชสีมาเพื่อไปยังอยุธยามีอยู่ค่อนข้างน้อย เมื่อเปรียบเทียบกับการผ่านมาทางเมืองจันทบุรีหรือปราจีนบุรี เพราะเป็นระยะทางที่ยาวไกลกว่า อีกทั้งยังมีอุปสรรคในการเดินทางมากกว่า การที่เขมรโจมตีเมืองนครราชสีมาหลายต่อหลายครั้งก็เพียงเพื่อกวาดต้อนครัวเมืองนครราชสีมากลับไปยังเขมร นอกจากนั้นเมืองนครราชสีมายังตั้งอยู่บนภูมิภาคที่มีความสำคัญต่ออยุธยาน้อยกว่าภูมิภาคอื่น ๆ เช่น ภาคใต้และภาคเหนือ ดังจะเห็นได้ว่า อยุธยาไม่เคยสนใจที่จะแผ่อำนาจเข้ามายังภูมิภาคนี้ไกลไปจากบริเวณตอนต้นลุ่มแม่น้ำมูล ดังนั้น เป้าหมายสำคัญในการควบคุมปกครองเมืองนครราชสีมาจึงอยู่ที่ความต้องการที่จะควบคุมกำลังคนชาวเมืองนครราชสีมาและหัวเมืองขึ้น[71] เพื่อรวบรวมกำลังในการทำสงครามกับเขมร[72]

อย่างไรก็ตาม ปัญหาเขมรไม่ได้เป็นเป้าหมายเดียวสำหรับนโยบายของอยุธยาในการปกครองเมืองนครราชสีมา เป้าหมายสำคัญอีกประการหนึ่งคือการส่งอำนาจมาควบคุมกำลังคนที่เมืองนครราชสีมา เพราะตามปกตินั้น การควบคุมกำลังคนเป็นรากฐานการปกครองสำคัญที่สุดสำหรับอยุธยา[73] เนื่องจากกำลังคนเป็นที่มาของผลประโยชน์ทั้งด้านการเมืองและด้านเศรษฐกิจ สำหรับการควบคุมกำลังตามหัวเมืองขึ้น ยิ่งห่างไกลจากเมืองหลวงเท่าใด เจ้าหัวเมืองนั้นก็ยิ่งมีอำนาจในการควบคุมกำลังคนเป็นเอกเทศมากขึ้น และสำหรับหัวเมืองใหญ่ การที่เจ้าเมืองนั้น ๆ เป็นผู้ควบคุมกำลังคนทั้งหมดในเมืองที่ตนปกครองแต่เพียงผู้เดียวอาจจะเป็นคุณหรือโทษต่อราชบัลลังก์ก็ได้ เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองหนึ่งในกรณีนี้ เพราะอยู่ห่างไกลจากเมืองหลวง อีกทั้งยังมีกำลังคนและแหล่ง

---

[71]ที่แน่ใจได้ว่าเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 22 ดูเหมือนว่ามีเมืองพิมายเพียงเมืองเดียว นอกนั้นยังสรุปไม่ได้

[72]กำลังเมืองนครราชสีมา มักจะเปิดการรุกทางด้านตะวันออกของเขมร โดยมีเป้าหมายที่เมืองเสียมราฐ ขณะที่กองทัพอยุธยาอื่น ๆ จะโจมตีทางด้านตะวันตกและด้านใต้ของทะเลสาปเขมร

[73]นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยฯ, หน้า 17.

ด้านการเมืองที่ทำให้เมืองนครราชสีมาเพิ่มความสำคัญขึ้นมาต่อการเมืองในราชสำนักแล้ว เป็นไปได้ว่าการที่สมเด็จพระนารายณ์ต้องส่งพระยายมราช (สังข์) ขึ้นมาปกครองเมืองนครราชสีมาก็เพราะว่า ต้องการควบคุมผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจที่เมืองนครราชสีมาด้วย เนื่องจากขณะนั้นเมืองนครราชสีมาเป็นศูนย์กลางการค้าที่สำคัญแห่งหนึ่ง (ดังกล่าวมาแล้วในหัวข้อที่ผ่านมา) อาจจะกล่าวได้ว่า ยุครุ่งเรืองของเมืองนครราชสีมายุคหนึ่งเกิดขึ้นในรัชสมัยสมเด็จพระนารายณ์ ดังนั้นเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองนครราชสีมาจึงเพิ่งปรากฏมากขึ้นในหลักฐานร่วมสมัย ตลอดจนในพระราชพงศาวดารตั้งแต่รัชกาลนี้

การที่เมืองนครราชสีมาเจริญเติบโตขึ้นมาภายใต้การส่งเสริมจากสมเด็จพระนารายณ์ ยังผลให้พระยายมราช (สังข์) สามารถรวบรวมกำลังชาวเมืองต่อต้านพระเพทราชา (ผู้แย่งชิงอำนาจจากสมเด็จพระนารายณ์) ได้นานถึง 3 ปี พระราชพงศาวดารกล่าวว่า ในการทำสงครามต่อสู้กับกำลังคนจากเมืองหลวงที่ยกมาล้อมเมืองนครราชสีมานั้น ไพร่พลเมืองนครราชสีมาล้มตายเป็นอันมาก กระนั้นชาวเมืองก็ยังคง "รบพุ่งป้องกันทั้งกลางวันกลางคืนมิได้หยุดหย่อน"[76] และในที่สุดพระยายมราช (สังข์) จึงได้หลบหนีไปยังเมืองนครศรีธรรมราช เพื่อร่วมมือกับเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชเพื่อต่อต้านพระเพทราชาต่อไป ส่วนเมืองนครราชสีมานั้นตกอยู่ใต้อำนาจของกำลังฝ่ายพระเพทราชา ซึ่งทรงส่งข้าหลวงเดิมของพระองค์มาเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาต่อจากพระยายมราช (สังข์) เพื่อให้เมืองนครราชสีมาเป็นฐานกำลังของพระองค์ต่อไป

สำหรับประวัติศาสตร์ไทย เมืองนครราชสีมาปรากฏความสำคัญอีกครั้งในช่วงเวลาคาบเกี่ยวกับการเสียกรุงศรีอยุธยาให้แก่พม่าครั้งที่ 2 ทั้งนี้เพราะความที่เมืองนครราชสีมาอยู่ห่างไกลจากสมรภูมิระหว่างอยุธยากับพม่า ทำให้เมืองนครราชสีมาไม่ได้รับความเสียหายจากพม่า อย่างไรก็ตาม สถานการณ์ที่เป็นอยู่ไม่อาจจะทำให้เมืองนครราชสีมาหลีกเลี่ยงจากวิกฤติการณ์ที่ร้ายแรงนี้

---

[76]พระพนรัตน์, <u>พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน</u> (กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2515), หน้า 512.

ไปได้ ในทางตรงกันข้าม การที่เมืองนครราชสีมายังคงมีกำลังไพร่พลอย่างสมบูรณ์[77] อีกทั้งยังปลอดภัยจากพม่า ทำให้กรมหมื่นเทพพิพิธ[78] พระราชวงศ์พระองค์หนึ่งแห่งอยุธยา ผู้หลบหนีภัยทั้งจากพม่า และจากราชสำนักอยุธยายกกำลังมายังเมืองนครราชสีมา เพื่อมุ่งหวังที่จะอาศัยเมืองนี้เป็นฐานกำลังของตน การเข้ามาของกรมหมื่นเทพพิพิธก็คือ ที่มาของภัยทางการเมืองต่อเมืองนครราชสีมา เพราะกรมหมื่นเทพพิพิธเป็นพระราชวงศ์ที่เคยมีความผิดถูกเนรเทศไปอยู่ลังกามาก่อน เจ้าเมืองนครราชสีมาจึงปฏิเสธที่จะช่วยเหลือแก่กรมหมื่นเทพพิพิธ แต่กรมหมื่นเทพพิพิธสามารถรวบรวมกำลังเข้าโจมตีและยึดครองเมืองนครราชสีมาได้ในเวลาต่อมา

ระหว่าง พ.ศ. 2309-2311 กรมหมื่นเทพพิพิธสามารถจัดตั้งรัฐอิสระขึ้นที่เมืองพิมายโดยมีเจ้าเมืองพิมายและบุตรชาย 2 คนสนับสนุน ทั้งนี้เป็นเพราะขณะนั้นเจ้าเมืองนครราชสีมาถูกฆ่าตายโดยฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธไปแล้ว ประกอบกับความมักใหญ่ใฝ่สูงของกลุ่มเจ้าเมืองพิมายที่จะสร้างอำนาจทางการเมืองของตนให้ยิ่งใหญ่ขึ้น ดังนั้นศูนย์กลางการบัญชาการของฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธ จึง

---

[77]มีหลักฐานกล่าวว่า กำลังคนจากเมืองนครราชสีมาถูกเกณฑ์ไปช่วยอยุธยารบกับพม่าราว 10,000 คน กำลังคนส่วนนี้ไปประจำรักษาเมืองธนบุรีระหว่าง พ.ศ. 2308 แต่เมื่อพม่ารุกเข้ามายังเมืองธนบุรี กำลังคนชาวเมืองนครราชสีมาก็เช่นเดียวกับกำลังคนหัวเมืองอื่น ๆ พากันละทิ้งหน้าที่แล้วเดินทางกลับบ้านเมืองตน นอกจากนั้นยังมีผู้คนจากเมืองหลวงและหัวเมืองชั้นในที่แตกฉานหนีภัยขึ้นไปอาศัยที่เมืองนครราชสีมา (อ่านสภาพจราจลของอยุธยาได้จาก นิธิ เอียวศรีวงศ์, <u>การเมืองไทยสมัยพระเจ้าธนบุรี</u>, บทที่ 1 ว่าด้วยการสลายตัวของราชอาณาจักรอยุธยา)

[78]เป็นพระโอรสพระองค์หนึ่งในพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. 2275 - 2301) ผู้ซึ่งพยายามสนับสนุนให้เจ้าฟ้าอุทุมพร (มีฐานะเป็นพระเชษฐาร่วมพระราชบิดาเดียวกัน) ได้ครองราชบัลลังก์ ท้ายที่สุดเมื่อราชบัลลังก์ตกเป็นของพระเจ้าเอกทัศน์ กรมหมื่นเทพพิพิธจึงถูกเนรเทศไปลังกา ต่อมาลอบเดินทางกลับเข้ามายังราชอาณาจักรอยุธยา โดยไปตั้งมั่นอยู่ที่เมืองปราจีนบุรี แต่ก็ถูกพม่าติดตามไปโจมตีจนกระทั่งต้องพากำลังทั้งหมดเคลื่อนย้ายมายังเมืองนครราชสีมา

ตั้งอยู่ที่เมืองพิมายแทนที่จะเป็นเมืองนครราชสีมา ส่วนเมืองนครราชสีมานั้น พระยาวรวงศาธิราช บุตรชายคนหนึ่งของเจ้าเมืองพิมายที่ได้รับการแต่งตั้งโดยกรมหมื่นเทพพิพิธ นำกำลังมาตั้งมั่นอยู่ที่ด่านจอหอ (ทางเหนือห่างจากตัวเมืองนครราชสีมาราว 7 กิโลเมตร) เพื่อดูแลเมืองนครราชสีมา สภาพทางการเมืองเช่นนี้เกิดขึ้นในช่วงเวลาก่อนที่สมเด็จพระเจ้าตากสินจะนำกำลังมาทำลายล้างฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธและสามารถยึดครองเมืองนครราชสีมาได้เมื่อปลาย พ.ศ. 2311

สงครามแย่งชิงอำนาจได้สร้างความปั่นป่วนให้แก่ผู้คนเมืองนครราชสีมาเป็นอันมาก ผู้คนชาวเมืองส่วนหนึ่งถูกกวาดต้อนไปยังธนบุรี "เพื่อให้คนในกรุงหนาแน่นขึ้น"[79] ผู้คนอีกเป็นจำนวนมากพากันอพยพหนีภัยสงครามไปยังต่างเมือง ขณะเดียวกันชัยชนะของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ทั้งที่มีต่อเมืองนครราชสีมาและหัวเมืองอื่น ๆ ที่เคยแยกตัวเป็นอิสระสร้างการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองครั้งสำคัญต่อประวัติศาสตร์เมืองนครราชสีมา เพราะนับตั้งแต่เมืองนครราชสีมาเข้ามาอยู่ภายใต้ระบบราชการการปกครองของอยุธยา ครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่ขุนนางท้องถิ่นได้รับการยอมรับจากราชสำนักไทยให้เข้ามาดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมา ขุนนางผู้นี้คือ ขุนชนะ[80] นายด่านประจำด่านจอหอ ผู้ทำการจับกุมตัวกรมหมื่นเทพพิพิธได้ระหว่างที่กำลังพยายามหลบหนีไปเวียงจันทน์ แล้วส่งตัวให้แก่สมเด็จพระเจ้าตากสิน ความดีความชอบที่ได้จากการกระทำนี้ นอกจากจะทำให้ขุนชนะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาแล้ว ยังเป็นจุดเริ่มต้นความสัมพันธ์ที่ดีระหว่างสมเด็จพระเจ้าตากสิน เพราะภายหลังจากดำรงตำแหน่งเพียง 1-2 ปี ขุนชนะผู้นี้ก็ได้เลื่อนยศเป็นเจ้าพระยาตั้งแต่ก่อน พ.ศ. 2313 แสดงว่าขุนชนะเป็นผู้ที่ได้รับความไว้วางพระทัย และเป็นที่โปรดปรานของสมเด็จพระเจ้าตากสินมากที่สุดผู้หนึ่ง

สำหรับประวัติศาสตร์เมืองนครราชสีมา การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่สำคัญอีกอย่าง

---

[79]จดหมายมองซิเออร์ คอร์ ถึงผู้อำนวยการคณะการต่างประเทศ ลงวันที่ 7 มิถุนายน ค.ศ. 1770 (พ.ศ. 2313), <u>ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23</u> (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2511), หน้า 34.

[80]มีชื่อว่าบุญคงหรือบุญซู ต้นตระกูลกาญจนคม

หนึ่งเกิดขึ้นมาแล้วก่อนหน้าวิกฤติการณ์ทางการเมืองระหว่าง พ.ศ. 2309-2311 นั่นคือ การที่เมืองนครราชสีมาเริ่มขยายอำนาจปกครองไปยังดินแดนตอนใต้ของลุ่มแม่น้ำมูล ที่รู้จักกันในนามหัวเมืองเขมรป่าดง[81] กลุ่มคนในดินแดนแถบนี้ซึ่งเข้ามามีความสัมพันธ์กับเมืองนครราชสีมาเป็นชาวข่า ชนพื้นเมืองดั้งเดิมที่มีถิ่นฐานอาศัยอยู่แถบลุ่มแม่น้ำโขง โดยมีศูนย์กลางความเจริญอยู่ที่เมืองจำปาศักดิ์ตั้งแต่กลางพุทธศตวรรษที่ 23 เป็นต้นมา ชาวข่าจำนวนมากได้ทยอยอพยพจากถิ่นฐานเดิมของตนเข้ามาตั้งหลักแหล่งทำมาหากินที่ดินแดนแถบนี้ จนกระทั่งมีชุมชนชาวข่าที่เป็นอิสระกระจัดกระจายอยู่ทั่วไป การเข้ามาของชาวข่าทำให้เกิดความเคลื่อนไหวทางการเมือง เพราะเหตุว่าดินแดนเขมรป่าดงนี้ เป็นเขตอำนาจปกครองของเมืองพิมาย ซึ่งครอบคลุมไปถึงฟากตะวันตกของลำน้ำกยุงต่อแดนอำนาจของจำปาศักดิ์[82] ดังนั้น เมืองพิมายซึ่งมีฐานะเป็นเพียงเมืองขึ้นเมืองหนึ่งของเมืองนครราชสีมา จึงเริ่มเพิ่มบทบาททางการเมืองขึ้นมาในการควบคุมชุมชนชาวข่าเหล่านี้

การเข้ามาของชาวข่า ทำให้ภูมิภาคนี้มีความสำคัญต่อราชสำนักอยุธยาเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่รัชสมัยพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศ (พ.ศ. 2275-2301) เป็นต้นมา ปรากฏว่าราชสำนักอยุธยาได้อาศัยกำลังชาวข่าเหล่านี้เป็นกำลังสำคัญส่วนหนึ่งในการทำสงครามกับเขมรมาแล้ว ช่วงทศวรรษสุดท้ายของสมัยอยุธยา เมืองพิมายถึงมีอิทธิพลและอำนาจทางการเมืองขึ้นมามากพอ ๆ กับเมืองนครราชสีมา เนื่องจากนโยบายของราชสำนักอยุธยานั้นต้องการให้เมืองพิมายเข้มแข็งให้มากเพื่อที่จะสามารถควบคุมชุมชนชาวข่าได้อย่างมั่นคง

อย่างไรก็ตาม กว่าที่ชาวข่าเหล่านี้จะยอมรับอำนาจรัฐของอยุธยาก็ล่วงมาถึงรัชสมัยพระเจ้าเอกทัศน์ (พ.ศ. 2301-2310) ดังปรากฏหลักฐานว่า เมื่อ พ.ศ. 2303 ผู้นำชุมชนชาวข่า

---

[81]คือพื้นที่ในเขตจังหวัดบุรีรัมย์ ศรีสะเกษ สุรินทร์ปัจจุบัน หรือที่เรียกว่าเขตอีสานใต้ในปัจจุบัน

[82]หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, "พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน," <u>ประชุมพงศาวดารเล่ม 3</u> (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2506, หน้า 193. อนึ่ง ลำน้ำกยุงนี้เข้าใจว่าคือห้วยขยุงในเขตจังหวัดศรีษะเกษในปัจจุบัน

5 คน ได้แก่ ตากะจะและเชียงมั่น แห่งบ้านปราสาทสี่เหลี่ยมโคกลำดวนใหญ่ ตามะแห่งบ้านดงยาง หรือบ้านโคกอัจประ เชียงปุ่มแห่งบ้านโคกเมืองที และเชียงสีแห่งบ้านกุดหวายหรือบ้านเมืองเตา ได้ให้ความช่วยเหลือข้าหลวงจากอยุธยาในการติดตามเอาตัวช้างเผือกที่แตกโรงมาจากเมืองหลวงกลับคืนได้ พระเจ้าเอกทัศน์จึงทรงตอบแทนความดีความชอบผู้นำชาวข่าทั้ง 5 ด้วยการให้ยศถาวรรดาศักดิ์และแต่งตั้งให้ชาวข่าทั้ง 5 ทำการควบคุมชาวข่าในชุมชนของแต่ละคนทำราชการขึ้นอยู่กับเมืองพิมาย

ภายใต้อำนาจการปกครองของเมืองพิมาย เจ้าเมืองพิมายเข้ามาจัดการควบคุมปกครองชุมชนชาวข่าดังกล่าวอย่างจริงจัง ดังที่พงศาวดารเมืองปะทายสมันต์ (สุรินทร์) ระบุว่า

> เดิมพวกนี้หามีหมู่นายไม่ เจ้าพิมายตั้งตากะฮามเป็นกองหนึ่งอยู่บ้านโคกเฆ่า ตาปูมตาไชยกองหนึ่ง ตาปูมอยู่บ้านเมืองที ตาไชยอยู่บ้านจารพลับ ตามะกองหนึ่งอยู่บ้านโคกยาง ตากะจะอยู่บ้านโคกตะคู[83]

การปฏิบัติราชการของเจ้าเมืองพิมายเป็นสิ่งที่สร้างความพอใจให้แก่พระเจ้าเอกทัศน์อย่างยิ่งเพราะในเวลา 2-3 ปีต่อมาผู้นำชาวข่าทั้งหลายก็สามารถรวบรวมส่วยที่มีค่าไปยังราชสำนัก ส่วยนั้นได้แก่ ช้าง ม้า แก่นสน ยางสน ปีกนก นอรมาด งาช้าง ขี้ผึ้ง[84] ดังนั้น นโยบายเอาใจผู้นำชาวข่าจึงเกิดขึ้นด้วยการ

> ตั้งให้หลวงสุวรรณ (ตากะจะ) เป็นพระไกรภักดีศรีนครลำดวนเจ้าเมือง ยกบ้านปราสาทสี่เหลี่ยมดงลำดวนเป็นเมืองขุขันธ์ ให้หลวงเพชร (เชียงฆะ) เป็นพระสังฆะบุรีศรีนครอัดจะเจ้าเมือง ยกบ้านโคกอัดจะ (หรือบ้านดงยาง) เป็นเมืองสังฆะ ให้หลวงสุรินทรภักดี (เชียงปุ่ม) เป็นพระสุรินทรภักดีศรีณรงค์

---

[83]หสช. หมู่พงศาวดาร ชื่อพงศาวดารเมืองปะทายสมันต์, เลขที่ 001.3/18.

[84]<u>ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3</u>, หน้า 199.

จางวางเจ้าเมือง ตั้งบ้านคูปะทายเป็นเมืองปะทายสมัน (คือเมืองสุรินทร์) ให้หลวงศรีนครเตา (เชียงสี) (หรือตาพ่อควาน) เป็นพระศรีนครเตา เจ้าเมือง ยกบ้านกุดหวาย (หรือบ้านเมืองเตา) เป็นรัตนบุรี ขึ้นกับเมืองพิมาย[85]

เจ้าเมืองพิมายจึงต้องมีอำนาจทางการเมืองมากขึ้นกว่าเดิม ทั้งในแง่ของการขยายอำนาจปกครองและบารมีทางการเมือง จนกระทั่งทำให้มีความมั่นใจที่จะทำให้เมืองพิมายเป็นศูนย์กลางอำนาจท้องถิ่นขึ้นมาแทนที่เมืองนครราชสีมาในที่สุด

ขณะที่พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองนครราชสีมามาแสดงให้เห็นถึงความผูกพันธ์ทางการเมืองกับศูนย์กลางอำนาจรัฐไทยมาตั้งแต่ราวพุทธศตวรรษที่ 21 นั้น หัวเมืองภายในภูมิภาคอีสาน-ลาวอื่น ๆ เพิ่งเริ่มปรากฏความสัมพันธ์กับราชสำนักไทยตั้งแต่ทศวรรษ พ.ศ. 2300 เป็นต้นมา หัวเมืองกลุ่มแรก คือ กลุ่มเขมรป่าดงซึ่งกล่าวมาแล้ว หัวเมืองต่อมาคือเมืองสุวรรณภูมิ[86] ซึ่งเดิมเป็นหัวเมืองขึ้นต่อจำปาศักดิ์และขอมาขึ้นต่ออยุธยาเมื่อ พ.ศ. 2306 สาเหตุเพราะท้าวเชียงและท้าวสูน[87] เป็นศัตรูกับท้าวทน เจ้าเมืองสุวรรณภูมิที่ได้รับการแต่งตั้งจากจำปาศักดิ์ ท้าวเชียง ท้าว-สูนจึงคบคิดกับกรมการเมืองคนอื่น ๆ ที่เป็นศัตรูกับท้าวทนเช่นกัน ติดต่อมายังเมืองนครราชสีมาเพื่อขอกำลังจากอยุธยาขึ้นไปช่วยปราบปรามท้าวทน พระเจ้าเอกทัศน์โปรดให้พระยากรมท่าและพระยาพรหม[88] นำกำลังไปช่วยเหลือท้าวเชียงและท้าวสูนจนสามารถยึดครองเมืองสุวรรณภูมิได้ ท้าวเชียง

---

[85]เรื่องเดียวกัน.

[86]เดิมเรียกว่าเมืองทง

[87]เป็นบุตรท้าวมืด เจ้าเมืองสุวรรณภูมิคนก่อนท้าวทน ส่วนท้าวทนเป็นน้องชายของท้าวมืด

[88]พงศาวดารเมืองปะทายสมันต์ระบุว่า พระยาพรหมนำกำลังไปจากเมืองนครราชสีมา จึงเข้าใจว่าพระยาพรหมนี้ก็คือ ยกกระบัตรเมืองนครราชสีมา

ได้รับการแต่งตั้งจากอยุธยาให้เป็นเจ้าเมือง ท้าวสูนได้เป็นอุปราช เมืองสุวรรณภูมิจึงขึ้นต่ออยุธยาตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา[89]

ต่อมาในรัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสิน ท้าวทนผู้ซึ่งหลบหนีไปนั้นกลับมาติดต่อพระยาพรหมขอขึ้นต่อธนบุรีเมื่อ พ.ศ. 2318 สมเด็จพระเจ้าตากสินโปรดเกล้าให้ยกบ้านกุ่มขึ้นเป็นเมืองร้อยเอ็ด และตั้งท้าวทนเป็นพระขัตติยวงศา เจ้าเมืองตามคำกราบบังคมทูลของพระยาพรหม[90] ส่วนหัวเมืองอีสาน-ลาวอื่น ๆ นอกจากนี้ล้วนแล้วแต่เพิ่งมีสัมพันธ์กับศูนย์กลางอำนาจรัฐไทยตั้งแต่หลัง พ.ศ.2318 เป็นต้นมา

ทั้งหมดที่กล่าวมาสรุปได้ว่า เมืองนครราชสีมามีความสำคัญขึ้นมาเพราะปัจจัยสำคัญ 2 ประการ ประการแรก คือ ศักยภาพของตนเองซึ่งประกอบไปด้วยสภาพที่ตั้งอันสามารถควบคุมเส้นทางติดต่อระหว่างผู้คนภายในกับภายนอกภูมิภาคอีสาน-ลาว และสภาพธรรมชาติที่ทำให้เมืองนคร-ราชสีมาเป็นแหล่งผลิตสินค้าที่มีค่าเพื่อนำส่งไปสู่ตลาดที่อยุธยา ตลอดจนความสามารถในการผลิตข้าวเลี้ยงตัวอยู่ได้โดยไม่ต้องพึ่งพาผู้อื่น ทั้งยังสามารถขยายชุมชนของตนให้เติบโตแข็งแกร่งพอที่จะข่มเมืองพิมายซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางอำนาจดั้งเดิมมาก่อน ประการที่ 2 คือการสนับสนุนจากราชสำนักไทย ซึ่งมุ่งหวังจะได้ประโยชน์จากเมืองนครราชสีมา ทั้งในด้านการเมืองและด้านเศรษฐกิจ ทำให้มีการควบคุมเมืองนครราชสีมาอย่างใกล้ชิดมาตั้งแต่สมัยอยุธยาโดยการส่งขุนนางจากเมืองหลวงมาเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมา ด้วยเหตุทั้งหมดนี้ทำให้เมืองนครราชสีมาเป็นหัวเมืองเดียวในภูมิภาคอีสานที่มีความสัมพันธ์กับอำนาจรัฐไทยมายาวนานที่สุด และความสัมพันธ์นี้ทำให้เกิดความแบ่งแยกระหว่าง

---

[89]เมื่อ พ.ศ. 2315 พระยาพรหม พระยากรมท่ากับท้าวเชียง ท้าวสูน ปรึกษากันแล้วกราบบังคมทูลไปยังสมเด็จพระเจ้าตากสิน ขอย้ายเมืองจากเมืองทงมาอยู่ที่ตำบลดงเท้าสาร เพราะที่ตั้งเดิมอยู่ใกล้ลำน้ำเซ ซึ่งไหลเซาะตลิ่งมามาก สมเด็จพระเจ้าตากสินพระราชทานอนุญาต และครั้งนั้นมีการตั้งชื่อเมืองทงใหม่ว่า สุวรรณภูมิ

[90]<u>ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3</u>, หน้า 199-204.

เมืองนครราชสีมากับหัวเมืองอีสานอื่น ๆ ซึ่งมาปรากฏอย่างชัดเจนตั้งแต่สมัยธนบุรีเป็นต้นมา และเข้มข้นยิ่งขึ้นเมื่อเข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์ ดังจะกล่าวรายละเอียดในบทต่อไป.

ญาติระหว่างพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) กับพระยาพิชัยดาบหักนั้น เป็นสิ่งไม่ปรากฏอยู่ในประวัติของพระยาพิชัยดาบหัก ซึ่งเรียบเรียงโดยพระยาศรีสัชนาลัยบดี ผู้เป็นเชื้อสายของพระยาพิชัยดาบหักคนหนึ่ง[2] การสืบค้นประวัติเบื้องต้นของพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) จึงจำเป็นต้องเริ่มต้นที่ตำแหน่งราชการ คือ ตำแหน่งยกกระบัตร

ยกกระบัตรเป็นตำแหน่งงานที่สำคัญตำแหน่งหนึ่งสำหรับการปกครองหัวเมือง โดยหน้าที่แล้วยกกระบัตรเป็นผู้เชี่ยวชาญทางด้านกฎหมาย[3] แต่หน้าที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้นคือ การสอดส่องดูแลการกระทำของเจ้าเมือง กรมการเมืองที่ตนประจำอยู่เพื่อรายงานไปยังเมืองหลวง ในสมัยอยุธยา ราชสำนักควบคุมตำแหน่งไว้อย่างใกล้ชิดด้วยการแต่งตั้งขุนนางจากเมืองหลวงไปประจำในตำแหน่งนี้ตามหัวเมืองต่าง ๆ ทั่วราชอาณาจักร[4] สำหรับที่เมืองนครราชสีมา ทั้งตำแหน่งยกกระบัตร และตำแหน่งเจ้าเมืองเป็นขุนนางที่ถูกส่งตัวมาจากเมืองหลวงเช่นกัน ส่วนในสมัยธนบุรีนั้น เมื่อพิจารณาว่าเจ้าเมืองพิมายเคยให้การสนับสนุนกรมหมื่นเทพพิพิธ ในการจัดตั้งรัฐอิสระระหว่าง พ.ศ. 2309 - 2311 สมเด็จพระเจ้าตากสินคงจะต้องใช้ความระมัดระวังมากพอสมควรที่จะเลือกสรรตัวบุคคลให้ดำรงตำแหน่งทางการเมืองที่สำคัญทั้งที่เมืองพิมาย และเมืองนครราชสีมา

ดังนั้น บุคคลที่ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาและพิมาย จะ

---

[2] ศึกษารายละเอียดได้จาก "ประวัติพระยาพิชัยดาบหัก," ในศิลปวัฒนธรรม, ฉบับปีที่ 6, เล่มที่ 3, (ประจำเดือนมกราคม 2528).

[3] เรียกอีกอย่างว่า ยุกกระบัตรตามที่ใช้ในกฎหมายตราสามดวง ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเรียกว่ายกกระบัตร ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2459 เปลี่ยนมาใช้คำว่าอัยการแทนยกกระบัตร เป็นต้นมาจนถึงทุกวันนี้

[4] ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416 (พิมพ์ครั้งที่ 2 ; กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527), หน้า 102.

บทที่ 3

การมีอำนาจปกครองเมืองนครราชสีมาของขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา
พ.ศ. 2325 - 2388

ช่วงเวลา 63 ปีนี้ มีความสำคัญยิ่งต่อประวัติศาสตร์ของเมืองนครราชสีมา เนื่องจากเป็นช่วงเวลาที่เมืองนครราชสีมาอยู่ภายใต้อำนาจปกครองของขุนนางตระกูล ณ ราชสีมาอย่างต่อเนื่อง โดยเริ่มต้นตั้งแต่ พ.ศ. 2325 อันเป็นปีที่พระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) ต้นตระกูล ณ ราชสีมา เข้าดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมา ภายใต้การสนับสนุนจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกฯ เชื้อสายของพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) อีก 2 คน สืบทอดตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมา คือ พระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) และเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา)

ภายหลังการถึงแก่อสัญกรรมของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เมื่อ พ.ศ. 2388 ราชสำนักกรุงเทพจึงเข้าควบคุมอำนาจการเมืองที่นครราชสีมา ด้วยการแต่งตั้งเชื้อสายตระกูล สิงหเสนี เข้ามาดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมา แทนตระกูล ณ ราชสีมา

พระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) กับการเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2340

การก้าวขึ้นมาเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาของพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา)

ประวัติของพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) จดหมายเหตุนครราชสีมา ระบุว่า พระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) ผู้นี้เป็นญาติกับพระยาพิชัยดาบหัก เจ้าเมืองพิชัย และเข้าดำรงตำแหน่งเป็นยกกระบัตรประจำเมืองพิมาย ระยะต้นสมัยธนบุรี[1] เกี่ยวกับความสัมพันธ์ทางเครือ

---

[1] จดหมายเหตุนครราชสีมา, พิมพ์สนองคุณเจ้าพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) และเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) (พิมพ์ครั้งที่ 2; กรุงเทพฯ : เที่ยงเกียรติการพิมพ์, 2528), หน้า 55.

ต้องเป็นผู้ได้รับความไว้วางพระทัยจากสมเด็จพระเจ้าตากสินค่อนข้างสูง อย่างไรก็ตาม สมเด็จพระเจ้าตากสินเองก็มีข้อจำกัดในการควบคุมดูแลหัวเมืองต่าง ๆ แตกต่างไปจากสมัยอยุธยาเพราะขาดแคลนกำลังคนที่จะปฏิบัติงานราชการในตำแหน่งต่าง ๆ ได้อย่างทั่วถึง สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงต้องยอมปล่อยอำนาจในการปกครองหัวเมืองบางเมืองให้แก่ผู้นำท้องถิ่น ในกรณีที่ผู้นำท้องถิ่นนั้น ๆ แสดงความสวามิภักดิ์ต่อพระองค์อย่างชัดเจน เหตุผลเดียวกันนี้ทำให้เมืองนครราชสีมา มีผู้นำท้องถิ่นเข้าดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาเป็นครั้งแรก นั่นคือการก้าวขึ้นมาดำรงตำแหน่งนี้ของขุนชนะ ขุนนางท้องถิ่นตำแหน่งเล็กๆ ที่มีความชอบมาจากการจับกุมตัวกรมหมื่นเทพพิพิธ สำหรับตำแหน่งเจ้าเมืองพิมายไม่มีหลักฐานแสดงไว้ว่าเป็นใคร อาจจะเป็นขุนนางท้องถิ่นเช่นเดียวกัน

สำหรับตำแหน่งยกกระบัตรนั้น ยกกระบัตรเมืองนครราชสีมาเป็นใครไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานกล่าวถึงข้าหลวงสองคน ซึ่งสมเด็จพระเจ้าตากสินส่งตัวมาจัดการแก้ไขปัญหาที่เมืองร้อยเอ็ดเมื่อ พ.ศ. 2318 คือ พระยาพรหมและพระยากรมท่า และเป็นสองคนเดียวกับซึ่งเคยมาปฏิบัติราชการที่เมืองสุวรรณภูมิปลายสมัยอยุธยา[5] พระยาพรหมในหลักฐานนี้ก็คือตำแหน่งยกกระบัตรเมืองนครราชสีมา แต่ว่าคงไม่ใช่คนเดียวกันเพราะเวลาห่างกันเกือบ 20 ปี อย่างไรก็ตาม ข้อมูลนี้บ่งบอกว่ายกกระบัตรเมืองนครราชสีมาเป็นขุนนางจากเมืองหลวง ส่วนยกกระบัตรเมืองพิมาย คือ ปิ่น ณ ราชสีมา นั้น ไม่ว่าจะเป็นญาติกับพระยาพิชัยดาบหักหรือไม่ก็ตาม ข้อมูลนี้บ่งบอกนัยยะเป็นขุนนางจากเมืองหลวงเช่นกัน

<u>การเลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นเจ้าเมืองพิมาย และบทบาททางการเมืองขณะดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองพิมาย</u> ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่า พระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) ได้เลื่อนตำแหน่งจากยกกระบัตรเป็นเจ้าเมืองพิมายในปีใด แต่ถ้าพิจารณาว่าเมื่อ พ.ศ. 2319 พระยาสุจริตภักดี บุตรชายคนโตของพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) ได้เป็นปลัดเมืองนางรองแล้ว

---

[5] <u>ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3</u>, หน้า 204.

แสดงว่าการตำแหน่งเจ้าเมืองพิมายเกิดขึ้นตั้งแต่ก่อน พ.ศ. 2319[6]

ในฐานะเจ้าเมือง พระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) เป็นผู้มีบทบาทสำคัญร่วมกับเจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) ในการขยายอำนาจปกครองไปยังหัวเมืองเขมรป่าดงอีกครั้ง ทั้งนี้เพราะหัวเมืองเหล่านี้ได้แยกตัวเป็นอิสระจากการปกครองของเมืองพิมายระหว่างที่มีสงครามช่วง พ.ศ. 2309 - 2311 ปัญหาเกี่ยวกับเรื่องนี้เพิ่มความยุ่งยากขึ้นอีก เมื่อปรากฏว่าเริ่มมีความขัดแย้งระหว่างเจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) กับเจ้าเมืองนางรอง ด้วยสาเหตุที่ไม่แน่ชัด มีข้อมูลแต่เพียงว่าเจ้าเมืองนางรองเป็นอริกับเจ้าพระยานครราชสีมา[7] จากความขัดแย้งนี้ทำให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) แต่งตั้งบุตรชายคนโตของพระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) ไปดำรงตำแหน่งเป็นปลัดเมืองนางรอง เพื่อปฏิบัติหน้าที่สำคัญคือ การสอดส่องพฤติกรรมของเจ้าเมืองนางรอง ซึ่งมีท่าทีไม่น่าไว้วางใจ การที่พระสุจริตภักดีถูกส่งตัวไปปฏิบัติราชการที่เมืองนางรอง จึงสะท้อนให้เห็นถึงความร่วมมือระหว่างพระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) กับเจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) ในช่วงนี้เป็นอย่างดี

---

[6]เมื่อดำรงตำแหน่งเป็นยกกระบัตรเมืองพิมายนั้น พระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) อยู่ในวัยกลางคน และมีภรรยาอยู่แล้วอย่างน้อย 1 คน จดหมายเหตุนครราชสีมา เรียกสตรีผู้นี้ว่า ท่านผู้หญิงเดิม (หน้า 73) บุคคลทั้งสองมีบุตรชายด้วยกัน 3 คน คนโตคือ พระสุจริตภักดี ปลัดเมืองนางรองเมื่อ พ.ศ. 2319 คนที่สอง คือ เที่ยง ได้เป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาสืบต่อจากพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) คนที่สาม คือ ทัศน์ เป็นปลัดเมืองนครราชสีมา ในระยะร่วมสมัยกับพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา)

[7]สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานเมืองนครราชสีมา," <u>รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา</u>, จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพนางบุญเหลือ พลราษฎร์บำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุต), ณ เมรุสมานมิตร วัดแจ้งใน อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา, วันที่ 7 เมษายน 2511, หน้า 16.

จากการติดตามสอดส่องพฤติกรรมของเจ้าเมืองนางรอง พระสุจริตภักดี ทำการสืบทราบว่าเจ้าเมืองนางรองกำลังคบคิดกับเจ้าอิน เจ้าโอ แห่งเมืองจำปาศักดิ์สะสมกำลังคนและกำลังอาวุธเป็นจำนวนมาก พระสุจริตภักดีจึงรายงานการกระทำของเจ้าเมืองนางรองมายังเจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) ส่วนพระสุจริตภักดีรีบเดินทางไปยังกรุงธนบุรี เพื่อนำความกราบบังคมทูลต่อสมเด็จพระเจ้าตากสิน การที่เจ้าเมืองนางรองที่ "กระทำการกำเริบขึ้น"[8] เช่นนี้ ทำให้สมเด็จพระเจ้าตากสินตัดสินพระทัยส่งเจ้าพระยาจักรี (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) นำกำลังทหารจำนวนหนึ่งขึ้นมาแก้ไขสถานการณ์ที่เมืองนางรอง หลังจากที่เดินทางมาถึงเมืองนครราชสีมา เจ้าพระยาจักรีมีคำสั่งให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) นำกำลังไปจับกุมตัวเจ้าเมืองนางรองเพื่อทำการสอบสวนหาข้อเท็จจริง ปรากฏผลจากการสอบสวนว่า เจ้าเมืองนางรองคิดต่อต้านอำนาจเจ้าเมืองนครราชสีมาจริง การกระทำนี้เท่ากับเป็นการกบฏต่อสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี ซึ่งมอบอำนาจในการปกครองเมืองนครราชสีมาให้แก่เจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) ดังนั้น เจ้าพระยาจักรีจึงมีคำสั่งให้ประหารชีวิตเจ้าเมืองนางรองในที่สุด[9]

ภายหลังเหตุการณ์ที่เมืองนางรอง หัวเมืองเขมรป่าดงซึ่งมีท่าทีว่าจะยอมรับอำนาจปกครองจากจำปาศักดิ์เช่นเดียวกับเจ้าเมืองนางรอง จึงหันกลับมายอมขึ้นต่อธนบุรีในเวลาต่อมา สิ่งที่ยืนยันให้เห็นข้อเท็จจริงนี้คือการที่เจ้าพระยาจักรี สามารถเรียกเกณฑ์กำลังคนจากหัวเมืองเขมรป่าดงเข้าร่วมกับกองทัพธนบุรีในการเดินทางไปโจมตีเมืองจำปาศักดิ์ในปีต่อมา[10] สำหรับการโจมตี

---

[8]พันจันทนุมาศ (เจิม), "พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม)," <u>ประชุมพงศาวดาร เล่ม 40</u> (พิมพ์ครั้งที่ 2; กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2527), หน้า 70.

[9]<u>จดหมายเหตุนครราชสีมา</u>, หน้า 278.

[10]หสช. หมู่พงศาวดาร ชื่อพงศาวดารเมืองปะทานสมันต์, เลขที่ 001.3/18. อนึ่งเมืองปะทายสมันต์ก็คือเมืองสุรินทร์ในเวลาต่อมา เมืองปะทายสมันต์เป็นเมืองเก่าแก่ตั้งแต่สมัยเขมรโบราณ เดิมเรียกว่าเมืองปะทายฉมาร์

เมืองจำปาศักดิ์นั้น มีสาเหตุสืบเนื่องมาจากการที่พระสุจริตภักดี ซึ่งได้รับคำสั่งให้ขึ้นไปสืบสวนสถานการณ์ที่เมืองจำปาศักดิ์หลังจากเจ้าเมืองนางรองถูกประหารชีวิตแล้ว มีรายงานแจ้งมายังสมเด็จพระเจ้าตากสินว่ากลุ่มผู้นำเมืองจำปาศักดิ์ให้การสนับสนุนเจ้าเมืองนางรองจริง นอกจากนั้นยังมีพวกข่าที่เมืองโขงและเมืองอัตปือเตรียมกำลังไว้ช่วยเหลือเจ้าเมืองนางรองด้วย[11] ประกอบกับก่อนหน้าที่จะมีการก่อการกบฏของเจ้าเมืองนางรองนั้น สมเด็จพระเจ้าตากสินเคยได้รับการร้องขอความช่วยเหลือมาจากกลุ่มพระวอพระตา ให้ทางธนบุรีจัดกำลังไปโจมตีเมืองจำปาศักดิ์ตั้งแต่ราว พ.ศ. 2314 แต่ขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าตากสินกำลังพยายามสร้างไมตรีกับพระเจ้าสิริบุญสาร แห่งเวียงจันทน์ ซึ่งเป็นอริกับกลุ่มพระวอพระตา[12]ความพยายามไม่ประสบผลสำเร็จ เพราะพระเจ้าสิริบุญสารปฏิเสธที่จะให้ความร่วมมือแก่สมเด็จพระเจ้าตากสินในการจัดกำลังไปโจมตีพม่า ความสัมพันธ์ระหว่างพระราชวงศ์ทั้งสองจึงอยู่ในสภาพที่ขัดแย้งกันเป็นอันมากระหว่าง พ.ศ. 2317 - 2318 ด้วยเหตุทั้งหมดนี้ สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงตัดสินพระทัยส่งกองทัพไปโจมตีเมืองจำปาศักดิ์เมื่อปลายปี พ.ศ. 2320 ติดตามด้วยการโจมตีเวียงจันทน์ในปีต่อมา กองทัพธนบุรีประสบความสำเร็จสามารถยึดครองเมืองทั้งสองได้ ซึ่งมีผลทำให้จำปาศักดิ์และเวียงจันทน์มีฐานะเป็นประเทศราชของไทยตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

สำหรับประวัติศาสตร์เมืองนครราชสีมาระหว่าง พ.ศ. 2320 - 2323 นับว่าเป็นช่วงเวลาสำคัญช่วงหนึ่งที่มีการเปลี่ยนแปลงกลุ่มผู้นำเมืองนครราชสีมา นั่นคือการที่พระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) ก้าวขึ้นมารั้งตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมา ตั้งแต่ก่อนไปโจมตีเมืองเวียงจันทน์ปลาย

---

[11]จดหมายเหตุนครราชสีมา, หน้า 278.

[12]เป็นเชื้อพระวงศ์เวียงจันทน์ ซึ่งแยกตัวออกจากพระเจ้าสิริบุญสาร ไปขออยู่ในความคุ้มครองของจำปาศักดิ์ พระเจ้าสิริบุญสารเคยขอความช่วยเหลือมายังสมเด็จพระเจ้าตากสิน ให้จัดกำลังไปช่วยปราบพระวอพระตาระยะหนึ่ง ส่วนพระวอพระตานั้นภายหลังเกิดขัดใจกับเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ จึงขอความช่วยเหลือมายังสมเด็จพระเจ้าตากสินเช่นกัน

พ.ศ. 2321 ข้อเท็จจริงนี้ได้รับการยืนยันจากในใบบอกของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) บุตรบุญธรรมของพระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) ซึ่งกล่าวอ้างอิงถึงเหตุการณ์ที่พระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) ทำหน้าที่เป็นแม่ทัพหน้าในการไปโจมตีเวียงจันทน์ครั้งนั้นว่า

> เดิมบิดา (พระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา)) ข้าพเจ้า (เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าพระพุทธเจ้าอยู่หัวพระบรมราชอัยกาธิราช (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งในเวลานั้นทำหน้าที่เป็นแม่ทัพใหญ่) ยกขึ้นไปตีเวียงจันทน์ บิดาข้าพเจ้าตีได้เพี้ยอุปราชาท้าวเพี้ย ครัวชายหญิงไพร่นายพันเศษ ครั้นสำเร็จราชการเมืองเวียงจันทน์แล้ว โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมพระราชทานเพี้ยอุปราชาอุปราชท้าวเพี้ยครอบครัวให้บิดาข้าพเจ้าเอามาไว้เมืองนครราชสีมา บิดาข้าพเจ้าจึงให้เพี้ยอุปราชาพาครอบครัวไปตั้งรักษาด่านกะโปะ[13]

ไม่เพียงแต่มีการโยกย้ายพระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) เข้ามารักษาราชการอยู่ที่เมืองนครราชสีมาเท่านั้น ในปี พ.ศ. 2323 ยังมีข้อมูลระบุดีกว่าเจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) ได้โยกย้ายตำแหน่งเป็นพระยาเดโชท้ายน้ำ จางวางกรมอาสาหกเหล่า อยู่ที่เมืองหลวง[14] แสดงว่ามีการเปลี่ยนแปลงผู้นำเมืองนครราชสีมาอย่างแน่นอน

การเปลี่ยนแปลงผู้นำเมืองนครราชสีมา มิได้มีสาเหตุมาจากความขัดแย้งระหว่างเจ้า

---

[13]ใบบอกเมืองนครราชสีมา เรื่องชำระขุนหมื่น ตัวเลขลูกหมู่ทำส่วยทอง กองขุนประเสริฐมอบให้เมืองปักธงไชย, จ.ศ. 1204 เลขที่ 67, จดหมายเหตุนครราชสีมา, หน้า 38. (ข้อความในวงเล็บโดยผู้วิจัย)

[14]พระยาสากลกิจประมวล, เรื่องกรมพระราชวังหลัง, พิมพ์เป็นบรรณาการในงานบำเพ็ญกุศล ฉลองอายุครบรอบ 75 ปีบริบูรณ์ของพระปรีชาเฉลิม (ม.ล. ยิ้ม ปาลกะวงศ์), วัดเฉลิมพระเกียรติ จังหวัดนนทบุรี, 16 มีนาคม 2509, หน้า 6.

พระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) กับพระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) โดยตรง หากแต่เป็นผลที่เกิดจากการช่วงชิงอำนาจปกครองเมืองนครราชสีมา ระหว่างสมเด็จพระเจ้าตากสินกับเจ้าพระยาจักรี เพื่อแสดงให้เห็นความเกี่ยวข้องที่มีต่อกัน จึงจะแยกหัวข้อศึกษาในเรื่องนี้ต่อไปนี้

1. <u>ความเกี่ยวข้องกับเมืองนครราชสีมาของเจ้าพระยาจักรี และเจ้าพระยาสุรสีหนาท</u> เจ้าพระยาจักรี (พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) และเจ้าพระยาสุรสีหนาท (สมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาสุรสีหนาทในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก) ได้รับความเชื่อถือจากผู้นำหัวเมืองเขมรป่าดงมาตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยา สืบเนื่องมาจากราว พ.ศ. 2303 เมื่อครั้งมีช้างเผือกแตกโรงจากอยุธยาหนีไปยังป่าดงใหญ่ฟากตะวันออกของแม่น้ำมูล ในครั้งนั้นขุนนางสองพี่น้องสองคนได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่ติดตามเอาตัวช้างเผือกกลับคืนโรง พงศาวดารเมืองปะทาย-สมันต์ระบุว่า สองพี่น้องที่ติดตามช้างเผือกเป็นสองคนเดียวกันกับที่นำกองทัพธนบุรีไปโจมตีจำปาศักดิ์และเวียงจันทน์[15] พี่น้องสองคนนี้คือ เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีหนาทนั่นเอง

ต้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสิน เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีหนาทซึ่งในขณะนั้นมีตำแหน่งเป็นเพียงพระยาอภัยรณฤทธิ์ และพระยาอนุชิตราชาตามลำดับ ให้มารักษาราชการที่เมืองนครราชสีมา เพราะขณะนั้นสมเด็จพระเจ้าตากสินโปรดเกล้าให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) นำกำลังไปช่วยพระเจ้าสิริบุญสารในการปราบปรามกบฏพระวอพระตา[16] การที่สมเด็จพระเจ้าตากสินมอบหมายราชการเมืองนครราชสีมาให้บุคคลทั้งสอง เพราะบุคคลทั้งสองมีความคุ้นเคยกับหัวเมืองแถบนี้มาก่อน อันสืบเนื่องมาจากเคยเดินทางมาติดตามช้างเผือก ตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยา ดังปรากฏงานราชการซึ่งกระทำที่เมืองนครราชสีมาดังนี้

ระหว่าง พ.ศ.2312 - 2314 เกิดสภาวะข้าวยากหมากแพงที่เมืองนครราชสีมา

---

[15]พงศาวดารเมืองปะทายสมันต์ฯ

[16]พระเจ้าสิริบุญสารเรียกการต่อต้านของพระวอพระตาครั้งนี้ว่าข่ากบฏ รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้จะกล่าวรวมอยู่ในบทที่ 5

ประชาชนอดอยากขัดสนข้าวเป็นอันมาก เจ้าพระยาสุรสีหนาทซึ่งในเวลานั้นยังมีตำแหน่งเป็นเพียงพระยาอนุชิตราชาต้องขึ้นไปแก้ไขสถานการณ์ ด้วยการแบ่งข้าวเปลือกที่มีอยู่ในฉางเมืองนครราชสีมาจำนวน 300 เกวียน ให้แก่กรมการเมือง 50 เกวียน อีก 150 เกวียนให้ราษฎรยืมบริโภค และจำนวนที่เหลือนำออกขายในราคาเกวียนละ 1 ชั่ง ได้เงิน 100 ชั่งนำขึ้นทูลเกล้าถวายสมเด็จพระเจ้าตากสิน[17] นอกจากนั้น เจ้าพระยาจักรีและเจ้าพระยาสุรสีหนาท ยังทำหน้าที่เป็นแม่ทัพคุมกำลังคนชาวเมืองนครราชสีมา ไปทำสงครามที่เขมรถึง 2 ครั้ง คือ พ.ศ. 2312 และ พ.ศ. 2314[18]

อย่างไรก็ตาม หลังจากที่เจ้าพระยาสุรสีหนาทเลื่อนตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองพิษณุโลกแล้ว งานราชการที่เมืองนครราชสีมาจึงตกเป็นภาระหน้าที่ของเจ้าพระยาจักรีแต่เพียงผู้เดียว ดังประจักษ์ชัดในกรณีที่มีเหตุการณ์กบฏเจ้าเมืองนางรอง ตามที่กล่าวรายละเอียดมาแล้วข้างต้น

การมีโอกาสเข้ามาปฏิบัติงานราชการที่เมืองนครราชสีมาเช่นนี้ ทำให้เจ้าพระยาจักรีสามารถสร้างความสัมพันธ์กับขุนนางท้องถิ่นได้อย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะความสัมพันธ์ที่มีกับกลุ่มพระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) แม้ว่าจะไม่มีหลักฐานใดแสดงถึงการดำเนินความสัมพันธ์ระหว่างผู้มีอำนาจทั้งสองในระยะก่อน พ.ศ. 2320 แต่กระนั้นการที่พระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) ได้รับการสนับสนุนให้มารั้งตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมา ก็สะท้อนให้เห็นถึงความสัมพันธ์อันใกล้ชิดก่อนหน้านั้นอย่างชัดเจน

2. ความเกี่ยวข้องกับปัญหาความขัดแย้งภายในราชสำนักธนบุรีของกลุ่มผู้นำเมืองนครราชสีมา มีผู้ให้ความเห็นว่า เจ้าพระยาจักรีมีความขัดแย้งกับสมเด็จพระเจ้าตากสินมานานหลายปี

---

[17]"เรื่องราวเบ็ดเตล็ดครั้งแผ่นดินเจ้าตาก," วชิรญาณวิเศษ, เล่ม 3 ปีกุน นพศก 1249, หน้า 118-119 อ้างถึงใน นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, 2528), หน้า 136.

[18]สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2 (พระนคร : โอเดียนสโตร์, 2505), หน้า 332.

ก่อนที่จะตัดสินใจเตรียมการยึดอำนาจจากสมเด็จพระเจ้าตากสินราว พ.ศ. 2322[19] เมื่อมองจากการเปลี่ยนแปลงสภาพการเมืองภายในเมืองนครราชสีมาในช่วงเวลาเดียวกันคือ การปลดเจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) ออกจากตำแหน่งเจ้าเมือง และโยกย้ายพระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) เข้ามาปฏิบัติราชการในตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมาแทน จะเห็นได้ว่า มีความสอดคล้องกับความคิดเห็นข้างต้นเป็นอย่างดี

ความเกี่ยวข้องระหว่างสภาพการเมืองภายในเมืองนครราชสีมา กับการเมืองในราชสำนักธนบุรี เป็นสิ่งที่สามารถอธิบายได้ ทั้งนี้เพราะปัจจัยสำคัญที่สุดซึ่งจะทำให้การยึดอำนาจประสบความสำเร็จหรือไม่คือ กำลังคน ประวัติศาสตร์เมืองนครราชสีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาเป็นต้นมาบ่งชี้ว่า ความสำคัญทางการเมืองประการหนึ่งของนครราชสีมา คือการเป็นฐานกำลังสำคัญแห่งหนึ่ง ซึ่งมีส่วนช่วยเสริมสร้างเสถียรภาพทางการเมืองของผู้ปกครองราชบัลลังก์ หรือผู้มุ่งหวังให้ราชบัลลังก์ เนื่องด้วยขณะนั้น เจ้าพระยาจักรีสามารถขยายอิทธิพลทางการเมืองของตนมายังเมืองนครราชสีมาได้ในระดับหนึ่งแล้ว ทำให้ผู้นำท้องถิ่นเมืองนครราชสีมาบางกลุ่ม ได้แก่ กลุ่มพระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) และกลุ่มเจ้าหัวเมืองเขมรป่าดง เข้ามารวมตัวอยู่ภายใต้อำนาจทางการเมืองของเจ้าพระยาจักรี ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่า เจ้าพระยาจักรีต้องการอาศัยกำลังคนและความร่วมมือจากผู้นำท้องถิ่นเมืองนครราชสีมา เพื่อทำการยึดอำนาจจากสมเด็จพระเจ้าตากสิน

อย่างไรก็ตาม ผู้เป็นอุปสรรคสำคัญต่อการขยายอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองของเจ้าพระยาจักรีที่เมืองนครราชสีมาคือ เจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) เพราะเจ้าเมืองผู้นี้เป็นขุนนางซึ่งใกล้ชิด และเป็นที่ไว้วางพระทัยของสมเด็จพระเจ้าตากสินมากที่สุดผู้หนึ่ง การเพิ่มพูนอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองของเจ้าพระยาจักรี ตั้งแต่ราว พ.ศ. 2319 เป็นต้นมา ประกอบกับสถานการณ์ทางภูมิภาคอีสาน-ลาวยังอยู่ในสภาวะที่ไม่น่าไว้วางใจ ทำให้สมเด็จพระเจ้าตากสินต้องยอมประนีประนอมกับเจ้าพระยาจักรี โดยการโยกย้ายเจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) ไปประจำการที่เมืองหลวง

---

[19] นิธิ เอียวศรีวงศ์, การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี, หน้า 228-239.

การที่สมเด็จพระเจ้าตากสินไม่โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งให้พระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) เป็นเจ้าเมืองนครราชสีมา ทั้ง ๆ ที่พระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) รั้งตำแหน่งนี้ตั้งแต่ก่อนไปโจมตีเวียงจันทน์ ขณะทำการแต่งตั้งอดีตเจ้าเมืองนครราชสีมาให้อยู่ในตำแหน่งเจ้ากรมตำรวจ[20] ปรากฏการณ์ทั้งหมดนี้บ่งบอกถึงปฏิกิริยาของสมเด็จพระเจ้าตากสินที่มีต่อเจ้าพระยาจักรี ขณะเดียวกัน การดึงตัวเจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) ไปอยู่ที่เมืองหลวง ก็สะท้อนให้เห็นถึงความแตกแยกระหว่างกลุ่มผู้นำท้องถิ่นและกลุ่มผู้นำอำนาจรัฐอย่างเด่นชัด กล่าวได้ว่าการสูญเสียอำนาจทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าตากสินที่เมืองนครราชสีมาให้แก่เจ้าพระยาจักรี เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งซึ่งทำให้อำนาจทางการเมืองของสมเด็จพระเจ้าตากสินอ่อนแอลง จนกระทั่งนำไปสู่การสูญเสียราชบัลลังก์ในที่สุด

---

[20]ความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างเจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) กับสมเด็จพระเจ้าตากสิน เป็นที่ประจักษ์ตลอดรัชกาล ทั้งนี้จะเห็นได้จากการให้ยศเจ้าเมืองผู้นี้เป็นถึงระดับเจ้าพระยา นอกจากนั้น เจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) ยังเคยได้รับพระราชทานอภัยโทษถึง 3 ครั้งในการปฏิบัติราชการสงครามบกพร่อง ระหว่างการทำสงครามกับพม่า พ.ศ. 2317 – 2318 ทั้ง ๆ ที่มีการลงโทษขุนนางคนอื่น ๆ ซึ่งปฏิบัติราชการสงครามบกพร่องเช่นเดียวกัน หลังสงครามกับพม่า เจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) ยังได้รับพระราชทานครอบครัวมอญจำนวนหนึ่งเป็นบำเหน็จความชอบ ครอบครัวมอญนั้นเป็นที่หวงแหนของสมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นอันมาก หลังจากถูกปลดออกจากตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมาและมารับตำแหน่งใหม่ ปลาย พ.ศ. 2324 เมื่อเกิดเหตุการณ์ไม่สงบที่เมืองเขมร และสมเด็จพระเจ้าตากสินตัดสินพระทัยส่งกำลังทัพไปทำสงครามที่เขมร เจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) ร่วมทัพไปกับเจ้าฟ้ากรมขุนอินทรพิทักษ์ (พระโอรสในสมเด็จพระเจ้าตากสิน) ต่อมาเมื่อทราบข่าวการแย่งชิงราชบัลลังก์ที่ธนบุรี อดีตเจ้าเมืองผู้นี้นำกำลังกลับมาเพื่อช่วยเหลือสมเด็จพระเจ้าตากสิน แต่ถูกกำลังคนของเจ้าพระยาจักรีจับกุมตัวได้และถูกประหารชีวิตในที่สุด

พระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) ขณะปฏิบัติราชการที่เมืองนครราชสีมา พ.ศ. 2321 - 2324

สำหรับพระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) แม้ว่าได้รับการสนับสนุนจากเจ้าพระยาจักรีให้ดำรงตำแหน่งที่มีความสำคัญนี้ แต่ก็ต้องประสบปัญหาการจัดการปกครองที่เมืองนครราชสีมาอยู่มาก โดยเฉพาะปัญหาสำคัญคือ การควบคุมกำลังคนซึ่งเคยอยู่ใต้การบังคับบัญชาของเจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) อดีตเจ้าเมืองนครราชสีมาผู้นี้ คงต้องมีกำลังไพร่สมในสังกัดของตนอยู่เป็นจำนวนมาก เพราะมีโอกาสที่จะสะสมกำลังไพร่ตลอดช่วงเวลาที่อยู่ในตำแหน่ง[21] เช่น จากการไปเกลี้ยกล่อมผู้คนที่หลบหนีภัยสงครามไปอยู่ที่เมืองจันทน์กลับคืนมา คราวที่นำกำลังไปช่วยพระเจ้าสิริบุญสารปราบ-ปรามกบฏ[22] กำลังไพร่อีกจำนวนหนึ่งเป็นครอบครัวชาวมอญที่ได้รับพระราชทานมาจากสมเด็จพระเจ้าตากสิน ครอบครัวชาวมอญเหล่านี้ต่อมาอพยพจากด่านกะโปะเข้ามาอยู่ที่ในเขตกำแพงเมืองนครราชสีมา เมื่อปลายรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสินนั้นเอง[23] บางทีพระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) อาจจะเป็นผู้ดำเนินการในเรื่องนี้ เพราะให้เพี้ยอุปราชาชาวเวียงจันทน์ซึ่งเป็นคนของตนทำหน้าที่เป็นผู้แลกองส่วยทองที่แขวงด่านกะโปะแทนพระศรีราชรามัญ หัวหน้าชาวมอญซึ่งเป็นคนของเจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) การที่พระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) ประสบความยุ่งยากในการควบคุม

---

[21]จากการศึกษาของนิธิ เอียวศรีวงศ์ พบว่า ในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสินนั้น บรรดาเจ้าเมืองทั้งหลายมีกำลังไพร่สมมากกว่าขุนนางในเมืองหลวง การที่เจ้าเมืองมีกำลังไพร่สมในสังกัดของตนได้เป็นจำนวนมาก ก็เพราะสามารถทำการประนีประนอมกับบรรดานายซ่อง ซึ่งควบคุมกำลังไพร่ตามท้องถิ่นได้ (นิธิ เอียวศรีวงศ์, <u>การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี</u>, หน้า 156-157).

[22]มีรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ในบทที่ 5

[23]พันตรีพิทักษ์โยธา, <u>บันทึกการส่งชาวรามัญ (มอญ) ขึ้นมาอยู่ที่จังหวัดนครราชสีมา</u>, พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่ใหญ่ รัตนโพธิ, วันที่ 12 เมษายน, 2518 , หน้า 18.

กำลังคนนี้เอง ทำให้เจ้าพระยาจักรีต้องส่งหลานชายของตน 2 คน ขึ้นมาจัดการปัญหานี้ราว พ.ศ. 2323-2324 บุคคลทั้งสองได้แก่ หลวงนายฤทธิ์และนายจ่าเรศ ซึ่งได้รับการเลื่อนยศและตำแหน่งเมื่อมาปฏิบัติราชการที่เมืองนครราชสีมา เป็นพระยาสุริยอภัยและพระอภัยสุริยะ ตามลำดับ[24] ตำแหน่งทั้งสองนี้คือนายกองสักเลก ไม่ใช่ตำแหน่งเจ้าเมืองและปลัดเมืองตามที่เข้าใจกัน เพราะถ้าเป็นเจ้าเมืองและปลัดเมืองแล้ว บุคคลทั้งสองควรจะต้องเป็นผู้นำกำลังไพร่พลเมืองนครราชสีมาไปร่วมทำสงครามที่เขมรในปี พ.ศ. 2324 แทนที่จะพำนักอยู่ที่เมืองนครราชสีมาขณะที่มีการจราจลเกิดขึ้นที่กรุงธนบุรี และเพราะเหตุว่าบุคคลทั้งสองกำลังปฏิบัติหน้าที่ในฐานะแม่กองสักนี้เองทำให้สามารถรวบรวมกำลังไพร่พลเมืองนครราชสีมาได้จำนวนหนึ่ง แล้วนำกำลังไพร่พลนี้ไปยึดอำนาจที่เมืองหลวงได้สำเร็จก่อนที่เจ้าพระยาจักรี (ซึ่งเป็นแม่ทัพไปทำสงครามที่เขมร) จะเดินทางกลับมาจากเขมร

การแต่งตั้งพระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) เป็นเจ้าเมืองนครราชสีมา

หลังจากพระยาสุริยอภัยกับพระอภัยสุริยะยึดอำนาจที่กรุงธนบุรีได้แล้ว เจ้าพระยาจักรีก็ปราบดาภิเษกขึ้นครองราชย์เมื่อวันขึ้น 1 ค่ำ เดือนแปด จุลศักราช 1144 (ตรงกับวันที่ 10 มิถุนายน พ.ศ. 2325) หลังจากนั้นพระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) จึงได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาพร้อมทั้งขุนนางคนอื่น ๆ ที่มีบำเหน็จความดีความชอบลักษณะเดียวกัน[25]

ความสัมพันธ์ระหว่างพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) กับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2340

ความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) กับพระบาทสมเด็จ

---

[24] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 (พิมพ์ครั้งที่ 2 ; กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2526), หน้า 9-10.

[25] เรื่องเดียวกัน, หน้า 14. อนึ่ง นอกจากพระพิมาย (ปิ่น) แล้ว ผู้ที่ได้รับการปูนบำเหน็จความชอบพร้อมกันคือ หลวงปลัดเมืองพิมาย ผู้ได้รับการเลื่อนตำแหน่งขึ้นเป็นพระพิมาย แทนพระพิมาย (ปิ่น) ไม่ว่าบุคคลผู้นี้เป็นใครก็ตาม จึงเป็นผู้หนึ่งที่ให้ความสวามิภักดิ์ต่อเจ้าพระยาจักรี

พระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นสิ่งที่ประจักษ์ชัดตั้งแต่ปลายสมัยธนบุรี สิ่งนี้เป็นพื้นฐานสำคัญที่ก่อให้เกิดความไว้วางใจต่อกันในการเสริมสร้างความมั่นคงทางการเมืองซึ่งกันและกัน เช่นเดียวกับขุนนางผู้มีความสวามิภักดิ์อีกหลาย ๆ คน ความสัมพันธ์ที่มีอยู่นั้นถูกโยงใยให้ใกล้ชิดกันยิ่งขึ้นด้วยการสร้างความเกี่ยวพันทางเครือญาติ สตรีผู้หนึ่งซึ่งไม่ปรากฏประวัติแน่ชัดว่ามีสายสัมพันธ์กับพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) ลักษณะใด ถูกส่งตัวเป็นพระสนมในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกปีใดไม่แน่ชัด สตรีผู้นี้มีชื่อว่า ปุย ผู้ให้กำเนิดพระธิดากับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกพระองค์หนึ่งชื่อพระองค์เจ้าหญิงนุ่ม ซึ่งประสูติเมื่อ พ.ศ. 2326 พระธิดาพระองค์นี้ได้รับพระราชทานโสกันต์ในเวลาอีก 11 ปีต่อมา ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่โปรดมีพระราชพิธีโสกันต์ใหญ่ เนื่องจากทรงมีพระราชดำริว่าพระมารดาเป็นเพียงพระสนมไม่บังควร[26] ซึ่งสะท้อนว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกไม่ได้มีพระราชประสงค์ที่จะยกย่องเชื้อสายเจ้าเมืองนครราชสีมาผู้นี้เป็นพิเศษแต่ประการใด

นอกจากการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติ พระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) เป็นผู้หนึ่งที่พยายามจะสร้างความดีความชอบ โดยการเสริมสร้างบุญบารมีของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกให้เป็นที่ประจักษ์[27] นั่นคือการทูลเกล้าถวายช้างสำคัญใน พ.ศ. 2327 ซึ่งเป็นระยะเวลาเดียวกันกับที่ทางเจ้าเมืองราชบุรี[28] ทูลเกล้าถวายช้างเนียมอีก 1 ช้าง ช้างทั้งสองได้รับการขึ้นระวางและนามพระราชทานเป็นพระบรมไกรสรบวรสุประดิษฐ์ฯ และพระบรมไกรสรบวร

---

[26]หสช. หมู่จดหมายเหตุกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ซึ่งพิธีว่าด้วยเครื่องโสกันต์ใหญ่เป็นครั้งที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์, เลขที่ 9.

[27]ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นต้นมา พระมหากษัตริย์ยึดถืออุดมคติทางพระพุทธศาสนาที่กำหนดบทบาทพระมหากษัตริย์ในฐานะธรรมราชาผู้มีอำนาจอันชอบธรรมนี้เพราะเป็นผู้มีบุญบารมีสูงสุด เรียกพระมหากษัตริย์ในอุดมคตินี้ว่า จักรวาทิน หรือจักรพรรดิ์

[28]เป็นขุนนางอีกผู้หนึ่งที่ปรากฏชื่อในคราวปูนบำเหน็จ พ.ศ. 2325.

บุษปทันต์ฯ ตามลำดับ[29] ตามธรรมเนียมแต่โบราณ การทูลเกล้าถวายช้างสำคัญเป็นเรื่องปกติ แต่เมื่อพิจารณาว่าการนี้เกิดขึ้นในระยะที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกกำลังต้องการสัญญลักษณ์ที่ช่วยเสริมสร้างความชอบธรรมในฐานะพระมหากษัตริย์ การทูลเกล้าถวายช้างจากเจ้าเมืองทั้งสองจึงนับว่ามีความสำคัญประการหนึ่ง

การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ได้รับความร่วมมือจากบรรดาผู้นำท้องถิ่นหัวเมืองต่าง ๆ ในการเสด็จขึ้นครองราชย์ เป็นเหตุให้พระราโชบายในการปกครองหัวเมืองมีลักษณะประนีประนอมกับผู้นำท้องถิ่น ยิ่งไปกว่าสมเด็จพระเจ้าตากสิน จะเห็นได้จากการยินยอมให้ผู้นำท้องถิ่นมีอำนาจบังคับบัญชาในท้องถิ่นของตนได้พอสมควร และสำหรับหัวเมืองสำคัญ ๆ บางเมืองซึ่งเจ้าหัวเมืองเหล่านั้นมีความสวามิภักดิ์ต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

สำหรับพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) เช่นเดียวกับเจ้าหัวเมืองอื่นๆ ซึ่งพยายามที่จะวางรากฐานอำนาจทางการเมืองของตนให้มั่นคงด้วยการแต่งตั้งเชื้อสายตระกูลของตนในตำแหน่งกรมการเมืองตำแหน่งต่าง ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ตำแหน่งปลัดเมืองและยกกระบัตร บุคคลที่เข้ารับสองตำแหน่งนี้ก็คือ ผู้ที่ได้รับการวางตัวให้สืบทอดตำแหน่งเจ้าเมืองต่อไปข้างหน้า เท่าที่มีหลักฐานทราบแต่เพียงว่า ใครคนหนึ่งดำรงตำแหน่งพระยาปลัดเมืองนครราชสีมา[30] และถึงแก่อสัญกรรมไปตั้งแต่ก่อน พ.ศ. 2344[31] ส่วนตำแหน่งยกกระบัตรนั้น ผู้ที่ดำรงตำแหน่งนี้ในระยะร่วมสมัยกับพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) เป็นผู้นำกำลังเมืองนครราชสีมาไปปราบปรามกบฏอ้ายเชียงแก้วที่จำปาศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. 2334[32]

---

[29]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 14.

[30]ราชทินนามประจำตำแหน่งคือ สุริยเดชราชปลัด

[31]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ชื่อจดหมายเหตุว่าด้วยการรับช้างสำคัญ, จ.ศ. 1163, เลขที่ 1.

[32]<u>ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3</u>, หน้า 215.

พระยาปลัดผู้ถึงแก่อสัญกรรมนั้นคือพระสุจริตภักดี บุตรชายคนโตของพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) แม้ว่าความทรงจำของเชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมา เกี่ยวกับบุคคลผู้นี้ ถ่ายทอดกันมาแต่เพียงว่าหลังจากเสร็จสงครามที่เวียงจันทน์ พ.ศ. 2322 พระสุจริตภักดีได้เลื่อนตำแหน่งเป็นพระยาภักดี เจ้าเมืองนางรอง[33] การถ่ายทอดนี้มีข้อเท็จจริงบางอย่างคลาดเคลื่อนไป เพราะถ้าพระสุจริตภักดีเป็นเจ้าเมืองนางรองจริง ๆ ที่เมืองนางรองก็ควรจะมีเชื้อสายของพระสุจริตสืบทอดอำนาจกันต่อ ๆ มาบ้างไม่มากก็น้อย แต่เท่าที่มีหลักฐานนั้นไม่ปรากฏว่ามีเชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมาคนใดรับราชการที่เมืองนางรอง แม้กระทั่งบุตรชายของพระสุจริตภักดี 2 คน คนหนึ่งรับราชการในตำแหน่งพระยาพรหมภักดี ยกกระบัตรเมืองนครราชสีมา อีกคนหนึ่งได้เป็นเจ้าเมืองพิมาย[34] สันนิษฐานว่าพระสุจริตภักดีเพียงแต่เคยไปรักษาราชการในตำแหน่งเจ้าเมืองนางรองอยู่ระยะ 2-3 ปีก่อนที่จะกลับมารับตำแหน่งเป็นปลัดเมืองนครราชสีมา เมื่อที่มีการแต่งตั้งพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) แล้ว

ส่วนยกกระบัตร คือ เที่ยง ณ ราชสีมา บุตรชายคนที่ 2 ของพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) ไม่ใช่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา)[35] ตามที่พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานระบุไว้[36] ทั้งนี้เพราะขณะนั้นเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มีอายุราว

---

[33]จดหมายเหตุนครราชสีมา, หน้า 278.

[34]คนแรกคือ ยิ่ง อธินันท์ คนที่สองคือ ทองสุก กาญจนพิมาย.

[35]เจ้าเมืองนครราชสีมาระหว่าง พ.ศ. 2366 - 2388. อนึ่ง ความเข้าใจผิดเกี่ยวกับเรื่องนี้ เกิดขึ้นเพราะตำแหน่งยกกระบัตรเมืองนครราชสีมานั้น มีหน้าที่ในการควบคุมกำลังคนและปฏิบัติงานราชการทางด้านการทหารด้วย ส่วนเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) นั้นอยู่ในตำแหน่งยกกระบัตร ระหว่าง พ.ศ. 2350 - 2366.

[36]ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3, หน้า 214.

10-12 ปีเท่านั้น[37] สำหรับเหตุผลที่เชื่อว่าเป็น เที่ยง (ณ ราชสีมา) ก็เพราะว่าเป็นผู้สืบทอดตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมาต่อจากพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) แสดงว่าพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) ต้องเคยรับราชการในตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งมาก่อน ระหว่างตำแหน่งปลัดเมืองกับยกกระบัตร แต่เนื่องจากตำแหน่งปลัดเมืองนั้น ได้พิสูจน์ให้เห็นแล้วว่าคือพระสุจริตภักดี พระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) ผู้เป็นน้องชายจึงควรจะเป็นยกกระบัตร และสามารถสืบทอดตำแหน่งเจ้าเมืองได้ เพราะผู้เป็นพี่ชายถึงแก่อสัญกรรมไปก่อนนั่นเอง

ไม่เพียงวางรากฐานอำนาจที่เมืองนครราชสีมาเท่านั้น พระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) ยังได้รับการส่งเสริมจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกให้มีอำนาจทางการเมืองเข้มแข็งขึ้น ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากพระราโชบายที่ต้องการให้เมืองนครราชสีมา ทำหน้าที่ดูแลควบคุมหัวเมืองทั้งหมดภายในภูมิภาคอีสาน-ลาว รวมทั้งหัวเมืองประเทศราชเวียงจันทน์ นครพนม และจำปาศักดิ์ต่างพระเนตรพระกรรณ จากพระราโชบายนี้เปิดโอกาสให้พระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) สามารถขยายอำนาจการปกครองของเมืองนครราชสีมาลึกเข้าไปยังตอนในภูมิภาค ซึ่งนับได้ว่าเป็นปรากฏการณ์ทางการเมืองครั้งแรกสำหรับประวัติศาสตร์เมืองนครราชสีมา นั่นคือ การเข้าไปช่วงชิงอิทธิพลทางการเมืองบริเวณตอนบนลุ่มแม่น้ำชี ซึ่งเป็นเขตอำนาจปกครองของเมืองสุวรรณภูมิ ด้วยการตั้งเมืองชนบท เมื่อ พ.ศ. 2335 และเมืองขอนแก่น เมื่อ พ.ศ. 2340 ขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา โดยเจ้าหัวเมืองทั้งสองต่างเคยเป็นขุนนางท้องถิ่นเมืองสุวรรณภูมิมาก่อนทั้งสองเมือง ครั้งนั้นมีการแยกพื้นที่ตั้งแต่ตำบลบ้านกู่ทองไปจนถึงหนองกองแก้วของเมืองสุวรรณภูมิให้แก่เมืองชนบทด้วย ส่วนเมืองขอนแก่นนั้น แยกตัวมาตั้งที่ใหม่ คือที่บ้านบึงบอน

ในขณะที่เมืองนครราชสีมากำลังขยายอำนาจเข้าไปยังตอนบนลุ่มแม่น้ำชีนั้นเอง พระยา

---

[37]ตามประวัติกล่าวว่า เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เกิดระหว่าง พ.ศ. 2321 - 2323.

นครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) ก็ถึงแก่อสัญกรรมในปี พ.ศ. 2340[38] แต่การอสัญกรรมของเจ้าเมืองผู้นี้ไม่ได้เป็นอุปสรรคต่อการจัดการปกครองที่เมืองนครราชสีมา รวมทั้งเป็นอุปสรรคต่อการขยายอำนาจของเมืองนครราชสีมา ทั้งนี้เพราะพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) มีบุตรชายที่สามารถจะสืบทอดตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมาต่อมา

พระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) กับการเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2340 - 2366

มีการแต่งตั้งพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) เป็นเจ้าเมือง นอกจากนั้น บุตรชายอีกคนหนึ่งของพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) ชื่อ ทัศน์ ซึ่งเป็นน้องชายร่วมมารดากับ

---

[38]พระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) ถึงแก่อสัญกรรมด้วยโรคชรา ตามข้อมูลซึ่งกล่าวไว้ว่า "ภายหลังท่านชราภาพมากจักษุมืดมัวลง จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้ท่านเป็นจางวางกำกับราชการเมืองนครราชสีมาตลอดมาจนถึงอสัญกรรม คนทั้งหลายจึงเรียกท่านว่าเจ้าคุณตามืดแทนนามบรรดาศักดิ์" (จดหมายเหตุนครราชสีมา, หน้า 57) พระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) ถึงแก่อสัญกรรมขณะที่พำนักอยู่ที่บ้านพักในกรุงเทพฯ อันเป็นบ้านพระราชทานใกล้วัดสุวรรณาธาราม และได้รับพระราชทานเพลิงศพจากพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ในวันแรม 2 ค่ำ เดือน 3 จุลศักราช 1159 (พ.ศ. 2340) ที่วัดสุวรรณธารามนั้นเอง (ยิ้ม ปัณฑยางกูร, รวบรวม, ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2525), หน้า 41. อนึ่ง เป็นธรรมเนียมในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ ซึ่งบรรดาเจ้าหัวเมืองทั้งหลายรวมทั้งเจ้าประเทศราช จะได้รับพระราชทานบ้านพักที่กรุงเทพฯ สำหรับเป็นที่พำนัก ขณะเดินทางมาราชการที่กรุงเทพฯ ตามปกติบ้านพักพระราชทานนี้ มักจะสืบทอดไปยังเจ้าเมืองคนต่อ ๆ มา ธรรมเนียมปฏิบัตินี้ล้มเลิกไปในรัชกาลใด ไม่ปรากฏชัด เข้าใจว่าคงอยู่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา)[39] ยังได้รับการแต่งตั้งเป็นปลัดเมืองคู่กันอีกด้วย สำหรับตำแหน่งยกกระบัตรนั้น ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าเป็นใคร และดูเหมือนว่าจะไม่มีบทบาทสำคัญใด ๆ จนกระทั่งปีใดปีหนึ่งในช่วงทศวรรษ พ.ศ. 2350 เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จึงก้าวขึ้นมาสู่ตำแหน่งนี้

ส่วนการขยายอำนาจปกครองไปยังตอนบนลุ่มแม่น้ำชี ยังคงเป็นนโยบายสำคัญสำหรับพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) เช่นกัน ดังจะเห็นได้จากการที่พระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) ให้การสนับสนุนข้าราชการเมืองสุวรรณภูมิอีกกลุ่มหนึ่งนำกำลังผู้คนแยกออกมาจากเมืองสุวรรณภูมิ เมื่อ พ.ศ. 2342 และตั้งเมืองพุทไธสงเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมาเพิ่มขึ้นอีก 1 เมือง โดยให้เพี้ยศรีปาก หัวหน้าของคนกลุ่มนี้เป็นเจ้าเมืองพุทไธสง[40] ขณะเดียวกันทางด้านการบังคับบัญชาดูแลหัวเมืองเขมรป่าดงนั้น ก็เริ่มปรากฏปฏิกิริยาของเจ้าหัวเมืองเขมรป่าดงบางเมืองต่อพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) ดังจะกล่าวรายละเอียดในหัวข้อต่อไป

<u>พระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) กับการแยกหัวเมืองเขมรป่าดง พ.ศ. 2349</u>

ดังกล่าวมาแล้ว หัวเมืองเขมรป่าดง อันได้แก่ เมืองสุรินทร์ เมืองขุขันธ์ เมืองสังฆะ ขึ้นกับเมืองนครราชสีมาตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยา จนกระทั่ง พ.ศ. 2349 พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงโปรดเกล้าฯ ให้แยกหัวเมืองทั้งสามไปขึ้นต่อกรุงเทพฯ พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน ระบุสาเหตุเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

---

[39]พระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) ยังมีน้องชายต่างมารดาอีกหลายคน เท่าที่ทราบชื่อมีเพียง 2 คน คือ หม่อมขุนเณร ซึ่งไม่ปรากฏว่ามีหน้าที่ราชการใด ๆ แต่เชื้อสายของหม่อมขุนเณรรุ่นหลัง ๆ ส่วนใหญ่ทำการที่เมืองนครราชสีมาในตำแหน่งทางกฎหมาย คือ แพ่งศุภมาตรา อีกคนหนึ่งคือ พระราชานุชิต ซึ่งสูญหายไปขณะที่ไปทำราชการสงครามที่เขมร เมื่อ พ.ศ. 2382.

[40]<u>ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3</u>, หน้า 222.

ทรงพระราชดำริว่า เมืองสุรินทร์ เมืองสังฆะ เมืองขุขันธ์ เป็นเมืองเคยได้ตามเสด็จพระราชดำเนินในการพระราชสงครามหลายครั้ง มีความชอบมาก ให้ยกเมืองทั้งสามนี้ขึ้นต่อกรุงเทพฯ อย่าให้ขึ้นอยู่ในบังคับเมืองพิมาย เมืองนครราชสีมา เหมือนแต่ก่อน[41]

ตามปกติการที่ราชสำนักกรุงเทพจะแยกหัวเมืองขึ้นของหัวเมืองใหญ่ เมืองใดเมืองหนึ่งมักจะต้องมีสาเหตุเพราะเจ้าหัวเมืองขึ้นและเจ้าหัวเมืองใหญ่นั้น มีความขัดแย้งกันอย่างรุนแรง จนกระทั่งต้องใช้วิธีการแก้ไขปัญหาเช่นนี้ เช่น เมื่อ พ.ศ. 2347 ราชสำนักกรุงเทพฯ แยกเมืองตรังออกจากเมืองนครศรีธรรมราชไปขึ้นต่อกรุงเทพฯ สาเหตุเกิดจากเจ้าเมืองตรังและเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช เป็น "อริวิวาท ขัดเคืองกัน"[42] ก่อนหน้านั้นเมื่อ พ.ศ. 2334 ก็มีการแยกเมืองสงขลาออกจากเมืองนครศรีธรรมราช ด้วยเหตุผลทำนองเดียวกัน กล่าวคือ เจ้าเมืองสงขลากับเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ทะเลาะวิวาทกัน[43] จากเหตุผลข้างต้นจึงกล่าวได้ว่า การแยกหัวเมืองเขมรป่าดงออกจากเมืองนครราชสีมาในครั้งนี้ มีสาเหตุมาจากความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองนครราชสีมาและเจ้าเมืองเขมรป่าดง และสามารถระบุได้ว่า เจ้าหัวเมืองเขมรป่าดงผู้ซึ่งเกี่ยวข้องกับความขัดแย้งนี้โดยตรงก็คือ พระยาสุรินทร์ (ตี) เจ้าเมืองสุรินทร์ ดังข้อมูล ซึ่งพงศาวดารเมืองปะทายสมันต์ กล่าวว่า

ปีขาร อัฐศก 1168 (พ.ศ. 2349) มีท้องตราขึ้นมาถึงเมืองปะทายสมันต์ (เมืองสุรินทร์) นครอัฐ (เมืองสังฆะ) นครลำดวน (เมืองขุขันธ์) 3 เมืองนี้เคยตามเสด็จไปราชการศึกสงครามหลายครั้งมีความชอบอยู่มาก อย่าให้ขึ้นแก่

---

[41] ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3, หน้า 222.

[42] จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173, พิมพ์ในวันพระบรมราชสมภพ ครบ 203 ปี, (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2518), หน้า 13.

[43] พงศาวดารเมืองสงขลา, ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3, หน้า 52 - 53.

เมืองพิมายนางรองบังคับดุจดั่งแต่ก่อนเลย ให้ยกขึ้นแก่กรุง แล้วโปรดให้ท่านพระยามหาอำมาตย์ ขึ้นมาคิดราชการทางการเมืองนครราชสีมา เมืองพิมาย แล้วจัดเรือล่วงเลยไปเมืองจำปาศักดิ์ ถึงบ้านหลาดอุคม หาตัวพระยาสุรินทร์ฯ ก็ลงไปพร้อมท่านพระยามหาอำมาตย์ ตั้งคิดราชการอยู่ ณ เมืองจำปาศักดิ์[44]

ข้อมูลนี้บ่งบอกว่า การไปพำนักอยู่ที่เมืองจำปาศักดิ์ของเจ้าเมืองสุรินทร์ในเวลานั้น เป็นการหลบหนีภัยทางการเมืองอย่างใดอย่างหนึ่ง ทำให้ราชสำนักกรุงเทพต้องยื่นมือเข้ามาคุ้มครองเจ้าเมืองสุรินทร์ โดยการส่งขุนนางชั้นผู้ใหญ่จากกรุงเทพฯ ไปรับตัวเจ้าเมืองสุรินทร์ถึงเมืองจำปา-ศักดิ์ เมื่อพิจารณาว่าปรากฏการณ์นี้เกิดขึ้นคราวเดียวกับการแยกหัวเมืองเขมรป่าดงออกจากอำนาจปกครองของเมืองพิมาย และเมืองนางรอง ตรงประเด็นนี้บ่งบอกว่า ภัยทางการเมืองของเจ้าเมืองสุรินทร์มาจากอิทธิพลทางการเมืองของเจ้าเมืองพิมาย และเจ้าเมืองนางรองนั่นเอง

สันนิษฐานว่า ความขัดแย้งระหว่างผู้นำท้องถิ่นเมืองนครราชสีมาครั้งนี้ มีสาเหตุมาจากการแย่งชิงชาวเขมร สืบเนื่องมาจากพระราโชบายของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งมีพระราชประสงค์ให้หัวเมืองอีสานทั้งหลายมีกำลังหนาแน่นขึ้น เพื่อตอบสนองพระราโชบายนี้ ในปี พ.ศ. 2342 พระยาสุรินทร์ (ตี) (ขณะนั้นยังมียศเป็นเพียงพระสุรินทร์) ส่งหนังสือไปเกลี้ยกล่อมให้ญาติพี่น้องชาวเขมรของตนตามหัวเมืองเขมร เช่น เมืองเสียมราฐ เมืองสะโถง เมืองกำพงสวาย และเมืองบันทายเพชร ให้อพยพเข้ามายังเมืองสุรินทร์ ปรากฏมีชาวเขมรเป็นจำนวนมากพากันอพยพครอบครัวเข้ามาตั้งบ้านเรือนตามแขวงเมืองสุรินทร์ บางส่วนก็แยกย้ายไปอยู่ตามหัวเมืองอื่น ๆ เช่น เมืองนางรอง เมืองแปะ (บุรีรัมย์)[45] การกระทำของเจ้าเมืองสุรินทร์สร้างความพอพระทัยให้แก่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นอันมาก จนกระทั่งทำให้เจ้าเมืองสุรินทร์ เป็นหัว-เมืองเขมรป่าดงเพียงคนเดียว ซึ่งได้รับพระราชทานเลื่อนยศเป็นพระยา ในปีเดียวกัน[46]

---

[44]พงศาวดารเมืองปะทายสมันต์ฯ. อนึ่ง ข้อความในวงเล็บโดยผู้วิจัย.

[45]เรื่องเดียวกัน.

[46]ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3, หน้า 222.

การที่ชาวเขมรแยกย้ายไปอยู่ตามแขวงเมืองอื่น ๆ นี้เอง ทำให้เกิดปัญหาแย่งชิงการบังคับบัญชาชาวเขมร ดังพงศาวดารเมืองปะทายสมันต์ อ้างว่า เจ้าเมืองสุรินทร์เป็นผู้มีอำนาจบังคับบัญชาครอบครัวชาวเขมรเหล่านี้ทั้งหมด[47] ขณะเดียวกันเข้าใจว่า เจ้าเมืองนางรองและเจ้าเมืองพิมาย ก็ต้องการบังคับบัญชาชาวเขมรในแขวงเมืองของตนเช่นกัน พระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) จึงเข้ามาเกี่ยวข้องกับปัญหาการแย่งชิงชาวเขมรในที่สุด

ความขัดแย้งระหว่างเจ้าหัวเมืองขึ้น ขยายตัวเป็นความขัดแย้งระหว่างพระยานครราชสี-มา (เที่ยง ณ ราชสีมา) กับเจ้าเมืองสุรินทร์ เพราะเหตุว่า ในบรรดาหัวเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมาทั้งหมดนั้น เมืองพิมายและเมืองนางรองมีความผูกพันธ์ใกล้ชิดกับเมืองนครราชสีมามากที่สุด ทั้งในแง่ความสัมพันธ์ทางการเมือง และความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มเจ้าเมือง แม้ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่า ฝ่ายพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) ซึ่งประกอบไปด้วยเจ้าเมืองพิมายและเจ้า-เมืองนางรองปฏิบัติเช่นใดต่อเจ้าเมืองสุรินทร์ แต่การปฏิบัตินั้นสร้างความเดือดร้อนให้แก่เจ้าเมืองสุรินทร์ จนกระทั่งทำให้เจ้าเมืองสุรินทร์ต้องพึ่งพาอำนาจทางการเมืองที่ยิ่งใหญ่กว่าฝ่ายพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) คือราชสำนักกรุงเทพ เพราะมีข้อมูลบางอย่างบ่งชี้ว่า เจ้าเมืองสุรินทร์ฟ้องร้องเรื่องนี้ไปยังราชสำนักกรุงเทพ ทำให้ฝ่ายพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) ถูกเรียกตัวไปสอบสวนที่กรุงเทพ ระยะกลาง พ.ศ. 2344 ดังปรากฏข้อเท็จจริงในเหตุการณ์สำคัญเหตุการณ์หนึ่งซึ่งจะกล่าวต่อไปนี้

ขณะที่การสอบสวนกำลังดำเนินอยู่ คณะหมอควานช้าง ซึ่งกรมการเมืองนครราชสีมาส่งไปโพนช้าง แขวงป่าภูเขียว (จังหวัดชัยภูมิ ปัจจุบัน) คล้องช้างเผือกได้ 1 เชือก และมีใบบอกมายังราชสำนักกรุงเทพในเวลาต่อมา พระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) จึงได้รับคำสั่งให้เดินทางกลับเมืองนครราชสีมา เพื่อทำการชันสูตรช้าง ผลการชันสูตรเป็นที่แน่ชัดว่า ช้างเผือกนี้เป็นช้างเผือกเอก[48]

---

[47]พงศาวดารเมืองปะทายสมันต์ฯ.

[48]ได้รับพระราชทานนามว่า พระยาเศวตรกุญชร บวรพาหนาถ บรมราชจักรพรรดิ ๆ

เป็นที่ทราบกันดีว่าช้างเผือกนั้น เป็นสัญญลักษณ์แห่งบุญบารมีของพระมหากษัตริย์ ช้างเผือกเอกเชือกนี้จึงมีความสำคัญต่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเป็นอันมาก เพราะเป็นช้างเผือกเอกเชือกแรกในรัชกาล ดังนั้น จึงมีพระบรมราชโองการให้เตรียมการรับช้างเผือกเชือกนี้อย่างใหญ่โตมโหฬาร นับตั้งแต่มีท้องตราสั่งให้พระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) เกณฑ์กำลังไพร่จำนวนกว่าพันคน ทำการชำระทางตั้งแต่เมืองนครราชสีมา ไปจนถึงเมืองสระบุรี เพื่อเตรียมการนำช้างเดินทางเข้ากรุง เจ้าเมืองสระบุรีเกณฑ์ไพร่ชำระทางจากเมืองสระบุรีต่อไปจนถึงอยุธยา ในขณะที่สมเด็จกรมพระราชวังบวรฯ มหาสุรสีหนาท เสด็จพระราชดำเนินมาอำนวยการจัดเตรียมพิธีรับช้าง และสมโภชช้างด้วยพระองค์เองที่เมืองอยุธยา ทางด้านกรุงเทพนั้นก็เช่นกัน กรมกองต่าง ๆ พากันระดับการเตรียมการรับช้างสำคัญเชือกนี้ ตลอดจนเตรียมพิธีการสมโภชอย่างคึกคัก

ช้างเผือกพำนักอยู่เมืองนครราชสีมา อยู่ราว 5 เดือน เพื่อรอการชำระทางและเพื่อทำนุบำรุงช้างให้แข็งแรง พอที่จะเดินทางไกลได้[49] หลังจากการชำระทางเสร็จสิ้นลง และก่อนที่พระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) จะเคลื่อนขบวนช้างออกจากเมืองนครราชสีมานั้น ในวันแรม 8 ค่ำ เดือน 1 ก็มีผู้เก็บกระบอกไม้ไผ่กระบอกหนึ่งได้ที่นอกเขตวัดเขาแก้ว ริมแม่น้ำป่าสัก (แขวงเมืองลพบุรี) และนำขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เพราะด้านนอกของกระบอกไม้ไผ่มีจารึกเป็นภาษาไทยว่า

> อาตมา ผู้วิเศษมาแต่ถ้ำวัวแดงอยู่สืบเขาปัถวี มาบอกเหตุช้างเผือกชาวเมืองนครราชสีมาจะเอาลงมาเดือนอ้าย 9 ค่ำ ใครได้หนังสือนี้อย่าอำพรางไว้ ให้

---

[49]พำนักอยู่ที่โรงเลี้ยงชั่วคราวด้านนอกกำแพงเมืองใกล้ลำตะคอง สถานที่แห่งนี้ ต่อมาชาวเมืองได้ตั้งศาลครอบหลักหินซึ่งเคยผูกช้างเชือกนี้ เรียกว่าศาลเจ้าพ่อช้างเผือก เข้าใจว่าศาลานี้ตั้งขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะพระยาเศวตรฯ ล้ม (ตาย) ลงในรัชกาลนี้ ปัจจุบันทางราชการย้ายศาลนี้เข้ามาตั้งในตัวเมือง มุมถนนมนัส ติดถนนพลแสน

> เอาลงไปกราบทูลแก่มหาบพิตรให้จงได้ ถ้าผู้ใดอำพรางไว้ให้ผู้นั้นตกนรกหมก
> ไหม้อยู่ใต้เถรเทวทัต อย่าเปิดออกดูเลย[50]

ภายในกระบอกไม้ไผ่มีหนังสือใบลาน จารึกเป็นภาษาขอมเขียนโดยพระภิกษุรูปหนึ่ง ผู้อ้างว่าเขียนขึ้นตามคำสั่งของผู้วิเศษแห่งถ้ำวัวแดง (อยู่ที่เขาพระฉาย จังหวัดสระบุรี บนเส้นทางถนนมิตรภาพในปัจจุบัน) ผู้วิเศษอ้างว่าตนมีอายุ 1344 ปี และเป็นผู้ให้ช้างเผือกแก่ชาวเมืองนครราชสีมา เพราะ "หวังจะให้เป็นศรีสวัสดิ์แก่กรุงเทพมหานคร"[51] รวมทั้งอ้างถึงประเพณีโบราณ ซึ่งเป็นหลักปฏิบัติของพระมหากษัตริย์ต่อเมืองที่พบช้างเผือกหลายประการ เช่น ให้มีการตั้งโรงทานบริจาคทานแก่คนยาก-จน ตลอดจนสมณพราหมณ์ทั้งปวง การพระราชทานรางวัลและเว้นการเกณฑ์แรงงานแก่ผู้พบช้าง รวมทั้งครอบครัวและประเพณีโบราณที่สำคัญอีกอย่างคือ ให้พระราชทานอภัยโทษแก่ผู้ที่

> กระทำกาม์อันทุจริต เป็นต้นว่ากระทำล่วงอาญาพระมหากระบัตร กระทำกาม์
> อันหยาบช้าอันเป็นมหันตานุโทษ โทษถึงตายก็ดี โทษแต่พอลงเอาสินไหมพิไนย
> ก็ดี และมีผู้จับเอามาแต่ในระหจ่าง 5 เดือนนั้น ก็พึงให้มหาบพิตรโปรดคนโทษ
> อันได้มาในระหว่าง 5 เดือนนั้นให้เป็นไทย อย่าให้พิฆาตเสีย และอย่าให้ลง
> เอาสินไหมพิ์ไนย ถ้อยความอันใด ก็พึงอย่าให้ว่ากล่าวแก่กัน พึงโปรดปราณ
> เสียทั้งสองข้าง[52]

และการพระราชทานอภัยโทษนี้ จะต้องครอบคลุมไปถึงผู้กระทำล่วงอาญาใน "แว่นแคว้นเมืองน้อยอันเป็นเมืองขึ้นของเมืองอันได้ช้างเผือกนั้น"[53]

---

[50]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ชื่อสำเนาหนังสือผู้วิเศศ ว่าด้วยพระมหากษัตริย์ปก-ครองประชาราสฎร์โดยยุติธรรม, จ.ศ. 1163, เลขที่ 1.

[51]เรื่องเดียวกัน.

[52]เรื่องเดียวกัน.

[53]เรื่องเดียวกัน.

วันเดียวกันที่ผู้วิเศษระบุคือ วันแรม 9 ค่ำ เดือน 1 พระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) ก็เริ่มเคลื่อนขบวนช้างออกจากเมืองนครราชสีมา ตามเหตุผลที่แจ้งในใบบอกมายังกรุงเทพว่า เพราะเป็นวัน "ได้ศุภฤกษ์ดี"[54] อนึ่ง ทั้งในการเรียกเกณฑ์กำลังไพร่พลชำระทาง และเข้าร่วมขบวนช้างเดินทางเข้ากรุงเทพนั้น มีการเรียกเกณฑ์เฉพาะกำลังไพร่จากเมืองนครราชสีมา เมืองพิมาย เมืองนางรอง และเมืองปักธงชัย ไม่มีการเกณฑ์ไพร่จากหัวเมืองเขมรป่าดง นอกจากนั้นยังไม่มีบทบาทของเจ้าเมืองพิมายและเจ้าเมืองนางรอง เข้าร่วมทั้งในการชำระทางและเข้าร่วมขบวนช้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งการนำช้างเดินทางเข้ากรุงอันเป็นงานราชการสำคัญ มีเพียงเจ้าเมืองปักธงชัยและกรมการเมืองจากเมืองพิมายและนางรองเท่านั้น ซึ่งเข้าร่วมขบวนช้างไปกับพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) ตรงประเด็นนี้ช่วยสนับสนุนให้เห็นว่า ขณะนั้นเจ้าเมืองพิมายและเจ้าเมืองนางรอง กำลังถูกดำเนินคดีความอยู่ที่กรุงเทพฯ

ความสัมพันธ์ของเหตุการณ์ทั้งหมดบ่งชี้ว่า มีคนใดคนหนึ่งอยู่เบื้องหลังการปรากฏตัวของผู้วิเศษ เจตนาของคนผู้นั้นย่อมกระทำเพื่อช่วยเหลือฝ่ายพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) ซึ่งอยู่ระหว่างการถูกดำเนินคดีความ ขณะเดียวกันความพยายามช่วยเหลือนี้ก็สะท้อนให้เห็นแนวโน้มว่าฝ่ายพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) กำลังถูกพิจารณาว่า กระทำผิดจริงตามข้อกล่าวหาของเจ้าเมืองสุรินทร์

ไม่ปรากฏว่า ราชสำนักกรุงเทพฯ มีปฏิกิริยาต่อเรื่องผู้วิเศษอย่างไร และบางทีอาจจะไม่ให้ความสำคัญต่อเรื่องนี้ เพราะปรากฏการณ์ของผู้วิเศษแห่งถ้ำวัวแดงผู้นี้มีลักษณะของการเสนอความคิดเห็นมากกว่าการบีบบังคับหรือข่มขู่[55] อย่างไรก็ตาม มีข้อสังเกตว่าไม่มีการบำเหน็จรางวัล ให้

---

[54]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ชื่อจดหมายเหตุว่าด้วยการรับช้างสำคัญฯ.

[55]กรณีที่เป็นการบังคับหรือข่มขู่ โดยนัยยะก็คือ การต่อต้านอำนาจรัฐ กรณีเช่นนี้แน่นอนว่าราชสำนักกรุงเทพฯ คงจะต้องดำเนินการอย่างเฉียบขาดต่อผู้ที่เกี่ยวข้องกับผู้วิเศษ แสดงว่าผู้อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ผู้วิเศษครั้งนี้ พยายามหลีกเลี่ยงการกระทำซึ่งจะผูกมัดตัวเองในข้อหากบฏ

แก่พระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) ตลอดจนกรมการเมืองคนอื่น ๆ ทั้ง ๆ ที่ตามปกตินั้นผู้ที่นำช้างเผือกขึ้นทูลเกล้าฯ ถวายทั้งหมด จะต้องได้รับพระราชทานบำเหน็จรางวัลอย่างใดอย่างหนึ่ง มีเพียงขุนช้างเผือกได้เป็นหลวงอภัยคชลักษณ์ หมอน้อย (หมอควาน) เป็นขุนเสวตรคชรัตน์ หมอควานอีกคนหนึ่งได้เป็นหมื่นสวัสดิ์กุญชร ส่วนผู้ติดตามคณะหมอควานอีก 11 คน ได้รับพระราชทานเป็นเงิน[56] ปรากฏการณ์นี้บ่งบอกแนวโน้มว่า ฝ่ายพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) กระทำผิดตามข้อกล่าวหาของเจ้าเมืองสุรินทร์

อย่างไรก็ตาม แม้จะมีแนวโน้มว่าฝ่ายพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) เป็นฝ่ายผิด กระนั้นราชสำนักกรุงเทพก็แก้ไขปัญหาความขัดแย้งระหว่างผู้นำท้องถิ่นอย่างประนีประนอม โดยให้ทำการแบ่งเส้นเขตแดนระหว่างหัวเมืองขึ้นบริเวณเขมรป่าดงให้แน่ชัดขึ้น[57] การที่ราชสำนักกรุงเทพ จำเป็นต้องแก้ไขปัญหาด้วยวิธีการเช่นนี้ เป็นเพราะว่าตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมาไม่เพียงแต่มีความสำคัญเพียงการปกครองที่เมืองนครราชสีมาเท่านั้น ยังเป็นตำแหน่งที่จะต้องดูแลปกครองหัวเมืองอีสาน–ลาวต่างพระเนตรพระกรรณของพระมหากษัตริย์อีกด้วย การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จะให้มีการลงโทษเจ้าเมืองนครราชสีมาสถานใดสถานหนึ่ง ย่อมทำให้เกิดผลกระทบในการปกครองภูมิภาคนี้ทั้งหมด เพราะเท่ากับว่าเจ้าหัวเมืองขึ้นมีอิทธิพลมากพอที่จะล้มล้างเจ้าเมืองนครราชสีมา อันเป็นผู้นำศูนย์กลางการปกครองภูมิภาคอีสาน–ลาว ซึ่งก็หมายถึงความอ่อนแอของอำนาจรัฐที่มีอยู่เหนือภูมิภาคนี้ในที่สุด ดังนั้น จึงต้องแก้ไขปัญหาความขัดแย้งนี้ด้วยวิธีการดังกล่าว

การแก้ไขปัญหาด้วยวิธีการข้างต้น ชี้ให้เห็นว่าราชสำนักกรุงเทพยังคงให้ความสำคัญต่อพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) เป็นอย่างมาก ในเวลาเดียวกันเท่ากับว่าราชสำนักกรุงเทพปล่อยให้เจ้าเมืองสุรินทร์ต้องเผชิญหน้ากับอำนาจของฝ่ายพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) เช่นเดิม เจ้าเมืองสุรินทร์จึงได้รับการบีบคั้นมากขึ้น จนกระทั่งต้องพาครอบครัวและ

---

[56] เรื่องเดียวกัน.

[57] พงศาวดารเมืองปะทายสมันต์ฯ.

บริวารอพยพขึ้นไปอยู่ที่บ้านหลาดอุดง แขวงเมืองจำปาศักดิ์ เหตุการณ์นี้ผลักดันให้ราชสำนักกรุงเทพต้องยื่นมือเข้ามายุติความขัดแย้งที่มีอยู่ทั้งหมดอีกครั้ง ด้วยการแยกหัวเมืองเขมรป่าดงออกจากอำนาจปกครองของเมืองนครราชสีมาในที่สุด

การแยกหัวเมืองเขมรป่าดงออกจากอำนาจการปกครองของเมืองนครราชสีมา เป็นปฏิกิริยาที่แข็งกร้าวครั้งแรกของราชสำนักกรุงเทพที่มีต่อขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา ปฏิกิริยานี้ทำให้ฝ่ายพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) สูญเสียอำนาจในการปกครองหัวเมืองเขมรเท่านั้น และยังทำให้พระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) ถูกลดบทบาททางการเมืองลงเป็นอันมาก จนกระทั่งแทบไม่ปรากฏว่าเจ้าเมืองนครราชสีมาผู้นี้มีบทบาทสำคัญ ๆ ทางการเมืองในระดับภูมิภาคอยู่เลย โดยเฉพาะนับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จขึ้นครองราชย์เมื่อ พ.ศ. 2352 เป็นต้นมา ดังจะกล่าวรายละเอียดในหัวข้อต่อไป

<u>ความสัมพันธ์ระหว่างพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) กับราชสำนักกรุงเทพ ระหว่าง พ.ศ. 2350 - 2366</u>

ปัญหาทางการเมืองที่เกิดขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2344 - 2349 ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองครั้งสำคัญสำหรับประวัติศาสตร์เมืองนครราชสีมา นอกจากนั้น ยังเป็นต้นเหตุกระตุ้นให้พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกสนพระทัยเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองนครราชสีมามากยิ่งขึ้นกล่าวคือ ราว 2 ปีต่อมาหลังจากแยกหัวเมืองเขมรป่าดงไปแล้ว พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกโปรดเกล้าให้พระอาลักษณ์คนหนึ่งรวบรวมเรื่องราวเกี่ยวกับเมืองนครราชสีมา แล้วเขียนเป็นพงศาวดารเมืองนครราชสีมาขึ้น[58] พระอาลักษณ์ผู้นี้คือนายทองคำซึ่งเป็นผู้หนึ่งที่เคยเข้าร่วมกับกรมหมื่น

---

[58]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ชื่อเรื่องทรงพระกรุณาให้นายทองคำเรียบเรียงพงศาวดารเมืองนครราชสีมา, จ.ศ. 1171, เลขที่ 2. อนึ่ง พงศาวดารเมืองนครราชสีมาที่นายทองคำเขียนขึ้นนี้เป็นสาระเกี่ยวกับการยึดครองเมืองนครราชสีมาของกรมหมื่นเทพพิพิธ สาระอย่างเดียวกันนี้ปรากฏอยู่ในพระราชพงศาวดารกรุงธนบุรี ฉบับพันจันทนุมาศ (เจิม) เข้าใจว่านายทองคำเป็นผู้หนึ่งที่เข้าร่วมในการเขียนหรือชำระพงศาวดารฉบับนี้

เทพพิพิธ คราวยึดอำนาจเมืองนครราชสีมา ภายหลังจากสมเด็จพระเจ้าตากสินยึดเมืองนครราชสีมาได้จากกรมหมื่นเทพพิพิธแล้ว นายทองคำผู้นี้เข้ามารับราชการกับราชสำนักกรุงธนบุรีในกรมอาลักษณ์ แต่นายทองคำเขียนพงศาวดารเมืองนครราชสีมายังไม่ทันสำเร็จ ก็ต้องเลิกราไป เพราะการเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก

การเสด็จสวรรคตของพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกเมื่อ พ.ศ. 2352 ยิ่งทำให้แรงเกาะเกี่ยวในความสัมพันธ์ระหว่างตระกูล ณ ราชสีมากับราชสำนักกรุงเทพลดน้อยลงไป ทั้งนี้เพราะพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่ คือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้นทรงมีพระราโชบายในการปกครองภูมิภาคอีสาน–ลาว ที่เด่นชัดว่าพยายามที่จะรักษาอำนาจเหนือเวียงจันทน์ ซึ่งเป็นศูนย์กลางอำนาจท้องถิ่นที่สำคัญที่สุดภายในภูมิภาคนี้ด้วยการให้ความสนิทสนมแก่เจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์มากเป็นพิเศษ รวมทั้งมีการยกย่องพระราชวงศ์เวียงจันทน์เพิ่มขึ้นโดยการอภิเษกเจ้าฟ้ากุลซลทิพยวดีพระราชวงศ์เวียงจันทน์ขึ้นเป็นพระมเหสีในพระองค์[59] นอกจากนั้น ยังมีพระราโชบายสำคัญอีกประ–การหนึ่ง ซึ่งมีผลต่อการกำหนดพระราโชบายของพระองค์ที่มีต่อเมืองนครราชสีมาในเวลาต่อมา นั่นคือความพยายามที่จะลดอำนาจของขุนนางให้น้อยลง ทั้งนี้เพราะในรัชกาลก่อนได้ยินยอมให้ขุนนางมีอำนาจจนเกือบจะทัดเทียบพระมหากษัตริย์ ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยต้องหาทางเหนี่ยวรั้งอำนาจขุนนางไว้[60]

สำหรับพระราโชบายที่มีต่อเมืองนครราชสีมานั้น แม้ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า–นภาลัย ยังคงยอมรับการมีอำนาจปกครองเมืองนครราชสีมาของตระกูล ณ ราชสีมา แต่ขณะเดียวกัน

---

[59]พรรษา สินสวัสดิ์, "ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2367–2370," วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521, หน้า 66. อนึ่ง เจ้าฟ้ากุลซลทิพยวดีผู้นี้ เป็นพระธิดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งประสูติจากเจ้านางทองสุก ซึ่งเป็นพระธิดาของเจ้าอินทวงศ์ แห่งเวียงจันทน์.

[60]ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า 241.

พระองค์ก็มิได้มีความไว้วางพระทัยพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) เท่าที่ควร ในงานราชการสำคัญ ๆ ที่เคยเป็นอำนาจหน้าที่ของเจ้าเมืองนครราชสีมา มาแต่เดิมนั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงหรือเชื้อพระวงศ์จากกรุงเทพมาเป็นผู้รับผิดชอบ ดังปรากฏข้อเท็จจริงต่อไปนี้

คราวที่มีการเกณฑ์กำลังหัวเมืองลาว-เขมรป่าดง จำนวน 14 เมืองเพื่อเตรียมรับศึกพม่า เมื่อ พ.ศ. 2353 นั้น พระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) ก็เพียงแต่ได้รับมอบหมายให้จัดส่งคนไปเร่งรัดหัวเมืองต่าง ๆ ให้เร่งรัดจัดเตรียมคน[61] ในขณะที่มีการเรียกเกณฑ์กำลังคนเมืองนครราชสีมาปีเดียวกันเพื่อทำราชการสงครามที่เขมร แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยกลับมอบหมายให้พระยาพิชัยรณฤทธิ์ แม่ทัพจากกรุงเทพเป็นผู้บังคับบัญชาทัพจากเมืองนครราชสีมา[62]

พ.ศ. 2357 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้พระยาเดโชท้าย-น้ำ แม่ทัพจากกรุงเทพเช่นกันเรียกเกณฑ์กำลังคนเมืองนครราชสีมา จำนวน 7,000 คน เพื่อยกทัพผ่านหัวเมืองลาวไปโจมตีเขมรตอนบน[63]

พ.ศ. 2358 พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย โปรดเกล้าฯ ให้กรมขุนอิศรานุรักษ์เกณฑ์กำลังเมืองนครราชสีมาจำนวนหนึ่ง ยกทัพไปช่วยเมืองพระตะบอง[64]

---

[61] จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 - 1173 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2513), หน้า 92.

[62] เรื่องเดียวกัน, หน้า 98.

[63] หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ชื่อหมู่บัญชี จ.ศ. 1176, เลขที่ 20.

[64] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2 (กรุง-เทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2503), หน้า 70.

การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เปลี่ยนท่าทีต่อพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) เช่นนี้ ทำให้ตระกูล ณ ราชสีมาเริ่มไม่แน่ใจในเสถียรภาพทางการเมืองของตนประ-กอบกับขณะนั้นตระกูล ณ ราชสีมา กำลังประสบปัญหาสำคัญคือ การขาดเชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมา ที่มีวัยวุฒิและคุณวุฒิอันเหมาะสมที่จะสืบทอดตำแหน่งสำคัญของเมืองนครราชสีมา เนื่องด้วยพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) ปรากฏว่าไม่มีบุตรธิดา สำหรับพระยาปลัด (ทัศน์ รายณสุข) แม้มีบุตรชายถึง 2 คน แต่ดูเหมือนว่าบุตรชายคนโตคือ พระราชโยธา (ลมุด รายณสุข) มีปัญหาบางอย่าง ภายหลังจึงถูกถอดยศและถอดออกจากตำแหน่ง[65] ส่วนบุตรชายอีกคนหนึ่งคือ พระยาสุริยเดช[66] (น้อย รายณสุข)ไม่ปรากฏแน่ชัดว่าเป็นปลัดเมืองนครราชสีมาระยะใด อาจจะอยู่ในตำแหน่งนี้ต่อจากพระยาปลัด (ทัศน์ รายณสุข) ในช่วงหลังกับระยะร่วมสมัยพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา)[67] แต่ถึงกระนั้นพระยาสุริยเดช (น้อย รายณสุข) ก็มีเพียงบุตรี 2 คน ดังนั้น พระยาปลัด (ทัศน์ รายณสุข) จึงให้การสนับสนุนนายทองอินท์[68] บุตรบุญธรรมของพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา)

---

[65]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ชื่อหมู่บัญชีสักเลกชราพิการ, จ.ศ. 1186, เลขที่ 1. อนึ่ง บัญชีฉบับนี้แสดงเฉพาะเลกที่ขึ้นบัญชีกรมการเมืองแต่ละคน ดังนั้น จึงมีเลกที่ตกค้างในบัญชีของ "นายละมุด" ก็คือ พระราชโยธา (ลมุด รายณสุข) นั่นเอง

[66]ราชทินนามประจำตำแหน่งปลัดเมืองนครราชสีมา

[67]จากการตรวจสอบไม่พบว่า ปลัดเมืองนครราชสีมาในรัชการพระบาทสมเด็จพระนั่ง-เกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีชื่อ น้อย รายณสุข

[68]คือเจ้าเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) พ.ศ. 2366-2388 มารดาของนายทองอินท์ก็คือ คุณหญิงยวน หรือจวน พระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) ได้รับพระราชทานสตรีผู้นี้จากสมเด็จพระเจ้าตากสิน เป็นบำเหน็จความชอบจากการไปโจมตีเวียงจันทน์ แต่ปรากฏว่า คุณหญิงยวน มีครรภ์ติดมา และให้กำเนิดบุตรชาย คือ นายทองอินท์

สมรสกับบุตรสาวของตนคนหนึ่งชื่อ ทับทิม ตั้งแต่ช่วงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย[69] และให้การสนับสนุนนายทองอินท์ ผู้เป็นทั้งน้องชายและบุตรเขยก้าวมาสู่ตำแหน่งยกกระบัตรเมืองนครราชสีมาในที่สุด

นอกจากการสร้างความแน่นแฟ้นในหมู่เชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมาแล้ว พระยาปลัด (ทัศน์ รายณสุข) ยังพยายามเปลี่ยนทิศทางทางการเมือง โดยการหันไปพึ่งพิงกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ (พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว) ซึ่งเป็นพระราชวงศ์ที่มีอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองมากที่สุดผู้หนึ่งในขณะนั้น บุตรีคนหนึ่งของพระยาปลัด (ทัศน์ รายณสุข) ชื่อ ชุ่ม ซึ่งเป็นน้องสาวร่วมมารดาเดียวกันกับนางทับทิม ถูกส่งตัวถวายเป็นพระสนมในกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์[70] ในช่วงเวลาเดียวกันนี้เอง ก็เริ่มปรากฏความสัมพันธ์ระหว่างตระกูล ณ ราชสีมากับตระกูลสิงหเสนี ความสัมพันธ์ระหว่างสองตระกูลนี้ดำเนินมาอย่างไร และตั้งแต่เมื่อใดไม่ปรากฏแน่ชัด แต่เมื่อมาถึงช่วงปลายทศวรรษ พ.ศ. 2350 ความสัมพันธ์นี้จะต้องใกล้ชิดกันมาก จนกระทั่งมีการสมรสระหว่างพระพรหม

---

[69] ทั้งสองมีบุตรชายด้วยกัน 2 คน คือ นายศัลยวิไชยหุ้มแพร (ทองคำ ณ ราชสีมา) ซึ่งถูกส่งตัวไปเป็นมหาดเล็กในพระราชวังหลวง หลังจากเกิดเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์เมื่อ พ.ศ.2369 บุตรชายอีกคนหนึ่งชื่อ ทองแก้ว เข้าใจว่าเสียชีวิตตั้งแต่วัยเยาว์ นายศัลยวิไชยหุ้มแพร (ทองคำ ณ ราชสีมา) คือ บิดาของเจ้าจอมมารดาสังวาล และเจ้าจอมมรดาชุ่ม ในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าจอมมารดาสังวาลมีพระโอรสและพระธิดาในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว 4 พระองค์ พระโอรส 2 พระองค์คือ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม (ต้นสกุลทองใหญ่ ณ อยุธยา) และกรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์ (ต้นสกุลทองแถม ณ อยุธยา) พระโอรสอีกพระองค์หนึ่งสิ้นพระชนม์แต่ทรงพระเยาว์ ส่วนพระธิดา คือ พระองค์เจ้าหญิงกาญจนากร

[70] เป็นเจ้าจอมมารดาของหม่อมเจ้าหญิงชื่น ในกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์

ภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) และนางบุนนาค[71] น้องสาวของเจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิง สิงหเสนี) ซึ่งขณะนั้นมีตำแหน่งเป็นเพียงพระราชโยธาในกรมพระราชวังบวร (วังหน้า) การสร้างสายสัมพันธ์กับตระกูลสิงหเสนี มีความเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนทิศทางทางการเมืองของตระกูล ณ ราชสีมา เพราะพระราชโยธา (เจ้าพระยาบดินทรเดชา) ซึ่งแม้ว่าในเวลานั้นเป็นเพียงขุนนางเล็ก ๆ ผู้หนึ่ง แต่ก็มีความใกล้ชิดกับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์เป็นอันมาก เมื่อพิจารณาสายสัมพันธ์ที่โยงใยต่อกันนี้ จึงเชื่อได้ว่า พระราชโยธา (เจ้าพระยาบดินทรเดชา) ต้องมีส่วนในการสนับสนุนให้พระพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้รับการอุปถัมภ์จากกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์อย่างแน่นอน

---

[71]นางบุนนาค มีบุตรธิดากับเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) 2 คน ตามพระนิพนธ์ของกรมหมื่นจรัสพรปฏิภาน ได้แก่ บุตรสาวชื่อ ฉิม และบุตรชายชื่อ เมฆ เมื่อคราวที่เจ้าอนุวงศ์ยึดครองเมืองนครราชสีมา พ.ศ. 2369 นั้น นางบุนนาคพาบุตรทั้งสองหลบหนีเจ้าอนุวงศ์ แต่ในที่สุดก็ถูกจับตัวได้ และถูกนำตัวไปไว้ในค่ายเจ้าอนุวงศ์ ต่อมาเจ้าอนุวงศ์มีเมตตาต่อฉิม จึงจัดพิธีโกนจุกให้แก่ฉิม แสดงว่าขณะนั้น ฉิมมีอายุราว 10-12 ปี ตรงประเด็นนี้จึงคาดการณ์ว่านางบุนนาคสมรสกับเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) อย่างช้าที่สุดราว พ.ศ. 2357 - 2359 บุตรทั้งสองคนนี้หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) นำทูลเกล้าถวายตัวในกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพ โดยบุตรสาวนั้นในเวลาต่อมาได้เป็นพระสนม ส่วนบุตรชายเป็นมหาดเล็ก (จดหมายเหตุนครราชสีมา, หน้า 258-267) ส่วน ก.ศ.ร. กุหลาบ กล่าวว่า นางบุนนาค มีบุตรชายกับเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) อีกคนหนึ่ง คือ พระพิเรนทรเทพ (ขำ ณ ราชสีมา) (ก.ศ.ร.กุหลาบ [นามแฝง], อานามสยามยุค เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2514), หน้า 43) ซึ่งผิดไปจากข้อเท็จจริงซึ่งกรมหมื่นจรัสพรปฏิภานกล่าวไว้ และสำหรับกรมหมื่นจรัสพรปฏิภานผู้นี้มีศักดิ์เป็นหลานตาของ เมฆ ณ ราชสีมา ส่วน เมฆ ณ ราชสีมา ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ได้เป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาต่อจากเจ้าพระยานครราชสีมา (แก้ว สิงหเสนี) โดยได้รับการแต่งตั้งเมื่อ พ.ศ. 2411

เป็นเรื่องยากที่จะหาหลักฐานมาพิสูจน์ให้เห็นอย่างแน่ชัดว่า อะไรเป็นแรงจูงใจให้ตระกูลสิงหเสนีเข้ามาสนับสนุนตระกูล ณ ราชสีมา อาจจะเป็นเพียงการช่วยเหลือกันตามธรรมดาๆ เพราะมีความสัมพันธ์ที่ดีต่อกัน อย่างไรก็ตาม มีข้อสังเกตว่าอาจจะมีเรื่องของผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจเข้ามาเกี่ยวข้อง เพราะทั้งกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์และพระราชโยธา (เจ้าพระยาบดินทร์เดชา) ต่างก็ทำการค้าสำเภา และเมืองนครราชสีมาเองก็ได้ชื่อว่าเป็นศูนย์การรวบรวมสินค้าของป่ามีค่า เช่น ครั่ง ไม้กฤษณา งาช้าง ซึ่งล้วนแล้วแต่เป็นสินค้าส่งออกสำคัญ บางทีตระกูล ณ ราชสีมา อาจจะมีส่วนช่วยจัดหาสินค้ามีค่าเหล่านี้ให้แก่พระราชโยธา (เจ้าพระยาบดินทร์เดชา) ไม่มากก็น้อย แม้จะมีข้อมูลว่าสินค้าส่วนใหญ่ของสำเภาพระราชโยธา (เจ้าพระยาบดินทร์เดชา) คือ เศษเหล็ก[72] กระนั้นในเรือสำเภาของพระราชโยธา (เจ้าพระยาบดินทร์เดชา) ไปค้าขายถึงเมืองจีน ก็คงจะมีสินค้าประเภทของป่ามีค่าอยู่ด้วยเช่นกัน

มีผู้ให้ความเห็นว่า ในประวัติของขุนนางทุก ๆ ตระกูล ต่างมีประวัติในความพยายามที่จะสร้างความสัมพันธ์อันใกล้ชิดกับองค์พระมหากษัตริย์ให้แน่นแฟ้น เพื่อหวังความเจริญก้าวหน้าในหน้าที่ราชการ ด้วยวิธีการนำธิดาขึ้นทูลเกล้าถวาย[73] ซึ่งวิธีการเช่นนี้ ตระกูล ณ ราชสีมา ก็นำมาปฏิบัติเช่นกัน ดังจะเห็นได้ตั้งแต่สมัยพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) เป็นเจ้าเมือง เคยนำสตรีผู้

---

[72] ลำดับวงศ์สกุล "สิงหเสนี", ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ เสวกเอก พระยานครราชเสนี (สหัด สิงหเสนี) เมรุวัดเทพศิรินทราวาส, 18 กรกฎาคม 2481, หน้า ค-ฆ.

[73] ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า 185. อนึ่ง อคิน รพีพัฒน์ เรียกความสัมพันธ์เช่นนี้ว่า ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์อย่างไม่เป็นทางการ ซึ่งหมายความว่าเป็นการดำเนินความสัมพันธ์ระหว่างบุคคล 2 บุคคลที่มีสถานภาพทางสังคมต่างกัน เช่น ระหว่างขุนนางชั้นผู้น้อยกับขุนนางชั้นผู้ใหญ่ ระหว่างขุนนางกับพระราชวงศ์ ซึ่งผู้น้อยมักจะเข้ามาอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของผู้มีอำนาจเพื่อหวังได้รับการส่งเสริมในงานราชการ

หนึ่งทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก พระพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ภายหลังเข้าดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมา ก็ใช้วิธีการเช่นเดียวกันนี้ แต่มิใช่พระมหากษัตริย์พระองค์เดียวเท่านั้น ที่จะเป็นผู้กำหนดอนาคตของขุนนาง ในการแต่งตั้งหรือเลื่อนตำแหน่งขุนนางคนใดก็ตาม พระมหากษัตริย์ยังอาศัยคำแนะนำจากพระราชวงศ์หรือขุนนางชั้นผู้ใหญ่ที่ใกล้ชิดกับพระองค์ด้วยเช่นกัน จากสภาพความเป็นจริงของสังคมไทยในยุคต้นรัตนโกสินทร์เช่นนี้ เป็นข้อสรุปว่าตระกูล ณ ราชสีมา สามารถสร้างความสัมพันธ์กับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยได้อีกครั้ง โดยอาศัยการอุปถัมภ์จากกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งเป็นพระโอรสที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ให้ความไว้วางพระทัยมอบหมายงานราชการให้รับผิดชอบมากที่สุดในขณะนั้น

ภายหลังพยายามสร้างสายสัมพันธ์กับกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ในระหว่างทศวรรษช่วง พ.ศ. 2350 แล้ว เมื่อเข้าสู่ทศวรรษ พ.ศ. 2360 ท่าทีของพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่มีต่อตระกูล ณ ราชสีมา ก็กลับเปลี่ยนแปลงไปในทางตรงข้ามกับระยะทศวรรษ พ.ศ. 2350 ซึ่งก็เป็นไปได้เช่นกันว่า การเปลี่ยนแปลงท่าทีนี้เกิดขึ้นเพราะสถานการณ์ต่าง ๆ ทางภูมิภาคนี้เริ่มเปลี่ยนแปลงอันสืบเนื่องมาจากภัยคุกคามจากเขมร ซึ่งมีแนวโน้มว่าจะขยายตัวเข้ามายังปลายแดนจำปาศักดิ์ต่อแดนเขมร ความสัมพันธ์ของกระแสการเมืองทั้งสองทาง ทำให้ตระกูล ณ ราชสีมา ได้รับบทบาททางการเมืองที่สำคัญในระดับภูมิภาคอีกครั้ง นั่นคือการได้รับมอบหมายให้จัดตั้งกองกำลังทหารให้ไปปฏิบัติราชการที่เมืองโขง ปลายแดนจำปาศักดิ์ ราว พ.ศ. 2360 เป็นต้นมา

ผู้ได้รับมอบหมายให้ทำหน้าที่บังคับบัญชากองกำลังนี้ คือพระพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราช-สีมา) ซึ่งไม่เพียงแต่ให้รับผิดชอบภารกิจทางด้านการทหารเท่านั้น ยังได้รับอำนาจจากราชสำนักกรุงเทพ ในการเรียกเกณฑ์กำลังคนจากต่างหัวเมืองเพื่อไปทำการกวาดต้อนตีข่าแถบฝั่งตะวันออกของแม่น้ำโขงอีกด้วย[74] แสดงว่าการกวาดต้อนตีข่าเป็นภารกิจหลักของกองกำลังเมืองนครราชสีมา

---

[74]ทองพล ศรีจักร, เพชรพื้นเมืองเวียงจันทน์ (พระนคร : โรงพิมพ์บางขุนพรหม, 2479), หน้า 58.

การไปปฏิบัติราชการที่เมืองโขง เปิดโอกาสให้พระพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้แสดงความสามารถอย่างเต็มที่ เพราะสามารถกวาดต้อนตีข่าได้เป็นจำนวนมาก รวมทั้งการรวบรวมโภค-ทรัพย์ที่มีค่าต่าง ๆ นำขึ้นทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จนกระทั่งทำให้พระพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้เลื่อนยศเป็นพระยาในเวลาเพียง 1-2 ปี หลังจากการไปปฏิบัติราชการที่เมืองโขง[75]

ความเจริญก้าวหน้าในหน้าที่ราชการของพระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) บ่งบอกว่าราชสำนักกรุงเทพยอมรับบุคคลที่ตระกูล ณ ราชสีมา วางตัวไว้เพื่อสืบทอดตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมาต่อจากพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) ซึ่งเท่ากับว่าตระกูล ณ ราชสีมาสามารถสร้างความมั่นคงในเสถียรภาพทางการเมืองของตนได้อีกครั้ง หลังจากถูกราชสำนักกรุงเทพจำกัดบทบาททางการเมืองตลอดช่วงระยะทศวรรษ พ.ศ. 2350 การเปลี่ยนแปลงสถานการณ์ทางการเมืองภายในภูมิภาค อันเนื่องมาจากการที่ราชสำนักกรุงเทพเพิ่มความต้องการสินค้าส่วยจากหัว-เมืองภายในภูมิภาค เพื่อนำไปเป็นสินค้าส่งออกยังตลาดเมืองจีน ประกอบกับการขยายอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองของเจ้าอนุวงศ์เข้ามายังภูมิภาคนี้มากขึ้นหลังกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง[76] ทำให้ราชสำนักกรุงเทพกำหนดให้มีการสักเลกหัวเมืองอีสาน-ลาวขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2366 โดยมอบหมายให้พระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เป็นแม่กองสัก พงศาวดารเวียงจันทน์ฉบับย่อกล่าวว่ามีหัวเมืองอีสาน-ลาวทั้งหมดเข้ารับการสัก ยกเว้นเวียงจันทน์ แต่เอกสารพื้นเวียงกล่าวว่า

---

[75]เรื่องเดียวกัน, หน้า 10.

[76]คือการก่อการกบฏของพระภิกษุรูปหนึ่งชื่อเจ้าหัวสา ซึ่งนำกำลังชาวข่ามาโจมตี และยึดครองจำปาศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. 2362 ทั้งพระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) และเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ ต่างได้รับมอบหมายให้ทำการปราบปรามการกบฏ แต่ในที่สุดเจ้าอนุวงศ์สามารถจับกุมตัวเจ้าหัวสาได้ หลังจากนั้น ราชสำนักกรุงเทพจึงแต่งตั้งเจ้าโย้ ราชบุตรองค์หนึ่งของเจ้าอนุวงศ์ให้ปกครองเมืองจำปาศักดิ์

มีเพียง 8 หัวเมือง เท่าที่มีชื่อปรากฏได้แก่ กาฬสินธุ์ นครพนม มุกดาหาร เขมราฐ และอุบลราชธานี[77]

ดังนั้น เมื่อพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) ถึงแก่อสัญกรรมในปี พ.ศ. 2366 ในระหว่างที่พระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กำลังทำการสักเลกอยู่ต่างเมืองนั้น ราชสำนักกรุงเทพจึงไม่ประสบปัญหาในการพิจารณาแต่งตั้งเจ้าเมืองคนใหม่ และสามารถทำการแต่งตั้งได้ทันทีหลังจากทราบข่าวการอสัญกรรมของพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) เจ้าเมืองนครราชสีมาคนใหม่ก็คือ พระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) นั่นเอง

เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กับการเป็นเจ้าเมือง ระหว่าง พ.ศ. 2366 - 2388

ในหัวข้อที่ผ่านมาได้แสดงให้เห็นแล้วว่า แม้จะมีฐานะเป็นเพียงบุตรบุญธรรม[78] ของพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) แต่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ก็สามารถก้าวขึ้นมาดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมาได้อย่างมั่นคง เพราะได้รับการสนับสนุนทั้งจากตระกูล ณ ราชสีมา และจากราชสำนักกรุงเทพ การเปลี่ยนแปลงสถานการณ์ทางการเมืองภายในภูมิภาคอีสาน-ลาว อันเนื่องมาจากการเพิ่มความต้องการสินค้าส่วยของราชสำนักกรุงเทพ ประกอบกับการขยายอำนาจของเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์มายังจำปาศักดิ์ รวมทั้งสถานการณ์ชายแดนหัวเมืองลาวซึ่งเผชิญหน้ากับเวียดนาม ทำให้ราชสำนักกรุงเทพต้องพึ่งพาความสามารถของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มากขึ้น

---

[77]ข้อมูลนี้ปรากฏในเพชรพื้นเมืองเวียงจันทน์ หรือที่เรียกกันโดยทั่วไปว่าเอกสารพื้นเวียง (ทองพล ศรีจักร, เรื่องเดิม, หน้า 28-30) ส่วนหลักฐานที่ยืนยันปีที่มีการสักเลกนั้น ปรากฏในพงศาวดารเวียงจันทน์ ฉบับย่อ ซึ่งระบุว่า "ศักราชได้ 185 ตัวปีมด (มะแม) (คือ พ.ศ. 2366) ไทยออกมาสักเลกเมืองลาวทั้งหลาย นอกว่า (เว้นแต่) เวียงจันทน์" (ประชุมพงศาวดาร เล่ม 44 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2512), หน้า 136).

[78]อ่านบทวิเคราะห์เรื่องชาติกำเนิดของบุคคลผู้นี้ได้ในภาคผนวก

อย่างไรก็ตาม แม้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยจะกลับมาให้ความไว้วางพระทัยต่อตระกูล ณ ราชสีมา กระนั้นนโยบายของพระองค์ในการปกครองเมืองนครราชสีมาก็ยังคงมีลักษณะเช่นเดียวกับพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กล่าวคือ ยังไม่มีพระราโชบายที่จะยกฐานะเมืองนครราชสีมาเป็นหัวเมืองเอก ดังนั้น เจ้าเมืองนครราชสีมาคนใหม่ จึงมียศเป็นเพียงระดับ "พระยา[79] จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จสวรรคตเมื่อเดือน 8 พ.ศ.2367

การเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในเวลาต่อมา ไม่ใช่มีความสำคัญเฉพาะการเมืองไทยเท่านั้น หากแต่ยังมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อเจ้าเมืองนครราชสีมาในขณะนั้น เพราะทำให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้เป็นบุคคลแรกในตระกูล ณ ราชสีมา ซึ่งได้เลื่อนยศเป็นถึงระดับเจ้าพระยา การเลื่อนยศเจ้าเมืองผู้นี้เกิดขึ้นในช่วงใดช่วงหนึ่งระหว่าง พ.ศ. 2368-2369 และเกิดขึ้นก่อนจะมีเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์เมื่อปลายปี พ.ศ. 2369[80] เนื่องจากมีเอกสารชั้นต้นเป็นจำนวนมากซึ่งเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ชี้ชัดว่าเมื่อมีการกบฏเจ้าอนุวงศ์นั้น เจ้าเมืองนครราชสีมาผู้นี้มียศเป็นเจ้าพระยาแล้วแน่นอน

การเลื่อนยศเจ้าเมืองนครราชสีมาเป็นเจ้าพระยาครั้งนี้ สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้า-เจ้าอยู่หัวเป็นอย่างดี เพราะไม่เพียงแต่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เท่านั้นที่มีความก้าวหน้าในตำแหน่งราชการ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังได้โปรดเกล้าแต่ง

---

[79]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ชื่อ บัญชีสักเลกชราพิการ, จ.ศ. 1186.

[80]เป็นวิกฤติการณ์ทางการเมืองครั้งสำคัญที่สุดครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์ไทย ซึ่งเจ้าอนุ-วงศ์แห่งเวียงจันทน์ นำกำลังจากเวียงจันทน์และหัวเมืองอีสาน-ลาวบางเมืองมุ่งไปโจมตีกรุงเทพโดยมาตั้งมั่นอยู่ที่เมืองนครราชสีมาอยู่ระยะหนึ่ง แต่ในที่สุดการก่อการครั้งนี้ประสบความล้มเหลวกองทัพไทยสามารถปราบปรามเจ้าอนุวงศ์ได้ (มีรายละเอียดในบทที่ 5)

ตั้งให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชา ซึ่งก่อนหน้านั้นเป็นขุนนางนอกราชการ มาดำรงตำแหน่งเป็นพระยาราชสุภาวดี ด้วยเช่นกัน[81]

กระนั้นก็ตาม อาจจะมีเหตุผลสำคัญอย่างอื่น ซึ่งทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าเลื่อนยศเจ้าเมืองนครราชสีมาผู้นี้ กล่าวคือ เกิดจากการที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องการเสริมสร้างเสถียรภาพในพระราชอำนาจของพระองค์ให้เข้มแข็งขึ้น เนื่องด้วยยังมีผู้ไม่เห็นชอบด้วยกับการเสด็จขึ้นครองราชย์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในระยะ 1-2 ปีแรกของการเสด็จขึ้นครองราชย์[82] ดังนั้น พระองค์จึงเลื่อนยศให้แก่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เพื่อแสดงให้เห็นว่าพระองค์สามารถควบคุมเมืองนครราชสีมา อันเป็นฐานอำนาจสำคัญแห่งหนึ่งของพระมหากษัตริย์ไทยมาโดยตลอด ตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์

พระราโชบายของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีต่อเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เริ่มเปลี่ยนแปลงไปภายหลังจากเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ เพราะในเหตุการณ์ครั้งนั้น เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เป็นต้นเหตุหนึ่งซึ่งทำให้เจ้าอนุวงศ์

---

[81] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, <u>พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1</u> (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, ๒๕๐๔), หน้า ๘.

[82] สาวิตรี สุวรรณสถิตย์ [แปล], <u>เอกสารเฮนรี่ เบอร์นี่ เล่ม 1</u> (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2514), หน้า 3. อนึ่ง การมีผู้ไม่เห็นชอบด้วย เพราะพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นเพียงพระโอรสในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ที่ประสูติจากกรมสมเด็จพระศรีสุลาลัย (เจ้าจอมมารดาเรียม) แต่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ยังมีพระราชโอรสที่ประสูติจากอัครมเหสี ซึ่งตามจารีตประเพณีแล้วควรจะเป็นสืบสันติวงศ์ นั่นคือ พระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้ามงกุฎ (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ดังนั้น จึงมีผู้ไม่เห็นชอบดังกล่าว พระราชวงศ์ผู้มีปฏิกิริยาต่อเรื่องนี้มากที่สุดก็คือ กรมหลวงพิทักษ์มนตรี ผู้มีอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองมากที่สุดพระองค์หนึ่ง

และเจ้าหัวเมืองอีสาน-ลาวบางเมืองร่วมมือกันนำกำลังมายึดครองเมืองนครราชสีมา อันสืบเนื่องมาจากความขัดแย้งระหว่างเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กับเจ้าอนุวงศ์และเจ้าหัวเมืองอีสาน-ลาวบางเมือง ซึ่งปรากฏมานานหลายปีก่อนที่เจ้าอนุวงศ์จะกระทำการกบฏ เพื่อลดปัญหาความขัดแย้งระหว่างผู้นำท้องถิ่น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงลดบทบาททางการเมืองของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) โดยให้มีอำนาจบังคับบัญชาเฉพาะหัว-เมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา เท่านั้น

อย่างไรก็ตาม พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ไม่อาจจะปล่อยให้เจ้าหัวเมืองอีสาน-ลาวทั้งหลายปกครองตัวเองได้อย่างอิสระ โดยไม่มีตัวแทนอำนาจรัฐควบคุมดูแลอยู่ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อสถานการณ์ทางการเมืองภายในภูมิภาคเปลี่ยนแปลงไป เพราะเวียดนามพยายามจะขยายอำนาจเข้ามายังภูมิภาคนี้แทนที่เวียงจันทน์ ซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางอำนาจสำคัญ นอกจากนั้นตั้งแต่ปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นต้นมา การควบคุมผลประโยชน์จากแรงงานคนภายในภูมิภาคยังเป็นนโยบายสำคัญของราชสำนักกรุงเทพ ดังนั้น พระบาทสมเด็จพระนั่ง-เกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมอบอำนาจในการบังคับบัญชาหัวเมืองอีสาน-ลาวทั้งหมดให้แก่เจ้าพระยาบดินทรเดชา[83] แทนเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา)

การที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ต้องมอบหมายราชการสำคัญเช่นนี้ให้แก่เจ้าพระยาบดินทรเดชา นับว่าเป็นพระราโชบายที่แยบยลอย่างยิ่ง เพราะการที่จะบังคับบัญชาเจ้าหัว-เมืองอีสาน-ลาวได้อย่างจริงจังนั้น ผู้ได้รับมอบหมายหน้าที่ไม่เพียงแต่ได้รับอำนาจจากราชสำนักกรุงเทพเท่านั้น ยังต้องมีความเข้าใจสภาพการเมืองของภูมิภาคนี้เป็นอย่างดี เนื่องจากบรรดาผู้นำท้องถิ่นทั้งหลายมักจะมีปัญหาความขัดแย้งกันเองค่อนข้างสูง สำหรับเจ้าพระยาบดินทรเดชา แม้ว่าเคยรับราชการมานาน แต่ก็ไม่ได้คุ้นเคยกับสภาพการเมืองภายในภูมิภาคนี้มาก่อน ขณะเดียวกันผู้ที่มีความเจนจัดทางการเมืองภายในภูมิภาคนี้มากที่สุดก็คือ เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราช-

---

[83] ได้เป็นเจ้าพระยาบดินทร์เดชา หลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์.

สีมา) ทั้งหมดนี้แสดงว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราโชบายให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เป็นผู้ช่วยเหลือเจ้าพระยาบดินทรเดชา ในการปกครองภูมิภาคอีสาน-ลาวนั่นเอง

การมอบอำนาจให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาบังคับบัญชาหัวเมืองอีสาน-ลาว ทำให้งานปกครองภายในภูมิภาคนี้เป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพ เพราะเจ้าหัวเมืองต่าง ๆ ยอมรับตัวแทนของอำนาจรัฐผู้นี้มากกว่าเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ซึ่งเป็นผู้นำท้องถิ่นเช่นเดียวกัน แต่ขณะเดียวกัน ความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กับเจ้าพระยาบดินทรเดชา ทำให้เจ้าพระยาบดินทรเดชาพยายามไม่เข้ามายุ่งเกี่ยวกับการจัดการปกครองภายในของเมืองนครราชสีมา เช่น ในการชำระบัญชีไพร่หัวเมืองอีสาน-ลาวหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ เจ้าพระยาบดินทรเดชา ตั้งแม่กองชำระบัญชีทั่วทั้งภูมิภาคอีสาน-ลาวทั้งหมด ยกเว้นเมืองนครราชสีมา ซึ่งปล่อยให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เป็นผู้รับผิดชอบ[84] ในการสักเลกครั้งต่อมาเมื่อราว พ.ศ. 2380 เจ้าพระยาบดินทรเดชาเพียงแต่จัดส่งข้าหลวงมาทำการสักเลก (ไพร่) เฉพาะไพร่กองนอกของเมืองนครราชสีมา ซึ่งไพร่กองนอกนี้เป็นไพร่ขึ้นสังกัดกรมพระราชวังบวรฯ ขณะที่ไพร่สังกัดเมืองนครราชสีมานั้น แม้ว่าจะเป็นข้าหลวงจากกรุงเทพเช่นกัน แต่ก็เป็นพระพิเรนทรเทพ (ขำ ณ ราชสีมา) บุตรชายคนหนึ่งของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ซึ่งถูกส่งตัวไปเป็นมหาดเล็กในกรมพระราชวังหลวง ส่วนตัวเจ้าพระยานครราชสีมาเองนั้น เจ้าพระยาบดินทรเดชาดึงตัวไปช่วยการสักที่หัวเมืองเขมรป่าดง[85] เช่นเดียวกันในการเรียกเกณฑ์ส่วยสิ่งของต่าง ๆ นั้น ไม่ปรากฏว่าเจ้าพระยาบดินทรเดชาจัดส่งข้าหลวงมาเร่งรัดหรือ

---

[84]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบัญชีหางว่าวหลวงประสิทธิ์เมืองนคราชสีมา, จ.ศ. 1205, เลขที่ 86.

[85]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองสังคะ เรื่องเอาเงินส่วยจัดซื้อช้างพัง, จ.ศ. 1199, เลขที่ 50.

เรียกเกณฑ์จากเมืองนครราชสีมา ทั้ง ๆ ที่มีการเรียกเกณฑ์และเร่งรัดส่วยสิ่งของจากหัวเมืองอิสาน-ลาวอื่น ๆ อย่างเข้มข้นตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

นอกจากมีความใกล้ชิดเพราะเป็นญาติสนิทกันแล้ว เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ยังมีอุดมการณ์บางอย่างเช่นเดียวกันกับเจ้าพระยาบดินทร์เดชา นั่นคือ มียุทธวิธีในการทำสงครามอันรุนแรง[86] พื้นฐานความสัมพันธ์ที่มีอยู่ทั้งหมด ทำให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาดึงตัวเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ทำหน้าที่เป็นแม่ทัพคู่คิดคู่ปรึกษาในงานราชการสงครามที่เขมร บทบาททางด้านการทหารของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จึงมาปรากฏโดดเด่นเคียงคู่กับเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ดังคำกราบบังคมทูลของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. 2383 มีความว่า

> เจ้าพระยานครราชสีมา เป็นคนไม่รู้จักกลัวเกรงท่านผู้ใดเลยที่สุด จนชั้นเจ้านายเสนาบดีในกรุงเทพฯ ก็ไม่เกรงใจอ่อนน้อมยอมฝากตัวกลัวใครเลย ถือแต่ว่าทำราชการโดยตรง ๆ และแกล้วกล้าฝ่าข้าศึกป้องกันพระราชอาณาเขตให้เรียบร้อยดีอยู่แล้ว ก็กินอิ่มนอนหลับหาความวิตกแก่พระราชอาญาต่อไป คนชนิดนี้หายากที่สุด เสียดายนักที่ป่วยอยู่ มารับราชการฉลองพระเดชพระคุณไม่ได้ ข้าพระพุทธเจ้าคิดด้วยเกล้าฯ ว่า เจ้าพระยานครราชสีมาป่วยนั้น เหมือนจักษุขวาและแขนขวาของข้าพระพุทธเจ้าพิการไปฉันนั้น[87]

---

[86]อุดมการณ์ดังกล่าวนี้ ปรากฏอย่างชัดเจนในยุทธวิธีการทำสงครามที่เขมร ทั้งเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) และเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ต่างใช้ยุทธวิธีเดียวกัน ขณะที่แม่ทัพคนอื่น ๆ ไม่กล้ากระทำ เช่น การจุดดินระเบิดครอกเชลยศึกชาวเวียดนาม หรือชาวเขมรทั้งเป็น คราวละนับร้อย ๆ คน (ก.ศ.ร. กุหลาบ [นามแฝง], อานามสยามยุทธ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2514), หน้า 648, 652, 671-683).

[87]เรื่องเดียวกัน, หน้า 971 - 972.

พื้นฐานความสัมพันธ์ซึ่งผูกพันธ์กันมาเป็นเวลาหลายปีระหว่างพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยาบดินทรเดชา และเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ประกอบกับความมุ่งมั่นที่จะขจัดอิทธิพลของเวียดนามออกไปจากเขมร รวมทั้งชายแดนด้านหัวเมืองลาว ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเพิ่มความไว้วางพระทัยขุนนางคู่นี้มากยิ่งขึ้น ทั้งนี้จะเห็นได้จากการที่พระองค์มอบอำนาจและภาระหน้าที่ทั้งการเกณฑ์กำลังคน และการจัดเก็บส่วยจากหัวเมืองอีสาน-ลาว ให้แก่เจ้าพระยาบดินทรเดชา เพื่อนำไปสนับสนุนการทำสงครามที่เขมร และเพื่อจัดส่งผลประโยชน์จากส่วยไปยังราชสำนักกรุงเทพ ขณะเดียวกัน ทางด้านเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ก็ได้รับอำนาจหน้าที่ในลักษณะเดียวกัน หากแต่จำกัดขอบเขตแคบกว่า กล่าวคือ จำกัดอยู่แต่เพียงหัวเมืองขึ้นของนครราชสีมาเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่-หัว ปล่อยวางให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เป็นผู้ดูแลงานปกครอง และจัดเก็บส่วยสาอากรต่าง ๆ ของเมืองนครราชสีมาส่งไปยังราชสำนักกรุงเทพ ดังนั้นจึงไม่มีการส่งข้าหลวงจากกรุงเทพมากำกับดูแลเจ้าเมืองนครราชสีมาเหมือนหัวเมืองอีสาน-ลาวอื่น ๆ

ด้วยเหตุผลข้างต้น เมืองนครราชสีมาจึงเป็นเมืองเดียวในภูมิภาคอีสาน-ลาว ซึ่งมีการใช้ระบบกินเมือง นั่นคือการที่เจ้าเมืองได้รับอนุญาตจากราชสำนักกรุงเทพให้ดำเนินการจัดเก็บอากรสุราและอากรบ่อนเบี้ย เพื่อนำรายได้จากอากรทั้งสองประเภทนี้ไปใช้สอยเลี้ยงครอบครัวบริวาร และใช้สอยในงานราชการของเมืองนครราชสีมา โดยการจัดตั้งคนของตน (ซึ่งเป็นชาวจีน) เป็นนายอากรทั้งสองประเภท นายอากรสุรา คือขุนอินทรสมบัติ ส่วนนายอากรบ่อนเบี้ยคือหมื่นพัฒนสมบัติ แม้เป็นเพียงอากร 2 ประเภท แต่ก็กล่าวได้ว่าเป็นรายได้ก้อนใหญ่สำหรับเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา)

ก่อนการใช้ระบบกินเมือง เมื่อปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจนถึงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีการจัดเก็บอากรสุราเมืองนครราชสีมาปีละ 62 ชั่ง และอากรบ่อนเบี้ยปีละ 16 ชั่ง เงินอากรทั้งสองประเภทจะถูกแบ่งสรรปันส่วนไปให้แก่กรมพระราชวังหลวง กรมพระราชวังบวร กรมพระราชวังหลัง และพระราชวงศ์อื่น ๆ บางพระองค์[88]

---

[88] จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 - 1173, หน้า 63-69.

แต่เมื่อใช้ระบบกินเมืองแล้ว ราชสำนักกรุงเทพแบ่งปันรายได้จากเงินอากรทั้งสองประเภทให้แก่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ราวครึ่งหนึ่งของจำนวนที่ราชสำนักกรุงเทพเคยได้รับ นั่นคือ เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จะต้องส่งเงินอากรสุราไปยังราช-สำนักกรุงเทพเพียงปีละ 35 ชั่ง อากรบ่อนเบี้ยปีละ 10 ชั่ง[89] จำนวนเงินอากรที่จัดส่งไปยังราชสำนักกรุงเทพนั้นเป็นเพียงจำนวนจัดส่งตามข้อตกลงระหว่างเจ้าเมืองราชสำนักกรุงเทพ ส่วนจำนวนเงินจริง ๆ ซึ่งเก็บจากการจำหน่ายสุราและเปิดโรงบ่อนบริการแก่ราษฎรมีมากกว่านั้น แต่จะเป็นจำนวนเท่าใดไม่อาจระบุได้ เมื่อพิจารณาว่าในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เมืองนครราชสีมาได้ขยายตัวมากขึ้นทั้งในแง่จำนวนคนและพื้นที่การปกครอง มีการตั้งเตาสุราเพื่อต้มสุราจำหน่ายแก่ราษฎรรวมทั้งหมด 10 แขวงเท่ากับจำนวนหัวเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา แสดงว่าจำนวนจัดเก็บนอกเหนือจากจำนวนจัดส่งไปยังราชสำนักกรุงเทพจะต้องมีเป็นจำนวนมากที-เดียว

ปรากฏว่า เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ก็มิได้นำเงินอากรทั้งสองประเภทจัดส่งไปยังราชสำนักกรุงเทพตามข้อตกลง ทำให้มีเงินอากรสุราและอากรบ่อนเบี้ยทบค้างอยู่ที่เจ้าเมืองผู้นี้เป็นจำนวนมาก จากการสำรวจจำนวนเงินอากรทบค้างเมื่อ พ.ศ.2387 เฉพาะเงินอากรสุรา มีจำนวน 627 ชั่งเศษ[90] กล่าวได้ว่าตลอดช่วงเวลาดำรงตำแหน่งเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) แทบไม่เคยจัดส่งเงินอากรสุราและอากรบ่อนเบี้ยไปยังราชสำนักกรุงเทพเลย จนกระทั่งในที่สุดเมื่อเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มีอาการป่วยหนักช่วง พ.ศ. 2387 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าจัดส่งข้าหลวงจากกรุงเทพมาติดตามทวงถามเงินอากรสุรา อากรบ่อนเบี้ย จากเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ

---

[89]สารตราถึงพระยาสุริยเดช พระพรหมภักดี พระพิชัย เมืองนครราชสีมา เรื่อง นำตั้งอากรสุรา จ.ศ. 1207, เลขที่ 277, จดหมายเหตุนครราชสีมา, หน้า 49-53.

[90]หสช. หมายรับสังรัชกาลที่ 3 ชื่อหมายกำหนดการ จ.ศ. 1207, เลขที่ 1/ก.

ราชสีมา) เพราะเกรงว่าอาจสูญเสียผลประโยชน์ก้อนนี้ไป กรณีที่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทอง-อินท์ ณ ราชสีมา) ถึงแก่อสัญกรรมปรากฏว่า เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ต้องรวบรวมเงินจัดส่งเป็นอากรสุราใช้ค้างให้แก่ข้าหลวงได้ในคราวนั้นราวครึ่งหนึ่งของจำนวนที่ค้างทั้งหมด

เงินอากรอีกประเภทหนึ่ง คืออากรค่านา ซึ่งเป็นรายได้สำคัญที่สุดอย่างหนึ่งของเมืองนครราชสีมา ซึ่งสามารถจัดเก็บเป็นจำนวนเงินในแต่ละปีได้กว่า 100 ชั่ง ราชสำนักกรุงเทพควบคุมการใช้เงินอากรค่านาทั้งหมด เพราะต้องการนำเงินอากรค่านาของเมืองนครราชสีมาส่งไปสนับสนุนงานสงครามทั้งที่เขมรและหัวเมืองตามชายแดนตะวันออก แต่แรกนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยจัดส่งข้าหลวงกรมนาจากกรุงเทพมายังเมืองนครราชสีมาเพื่อประเมินพื้นที่ทำนาและประเมินการจัดเก็บอากรค่านา เช่นเดียวกับการปฏิบัติตามหัวเมืองทั่ว ๆ ไป แต่ปรากฏว่า เจ้าพระยานครราชสีมา กราบบังคมทูลขอแต่งตั้งกรมการประเมินพื้นที่ทำนาและอากรค่านาเอง ดังมีข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

> พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยินยอมและให้เจ้าพระยานครราชสีมาแต่งกรมการเดินประเมินเรียกเงินค่านาแก่ราษฎร เงินค่านาก็ลดน้อยลงทุกปีแล้วเงินค่านาของหลวงก็ขาดค้างทบเท้าอยู่มาก เจ้าพระยานครราชสีมาถึงแก่อสัญกรรม จึงโปรดเกล้าให้กรมการเจ้าพนักงานจัดข้าหลวงเสนาขึ้นไปเดินประเมินเรียกเก็บค่านาแก่ราษฎร ต่อมาก็ได้จำนวนเงินมากขึ้นกว่าแต่ก่อน[91]

นอกจากนั้น ยังมีการแสวงหาผลประโยชน์จากการทำนาในลักษณะอื่น ๆ เช่น มีการหลบเลี่ยงพื้นที่นา ตามปกติการเรียกเก็บเงินค่านา มีอัตราเก็บแตกต่างกันระหว่างนาคู่โคกับนาฟางลอย

---

[91]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อ ร่างสารตราถึงเจ้าราชบุตรท้าวเพี้ย, จ.ศ. 1214, เลขที่ 26.

ราชสีมา) เพราะเกรงว่าอาจสูญเสียผลประโยชน์ก้อนนี้ไป กรณีที่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทอง-อินท์ ณ ราชสีมา) ถึงแก่อสัญกรรมปรากฏว่า เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ต้องรวบรวมเงินจัดส่งเป็นอากรสุราใช้ค้างให้แก่ข้าหลวงได้ในคราวนั้นราวครึ่งหนึ่งของจำนวนที่ค้างทั้งหมด

เงินอากรอีกประเภทหนึ่ง คืออากรค่านา ซึ่งเป็นรายได้สำคัญที่สุดอย่างหนึ่งของเมืองนครราชสีมา ซึ่งสามารถจัดเก็บเป็นจำนวนเงินในแต่ละปีได้กว่า 100 ชั่ง ราชสำนักกรุงเทพควบคุมการใช้เงินอากรค่านาทั้งหมด เพราะต้องการนำเงินอากรค่านาของเมืองนครราชสีมาส่งไปสนับสนุนงานสงครามทั้งที่เขมรและหัวเมืองตามชายแดนตะวันออก แต่แรกนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เคยจัดส่งข้าหลวงกรมนาจากกรุงเทพมายังเมืองนครราชสีมาเพื่อประเมินพื้นที่ทำนาและประเมินการจัดเก็บอากรค่านา เช่นเดียวกับการปฏิบัติตามหัวเมืองทั่ว ๆ ไป แต่ปรากฏว่า เจ้าพระยานครราชสีมา กราบบังคมทูลขอแต่งตั้งกรมการประเมินพื้นที่ทำนาและอากรค่านาเอง ดังมีข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

> พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงยินยอมและให้เจ้าพระยานครราชสีมาแต่งกรมการเดินประเมินเรียกเงินค่านาแก่ราษฎร เงินค่านาก็ลดน้อยลงทุกปีแล้วเงินค่านาของหลวงก็ขาดค้างทบเท้าอยู่มาก เจ้าพระยานครราชสีมาถึงแก่อสัญกรรม จึงโปรดเกล้าให้กรมการเจ้าพนักงานจัดข้าหลวงเสนาขึ้นไปเดินประเมินเรียกเก็บค่านาแก่ราษฎร ต่อมาก็ได้จำนวนเงินมากขึ้นกว่าแต่ก่อน[91]

นอกจากนั้น ยังมีการแสวงหาผลประโยชน์จากการทำนาในลักษณะอื่น ๆ เช่น มีการหลบเลี่ยงพื้นที่นา ตามปกติการเรียกเก็บเงินค่านา มีอัตราเก็บแตกต่างกันระหว่างนาคู่โคกับนาฟางลอย

---

[91]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อ ร่างสารตราถึงเจ้าราชบุตรท้าวเพี้ย, จ.ศ. 1214, เลขที่ 26.

นาคู่โคนั้นเป็นนาที่ให้ผลผลิตมากกว่านาฟางลอย เพราะอยู่บนพื้นที่ลุ่ม ซึ่งได้อาศัยน้ำฝน และน้ำท่า (จากแม่น้ำ) จึงเสียภาษีทุก ๆ ปี ไม่ว่าจะมีการทำนาหรือไม่ก็ตาม ส่วนนาฟางลอยเป็นนาที่ดอนน้ำท่วมไม่ถึง ต้องอาศัยน้ำฝนในการทำนาเพียงอย่างเดียว จึงเสียค่านาเฉพาะปีที่มีการทำนา เมืองนครราชสีมามีการทำนาประเภทหนึ่งที่เรียกว่า นาไร่ ซึ่งไม่จัดเป็นทั้งนาคู่และนาฟางลอย เพราะเป็นการทำนาในพื้นที่บุกเบิกใหม่ไม่มีสภาพเป็นนาอย่างสมบูรณ์จึงไม่ต้องเสียค่านา แต่ปรากฏว่านาไร่ที่เมืองนครราชสีมากลับได้ผลเก็บเกี่ยวเป็นอย่างดี จนกระทั่งเมื่อมีการส่งข้าหลวงไปเก็บค่าอากรนา ภายหลังการอสัญกรรมของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดฯ ให้เรียกเก็บค่านาจากไร่นาด้วย ครั้งนั้นปรากฏว่า บรรดานายกอง ปลัดกองของกองนา กองโค กองส่วยทอง ซึ่งเป็นคนของเจ้าพระยานครราช-สีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) พากันขัดขวางไม่ยอมให้ข้าหลวงเก็บเงินค่านา เรื่องนี้มีปัญหายืดเยื้อมาจนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์ พระองค์จึงมีรับสั่งอย่างเด็ดขาดจัดการปัญหานี้ จึงมีการเก็บค่านานาไร่ในที่สุด[92]

การรั่วไหลของเงินรายได้แผ่นดินที่เมืองนครราชสีมา เป็นสาเหตุหนึ่งทำให้พระบาทสม-เด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มมีความแคลงพระทัยเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ข้อเท็จจริงอย่างน้อยที่สุดปรากฏในข้อตำหนิการท้วงติง ตลอดจนการคาดโทษต่อเจ้าเมืองผู้นี้ และไม่ได้จำกัดเฉพาะด้านภาษีอากรเท่านั้น หากแต่ครอบคลุมไปถึงผลประโยชน์ที่ได้จากการควบคุมกำลังคนด้วย ซึ่งความแคลงพระทัยนี้ปรากฏตัวเด่นชัดในช่วง 4-5 ปีก่อนการอสัญกรรมของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เช่น การชำระบัญชีไพร่เมื่อ พ.ศ. 2387 เจ้าพระ-ยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เป็นผู้ดำเนินการ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทักท้วงมาว่า

> ซึ่งเจ้าพระยานครราชสีมา ให้พระภักดีนุชิตสืบสาวได้เลขหมู่ขึ้น 2300 เศษ
> เงินนั้นก็ซอบอยู่ แต่เลกเดิมเมืองนครราชสีมาขึ้นกับเมืองนครราชสีมามีมาก

---

[92] เรื่องเดียวกัน.

หลายหมื่น เจ้าพระยานครราชสีมา ให้พระภักดีนุชิตชำระได้ เลกลูกหมู่แต่ 2000 เศษน้อยนัก หาสมควรกับภูมิฐานบ้านเมืองมีผู้คนมากไม่[93]

ก่อนหน้านั้นเมื่อ พ.ศ. 2380 เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ก็เคยถูกกรมการ-เมืองปักธงชัยฟ้องกล่าวโทษไปยังราชสำนักกรุงเทพในข้อหา "ชักเอาขุนหมื่นแลไพร่ไว้ใช้งานการไม่ให้ทำทอง"[94] เรื่องนี้ทำให้เจ้าพระยานครราชสีมากังวลใจมาก พยายามแก้ข้อกล่าวนี้ "หาจริงเหมือนเรื่องราวหลวงปลัดขุนประเสริฐไม่" จนต้อง "ขอบุญปัญญาเจ้าคุณเป็นที่พึ่ง"[95] เจ้าคุณในที่นี้คือพระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) อย่างไรก็ตาม ดูเหมือนว่าเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ไม่สามารถแก้ข้อกล่าวหานี้ได้ เพราะต่อมาพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีรับสั่งโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ชำระขุนหมื่นตัวเลกลูกหมู่กองขุนประเสริฐ มอบให้เจ้าเมืองปักธงชัยทำส่วยทองทั้งหมด[96]

แม้จะมีความแคลงพระทัยเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) แต่ปัญหานี้ไม่มีผลบั่นทอนอำนาจทางการเมืองเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เพราะตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และรัชกาลต่อ ๆ มานั้น มีเจ้าเมืองเป็นจำนวนมากล้วนแล้วแต่มีพฤติกรรมทำนองเดียวกัน กล่าวคือ การเบียดบังรายได้แผ่นดิน เพื่อนำไปใช้ประโยชน์ส่วนตัว ดังมีผู้ศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนี้กล่าวว่า

---

[93]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรี ตอบเรื่องส่งช้างเข้ามาถวายฯ จ.ศ. 1207, เลขที่ 247.

[94]ใบบอกเมืองนครราชสีมา เรื่องชำระขุนหมื่นตัวเลกลูกหมู่ทำส่วยทองกองขุนประ-เสริฐ มอบให้เมืองปักธงชัย จ.ศ. 1207, เลขที่ 67, จดหมายเหตุนครราชสีมา, หน้า 41-42.

[95]เรื่องเดียวกัน.

[96]เรื่องเดียวกัน.

ภาษีอากรในหัวเมืองไกลยังเก็บไม่ได้เต็มที่ เพราะผู้ปกครองส่วนกลางจะมอบอำนาจให้เจ้าเมืองเป็นผู้เก็บ ข้าราชการหัวเมืองถือโอกาสหารายได้จากภาษีอากรมาเป็นประโยชน์ส่วนตัว โดยการปิดบังรายได้จากภาษีอากรที่เก็บได้และปิดบังปริมาณประชากร ฝ่ายผู้ปกครองในส่วนกลางก็ไม่สามารถตรวจสอบควบคุม เพราะมีปัญหาเรื่องการคมนาคมไม่สะดวก และปัญหาเรื่องรายได้ของแผ่นดินไม่มากพอที่จะจัดส่งคนจากส่วนกลางไปควบคุมเป็นปริมาณมากได้[97]

ปัญหาการรั่วไหลของรายได้แผ่นดิน หรืออีกนัยหนึ่งคือ ปัญหาการเบียดบังรายได้แผ่นดินจึงเป็นข้อบกพร่องของระบบการจัดเก็บภาษีทั้งระบบ และเป็นปัญหาสำคัญอย่างหนึ่ง ซึ่งราชสำนักกรุงเทพพยายามแก้ไขตลอดมา แต่ปริมาณการรั่วไหลซึ่งมีเป็นจำนวนมาก ประกอบกับข้อจำกัดของราชสำนักกรุงเทพอันเนื่องมาจากไม่มีกำลังคนมากพอที่จะจัดส่งไปควบคุมผลประโยชน์ของแผ่นดินได้อย่างทั่วถึง ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องใช้วิธีการแก้ไขปัญหาเฉพาะหน้าเป็นกรณี ๆ ไป ด้วยการจัดส่งข้าหลวงออกไปเร่งรัดติดตามรายได้แผ่นดินซึ่งคั่งค้างอยู่กับเจ้าเมืองนั้นๆ กระนั้นสำหรับหัวเมืองใหญ่ ๆ ซึ่งมีผลประโยชน์เป็นจำนวนมาก และเจ้าเมืองนั้นมีอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองเป็นอย่างสูง เช่น เมืองนครศรีธรรมราช เมืองภูเก็ต เมืองสงขลาฯ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ยังใช้การแก้ปัญหาอย่างประนีประนอมในความพยายามที่จะเข้าไปควบคุมผลประโยชน์จากหัวเมืองเหล่านั้น นั่นคือ ข้าหลวงซึ่งถูกส่งไปติดตามเร่งรัดรายได้แผ่นดินจากเมืองนั้น ๆ มักจะเป็นเชื้อสายของเจ้าเมือง ทำนองเดียวกันวิธีการแก้ปัญหาเช่นนี้ถูกนำมาใช้กับเมืองนครราชสีมา ดังจะเห็นได้จากข้าหลวงผู้ถูกส่งตัวเร่งรัดเงินอากรสุรา อากรบ่อนเบี้ย เมื่อ พ.ศ. 2387 นั่นก็คือ นายศัลยวิไชยหุ้มแพร (ทองคำ ณ ราชสีมา) บุตรชายคนหนึ่งของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) นั่นเอง

---

[97]รำไพ อุดมไพจิตรกุล, " การแสวงหารายได้ของแผ่นดินภายในราชอาณาจักร พ.ศ. 2398 - 2458," วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526, หน้า 15.

ขณะเดียวกันกับที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กำลังมีความแคลงพระทัยต่อเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) นั้น เจ้าเมืองนครราชสีมาผู้นี้ก็กำลังมีปัญหาทางการเมืองภายในของตนเช่นกัน นั่นคือปัญหาในเรื่องการจัดการสืบทอดอำนาจทางการเมือง ปัญหานี้เกิดขึ้นเพราะว่า หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์นั้น เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) พยายามจะสร้างความสัมพันธ์กับราชสำนักกรุงเทพให้ใกล้ชิดยิ่งขึ้นด้วยการส่งบุตรชาย บุตรสาว ถวายตัวแก่พระราชวงศ์พระองค์สำคัญ สำหรับพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เคยส่งตัวบุตรชายคนหนึ่งชื่อ ขำ ณ ราชสีมา ถวายตัวเป็นมหาดเล็กในพระองค์ ตั้งแต่พระองค์ยังเป็นกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ บุตรชายคนนี้ต่อมาได้รับราชการในกรมตำรวจวังหลวง เป็นพระราชวรินทร์ แล้วเลื่อนเป็นพระพิเรนทรเทพ จนกระทั่งได้เป็นผู้รั้งเมืองกรุงเก่าในที่สุด[98] ดังนั้นจึงได้ชื่อว่าเป็นคนของราชสำนักกรุงเทพอย่างแท้จริง เพราะได้รับความไว้วางพระทัยให้ปฏิบัติงานราชการสำคัญ ๆ มาโดยตลอด เช่นการนำกำลังไปโจมตีเมืองพวนเมื่อ พ.ศ. 2376 การทำหน้าที่เป็นแม่กองชำระบัญชีไพร่หัวเมืองอีสาน-ลาว ระหว่าง พ.ศ. 2379-2380 รวมทั้งการมารักษาราชการที่เมืองนครราชสีมาในช่วงเวลาที่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ไปราชการสงครามที่เขมรระหว่าง พ.ศ. 2376-2377 บุตรชายอีกคนหนึ่งซึ่งเกิดจากภรรยาหลวงคนแรก คือคุณหญิงทับทิม[99] คือนายทองคำ ณ ราชสีมา ถูกส่งถวายตัวเป็นมหาดเล็กในกรมพระราชวังหลวงหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ พร้อมทั้งบุตรสาวอีก 3 คน ก็ถูกส่งตัวไปเป็นพระสนมในกรมพระราชวังหลวงเช่นเดียวกัน

---

[98]คือเมืองอยุธยา ขณะนั้นเรียกว่าเมืองกรุงเก่า

[99]ภรรยาผู้นี้ เข้าใจว่าถึงแก่กรรมตั้งแต่ปีแรกที่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) รับตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมา ข้อมูลนี้ปรากฏร่องรอยในเอกสารพื้นเวียง ซึ่งกล่าวถึงเหตุการณ์ตอนหนึ่งขณะเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ รายสีมา) กำลังตั้งกองสักเลกที่หัวเมืองอิสาน เมื่อ พ.ศ. 2366 ว่า "แต่นั้นมเหษีเจ้าพญาเมืองลดชั่ว (ตาย) เสียแล้ว" (ทองพล ศรีจักร, เรื่องเดิม, หน้า 30).

ทางด้านสมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาศักดิพลเสพนั้น บุตรสาวชื่อ ฉิม และบุตรชายชื่อ เมฆ ซึ่งเกิดจากคุณหญิงบุนนาค (น้องสาวเจ้าพระยาบดินทรเดชา) ภรรยาหลวงคนที่ 2 ของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ถูกส่งถวายตัวเป็นพระสนมและมหาดเล็กในกรมนี้ ปรากฏว่าทั้งสองคนเป็นที่โปรดปรานของสมเด็จพระราชวังบวรฯ เป็นอันมาก แต่สำหรับสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ดูเหมือนว่าโปรดปรานเฉพาะบุตรชายของพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มากกว่าบุตรสาว โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระพิเรนทรเทพ (ขำ ณ ราชสีมา) ดังจะเห็นได้จากการดึงตัวบุคคลผู้นี้มาดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมาในเวลาต่อมา

การที่บุตรชายของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กลายเป็นคนของราชสำนักกรุงเทพ อาจจะเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้พระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) พยายามให้การสนับสนุนบุตรชายของตน ซึ่งเกิดจากภรรยาน้อย และรับราชการอยู่ที่เมืองนครราช–สีมา ให้สืบทอดตำแหน่งเจ้าเมืองต่อไป บุตรชายคนหนึ่งไม่ปรากฏชื่อแต่มีตำแหน่งเป็นพระภักดีนุชิต ผู้ช่วยราชการเมืองช่วงระหว่าง พ.ศ. 2377 เป็นคนแรก ซึ่งได้รับการวางตัวให้สืบทอดตำแหน่งนี้ เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) พยายามสนับสนุนให้พระภักดีนุชิตผู้นี้ได้เลื่อนมาอยู่ในตำแหน่งยกกระบัตร โดยการขอความช่วยเหลือไปยังพระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) เจ้ากรมพระคลังสินค้า ซึ่งเป็นขุนนางผู้หนึ่งที่มีอิทธิพลในราชสำนักกรุงเทพ เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มีหนังสือไปถึงพระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) เพื่อการนี้ว่า

> อวยพรมายังเจ้าคุณพระยาศรีพิพัฒน์ ด้วยข้าพเจ้าทุกวันนี้ชราภาพ จะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณไปมีแต่จะทรุดโทรมถอยกำลังไปทุกวัน ราชการก็มีมาก มีแต่บุตรจะทำราชการฉลองพระเดชพระคุณและเจ้าคุณไปเบื้องหน้าที่ยกกระบัตรว่างอยู่ พระภักดีนุชิตบุตรข้าพเจ้า เจ้าคุณเห็นควรพอจะเป็นที่ยกกระบัตรได้ ก็ให้เจ้าคุณโปรดจัดแจงมาไว้จะได้เป็นข้าใต้เท้าเจ้าคุณต่อไป ถ้าจะเห็นเป็นไปได้แล้วแต่เจ้าคุณจะโปรด[100]

---

[100]ใบบอกเมืองนครราชสีมา เรื่อง ขอให้ตั้งพระภักดีนุชิตเป็นยกกระบัตร, จ.ศ. 1196, เลขที่ 26, จดหมายเหตุนครราชสีมา, หน้า 22.

พระภักดีนุชิตจะได้รับตำแหน่งเป็นยกกระบัตเมืองนครราชสีมาในที่สุด เพราะอีก 2-3 ปี ต่อมาปรากฏมีผู้ดำรงตำแหน่งนี้แล้ว และเป็นผู้หนึ่งที่มีบทบาทในราชการสงครามที่เขมรระหว่าง พ.ศ. 2382-2383 แต่ถึงแก่กรรมในเวลาต่อมาก่อนเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จะถึงแก่อสัญกรรมเมื่อ พ.ศ. 2388

ดูเหมือนว่าการเสียชีวิตของพระพรหมภักดี (พระภักดีนุชิต) ทำให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มีปัญหายุ่งยากขึ้นอีก เพราะขณะนั้น มีบุตรชายของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) หลาย ๆ คนกำลังสร้างพฤติกรรมในทางเสื่อมเสีย และเป็นพฤติกรรมที่มีผู้ร้องเรียน ไปยังทางราชสำนักกรุงเทพหลายครั้ง เช่น กรณีหลวงประสิทธิ์ นายกองนอก ยักยอกเงินค่าส่วยในกองของตนนำไปเล่นการพนัน ทำให้เงินหบค้างหลายปี จนกระทั่งมีผู้ร้องเรียนไปยังกรุงเทพ เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ต้องนำเงินของตนชดใช้แทนเมื่อ พ.ศ. 2386 ต่อมายังได้บังคับให้บุตรชายคนนี้สาบานว่าจะเลือกเล่นถั่วเล่นโป[101]บุตรชายอีกคนหนึ่งคือ หลวงกำแหงฤทธิรงค์ ก่อคดีชำเราภรรยาหลวงปราบ ผู้ซึ่งฟ้องร้องเรื่องนี้ไปยังกรุงเทพ เจ้าพระยานครราชสีมา ก็ต้องนำเงินไปชดใช้ให้แก่หลวงปราบเป็นค่าเสียหาย เรื่องจึงเงียบหายไปในที่สุด[102] หลวงกำแหงฤทธิรงค์ผู้นี้ต่อมายังมีหลักฐานว่า เคยถูกฟ้องร้องว่าต้มฝิ่นขายอีกด้วย[103] ในบรรดาบุตรชายของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มีอยู่คนหนึ่งซึ่งมีบทบาททางการเมืองที่เมืองนครราชสีมาตลอดช่วง 5-6 ปีสุดท้ายก่อนการอสัญกรรมของ

---

[101]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีเรื่องขุนปราบ, ขุนประสิทธิ์คุมทองคำส่วยมาส่ง จ.ศ. 1206, เลขที่ 179.

[102]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อความร้องเรียนหลวงปราบเรื่องกล่าวโทษหลวงกำแหงฤทธิ์รงค์ จ.ศ. 1207, เลขที่ 265.

[103]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อเรื่องราวขุนเทพบุรี เมืองนครราชสีมาฟ้องกล่าวโทษกรมการหาว่าลักต้มฝิ่นเกือบขาย จ.ศ. 1211, เลขที่ 117.

เจ้าพระยานครราชสีมา นั่นคือ พระภักดีนุชิต (คนละคนกับพระภักดีนุชิต เมื่อ พ.ศ. 2377) ดูเหมือนว่าเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) พยายามอย่างยิ่งที่จะสนับสนุนให้พระภักดีนุชิตมีความก้าวหน้าในหน้าที่ราชการมากเป็นพิเศษกว่าคนอื่น ๆ เช่นในปี พ.ศ. 2387 เจ้าพระยานครราชสีมา ได้ทูลเกล้าถวายช้าง 3 เชือกแด่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พระภักดีนุชิตเป็นคนเดียวที่ได้รับการระบุชื่อว่ามีส่วนร่วมในการทูลเกล้าถวายช้าง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราชดำริเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

> เจ้าพระยานครราชสีมาจัดได้ช้างรูปดี รูปงาน ใหญ่ศอก นิ้ว ทูลเกล้าฯ ถวายครั้งนี้ จะใคร่ได้หน้าตา ชื่อเสียงและความชอบ จะพระราชทานเงินค่าช้างกับเจ้าพระยานครราชสีมา ก็จะมีความเสียใจ แต่เกลือกว่าเจ้าพระยานครราชสีมาจะซื้อช้างผู้ใดมาก็ไม่ทรงทราบ จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงิน (จำนวน) 5 ชั่ง 10 ตำลึง ให้หลวงอินท์มนเทียรคุมขึ้นมา แลช้างซึ่งพรยานครราชสีมาทูลเกล้าฯ ถวายนั้น ถ้าเจ้าพระยานครราชสีมา พระภักดี-นุชิตไม่รับพระราชทานราคา ก็ให้เจ้าพระยานครราชสีมาเอาเงิน 5 ชั่ง 1 ตำลึงไปเที่ยวสืบเสาะจัดซื้อช้างรูปดีรูปงานสูง 6 ศอกช้างหนึ่ง สองช้าง[104]

แต่พระภักดีนุชิตผู้นี้ท้ายที่สุดก็ไม่ได้มีความก้าวหน้าในราชการ หลังจากที่เจ้าพระยานครราชสีมาผู้เป็นบิดาถึงแก่อสัญกรรมไปแล้ว เพราะมีข้อครหาว่าคบค้ากับพ่อค้าฝิ่น (ซึ่งเป็นชาวจีน) ถึงขนาดเคยชักชวนให้พ่อค้าฝิ่นบางคนจากกรุงเทพไปขยายกิจการค้าที่เมืองนครราชสีมา[105] จากการที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีพระราโชบายอย่างจริงจังที่จะขจัดปัญหาการสูบ ซื้อขายฝิ่นในหมู่ราษฎรไทย แน่นอนว่าพฤติกรรมเช่นนี้ย่อมสร้างความไม่พอพระทัยให้แก่พระองค์เป็นอย่างยิ่ง

---

[104]หนังสือพระยามหาอำมาตย์มาถึงเจ้าพระยานครราชสีมา, อ้างถึงใน <u>จดหมายเหตุนครราชสีมา</u>, หน้า 43-44.

[105]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา จ.ศ. 1211, เลขที่ 121.

อีกคนหนึ่ง ซึ่งเข้าใจว่าน่าจะเป็นบุตรชายคนหนึ่งของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เช่นเดียวกัน คือ พระยาปลัด (เหม) ผู้ซึ่งดำรงตำแหน่งนี้มาตั้งแต่ก่อนเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จะถึงแก่อสัญกรรม และดำรงอยู่ในตำแหน่งจนถึง พ.ศ. 2395 จึงพ้นจากตำแหน่ง[106] เพราะต้องโทษถูกริบเครื่องยศและราชบาทจากคดีฆ่าคนตาย[107] ทั้งหมดนี้สะท้อนให้เห็นถึงการใช้อำนาจของเชื้อสายเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เป็นไปตามพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีอยู่ว่า

> บุตรเจ้าพระยานครราชสีมาทองอิน มีอยู่ด้วยกันหลายคน แต่พฤติการเป็นพาลเสียมาก แลพระภักดีสุวรรณ นายกองส่วยทองเป็นคนดีเอาใจใส่ในราชการบ้านเมือง หาได้กระทำข่มเหงไพร่บ้านพลเมืองให้ได้ความเดือดร้อนสิ่งใดไม่ จึงโปรดเกล้าให้หาพระภักดีสุวรรณลงไปเฝ้าทูลละอองแจ้งราชการ ณ กรุง-เทพ จะได้ทรงพระกรุณาชุบเลี้ยงเป็นผู้ใหญ่สืบทำราชการสนองพระเดชพระคุณต่อไป[108]

---

[106]เข้าใจว่าได้รับการแต่งตั้งเป็นปลัดเมืองนครราชสีมา ภายหลังจากที่พระยาปลัด (ทองคำ) ได้เลื่อนเป็นเจ้าพระยามหิศราธิบดี จางวางที่ปรึกษาเมืองนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. 2384.

[107]สาเหตุเกิดจากพระยาปลัด (เหม) เข้าใจว่า นายปลื้ม บุตรชายพระวังเมืองนครราชสีมาเป็นชู้กับภรรยาตน จึงนำกำลังไปจับกุมตัวนายปลื้มมาทำร้ายเฆี่ยนตีจนถึงแก่ความตาย พระวังฟ้องร้องไปยังกรุงเทพ มีการสอบสวนและตัดสินความผิดพระยาปลัด (เหม) ในที่สุด (หสช. หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อหนังสือถึงเมืองนครราชสีมา โปรดเกล้าให้เอาตัวพระวังและพระยาปลัด, จ.ศ. 1215, เลขที่ 52).

[108]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อร่างตราน้อยถึงเมืองกรุงเก่า เครื่องยากรุง-เก่าไม่มีบอกลงไป, จ.ศ. 1215, เลขที่ 50.

ทั้งหมดสรุปได้ว่า ในขณะที่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กำลังพยายามส่งเสริมบุตรชายบางคนของตนให้มีตำแหน่งหน้าที่ราชการ และความดีความชอบเพื่อที่จะทำการสืบทอดอำนาจทางการเมืองต่อไปนั้น ทางราชสำนักกรุงเทพก็กำลังจับตาดูพฤติกรรมของบรรดาบุตรชายเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) อย่างสนใจ พฤติกรรมเหล่านี้ทำให้ทางราชสำนักเกิดความไม่ไว้วางใจที่จะให้ตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมา ตกเป็นของบุตรชายเจ้าพระยานครราชสีมา ซึ่งเจ้าพระยานครราชสีมาเป็นผู้เสนอตัวขึ้น ด้วยเหตุนี้ เมื่อเจ้าพระยานครราชสีมาถึงแก่อสัญกรรม พ.ศ. 2388 แล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงไม่โปรดเกล้าฯ แต่งตั้งเจ้าเมืองคนใหม่ในทันที ตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมาว่างอยู่ราว 3 ปี ก่อนที่พระองค์จะตัดสินพระทัยส่งพระพิเรนทรเทพ (ขำ ณ ราชสีมา) บุตรชายคนหนึ่งของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ซึ่งขณะนั้นดำรงตำแหน่งเป็นพระยาวิไชยสิทธิสาตรา ผู้รั้งเมืองกรุงเก่าขึ้นมารั้งตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมา แต่เจ้าเมืองนครราชสีมาคนใหม่ถึงแก่อสัญกรรมระหว่างที่มารั้งตำแหน่งนี้ ตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมาจึงว่างลงอีกครั้ง[109] จนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์ในปี พ.ศ. 2393 แล้ว พระองค์จึงโปรดเกล้าให้แต่งตั้งบุตรชายคนหนึ่งของเจ้าพระยาบดินทรเดชา ขึ้นมารับตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมาระหว่าง พ.ศ. 2394-2395 บุคคลผู้นี้ก็คือ พระยานครราชสีมา (แก้ว สิงหเสนี)[110]

การรั้งรอที่จะแต่งตั้งเจ้าเมืองนครราชสีมาก็ดี การส่งเชื้อสายตระกูลสิงหเสนีมาดำรงตำแหน่งนี้ก็ดี บ่งบอกถึงความระมัดระวังของราชสำนักกรุงเทพเป็นอันมากในอันที่จะเลือกสรรตัว

---

[109]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อร่างตราน้อยถึงเมืองกรุงเก่าฯ.

[110]เดิมเป็นมหาดเล็กในพระราชวังบวรฯ ต่อมาได้เลื่อนเป็นจมื่นสมุหพิมาน ซึ่งเคยมาปฏิบัติราชการที่เมืองนครราชสีมาอยู่ช่วงหนึ่ง นั่นคือมาจัดการจับกองโจรใหญ่ ซึ่งปล้นพระราชทรัพย์แผ่นดินไปจากพระมหาดไทย เมืองนครราชสีมา และฆ่าพระมหาดไทยตาย สามารถจับอ้ายจันทาหัวหน้าโจรได้ ต่อมาเป็นข้าหลวงแบ่งปันเขตแดนระหว่างเวียงจันทน์กับหลวงพระบาง ตำแหน่งสุดท้ายก่อนได้เป็นเจ้าเมืองนครราชสีมา คือ พระยาสีหราชเดโช เจ้ากรมตำรวจ

บุคคลเข้าดำรงตำแหน่งนี้ การแต่งตั้งพระยานครราชสีมา (แก้ว สิงหเสนี) สะท้อนให้เห็นการแก้ไขปัญหาอย่าง "บัวไม่ให้ช้ำ น้ำไม่ให้ขุ่น" ของราชสำนักกรุงเทพเป็นอย่างดี เพราะตระกูลสิงหเสนี ได้ชื่อว่าเป็นญาติสนิทกับตระกูล ณ ราชสีมา มาช้านาน ความสัมพันธ์ทางเครือญาติระหว่างสองตระกูลนี้ยังได้รับการสานต่อโดยเชื้อสายรุ่นหลัง ๆ อีกต่อมา

สาระในบทนี้ทั้งหมดสรุปได้ว่า การมีอำนาจปกครองเมืองนครราชสีมาของขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา ไม่ใช่มีความสำคัญเพียงเพื่อจัดการปกครองภายในเมืองนครราชสีมา หากแต่มีความสำคัญทางการเมืองทั้งระดับภูมิภาคและระดับประเทศ พื้นฐานความสัมพันธ์ระหว่างตระกูล ณ ราชสีมา กับพระราชวงศ์จักรี ซึ่งเริ่มต้นเพราะมีการร่วมมือต่อกันในการสร้างอำนาจทางการเมืองเป็นสาเหตุสำคัญที่ทำให้เจ้าเมืองนครราชสีมาทั้งสามคน อาศัยนโยบายของราชสำนักกรุงเทพที่มีต่อภูมิภาคอีสาน-ลาว สร้างฐานอำนาจทางการเมืองของตนที่เมืองนครราชสีมาได้อย่างมั่นคง ขณะเดียวกันก็สามารถขยายอิทธิพลทางการเมืองของตนออกไปครอบคลุมภูมิภาคนี้ การเติบโตทางอำนาจการเมืองของตระกูล ณ ราชสีมา นอกจากได้รับปฏิกิริยาต่อต้านจากหัวเมืองบางเมืองภายในภูมิภาคแล้ว บางครั้งยังได้รับจากราชสำนักกรุงเทพเช่นกัน ด้วยเหตุนี้ราชสำนักกรุงเทพจึงพยายามที่จะควบคุมสถานการณ์ด้วยการเลือกสรรผู้ที่มีความใกล้ชิดกับราชสำนัก กระนั้นก็ยังต้องเลือกสรรจากเชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมา ดังนั้นจึงสรุปได้ว่า ตระกูล ณ ราชสีมา สามารถสืบทอดอำนาจทางการเมืองของตนได้อย่างมั่นคง ตลอดระยะเวลาที่มีเจ้าเมืองทั้งสามและอำนาจนี้สูญเสียไปภายหลังการอสัญกรรมของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ในปี พ.ศ. 2388[111]

---

[111]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อหนังสือออกญาราชสุภาวดี เรื่องเจ้าพระยานครราชสีมาป่วยเป็นโรคจุกเสียดถึงแก่อสัญกรรม, จ.ศ. 1207, เลขที่ 251.

บทที่ 4

การเมืองการปกครองเมืองนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2325 - 2388

ประวัติศาสตร์เมืองนครราชสีมาตั้งแต่สมัยอยุธยาเรื่อยมา เป็นเรื่องราวแสดงถึงความพยายามของศูนย์กลางอำนาจรัฐไทยที่เข้ามาควบคุมปกครองเมืองนครราชสีมาอย่างใกล้ชิด กระบวนการสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้อำนาจรัฐไทยประสบความสำเร็จในการปกครองเมืองนครราชสีมา ตั้งแต่สมัยอยุธยามาแล้วเช่นกัน นั่นคือ การนำเอาระบบราชการแบบอยุธยาหรือแบบไทยมาปกครองเมืองนครราชสีมา ความสำเร็จนี้ทำให้เมืองนครราชสีมาเป็นหัวเมืองเดียวในภูมิภาคอีสาน-ลาว ที่ใช้ระบบราชการแบบอยุธยามาตั้งแต่ก่อนสมัยรัตนโกสินทร์ ในขณะที่หัวเมืองอีสาน-ลาวอื่น ๆ ยังคงใช้ระบบราชการแบบลาว[1] สาระในบทนี้จะกล่าวถึงการจัดการปกครองเมืองนครราชสีมาภายใต้ระบบราชการของไทย ดังต่อไปนี้

โครงสร้างทางการเมือง

ระบบการจัดการปกครองหัวเมืองของราชสำนักกรุงเทพ ตลอดต้นสมัยรัตนโกสินทร์ คือการแบ่งหัวเมืองออกเป็นชั้นเอก ชั้นโท ชั้นตรี และชั้นจัตวา หัวเมืองแต่ละเมืองจะถูกกำหนดสถานภาพของเมืองไว้ในระดับชั้นใดชั้นหนึ่งตามความสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์และกำลังคน[2] นอกจากนั้นความกว้างใหญ่ของราชอาณาจักรยังทำให้ต้องมีการแบ่งหัวเมืองออกเป็นหัวเมืองชั้นใน และ

---

[1]ระบบราชการแบบลาว คือการแบ่งตำแหน่งหน้าที่ในการปกครองเป็นเจ้าเมือง อุปฮาด รองเจ้าเมือง ราชวงศ์ และราชบุตร ซึ่งสามตำแหน่งหลังนี้เป็นผู้ช่วยเจ้าเมือง เรียกระบบราชการเช่นนี้ว่า อาญาสี่ นอกจากนั้น ยังมีผู้ช่วยอาญาสี่อีก 4 ตำแหน่งสำคัญ ได้แก่ ท้าวสุริยะ ท้าวสุริโย ท้าวโพธิสาร และท้าวสุทธิสาร และยังมีอีก 17 ตำแหน่งรองลงไป

[2]ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า 100.

หัวเมืองชั้นนอกตามความใกล้ไกลจากเมืองหลวง พระมหากษัตริย์ได้แบ่งเบาภาระหน้าที่ของพระ-องค์ให้แก่อัครมหาเสนาบดี 3 ตำแหน่ง เพื่อดูแลหัวเมืองขึ้นเหล่านี้ ได้แก่ แบ่งหัวเมืองภาคใต้ให้แก่เจ้าพระยามหาเสนาบดี สมุหกลาโหม แบ่งหัวเมืองเหนือรวมทั้งหัวเมืองลาวตะวันออก (ภูมิภาคอีสาน-ลาว) ให้แก่เจ้าพระยาจักรีศรีสุริยวงศ์ สมุหนายก และแบ่งหัวเมืองชายฝั่งทะเลรอบอ่าวไทยให้แก่เจ้าพระยาพระคลัง กรมท่า

เมืองนครราชสีมา จัดเป็นหัวเมืองชั้นโทและเป็นหัวเมืองชั้นนอก ขึ้นตรงต่อสมุหนายก เจ้าเมืองนครราชสีมาจะได้รับยศเป็นพระยา ถือศักดินา 10,000 และมีราชทินนามประจำตำแหน่งว่า กำแหงสงครามรามภักดีพิริยภาหะ[3] เกี่ยวกับสถานภาพของเมืองนครราชสีมาค่อนข้างมีความคลุมเครือว่าเมืองนครราชสีมาเคยเป็นหัวเมืองชั้นเอกหรือไม่ การเพิ่มอำนาจและบทบาททางการเมืองของเมืองนครราชสีมา ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทำให้สมเด็จกรมพระยาดำรงตั้งข้อสันนิษฐานว่า "เห็นจะยกเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองเอกในตอนนี้"[4] แต่กระนั้นพระองค์ก็ไม่แน่พระทัย เพราะไม่มีหลักฐานชั้นต้นใดยืนยันอย่างชัดเจน ถ้าพิจารณาในแง่มุมว่าเจ้า-หัวเมืองเอกจะต้องได้รับยศเป็นเจ้าพระยา ก็อาจจะเป็นไปได้ว่าเมืองนครราชสีมาได้รับการยกฐานะเป็นหัวเมืองเอกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะเจ้าเมืองนครราชสีมามียศเป็นเจ้าพระยา แต่ในแง่มุมนี้ก็ยังคงเป็นปัญหาอีก เพราะเจ้าเมืองนครราชสีมาในรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสินก็ได้ยศเป็นเจ้าพระยาเหมือนกัน ดังนั้นกับปัญหาว่าเป็นเมืองเอกหรือไม่ หรือเป็นเมื่อใด คงยังไม่สามารถยืนยันได้อย่างแน่ชัดในขณะนี้

---

[3]กรมศิลปากร, <u>กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1</u> (กรุงเทพฯ : องค์การคุรุสภา, 2505), หน้า 320.

[4]สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานเมืองนครราชสีมา," <u>รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา</u>, หน้า 18.

ตำแหน่งหน้าที่ราชการต่าง ๆ ของเมืองนครราชสีมา ประกอบไปด้วยตำแหน่งต่าง ๆ ต่อไปนี้

1. คณะกรมการเมืองระดับสูง มีหน้าที่ในการประชุมหารือจัดการปกครองบ้านเมือง รวมทั้งการแก้ไขปัญหาต่าง ๆ มีตำแหน่งต่อไปนี้

1.1 เจ้าเมือง ทำหน้าที่เป็นประธานของคณะกรมการเมือง โดยทำหน้าที่ต่างพระเนตรพระกรรณของพระมหากษัตริย์ในการปกครองดูแลบ้านเมืองของตน ปฏิบัติตามนโยบายที่ได้รับจากพระมหากษัตริย์ผ่านทางสมุหนายกในกิจการต่าง ๆ ทั้งภายในเมืองนครราชสีมาและต่างเมือง นอกจากนั้น ยังทำหน้าที่เป็นแม่ทัพ เป็นผู้พิพากษา ฯลฯ[5]

1.2 ปลัดเมือง เป็นผู้ช่วยสำคัญของเจ้าเมืองและทำหน้าที่แทนเจ้าเมืองระหว่างที่เจ้าเมืองไม่อยู่ รวมทั้งทำหน้าที่เป็นแม่ทัพแทนเจ้าเมืองในบางครั้ง

1.3 ยกกระบัตร ทำหน้าที่รายงานการปฏิบัติงานของเจ้าเมืองและกรมการคนอื่น ๆ ไปยังพระมหากษัตริย์

1.4 พล ทำหน้าที่ควบคุมกำลังทหารและดูแลป้องกันชายแดน

1.5 มหาดไทย ทำหน้าที่ออกหมายและเก็บบันทึกรายงาน[6]

1.6 จตุสดมภ์ ได้แก่ตำแหน่ง เมือง วัง คลัง นา ซึ่งทำหน้าที่เช่นเดียวกับตำแหน่งจตุสดมภ์ทั้ง 4 ตำแหน่งที่เมืองหลวง นั่นคือ ตำแหน่งเมืองเป็นผู้ดูแลคดีความอาญาต่าง ๆ ตำแหน่งวังดูแลงานด้านพิธีการของเมืองและคดีความแพ่ง ตำแหน่งคลังดูแลการจัดเก็บภาษีรายได้และภาษีที่ดิน ตลอดจนคดีหนี้สินต่าง ๆ และตำแหน่งนาดูแลการจดทะเบียนนา การควบคุมฉางข้าวของประชาชน และคดีความเกี่ยวกับการแย่งชิงที่นาและพืชผลสัตว์เลี้ยง

1.7 สัสดี มีหน้าที่จดทะเบียนไพร่ การจัดเก็บรักษาทะเบียนไพร่และคดีความที่เป็นข้อพิพาทเกี่ยวกับไพร่[7]

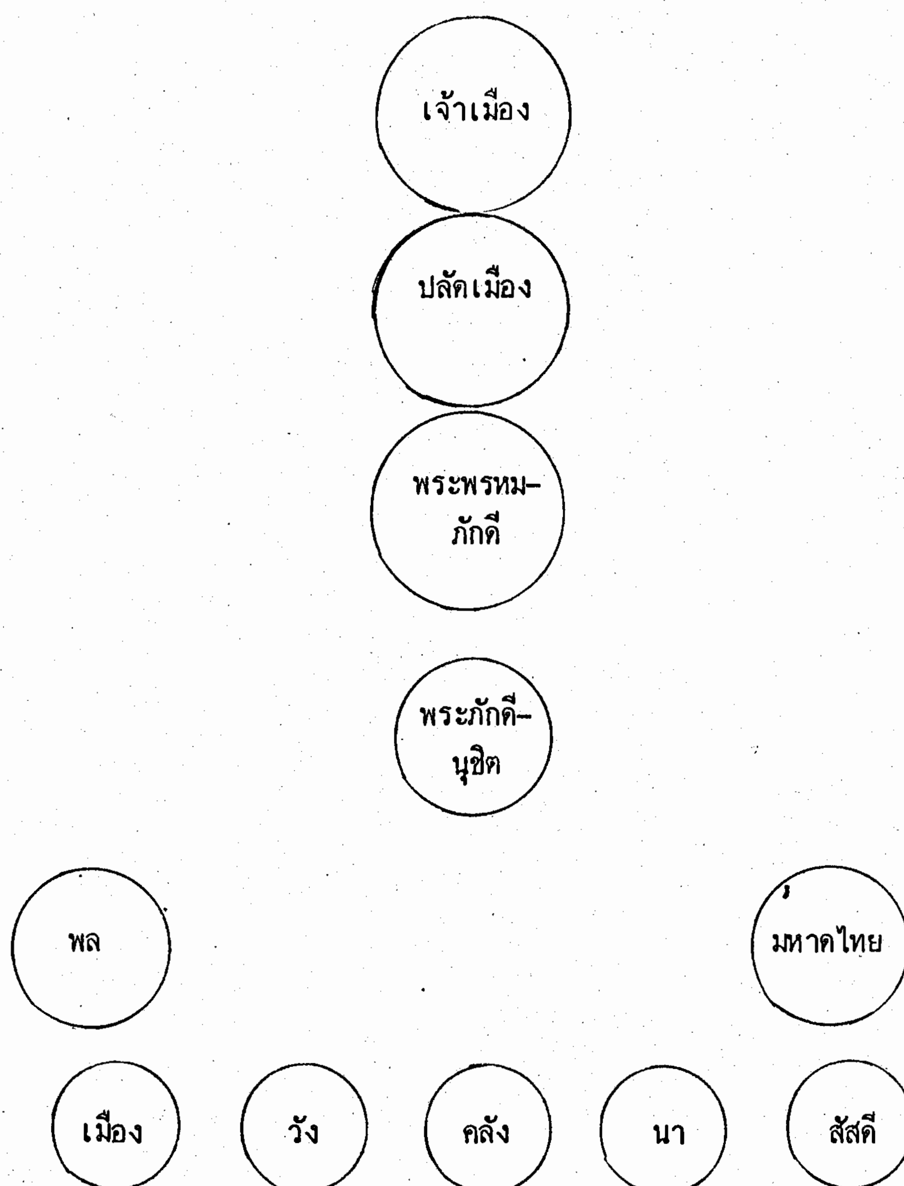
---

[5]มีรายละเอียดเกี่ยวกับอำนาจหน้าที่เจ้าเมืองในหัวข้อต่อไป.

[6]ม.ร.ว.อคิน รพีพัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า 102.

[7]เรื่องเดียวกัน, หน้า 103.

ตำแหน่งทั้งหมดนี้จะต้องมีตราประจำตำแหน่ง เพื่อประทับตราลงตอนท้ายสุดในหนังสือราชการ เช่น ใบบอก ตราประจำตำแหน่งนี้มีลักษณะต่าง ๆ กัน สำหรับเจ้าเมืองใช้รูปช้างเป็นสัญลักษณ์ พระยาปลัดใช้สัญลักษณ์เป็นรูปเทวดา ส่วนตราตำแหน่งอื่น ๆ ก็จะมีสัญลักษณ์เป็นของตัวเองต่างกันไป วิธีการประทับตรานั้นจะเรียงลำดับตราตามความสำคัญของตำแหน่ง โดยมีลักษณะต่อไปนี้



ตำแหน่งทั้งหมดนี้ จะได้รับพระราชทานนามประจำตำแหน่ง เท่าที่ทราบมีดังนี้

ปลัดเมือง	มีนามพระราชทานว่า			สุริยเดชราชปลัด
ยกกระบัตร	"	"	"	พรหมภักดี
พล	"	"	"	พลสงคราม
มหาดไทย	"	"	"	บรรเทาทุกข์ราษฎร์
เมือง	"	"	"	พิชัยบรรพต หรือ วิชัยวรพต
วัง	"	"	"	อินทรมณเฑียร

นอกจากนามพระราชทานแล้ว ขุนนางตำแหน่งเหล่านี้ยังมียศระดับพระ ยกเว้นตำแหน่งปลัดเมือง และยกกระบัตรที่สามารถเลื่อนยศได้สูงขึ้นไปจนถึงระดับพระยา องค์ประกอบที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของตำแหน่งกรมการเมืองเหล่านี้คือ ศักดินา[8] ซึ่งพอจะประมาณศักดินาของขุนนางตำแหน่งต่าง ๆ ของเมืองนครราชสีมาได้ว่า มีศักดินาใกล้เคียงกับศักดินาของตำแหน่งของขุนนางของเมืองนครศรีธรรมราช แต่คงจะไม่มากไปกว่าศักดินาของขุนนางเมืองนครศรีธรรมราช เพราะเมืองนครราชสีมาเป็นเพียงหัวเมืองชั้นโท ส่วนเมืองนครศรีธรรมราชเป็นหัวเมืองชั้นเอก ศักดินาขุนนางแต่ละเมืองย่อมสอดคล้องกับสถานภาพของเมืองนั้น ๆ ทำเนียบข้าราชการเมืองนครศรีธรรมราช ปรากฏศักดินาขุนนางตำแหน่งต่าง ๆ ไว้ เช่น

ปลัดเมือง	ศักดินา	3,000
ยกกระบัตร	"	1,600
มหาดไทย	"	1,600
พล	"	1,400[9]

---

[8]ศักดินา คือ สิทธิในการถือครองที่นา ซึ่งมิใช่เป็นการให้สิทธิในการครอบครองพื้นที่นาจริง ๆ หากแต่ใช้จำนวนตัวเลขของสิทธินั้น เพื่อกำหนดอำนาจในการควบคุมกำลังคน

[9]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2514), หน้า 76 - 87.

นอกจากมียศและศักดินาประจำตำแหน่งแล้ว ขุนนางตำแหน่งต่าง ๆ เหล่านี้ยังมีผู้ช่วยงานราชการอีกจำนวนหนึ่ง เช่น เจ้าเมืองมีตำแหน่งผู้ช่วยราชการ คือ พระภักดีนุชิต ผู้ช่วยตำแหน่งอื่น ๆ นั้น มักจะใช้ราชทินนามเดียวกัน หากแต่มียศต่างกัน เช่น พระพลสงคราม มีผู้ช่วยคือหลวงพลสงคราม แต่บรรดาผู้ช่วยตำแหน่งต่าง ๆ นั้นไม่จัดเป็นคณะกรรมการเมืองระดับสูง เพราะไม่มีหน้าที่ในการเข้าร่วมประชุมปรึกษาหารือในงานราชการต่าง ๆ ยกเว้นตำแหน่งพระภักดีนุชิต ซึ่งมีฐานะประดุจเป็นเลขานุการประจำตัวของเจ้าเมือง

แม้ว่าตำแหน่งกรมการเมืองเหล่านี้มีการแบ่งแยกหน้าที่กันอย่างชัดเจน แต่ในทางปฏิบัติแล้ว บางตำแหน่งมีหน้าที่ราชการสำคัญ ๆ มากกว่าตำแหน่งอื่น ๆ ทั้งนี้ก็ขึ้นอยู่กับเจ้าเมืองในสมัยที่พระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) และพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) เป็นเจ้าเมือง ตำแหน่งที่มีบทบาทสำคัญที่สุดรองจากเจ้าเมืองคือ ยกกระบัตร เพราะเป็นตำแหน่งสำหรับบุคคล ซึ่งได้รับการวางตัวให้สืบทอดตำแหน่งเจ้าเมืองต่อไป ส่วนในสมัยเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จากการที่ตำแหน่งยกกระบัตรตกเป็นของพระยาพรหมภักดี (ยิ่ง อธินันท์) เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จึงพยายามสนับสนุนให้พระภักดีนุชิต ซึ่งเป็นบุตรชายของตนเองมีบทบาทสำคัญยิ่งกว่าตำแหน่งอื่น ๆ . ช่วง 10 ปีก่อนการอสัญกรรมของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จึงมักปรากฏบทบาทของพระภักดีนุชิตเคียงคู่กับบทบาทของผู้เป็นบิดาเสมอ ๆ เช่น ใบบอกของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ซึ่งรายงานการเกณฑ์กำลังเมืองนครราชสีมาไปทำราชการสงครามที่เขมรเมื่อ พ.ศ. 2383 กล่าวว่า

> เจ้าพระยานครราชสีมา พระภักดีนุชิต บุตรหลาน พระพล กรมการ นายไพร่ 3,850 คน พระนรินทรบริรักษ์ พระมหาณรงค์ กองนอกนายไพร่ 1,150 คน (รวมเป็น) 5,000 คน ...ยกออกจากเมืองนครราชสีมา ณ วันแรม 5 ค่ำ เดือน 12[10]

---

[10]ใบบอกเจ้าพระยานครราชสีมา เรื่องบัญชีกองทัพเมืองนครราชสีมา ยกไปเมือง, จ.ศ. 1202, เลขที่ 34, จดหมายเหตุนครราชสีมา, หน้า 24.

ใบบอกเรื่องส่งส่วนทองคำเมืองนครราชสีมาปีเดียวกัน พระยาสุริยเดช ปลัดเมือง รายงานว่า "ข้าพเจ้า พระยาสุริยเดชราชปลัด พระภักดีนุชิต กรมการ..."[11] และในการส่งช้างทูลเกล้าถวาย เมื่อ พ.ศ. 2378 เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ก็กระทำในนามของตนเอง และบุตรชายคนเดียวกันนี้เช่นกัน[12]

ความสำคัญของกรมการเมืองระดับสูงทั้งหมด มิได้มีเพียงงานหน้าที่ประจำตำแหน่งเท่านั้น ยังมีความสำคัญในทางการเมืองยิ่งไปกว่านั้นอีก เพราะเป็นตำแหน่งที่มีอำนาจควบคุมกำลังคนหรือไพร่ โดยมีสิทธิทั้งในการควบคุมไพร่หลวงและไพร่สม เจ้าเมืองจึงต้องพยายามควบคุมตำแหน่งต่าง ๆ เหล่านี้ไว้อย่างใกล้ชิด เพราะการควบคุมกำลังคนคือรากฐานแห่งอำนาจทางการเมือง และเป็นที่มาของผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ ดังจะกล่าวรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ในหัวข้อต่อ ๆ ไป

2. กรมการเมืองระดับล่าง ได้แก่ ผู้ช่วยตำแหน่งกรมการเมืองระดับสูง ซึ่งกล่าวไว้ข้างต้น ผู้ช่วยกรมการเมืองตำแหน่งต่าง ๆ นั้น มียศตั้งแต่ระดับหมื่นจนถึงหลวง และมีศักดินาระหว่าง 200 - 1,400[13] และมีนามพระราชทานเช่นกัน เช่น ผู้ช่วยปลัดเมืองคนหนึ่ง คือ หลวงสิทธิสงคราม จำนวนผู้ช่วยแต่ละตำแหน่งไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด แต่เมื่อรวม ๆ กันเข้าแล้วคงจะมีจำนวนนับร้อยคนเช่นเดียวกับทางเมืองนครศรีธรรมราช[14]

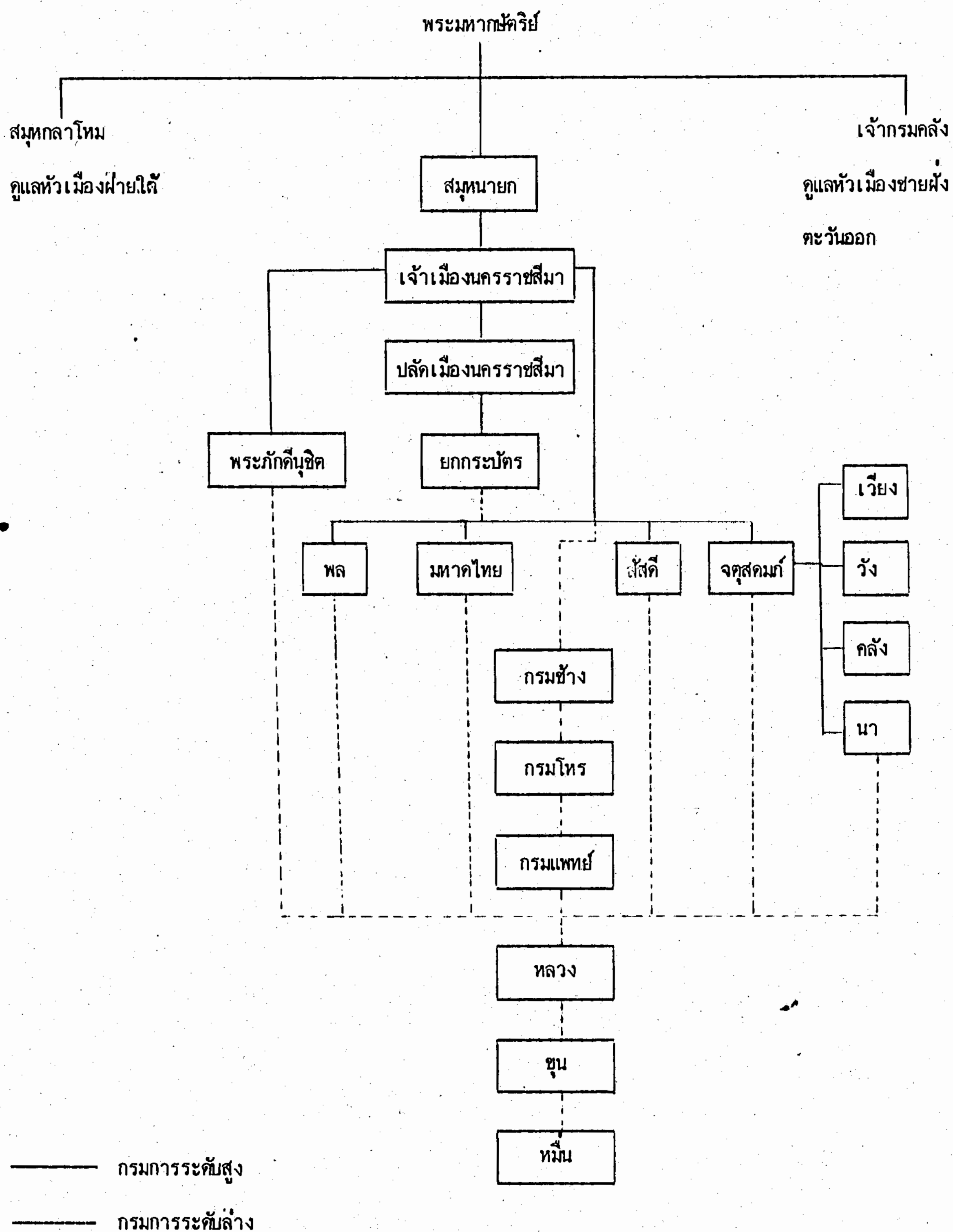
---

[11]ใบบอกเมืองนครราชสีมา เรื่องส่งส่วยทองคำ, จ.ศ. 1203, เลขที่ 45, จดหมายเหตุนครราชสีมา, หน้า 34.

[12]หนังสือพระยามหาอำมาตย์มาถึงเจ้าพระยานครราชสีมา, จ.ศ. 1206, เลขที่ 17 อ้างถึงใน จดหมายเหตุนครราชสีมา, หน้า 45.

[13]ทำเนียบจากทำเนียบข้าราชการเมืองนครราชสีมา

[14]เมืองนครราชสีมา มีกรม (หน่วยงาน) ทั้งหมด 36 กรม รวมตำแหน่งข้าราชการทั้งหมด 424 คน



แผนภูมิแสดงโครงสร้างทางการเมืองของเมืองนครราชสีมาสมัยต้นรัตนโกสินทร์

กรมการในกลุ่มนี้ยังประกอบไปด้วยตำแหน่งกรมกองต่าง ๆ ที่มีหน้าที่เฉพาะของตนอย่างหนึ่งอย่างใด และขึ้นตรงต่อเจ้าเมืองโดยตรง เช่น กรมช้าง มีหน้าที่จัดหาช้างหรือโพนช้างมาเพิ่มเติมให้แก่เมือง รวมทั้งหน้าที่ในการดูแลช้างหลวง กรมการฝ่ายตุลาการประจำเมืองคือ ตำแหน่งแพ่งศุภมาตรา ซึ่งทำหน้าที่รักษาตัวบทกฎหมาย และเป็นผู้ตัดสินคดีความตามที่ตีความได้จากกฎหมาย นอกจากนั้น ควรจะมีกรมอื่น ๆ ทำนองเดียวกับที่ปรากฏในเมืองนครศรีธรรมราช เช่น กรมโหร[15] กรมแพทย์ กรมช่าง ฯลฯ

โครงสร้างทางการเมืองอย่างเดียวกันนี้ ยังถูกนำไปใช้ที่หัวเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา แต่เฉพาะหัวเมืองขึ้นบางเมืองที่มีความสัมพันธ์อย่างใกล้ชิด หรือมีความเป็นหนึ่งเดียวกันกับเมืองนครราชสีมามาช้านาน เช่น เมืองพิมาย เมืองนางรอง เมืองปักธงชัย รวมทั้งหัวเมืองเขมรป่าดง ก็ปรากฏว่ามีการใช้โครงสร้างทางการเมืองอย่างเดียวกันนี้ตั้งแต่ปลายสมัยธนบุรี ส่วนหัวเมืองขึ้นเมืองนครราชสีมาบางเมืองที่เพิ่งเข้ามาอยู่ภายใต้อำนาจปกครองของเมืองนครราชสีมา ในระยะต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ยังคงใช้โครงสร้างแบบลาว เช่น ชนบท พุทไธสง

<u>ความสัมพันธ์ระหว่างอำนาจรัฐกับเจ้าเมืองและกรมการเมืองนครราชสีมา</u>

แม้ว่ารัฐจะกำหนดให้ตำแหน่งกรมการเมืองตั้งแต่ตำแหน่งเจ้าเมืองจนถึงตำแหน่งจตุสดมภ์ต้องได้รับการแต่งตั้งโดยเจ้ากรมต้นสังกัดจากกรุงเทพ เช่น สมุหนายกแต่งตั้งตำแหน่งเจ้าเมืองและปลัดเมือง กรมวังแต่งตั้งตำแหน่งวังและยกกระบัตร แต่ในทางปฏิบัตินั้นมีตำแหน่งเดียวที่รัฐจะเป็นผู้พิจารณาแต่งตั้งเอง คือ ตำแหน่งเจ้าเมือง นอกจากนั้น รัฐแต่งตั้งตามการเสนอชื่อจากเจ้าเมือง ซึ่งแน่นอนว่าบุคคลที่เจ้าเมืองเสนอตัวเข้ารับตำแหน่งต่าง ๆ ภายในเมืองของตนนั้นจะต้องเป็นบุตรหลานหรือเครือญาติที่ใกล้ชิด อย่างไรก็ตาม ไม่ได้หมายความว่ารัฐจะแต่งตั้งทุกคนที่ได้รับการเสนอ

---

[15]มีเอกสารฉบับหนึ่งเกี่ยวกับโหราศาสตร์ว่าด้วยการทำนายชะตาบ้านเมือง ซึ่งบุตรหลานของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้มอบให้แก่ห้องสมุดโรงเรียนสุรนารีวิทยาไว้ทุกวันนี้

ชื่อจากเจ้าเมือง เพราะรัฐไม่ได้คำนึงถึงแต่ความเป็นบุตรหลานเครือญาติเท่านั้น หากแต่ยังคำนึงความเหมาะสมอื่น ๆ ของบุคคลที่ได้รับการเสนอชื่อ เช่น มีความสามารถในหน้าที่ราชการหรือไม่ มีคดีความติดตัวหรือไม่ เป็นต้น กรณีที่มีความไม่เหมาะสมใด ๆ รัฐจึงจะใช้อำนาจที่มีอยู่ในการยับ-ยั้งหรือเปลี่ยนแปลงได้

ตามแนวปฏิบัติข้างต้น เจ้าเมืองนครราชสีมาตั้งแต่สมัยพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) จนถึงสมัยเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จึงสามารถควบคุมตำแหน่งกรมการเมืองไว้ได้อย่างใกล้ชิด โดยเฉพาะในสมัยเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ซึ่งมีบุตรชายและเครือญาติเชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมาเป็นจำนวนมาก เติบโตขึ้นมามีอายุอยู่ในวัยรับราชการ ทำให้เชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมา เหล่านี้แยกย้ายกันรับตำแหน่งหน้าที่ราชการต่าง ๆ เฉพาะบุตรชายของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เท่าที่มีชื่ออยู่ในจดหมายเหตุนครราชสีมา จำนวนทั้งหมด 26 คน[16] มีเพียง 6 คนเท่านั้นที่ไม่ได้รับราชการ ในจำนวนที่รับราช-การนั้น 20 คนนั้น มีเพียง 3 คนเท่านั้นที่เริ่มต้นชีวิตราชการที่เมืองหลวงก่อนที่จะถูกส่งตัวมาปฏิบัติราชการที่เมืองนครราชสีมา ได้แก่ นายศัลยวิไชยหุ้มแพร (ทองคำ ณ ราชสีมา) พระยานครราช-สีมา (เมฆ ณ ราชสีมา) และพระยาไชยวิชิตสิทธิสาตรา (ขำ ณ ราชสีมา) ซึ่งได้เป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาต่อจากเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จำนวนที่เหลือมีตำแหน่งเป็นกรมการเมืองตั้งแต่ระดับปลัดเมืองจนถึงผู้ช่วยราชการต่าง ๆ นอกจากนั้น ยังมีเชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมา สายอื่น ๆ อีก เช่น พระพรหมภักดี (ยิ่ง อธินันท์)[17] มีบุตรชาย 3 คน ทั้งสามรับราชการอยู่ที่เมืองนครราชสีมา ส่วนบุตรีคนเดียวของพระยาพรหมภักดี (ยิ่ง อธินันท์) ก็ได้สมรสกับหลวงเทพภักดี (มั่ง ณ ราชสีมา) บุตรชายคนหนึ่งของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราช-

---

[16] เป็นบุตรีอีกจำนวน 24 คน และมีบางคนที่ไม่ปรากฏชื่อในจดหมายเหตุนครราชสีมา

[17] เป็นบุตรชายของพระสุจริตภักดี มีฐานะเป็นหลานของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทอง-อินท์ ณ ราชสีมา)

สีมา) หลานชายของพระยาปลัด (ทัศน์ รายณสุข) ซึ่งเกิดจากบุตรสาวชื่อแจ่มและพระวิชัยวรพต (ตำแหน่งเมือง) จำนวน 2 คน รับราชการในตำแหน่งพระอินทรมณเฑียร (วัง) อีกคนหนึ่งเป็นตำแหน่งเมืองสืบต่อจากผู้เป็นบิดา และอีกคนหนึ่งได้เป็นเจ้าเมืองพิมาย หลานชายอีกคนหนึ่งของพระยาปลัด (ทัศน์ รายณสุข) ซึ่งเกิดจากพระราชโยธา (ลมุด รายณสุข) เป็นพระศรีสรสิทธิ์ หลานสาว 2 คนของพระยาปลัด (ทัศน์ รายณสุข) ซึ่งเกิดจากพระยาสุริยเดช (น้อย รายณสุข) สมรสกับข้าราชการสองคนที่เมืองนครราชสีมา[18]

การที่เชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมา เข้าควบคุมตำแหน่งกรมการเมืองต่าง ๆ ไว้ได้เป็นจำนวนมาก ทำให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มีอำนาจทางการเมืองเข้มแข็งยิ่งขึ้น แต่ขณะเดียวกัน ก็เป็นต้นเหตุทำให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ประสบปัญหาในการบริหารบ้านเมืองเป็นอันมาก โดยเฉพาะปัญหาซึ่งเกิดจากบุตรชายบางคนของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้ใช้อิทธิพลทางการเมืองของผู้เป็นบิดาในการแสวงหาผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจและการข่มเหงผู้อื่น (ดังกล่าวในรายละเอียดมาแล้วในบทที่ 3) ปัญหาที่เกิดจากบุตรชายของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) นี้เองเป็นสาเหตุหนึ่งทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เกิดความไม่ไว้วางพระทัยให้ตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมาตกเป็นของบุตรชายคนหนึ่งคนใดของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ซึ่งรับราชการอยู่ที่เมืองนครราชสีมา ทั้ง ๆ ที่ตลอดเวลาที่ยังมีชีวิตอยู่นั้น เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) พยายามสร้างความสัมพันธ์กับทั้งฝ่ายพระราชวงศ์ และขุนนางผู้ใหญ่ที่มีอิทธิพลทางการเมืองคนอื่น ๆ นอกเหนือจากเจ้าพระยาบดินทร์เดชา เช่น พระยาศรีพิพัฒน์ (ทัต บุนนาค) และเจ้าพระยาราชสุภาวดี (โต) แต่ความพยายามทั้งหมดก็ไม่ประสบความสำเร็จ เพราะหลังจากเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ถึงแก่อสัญกรรมแล้ว พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็ตัดสินพระทัยส่งพระยาไชยวิชิตสิทธิสาตรา (ขำ ณ ราชสีมา) มาเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาในที่สุด

---

[18]หลานสาวชื่อ อ่อง สมรสกับพระชัยวิจารณ์สรรพกิจ (จุ้ย) ส่วนหลานสาวชื่อ ชื่น สมรสกับหลวงประชา (วัตร)

อำนาจหน้าที่เจ้าเมืองกับงานปกครองเมืองนครราชสีมา

ตามปกติ อำนาจหน้าที่ของเจ้าเมืองจะปรากฏอย่างชัดเจนในสารตราตั้งจากกรุงเทพ ทุกครั้งที่มีการแต่งตั้งเจ้าเมืองใด ๆ ก็ตาม เช่น ในสารตราตั้งเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ทั้งสารตราตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัฒน์) เมื่อ พ.ศ. 2327 และสารตราตั้งเจ้าพระยานครศรี-ธรรมราช (น้อย ณ นคร) เมื่อพ.ศ. 2347[19] หรือสารตราตั้งเจ้าหัวเมืองอีสาน ก็มีลักษณะอำนาจหน้าที่ของบรรดาเจ้าเมืองทั้งหลายจำลองมาจากโครงสร้างอำนาจหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ในการปกครองราชอาณาจักร ดังปรากฏอำนาจหน้าที่ของเจ้าเมืองต่อไปนี้

การรักษาความมั่นคงของเมือง ได้แก่ การตรวจตราค่ายคูกำแพงเมือง ประตูเมือง ซ่อมแซมหอรบเชิงเทินที่ชำรุดทรุดโทรม นอกจากนั้น ยังต้องคอยกำกับดูแลตรวจตราอาวุธยุทโธป-กรณ์ต่าง ๆ ให้อยู่ในสภาพที่ใช้งานได้ แต่งตั้งขุนหลวงหมื่นทหารพร้อมทั้งอาวุธครบมือไปตรวจตราตระเวณปลายด่านต่อแดนหัวเมืองอื่น ๆ และทำการสอดแนมข่าวราชการต่าง ๆ รายงานกลับไปยังเมืองหลวง

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า เพราะมีความสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์มาช้านาน ทำให้มีการเสริมสร้างความมั่นคงของเมืองนครราชสีมา ด้วยการสร้างกำแพงเมืองเป็นการป้องกันภัยจากภายนอก อย่างไรก็ตาม ภัยจากภายนอกครั้งท้ายสุดก็คือการยกกำลังเข้ามายึดครองเมืองนครราชสีมาของกรมหมื่นเทพพิพิธ เมื่อต้นสมัยธนบุรี และเพิ่งเกิดขึ้นอีกครั้งในคราวที่เจ้าอนุวงศ์นำกำลังมายึดครองเมืองนครราชสีมา พ.ศ. 2369 ครั้งหลังมีการทำลายกำแพงเมืองไปถึง 2 ด้าน ทำให้ต้องทำการบูรณะและสร้างกำแพงเมืองขึ้นใหม่

นอกจากมีกำแพงเมืองเป็นป้อมปราการแล้ว เมืองนครราชสีมายังมีด่านซึ่งเป็นจุดที่ตั้งของกำลังทหารเพื่อป้องกันศัตรูจากต่างเมือง มีบางด่านที่ปรากฏชื่อและตำแหน่งมาแล้วตั้งแต่ก่อนสมัย

---

[19] เรื่องตั้งเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (พัฒน์) และเรื่องตั้งพระบริรักษ์ภูเบศร์เป็นพระยานครฯ, ประชุมพงศาวดาร เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : องค์การคุรุสภา, 2506), หน้า 227-248.

รัตนโกสินทร์ เช่น ด่านกะโปะ ตั้งอยู่บนเส้นทางติดต่อจากเมืองนครราชสีมา ไปยังเขตภาคกลาง ผ่านทางเทือกเขาดงพญาเย็น ด่านแห่งนี้ต่อมาใน พ.ศ. 2328 ได้รับการยกฐานะเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา คือเมืองปักธงชัย ทางด้านใต้มีด่านกระโทก[20] ควบคุมการติดต่อจากเมืองนคร-ราชสีมาไปยังเมืองนางรองและดินแดนเขมร บนเส้นทางติดต่อจากเมืองนครราชสีมาไปยังตอบบนของลุ่มแม่น้ำชี และข้ามเทือกเขาดงพญากลางเข้าสู่เขตภาคกลาง มีด่านขุนทด[21] และบนเส้นทางติดต่อจากเมืองนครราชสีมาไปยังเขตภาคกลางข้ามเทือกเขาดงพญาเย็นอีกทางหนึ่ง คือด่านจันทึกซึ่งได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นเมืองในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ เส้นทางติดต่อจากเมืองนครราชสีมาไปยังเมืองพิมายยังมีด่านสำคัญด่านหนึ่ง คือ ด่านจอหอ เข้าใจว่าตั้งแต่เข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์ มีด่านอีกหลายแห่งที่ตั้งขึ้นใหม่ตามเส้นทางติดต่อระหว่างเมืองนครราชสีมา กับหัวเมืองต่าง ๆ ภายในภูมิภาคอีสาน หรืออาจจะเป็นด่านเล็ก ๆ ที่ตั้งเรียงรายเป็นระยะ ๆ ตามเส้นทางติดต่อเหล่านั้น ที่ปรากฏชื่อ เช่น ด่านลำจาก ด่านนอก

ความสำคัญของด่านเหล่านี้ นอกจากทำหน้าที่ป้องกันภัยจากภายนอกแล้ว ยังมีหน้าที่ในการตรวจตราการเข้าออกของผู้คนชาวเมืองนครราชสีมา และคนต่างเมืองเพื่อควบคุมการติดต่อทั้งด้านการค้าขายและการไปมาหาสู่กันตามปกติ ด้วยเหตุนี้ เจ้าเมืองจึงเป็นผู้ควบคุมการแต่งตั้งนายกองด่านด้วยตัวเอง และบุคคลที่ได้รับการแต่งตั้งมียศระดับขุนหรือหมื่น ขณะเดียวกัน ด่านยังเป็นสิ่งที่บ่งบอกถึงขอบเขตอำนาจปกครองของเจ้าเมืองนครราชสีมา ซึ่งระบุได้อย่างกว้าง ๆ ครอบคลุมตอนบนลุ่มแม่น้ำชี และตอนบนลุ่มแม่น้ำมูล

<u>การใช้อำนาจทางกฎหมาย</u> คือหน้าที่ในการพิพากษาคดีความต่าง ๆ ที่เมืองนครราชสีมา

---

[20]ด่านนี้ ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นอำเภอ เรียกว่า อำเภอกระโทก ต่อมา พ.ศ. 2488 เปลี่ยนเป็นอำเภอโชคชัย

[21]ได้รับการยกฐานะเป็นอำเภอเมื่อ พ.ศ. 2451 มีการเปลี่ยนแปลงชื่อเรียกหลายชื่อ เช่น อำเภอบ้านหมู อำเภอพันชนะ แล้วกลับมาใช้ชื่อเดิมคืออำเภอด่านขุนทดจนถึงปัจจุบัน

ภายใต้ตัวบทกฎหมายเดียวกับเมืองหลวง[22] กฎหมายเก่าที่ใช้มาตั้งแต่สมัยอยุธยาจนสมัยต้นรัตน-โกสินทร์ ระบุอย่างชัดเจนว่าอำนาจหน้าที่นี้มีจุดประสงค์เพื่อให้เจ้าเมืองทำหน้าที่คุ้มครองราษฎร เช่น กฎหมายลักษณะอาญาหลวง มาตรา 51 กล่าวว่า

> มาตราหนึ่ง พระเจ้าอยู่หัวตรัสสั่งให้ไปรั้งเมืองครองเมือง ให้รักษาพยาบาลไพร่ฟ้าข้าไทท่าน แลให้รับรองสุขทุกข์ราษฎรทั้งมวง แลรักษาถิ่นถานบ้านนอกของชนบท มิให้มีโจรผู้ร้ายแลคนกันโชกราษฎร ถ้าผู้รั้งเมืองครองเมืองผู้ใดรักษาได้ ท่านว่ามีบำเหน็จในแผ่นดิน ถ้าแลโจรผู้กันโชกราษฎรเกิดชุกชุมขึ้นเหลือระงับมิได้ ก็ให้บอกมายังลูกขุน ณ ศาลา ให้กราบบังคมทูลแต่สมเด็จบรมบพิตรพระพุทธิเจ้าอยู่หัวจึงจะพ้นโทษ ถ้าแลผู้รั้งครองเมืองมิได้จับกุมละเลยให้โจรแลผู้กันโชกราษฎรชุกชุมขึ้นได้ ท่านว่าผู้นั้นละเมิดต้องในระวางกันโชก ให้ลงโทษ[23]

งานให้ความคุ้มครองแก่ราษฎร จึงเป็นงานที่มีขอบเขตความรับผิดชอบอย่างกว้างขวาง ต้องอาศัยกำลังข้าราชการทุกระดับและทุกหน้าที่ตำแหน่งงาน โดยเฉพาะอย่างยิ่งข้าราชการท้องถิ่น

---

[22]มีข้อมูลว่า เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าตากสินขึ้นครองราชย์นั้น โปรดเกล้าฯ ให้รวบรวมกฎหมายที่หลงเหลืออยู่ตามหัวเมืองเพื่อนำมาใช้เป็นหลักในการบริหารปกครองประเทศ ได้กฎ-หมายจากเมืองนครราชสีมา จำนวน 34 เล่ม เพชรบูรณ์ 16 เล่ม และจากเมืองจันทบุรีและเมืองนครศรีธรรมราชอีก รวมทั้งหมด 55 เล่ม. อ้างใน ชัย เรืองศิลป์, ประวัติสังคมไทยโบราณก่อนศตวรรษ 25 (กรุงเทพฯ : ศิลปาบรรณาการ, 2523), หน้า 84.

[23]กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2505), หน้า 47. อนึ่ง นอกจากนั้น ยังมีมาตราอื่น ๆ ระบุหน้าที่เจ้าเมืองในการให้ความคุ้มครองแก่ราษฎรอีกหลายมาตรา เช่น มาตรา 12 มาตรา 16 มาตรา 19 มาตรา 20 มาตรา 24 มาตรา 30 ฯลฯ

ระดับล่างซึ่งหมายถึงผู้ใหญ่บ้านหรือนายบ้าน กำนัน ร้อยแขวง ซึ่งเป็นกลุ่มที่สัมผัสกับราษฎรอย่างใกล้ชิด พระราชกำหนดเก่าให้ความสำคัญแก่คนกลุ่มนี้เป็นอันมาก กล่าวคือ

> ให้ผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการเอาคนที่สัตย์ซื่อมั่นคงดี ซึ่งเป็นผู้ใหญ่พอจะว่ากล่าวบังคับบัญชาแก่ชาวบ้านทั้งปวงนั้น ให้ตั้งเป็นนายบ้านจงทุกบ้านทุกอำเภอ แลถึงว่าเป็นหลวงขุนหมื่นถือตราภูมิคุ้มห้ามทำราชการอยู่ในกรมใดก็ดี ถ้าเห็นว่าเป็นผู้ใหญ่พอจะว่ากล่าวบังคับบัญชาแก่ชาวบ้านได้ ให้เอาเป็นนายบ้านด้วยเถิด... (และ)...ประการหนึ่ง ให้ผู้ใหญ่บ้านทำสารบัญชีให้รู้จำนวนคนอยู่ ณ บ้านนั้นไว้แล้ว ให้กำชับว่ากล่าวแก่ชาวบ้านทั้งปวง อย่าให้ผู้ใดคบหากันเป็นโจรผู้ร้ายได้ แลให้เอาใจใส่ตรวจตราลูกบ้านทั้งปวงอยู่จงเนือง ๆ ถ้าเห็นว่าผู้ใดน้ำ-ใจกักขละหยาบช้าไปมาผิดเพลา ปรากฏเห็นกิริยานั้นจะเป็นผู้ร้ายอยู่ไซร้ ก็ให้เอาตัวมาสบถสาบานเฉพาะพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์เจ้าจงหนักหนาแล้ว ให้เรียกเอาทานบนไว้ครั้งหนึ่งก่อน ถ้าผู้นั้นมิละพยศยังทำอยู่อีกไซร้ ก็ให้จับเอาตัวมาส่งให้ผู้รักษาเมืองผู้รั้งกรมการพิจารณาสืบสาวดู ถ้าเป็นผู้ร้ายแต่สมคบผู้ร้ายก็ดีเป็นสัจไซร้ ก็ให้เอาตัวเป็นโทษตามกฎพระอัยการ[24]

ตำแหน่งผู้ใหญ่บ้านจึงมักจะแต่งตั้งมาจากผู้คนในหมู่บ้านซึ่งเป็นบุคคลที่ได้รับการยอมรับนับถือจากสังคมหมู่บ้าน พระราชกำหนดที่ตราขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงให้เห็นว่าหน่วยการปกครองที่อยู่เหนือหมู่บ้านขึ้นมาได้แก่ ตำบล อำเภอ และแขวง ตามลำดับ กำนันบ้านเป็นผู้รับผิดชอบงานระดับตำบล ซึ่งประกอบไปด้วยหลาย ๆ หมู่บ้าน นายอำเภอเป็นผู้รับผิดชอบงานระดับอำเภอ ซึ่งประกอบไปด้วยหลาย ๆ ตำบล และนายแขวงเป็นหน่วยการปกครองซึ่งประกอบไปด้วยหลาย ๆ อำเภอแล้วขึ้นกับเมืองต่อไป

เท่าที่มีข้อมูลปรากฏเกี่ยวกับงานระดับแขวงที่เมืองนครราชสีมานั้น การจัดงานระดับแขวงเป็นการแบ่งเขตพื้นที่ในการควบคุมผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจด้วย เช่นในการจัดเก็บอากรสุรา

---

[24] เรื่องเดียวกัน, หน้า 337-341.

นายอากรได้รับอนุญาตให้จัดตั้งเตาต้มข้าวและต้มสุราอย่างละ 1 เตาในแต่ละแขวง มีจำนวนทั้งหมด 10 แขวงตามจำนวนเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา ในการจัดเก็บส่วยทองกองนอกนั้น นายกองกองนอกแบ่งพื้นที่ในการควบคุมไพร่ออกเป็น 9 แขวง แขวงทั้ง 9 แขวงนี้เป็นหน่วยการปกครอง ซึ่งทางเจ้าเมืองนครราชสีมาจะแต่งตั้งกรมการเมืองระดับขุนหรือหมื่นให้ทำหน้าที่ปกครองดูแล ได้แก่ แขวงพิมาย แขวงศรีอุไทย แขวงการกระโทก แขวงเมืองปัก แขวงนางรอง แขวงการโกรงกร้าง แขวงการขุนพัฒน์ แขวงจัตุรัส และแขวงนครราชสีมา นายกองกองนอกประจำแขวงต่าง ๆ เช่น แขวงศรีอุไทยมีพระณรงค์พินาศเป็นผู้ดูแลไพร่ในพื้นที่นี้ แขวงการกระโทก มีพระณรินสงคราม[25] เป็นต้น

มีกฎหมายเป็นจำนวนมากบัญญัติขึ้นมาเพื่อคุ้มครองชีวิต ทรัพย์สิน และความสงบสุขของราษฎร เป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองที่จะต้องคัดลอกกฎหมายจากเมืองหลวงจัดส่งไปยังหัวเมืองขึ้น เพื่อใช้เป็นหลักในการบริหารปกครองบ้านเมือง คดีความที่มิใช่เป็นคดีร้ายแรง เช่น ปล้น ฆ่า จะได้รับการพิจารณาไต่สวนโดยเจ้าเมืองร่วมกับกรมการเมือง โดยกระทำขึ้นที่จวนเจ้าเมือง[26] เจ้าเมืองจึงทำหน้าที่เป็นผู้พิพากษาโดยตำแหน่งด้วย ส่วนคดีร้ายแรงนั้นต้องส่งตัวผู้ต้องหาไปดำเนินคดีที่กรุงเทพ

<u>การทำนุบำรุงศาสนา</u> ให้ชักชวนราษฎรทำบุญทำทาน รักษาศีล การทำกิจกรรมทางศาสนานิยมทำในวันสำคัญทางศาสนาเช่นเดียวกับชาวพุทธทั่ว ๆ ไป เช่น วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา ในการปกครองคณะสงฆ์ที่เมืองนครราชสีมานั้น ตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยามีหลักฐานว่าคณะสงฆ์

---

[25]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบัญชีหางว่าวหลวงประสิทธิ์ เมืองนครราช-สีมา, จ.ศ. 1205, เลขที่ 86.

[26]จวนในสมัยก่อน เป็นเรือนที่อยู่อาศัยของเจ้าเมืองและถือเป็นที่ว่าราชการบ้านเมืองด้วย ไม่ทราบแน่ชัดว่าจวนของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ตั้งอยู่ที่ใด มีบางคนกล่าวว่าอยู่ใกล้ ๆ วัดอีสาน

เมืองนครราชสีมาขึ้นต่อคามวาสีฝ่ายซ้ายในการปกครองของฝ่ายศาสนจักร[27] มาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ คณะสงฆ์เมืองนครราชสีมาก็เพิ่มบทบาทสำคัญขึ้น เช่นเดียวกับการเพิ่มความสำคัญทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา นั่นคือ เพิ่งมีการแต่งตั้งพระสังฆราชาประจำอยู่ที่เมืองนครราชสีมา[28] เป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองในการจัดหาพระภิกษุดำรงตำแหน่งนี้ โดยการจัดการประชุมคณะสงฆ์เพื่อแสดงความเห็นชอบร่วมกันเสนอชื่อพระภิกษุรูปใดรูปหนึ่งไปยังเมืองหลวง เมื่อมีท้องตราแต่งตั้งมาจากเมือง-หลวงนั้น จะมีการส่งเครื่องยศพระราชทานมาด้วย[29]

การทำนุบำรุงและซ่อมแซมวัดวาอาราม เป็นหน้าที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งของเจ้าเมือง โดยเฉพาะการดูแลวัดพระอารามหลวง 2 วัด ๆ หนึ่งทราบอย่างแน่นอนคือ วัดกลาง (วัดพระนารายณ์) เพราะเป็นวัดที่ใช้ในการประกอบพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ส่วนอีกวัดหนึ่งอาจจะเป็นวัดบึง เพราะเป็นวัดที่พำนักของพระสังฆราชา เจ้าเมืองยังมีหน้าที่รับพระราชทานพระกฐินหลวงมาที่วัดทั้งสองทุก ๆ ปี

สำหรับผู้คนชาวเมืองไม่เพียงแต่นับถือศาสนาพุทธเท่านั้น ยังมีการนับถือภูตผีวิญญาณและสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ เช่นเดียวกับผู้คนท้องถิ่นอีสาน-ลาวทั่ว ๆ ไป สังคมตามหมู่บ้านจะมีศาลตาปู่ ซึ่งชาวบ้านเชื่อกันว่าเป็นสิ่งที่ช่วยบันดาลให้เกิดความทุกข์สุขเจ็บไข้ ดังนั้น ชาวบ้านจึงเซ่นสรวงบูชาศาลตาปู่ทุก ๆ ปี นอกจากนั้นยังมีการนับถือเจ้าทุ่ง เจ้าป่า เจ้าน้ำ ซึ่งเชื่อกันว่าเป็นสิ่งที่ดลบันดาล

---

[27]หสช. หมู่จดหมายเหตุสมัยกรุงศรีอยุธยา, ชื่อทำเนียบสมณศักดิ์ตำแหน่งพระราชาคณะและพระครูในกรุงและนอกกรุง ครั้งกรุงเก่า, เลขที่ 18/ง.

[28]บัญชีผ้าพระกฐิน และไตร จ.ศ. 1187 (พ.ศ. 2368), จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 34. อนึ่ง ในบรรดาหัวเมืองขึ้นต่อมหาดไทยจำนวน 34 หัวเมือง มีเพียงเมืองนครราชสีมา และเมืองพิษณุโลกเท่านั้นที่มีพระสังฆราชา

[29]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อ สารตราถึงเมืองสระบุรี เกณฑ์เลกกองส่วยเร่ว ทำพระพุทธบาท ฯลฯ, จ.ศ. 1229, เลขที่ 20.

ให้การดำเนินชีวิตประสบความสำเร็จ ดังนั้น จึงต้องทำการเซ่นสรวงบูชาผีเหล่านี้เช่นกัน การละเลยอาจทำให้ประสบเคราะห์ร้ายต่าง ๆ เรียกว่าผิดผี การยึดมั่นในความเชื่อเช่นนี้ไม่ได้สร้างปัญหาในการปกครอง เว้นแต่ความเชื่อเกี่ยวกับผู้วิเศษ[30] เป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองที่จะต้องสอดส่องมิให้มีผู้อ้างเป็นผู้วิเศษ เพราะอาจจะทำให้เกิดการซ่องสุมกำลังคนจนกระทั่งแข็งกล้าต่อต้านอำนาจรัฐ ดังปรากฏการณ์ในเรื่องนี้เกิดขึ้นที่เมืองนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. 2383 คือ การตั้งตัวเป็นผู้วิเศษของนายกอน ซึ่งเกิดขึ้นที่เมืองนางรอง ในช่วงที่สงครามที่เขมรดำเนินไปอย่างตึงเครียด (ทางด้านเขมรเองก็มีผู้อ้างตนเป็นผู้วิเศษ คืออ้ายเตียง) ทำให้

> ราษฎรชาวบ้านนิยมยินดีพากันไปขอน้ำมนต์บ้าง ขอตระกรุดพิสมรก็มีบ้าง ตัวก็ทำน้ำมนต์และตระกรุดพิสมรให้แก่ราษฎรชายหญิง ๆ ก็พากันติดตามขอตระกรุดพิสมรน้ำมนต์ ทั้งสมณชีพรหมณ์ก็พากันลุ่มหลงเลื่องลือปิติยินดี ให้ช้างให้ม้าโภชนาอาหารตบแต่งไปสู่มาหาทั่วทุกบ้านทุกตำบล[31]

ปรากฏว่ามีผู้คนทั้งที่เมืองนครราชสีมา และหัวเมืองขึ้นพากันนับถือเป็นอันมาก จนกระทั่งเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เกรงว่า

---

[30]ผู้วิเศษ หรือผีบุญ คือ บุคคลที่ได้รับความนับถือจากราษฎร ในฐานะที่เป็นผู้มีอิทธิฤทธิ์ต่าง ๆ บางครั้งก็เป็นการอ้างตัวของผู้วิเศษ ว่าตนเป็นผู้จะนำสังคมไปสู่ยุคพระศรีอารย์ หรือยุคแห่งความสันติสุข ภายใต้การนำของผู้วิเศษ บางครั้งกลายเป็นการต่อต้านอำนาจรัฐ เช่น อ้ายสาเกียดโง้ง ที่จำปาศักดิ์ เป็นต้น

[31]คำให้การเรื่องทำตะกรุดเสกน้ำมนต์ให้ราษฎรนิยม คัดจากจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1202 เลขที่ 1, <u>จดหมายเหตุนครราชสีมา</u>, หน้า 29. อนึ่ง นายกอนให้การว่าตนเป็นทนายของพระไกรศรีที่เมืองนนทบุรี ต่อมาได้บวชเรียนตามวัดต่าง ๆ นานถึง 18 พรรษาแล้วจึงสึกเมื่อ พ.ศ. 2382 แล้วกลับไปอยู่อาศัยกับพระไกรศรี ได้รับคำสั่งให้ติดตามลูกหนี้ของพระไกรศรี 3 คนที่หลบหนีมายังเมืองนครราชสีมา นายกอนยอมรับว่าทำตะกรุดและน้ำมนต์ให้ราษฎร แต่ปฏิเสธว่าไม่ได้ยกตัวเป็นผู้วิเศษ, เรื่องเดียวกัน, หน้า 30-34.

> ไอ้กอน ไอ้กลิ่นจะมีใจกำเริบซ่องสุมผู้คนออกไปเที่ยวเกลี้ยกล่อมเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ได้พวกพ้องมากขึ้นก็จะคิดการทุจริตต่าง ๆ เจ้าพญานครราชสีมาจึงให้หลวงกำแหงฤทธิรงค์ขึ้นไปจับตัว[32]

นายกอนและพรรคพวกจึงถูกจับกุมตัวส่งไปยังเมืองหลวงในที่สุด แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้รับโทษอย่างไร

<u>ดูแลการทำไร่นา</u> การทำนาเป็นอาชีพหลักของผู้คนชาวเมืองนครราชสีมา ซึ่งส่วนใหญ่อาศัยอยู่ตามหมู่บ้าน หมู่บ้านโดยทั่วไปมีขนาดเล็ก ตั้งกระจัดกระจายอยู่ตามทำเลที่เหมาะสม เช่น ตามชายดอนเพื่อใช้ประโยชน์จากสภาพธรรมชาติ ที่ดอน (ภาษาถิ่นเรียกว่า โคก) ซึ่งค่อนข้างแห้งแล้ง และมีสภาพเป็นป่าโปร่งใช้เลี้ยงสัตว์ เช่น โค กระบือ ขณะเดียวกันก็อาศัยชายดอนติดที่ลุ่มหรือแหล่งน้ำเพื่อปลูกข้าวทำนา ที่เป็นเช่นนี้เพราะว่าลักษณะภูมิประเทศเมืองนครราชสีมามีลักษณะ

> พื้นที่เป็นที่ดอนสลับแอ่งไปทุกทิศ ที่บนดอนแห้งแล้ว พวกพลเมืองทำการเพาะปลูกไม่ได้ ก็ทิ้งไว้เป็นป่าสำหรับเลี้ยงสัตว์พาหนะ ตั้งบ้านเรือนทำเรือกสวนไร่นาตามชายดอนและที่แอ่ง อันเป็นที่ชุ่มชื้นควรแก่การเพาะปลูก ที่หว่างดอนบางแห่งเป็นท้องทุ่งทำนาใหญ่โต ก็มีราษฎรพลเมืองตั้งภูมิลำเนาอยู่กันเป็นหมู่ๆ ทั่วไป มิใคร่จะมีที่เปลี่ยว เว้นแต่ในดงหรือบนดอนและทุ่งที่ฤดูน้ำหลาก น้ำท่วมลึกทำการเพาะปลูกไม่ได้ เช่น ที่เรียกว่าทุ่งสัมฤทธิ์และทุ่งกระเด็น เป็นต้น[33]

ดังนั้น หมู่บ้านจึงมักจะนิยมใช้ลักษณะธรรมชาติหรือชื่อแหล่งธรรมชาตินั้นเป็นชื่อหมู่บ้าน มีหมู่บ้านอีกเป็นจำนวนมากเช่นกัน ที่นิยมตั้งอยู่เรียงรายสองฝั่งแม่น้ำลำคลอง เช่น ลำตะคอง มีหมู่บ้านตั้งอยู่

---

[32]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อคัดบอก เล่ม 24 ว่าด้วยข้อราชการทัพญวนทางเมืองเขมร, จ.ศ. 1203, เลขที่ 1/24.

[33]สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานเมืองนครราชสีมา," เรื่องเดิม, หน้า 4.

ตลอดแนว หมู่บ้านบางแห่งมีชื่อปรากฏอยู่แล้วตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจนถึงทุกวันนี้ เช่น บ้านภูเขาราช บ้านหล่มหมอ บ้านตะโคดพญา บ้านน้ำเมา และบ้านลาดบัวขาว[34] แยกลำตะคองที่เป็นลำบริบูรณ์ก็มีหมู่บ้านตั้งเรียงรายรวมทั้งสองฝั่งแม่น้ำมูล เข้าใจว่าพื้นที่สองฝั่งแม่น้ำลำคลองเป็นแหล่งข้าวสำคัญของเมืองนครราชสีมา มาช้านาน โดยเฉพาะบริเวณลำบริบูรณ์ (เรียกอีกอย่างว่าลำตะคองกลาง) พื้นที่แถบนี้เป็นแหล่งปลูกข้าวทำนามาตั้งแต่ยุคเขมรโบราณเพราะมีร่องรอยการขุดคลองส่งน้ำหลงเหลือปรากฏให้เห็นจนถึงทุกวันนี้ พื้นที่บางส่วนอาจจะเพิ่งได้รับการขยายเพื่อปลูกข้าวทำนา หลังจากที่การค้าข้าวกับต่างประเทศขยายตัวขึ้นตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แต่กระนั้นบางส่วนต้องเป็นพื้นที่เพาะปลูกมาแต่เดิม เพราะเป็นพื้นที่ที่อุดมสมบูรณ์

ฤดูฝนเป็นฤดูกาลทำนา เป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองที่จะต้องตักเตือนชักชวนให้ราษฎรทำนาให้มากที่สุด จากการที่อาศัยน้ำฝนเป็นปัจจัยหลัก ทำให้เมืองนครราชสีมาเช่นเดียวกับหัวเมืองส่วนใหญ่ภายในภูมิภาค ซึ่งมักประสบปัญหาฝนฟ้าไม่ตกต้องตามฤดูกาล ที่เรียกว่า ฝนแล้วหรือฝนทิ้งช่วง ไม่สามารถทำนาได้ตามปกติ เช่น

> ณ เดือน 6 ปีมะโรง ฉศก ข้าพเจ้า กรมการเมืองกับประชาราษฎรเมืองนครราชสีมา เมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมาได้ไถนาตกกล้าส่วนหนึ่ง ยังมิได้ตกกล้าประมาณ 6 ส่วน แจ้งอยู่ในใบบอกแต่ก่อนแล้ว...ฝนตกแต่เดือนหกแล้วชดเชยมาจนเดือนเจ็ด ข้างขึ้น ข้าพเจ้า กรมการเมืองกับประชาราษฎรเมืองนครราชสีมา เมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมา ได้ไถนาตกกล้าข้าวเบาข้าวหนักประมาณสามส่วน มิได้ไถนาตกกล้าประมาณส่วนหนึ่ง ครั้นเดือนเจ็ดข้างแรม มาจนถึงเดือนแปดทุติยข้างขึ้น ฝนหาตกไม่ เดือนแปดทุติยข้างแรมฝนตกชดเชยมาจนถึงเดือนสิบเอ็ด ข้างขึ้น...แลให้บอก ข้าพเจ้า กรมการ

---

[34] หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ชื่อจดหมายเหตุว่าด้วยการรับช้างฯ.

เมืองกับประชาราษฎรเมืองนครราชสีมา เมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมา ข้าวออกรวงงาม โดยผลพอเจือจานกับรับพระราชทาน[35]

แต่บางปีก็ไม่สามารถปลูกข้าวทำนาได้ ปัญหาที่เกิดติดตามมาคือความขัดสนอดอยาก ราษฎรต้องหากลอย มัน หน่อไม้ประทังชีวิต ถ้าฝนแล้งติดต่อกันหลายปี ราษฎรบางคนต้องอพยพไปหาทำเลที่อยู่อาศัยใหม่เพื่อความอยู่รอด ดังนั้น หน้าที่สำคัญอีกอย่างหนึ่งคือการรายงานเกี่ยวกับปริมาณฝน และการคาดหมายผลผลิตที่จะได้รับไปยังเมืองหลวง

มีบางปีเช่นกันที่ฝนฟ้าตกต้องตามฤดูกาล น้ำท่าอุดมสมบูรณ์ ทำให้ราษฎรเมืองนครราชสีมาสามารถทำนาปรังได้ เช่น เมื่อ พ.ศ. 2375 เจ้าเมืองนครราชสีมาสามารถจัดซื้อข้าวนาปรังที่เมืองนครราชสีมาได้ถึง 500 ถัง เพื่อจัดส่งไปยังเมืองหลวง เนื่องจากปีก่อนหน้านี้ทางภาคกลางเกิดปัญหาน้ำท่วมนาข้าวเสียหายเป็นจำนวนมาก[36]

ข้าวที่ปลูกส่วนใหญ่เป็นข้าวเจ้า เพราะชาวเมืองนครราชสีมานิยมบริโภคข้าวเจ้ามากกว่าข้าวเหนียว บางหมู่บ้านซึ่งเป็นหมู่บ้านจัดตั้งโดยคนต่างถิ่น เช่น ชาวเวียงจันทน์ที่อพยพเข้ามาอาจจะปลูกข้าวเหนียว ความต้องการผลผลิตข้าว นอกจากเพื่อใช้บริโภคภายในท้องถิ่นเมืองนครราช-สีมาเองแล้ว เจ้าเมืองยังมีหน้าที่ในการเรียกเก็บอากรค่านา และจัดซื้อข้าวใส่ฉางเพื่อไว้ใช้ในงานราชการ เช่น การแจกจ่ายให้แก่กรมการเมืองและราษฎรในปีที่เกิดภาวะขาดแคลนข้าว งานราชการสำคัญอีกอย่างคือ การจัดส่งไปยังกองทัพ ดังในราชการสงครามที่เขมร สมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้จัดส่งข้าวไปยังกองทัพที่เขมรหลายครั้ง บางครั้งต้องใช้ช้างบันทุกนับร้อยตัว นอกจากนั้นยังใช้ข้าวแจกจ่ายให้แก่บรรดา

---

[35]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา รายงานน้ำฝนต้นข้าว, จ.ศ. 1206, เลขที่ 42.

[36]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา จ.ศ. 1194, เลขที่ 3.

ผู้ที่นำส่วยต่าง ๆ ทั้งจากหัวเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา และหัวเมืองอื่น ๆ ในภาคอีสานที่จะเดินทางเข้ากรุงเทพ ซึ่งมีเป็นจำนวนมากในแต่ละปี โดยเฉพาะอย่างยิ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว รัฐสามารถเรียกส่วยสาอากรจากหัวเมืองภายในภูมิภาคนี้อย่างจริงจังกว่ารัชกาลก่อน ๆ ทำให้มีคณะผู้ส่งส่วยไปยังเมืองหลวงที่ต้องมารับเสบียงอาหารเพิ่มเติมจากเมืองนครราชสีมาปีหนึ่ง ๆ หลายสิบคณะ[37] แต่ละคณะประกอบไปด้วยผู้ร่วมเดินทางหลายสิบคน บางคณะที่มาจากเมืองใหญ่จะมีเป็นร้อยคน เพราะนอกจากจะมีนายกองส่วยหรือกรมการเมืองเป็นผู้นำคณะแล้ว ยังมีพวกบ่าวไพร่บุตรหลานติดตามมาอีก ดังนั้นหมายความว่าในแต่ละปี เจ้าเมืองนครราชสีมาจะต้องจัดเตรียมข้าวตลอดจนเสบียงอาหารอื่น ๆ ที่จำเป็น เช่น เกลือ ให้แก่งานราชการด้านนี้ซึ่งเป็นภาระที่หนักหน่วงพอสมควร ภาระเดียวกันนี้ยังมีเจ้าเมืองอีกหลายเมืองต้องประสบ เช่นเจ้าเมืองสระบุรี ใน พ.ศ. 2375 เจ้าเมืองสระบุรีประสบปัญหาในการขาดแคลนข้าว ไม่สามารถแจกจ่ายให้แก่คณะผู้เดินทางเข้ากรุงเทพอย่างเพียงพอ จนต้องร้องขอความเห็นใจไปยังเมืองหลวง[38] สำหรับเมืองนครราชสีมา แม้ไม่มีหลักฐานทำนองนี้ แต่คาดการณ์ได้ว่ามีปัญหาอยู่เช่นกัน วิธีการแก้ไขก็คือ นำเงินไปจัดซื้อจากต่างเมือง

ส่วนการจัดเก็บข้าวขึ้นเสบียงนั้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เก็บเป็นข้าวเปลือกเรียกว่าหางข้าวในอัตราไร่ละ 2 ถังและบังคับซื้ออีกต่างหากไร่ละ 2 ถัง ต่อมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการเปลี่ยน

---

[37]เนื่องจากการส่งส่วยไปยังเมืองหลวงนั้น แต่ละเมืองมีกองส่วยหลายกอง เช่นกองส่วยทอง กองส่วยป่าน ส่วยครั่ง สีผึ้ง ฯลฯ แต่ละกองจะนำส่วยไปยังเมืองหลวงเป็นคราว ๆ ไป ตัวอย่างเช่น กองส่วยจากเมืองชนบทที่เดินทางผ่านมาทางเมืองนครราชสีมา ใน พ.ศ. 2380 มีจำนวนถึง 5 คณะ (เท่าที่มีหลักฐาน) หัวเมืองที่จะต้องเดินทางผ่านมายังเมืองนครราชสีมาในแต่ละปีไม่ต่ำกว่า 10 เมือง

[38]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาเดชราชาเจ้าเมืองสระบุรี จ.ศ. 1194, เลขที่ 45.

แปลงการจัดเก็บเป็นตัวเงินแทนหางข้าวในอัตราไร่ละสลึงเฟื้อง ส่วนข้าวจัดซื้อเป็นอัตรา ไร่ละ 2 ถังเท่าเดิม บางปีที่รัฐต้องการข้าวไปใช้ในราชการสงครามมากขึ้น ก็จะมีการจัดซื้อเพิ่มเติมเป็นคราว ๆ ไป จะเห็นได้ว่าภาระเรื่องข้าวจึงตกเป็นของราษฎรและเป็นสิ่งที่สร้างความเดือดร้อนให้แก่ราษฎร เพราะตามปกติการปลูกข้าวของราษฎรเพื่อการประทังชีวิต ราษฎรจึงมีข้าวจำนวนจำกัดที่จะเลี้ยงดูตนเองและครอบครัวตลอดทั้งปี

ในการดูแลการทำไร่นายังครอบคลุมไปถึงการจัดการเกี่ยวกับพื้นที่ทำนา หรือการถือครองที่ดิน แม้ว่าตั้งแต่ต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย รัฐพยายามที่จะเข้าไปควบคุมพื้นที่ทำนาอย่างใกล้ชิดด้วยการส่งข้าหลวงออกไปทำการรังวัดนา แต่ที่เมืองนครราชสีมาเพิ่งปรากฏหลักฐานว่า มีการส่งข้าหลวงกรมนาไปรังวัดนาในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ถึงกระนั้นการปฏิบัติจริง ๆ ก็ยังไม่เกิดขึ้น เพราะเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้กราบบังคมทูลขอแต่งตั้งข้าราชการของตนเองทำหน้าที่นี้แทนข้าหลวงจากเมืองหลวง[39] โดยกรมการเมืองตำแหน่งนาเป็นผู้รับผิดชอบงานด้านนี้ ภายใต้การบังคับบัญชาของเจ้าเมืองและมีการส่งการบังคับบัญชาผ่านไปทางข้าราชการฝ่ายปกครอง ได้แก่ ผู้ใหญ่บ้าน กำนัน ซึ่งจะต้องสำรวจบัญชีที่นาภายในหมู่บ้านของตน เมื่อเจ้าเมืองแต่งตั้งข้าราชการไปทำการประเมินค่านา กฎหมายกำหนดวิธีการไว้ว่า

> ให้ข้าหลวงผู้กำกับและกำนันพันนายบ้าน กฎหมายรุ้งแวงไร่งาน ชื่อคนตำบลบ้านไว้คนละบาญชีให้ถูกต้องกัน แล้วให้เขียนโฉนดตราแดงไว้แก่ราษฎรว่าคนนั้นชื่อนั้น ทำนาทุ่งนั้น รังวัดได้รุ้งแวงเป็นไร่งาน เท่านั้น ให้แม่กองปิดตราประจำรุ้งแวงแลพนมศก ให้กรมนาปิดตราประจำเนื้อนาแลชื่อเจ้าของนา ให้ข้าหลวงปิดตราประทับหลังจงทุกใบ[40]

---

[39]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อร่างสารตราถึงเจ้าราชบุตรท้าวเพี้ย จ.ศ. 1214, เลขที่ 26.

[40]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173, หน้า 39.

แม้ว่าวิธีการนี้กำหนดขึ้นใช้คราวที่มีการจัดส่งข้าหลวงไปรังวัดนาในเขตหัวเมืองชั้นใน แต่เข้าใจว่าวิธีการเดียวกันใช้เป็นหลักปฏิบัติที่เมืองนครราชสีมาด้วย ส่วนในแง่ของการถือครองที่ดินนั้น เข้าใจว่าโฉนดที่ทางการออกให้แก่ราษฎรเพื่อเป็นใบอนุญาตให้ราษฎรใช้พื้นที่ในการปลูกข้าวได้ เป็นหนังสือตราจองซึ่งเป็นหนังสืออนุญาตมีอายุ 3 ปี เพราะเมืองนครราชสีมาต้องอาศัยน้ำฝน การทำนาจึงเข้าข่ายนาประเภทนาฟางลอย

ผู้ถือครองที่ดินรายใหญ่ที่สุดในเมืองนครราชสีมาก็คือ เจ้าเมือง ดังมีหลักฐานว่าเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มีที่นาเป็นของตนเอง ตามที่มีการสำรวจหรือการแจ้งบัญชีภายหลังการอสัญกรรมไปแล้วมีจำนวนพื้นที่นา 432 ไร่ และอีก 218 ไร่ที่ให้พวกครัวลาวทำนาให้แก่ตนเอง[41] จากการที่กฎหมายอนุญาตให้ข้าราชการกรมการเมืองครอบครองพื้นที่ทำนาเพื่อใช้เลี้ยงดูครอบครัวบริวาร แสดงว่ากลุ่มผู้ถือครองที่ดินรายใหญ่ ๆ ในเมืองนครราชสีมาเป็นพวกกรมการเมืองต่าง ๆ นั่นเอง ทั้งเจ้าเมืองและกรมการเมืองได้อาศัยแรงงานบ่าวไพร่ในสังกัดของตนทำนาโดยที่ได้รับอภิสิทธิ์เหนือราษฎร กล่าวคือ ไม่ต้องเสียค่านา[42] อย่างไรก็ตาม เจ้าเมืองและกรมการเมือง ยังคงต้องแจ้งบัญชีพื้นที่นารายงานต่อรัฐ และรัฐเป็นผู้กำหนดการเก็บผลประโยชน์จากนาของข้าราชการกรมการเมือง เรียกว่า นารายคด ซึ่งพระราชกำหนดที่ประกาศใช้เมื่อ พ.ศ. 2367 ระบุว่าเป็นอัตรา 2 ถังต่อไร่ เท่ากับค่าที่นาที่ราษฎรต้องเสียให้แก่รัฐที่เรียกว่านารายคง[43] การให้อภิสิทธิ์ต่อข้าราชการเช่นนี้ ก่อให้เกิดความไม่ยุติธรรมต่อราษฎรซึ่งถูกเอารัดเอาเปรียบเป็นอย่างยิ่ง และเป็นสิ่งที่รัฐพยายามยื่นมือเข้ามาแก้ไขตลอดมา

---

[41]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อร่างสารตราถึงเจ้าราชบุตร ท้าวเพี้ยฯ.

[42]นิติ กสิโกศล, "การเก็บค่านาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2482," วิทยานิพนธ์ หลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525, หน้า 45.

[43]เรื่องเดียวกัน, หน้า 46.

การควบคุมกำลังคน

จากการที่เมืองนครราชสีมา มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่ผูกพันธ์อยู่กับศูนย์กลางอำนาจรัฐไทยมาตั้งแต่สมัยอยุธยา การควบคุมกำลังคนของเมืองนครราชสีมานั้นเป็นไปตามรูปแบบที่ศูนย์กลางอำนาจรัฐกำหนดไว้ นั่นคือ การควบคุมโดยระบบไพร่ซึ่งมีการจัดแบ่งกำลังคนเป็นไพร่หลวงและไพร่สม ไพร่ก็คือราษฎรที่เป็นสามัญชนทั่วไป ไพร่หลวงเป็นคนของพระมหากษัตริย์ ซึ่งพระราชทานให้แก่กรมการเมืองตำแหน่งต่าง ๆ เป็นผู้ปกครองดูแล ได้แก่ ตำแหน่งเจ้าเมือง ปลัดเมือง ยกกระบัตร มหาดไทย เมือง วัง คลัง และนา บุคคลในตำแหน่งเหล่านี้จึงจัดเป็นมูลนายโดยตำแหน่ง สำหรับไพร่สมคือราษฎรที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้แก่มูลนายเพื่ออาศัยเป็นกำลังในการเลี้ยงดูตนเองและครอบครัว ทั้งไพร่หลวงและไพร่สมต่างมีหน้าที่ในการส่งสิ่งของหรือเงินแทนแรงงานตามพันธะที่มีต่อรัฐในยามปกติ จึงเรียกไพร่ทั้งสองประเภทอีกอย่างหนึ่งว่าไพร่ส่วย และในยามสงคราม ทั้งไพร่หลวงและไพร่สมต่างต้องถูกเกณฑ์ไปทำราชการสงครามเช่นกัน

ตั้งแต่สมัยธนบุรีเป็นต้นมา เริ่มมีหลักฐานแสดงว่านอกจากมีการเกณฑ์แรงงานไพร่ไปในราชการสงครามแล้ว ยังมีการเรียกเกณฑ์ส่วยทองจากเมืองนครราชสีมา รวมทั้งมีปัญหาการควบคุมไพร่เมืองนครราชสีมาตั้งแต่ต้นรัชกาลสมเด็จพระเจ้าตากสิน ปัญหานั้นสืบเนื่องมาจากการที่ผู้คนชาวเมืองนครราชสีมาพากันหลบหนีภัยสงคราม ซึ่งเกิดขึ้นที่เมืองนครราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2309 - 2311 ไปยังหัวเมืองอีสานอื่น ๆ จนถึงเวียงจันทน์ ประกอบกับมีการกวาดต้อนผู้คนชาวเมืองนครราชสีมาไปยังธนบุรีอีกจำนวนหนึ่งเมื่อคราวที่สมเด็จพระเจ้าตากสินนำกำลังมายึดครองเมืองนครราชสีมาจากฝ่ายกรมหมื่นเทพพิพิธ ในปี พ.ศ. 2311 ทั้งหมดนี้เป็นสาเหตุให้เมืองนครราชสีมา มีกำลังไพร่พลเบาบางลงเป็นอันมาก

สมเด็จพระเจ้าตากสิน พยายามแก้ไขปัญหาไพร่ของเมืองนครราชสีมาโดยการโปรดเกล้าให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) จัดกำลังไปช่วยเหลือพระเจ้าสิริบุญสารแห่งเวียงจันทน์ปราบปรามกบฏพระวอพระตา เมื่อ พ.ศ. 2312 ตามคำร้องขอของพระเจ้าสิริบุญสาร ในการช่วยเหลือพระเจ้าสิริบุญสารครั้งนั้น เจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) ได้รับคำสั่งให้ถือโอกาสติดตามไพร่พล

เมืองนครราชสีมาซึ่งแตกฉานซ่านกระเซ็นไปอยู่ตามหัวเมืองลาวที่ขึ้นต่อเวียงจันทน์[44] การที่พระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) สามารถนำกำลังเมืองนครราชสีมาช่วยขับไล่ฝ่ายพระวอพระตาออกจากเขตแดนเวียงจันทน์ไปได้ ประกอบกับพระเจ้าสิริบุญสารต้องการเอาใจสมเด็จพระเจ้าตากสิน ทำให้พระเจ้าสิริบุญสาร พยายามช่วยเหลือติดตามไพร่พลเมืองนครราชสีมา ดังคำกราบบังคมทูลของพระเจ้าสิริบุญสารมายังสมเด็จพระเจ้าตากสิน ที่ว่า

> ประการหนึ่งดังข้าไพร่กรุงเทพ อันพ่ายมาพึ่งกรุงศรีสัตนาคนหุตนั้น เก็บได้ป้องกันเข้าไว้แต่ก่อน พญานครราชสีมาจะคืนมาล้างบ้านเมือง ก็ได้บอกป่าวร้องเขาคืนไปทั้งปวงว่าดั่งนี้ ฝูงเขามิหยากไป เขาจึงลับลี้อยู่ ฝูงเข้าสมัครไปก็มีอยู่มากหลาย ก็ให้คืนไป เจ้าพญานครราชสีมาคืนไปถึงบ้านเมืองแล้ว จึ่งใช้กรมการมาขอเอาก็ได้บอกป่าวร้องกะเกนเอาไปทีหลัง ใช้ข้ามาก็ได้บอกป่าวร้องหัวบ้านหัวเมืองส่งให้ก็มากหมาย อันยังค้างคาอยู่บัดนี้ แต่ฝูงเขาทุกยากอดหยากเขาลี้ลับอับอยู่ ขวนขวายเลี้ยงชีวิตอินทรีย์แห่งเขา ก็หามิได้กฎหมายจำนวนไว้[45]

เข้าใจว่า คงมีไพร่พลเมืองนครราชสีมาอีกเป็นจำนวนมากที่มิได้เดินทางกลับมายังเมืองนครราชสีมา อาจจะด้วยสาเหตุที่สูญเสียกำลังไพร่พลเป็นจำนวนมากนี้เอง ทำให้สมเด็จพระเจ้าตากสินพยายามเพิ่มพูนกำลังคนเมืองนครราชสีมาให้มากขึ้น โดยการมอบครอบครัวมอญให้เป็นกำลังของเจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) เพื่อให้เจ้าเมืองนครราชสีมาผู้นี้มีกำลังคนในสังกัดเข้มแข็งยิ่งขึ้น

---

[44]พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระราชวิจารณ์," จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี และพระราชวิจารณ์รัชกาลที่ 5 (กรุงเทพฯ : องค์การคุรุสภา, 2516), หน้า 153.

[45]หสช. หมู่จดหมายเหตุสมัยธนบุรี ชื่อพระราชสาส์นและศุภอักษรโต้ตอบกรุงธนบุรี กรุงศรีสัตนาคนหุต, จ.ศ. 1140, เลขที่ 1.

อย่างไรก็ตาม สำหรับการควบคุมบัญชีไพร่เมืองนครราชสีมานั้น แม้ว่าสมเด็จพระเจ้าตากสินมีนโยบายให้ทำการสักไพร่ทั่วราชอาณาจักรตั้งแต่ พ.ศ. 2317[46] กระนั้นก็ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่ามีการสักไพร่ที่เมืองนครราชสีมา แต่คงยังไม่มีการสักที่เมืองนครราชสีมาเพราะสงครามระหว่างธนบุรีกับพม่าเกิดปะทุขึ้นเสียก่อนในปี พ.ศ. 2317 และต่อเนื่องมาจนถึง พ.ศ. 2318 จนกระทั่งเกิดกบฏเจ้าเมืองนางรองในปี พ.ศ. 2319 และการโจมตีจำปาศักดิ์กับเวียงจันทน์ในปีต่อ ๆ มา

รายละเอียดเกี่ยวกับการควบคุมกำลังคนที่เมืองนครราชสีมาเริ่มมีมากขึ้นอีกในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ในการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนี้จึงแบ่งเป็นประเด็นสำคัญดังต่อไปนี้

<u>ขอบเขตของคำว่ากำลังคนเมืองนครราชสีมา</u>

หมายถึงราษฎรที่ขึ้นบัญชีเป็นไพร่พลเมืองนครราชสีมาโดยไม่เกี่ยวข้องกับขอบเขตทางด้านพื้นที่ ทั้งนี้เพราะสภาพสังคมไทยสมัยต้นรัตนโกสินทร์นั้นมีการเคลื่อนย้ายถิ่นฐานค่อนข้างสูง การควบคุมกำลังคนจึงมุ่งที่ตัวบุคคลมากกว่าควบคุมพื้นที่ ดังปรากฏว่าที่เมืองนครราชสีมามีชาวยวนจำนวนหนึ่งที่เจ้าเมืองสระบุรีส่งเข้ามาจัดตั้งเป็นกองโคในท้องที่ตำบลสีคิ้ว ซึ่งอยู่ในแขวงเมืองนครราชสีมาในช่วงต้นรัตนโกสินทร์[47] ชาวยวนกลุ่มนี้จึงมีฐานะเป็นไพร่พลเมืองสระบุรี กำลังคนเมืองนครราชสีมาประกอบไปด้วยกลุ่มคนต่อไปนี้

<u>ชาวโคราช</u> ช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ชาวโคราชเจาะจงถึงผู้คนชาวเมืองที่อยู่ภายในตัวเมืองนครราชสีมา และรอบนอกกำแพงเมือง มากกว่าจะหมายถึงราษฎรทั้งหมดที่อยู่ภายใต้การปกครองของเมืองนครราชสีมา

---

[46]นิธิ เอียวศรีวงศ์, <u>การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี</u>, หน้า 157.

[47]ลัดดา ปานุทัย และคณะ, <u>วัฒนธรรมพื้นบ้านยวนสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา</u>, งานวิจัยของสำนักคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2526, หน้า 17.

ในแง่เชื้อชาติ เป็นเรื่องยากที่จะพิสูจน์ว่าชาวโคราชเป็นคนเชื้อชาติใด แต่ถ้าพิจารณาในแง่วัฒนธรรมแล้ว ชาวโคราชเป็นกลุ่มคนที่มีลักษณะทางวัฒนธรรมต่างกับผู้คนท้องถิ่นอีสานทั่วไป กล่าวคือ ขณะที่คนท้องถิ่นอีสานส่วนใหญ่มีวัฒนธรรมแบบลาวเช่น การใช้ภาษาพูดที่เรียกว่าภาษาลาว หรือภาษาท้องถิ่นอีสาน การบริโภคข้าวเหนียว ขนบธรรมเนียมประเพณีต่าง ๆ อันมีลักษณะเช่นเดียวกันกับวัฒนธรรมของผู้คนหัวเมืองลาวฟากตะวันออกของแม่น้ำโขง เช่น เวียงจันทน์ แต่ชาวโคราชนั้นมีรูปแบบวัฒนธรรมเฉพาะตัวบางอย่าง ซึ่งเกิดจากการผสมผสานวัฒนธรรมแบบลาวและแบบไทยเข้าด้วยกัน มีผู้เรียกลักษณะวัฒนธรรมเฉพาะตัวของชาวโคราชว่า "วัฒนธรรมไทยโคราช"[48] ซึ่งโดดเด่นที่สุดในการใช้ภาษาถิ่นของตัวเองที่เรียกว่าภาษาโคราช[49]

สันนิษฐานว่า การหล่อหลอมเป็นวัฒนธรรมไทยโคราชนั้น เกิดขึ้นมาตั้งแต่สมัยอยุธยา อันสืบเนื่องมาจากการที่เมืองนครราชสีมามีเจ้าเมืองซึ่งเป็นข้าหลวงจากเมืองหลวง ทำให้มีการนำเอาวัฒนธรรมแบบภาคกลางเข้ามาเผยแพร่ โดยเฉพาะการใช้ภาษา ในระยะแรก ๆ การใช้ภาษาแบบ

---

[48]ธวัช ปุณโณทก, "ประวัติการสืบทอดวัฒนธรรมอีสาน," <u>วารสารทางวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์</u>, วิทยาลัยครูนครราชสีมา ฉบับปฐมฤกษ์ (กุมภาพันธ์, 2527), หน้า 15.

[49]ลักษณะเด่นของภาษาโคราช อยู่ที่การผสมผสานภาษาลาวและภาษาไทยเข้าด้วยกันโดยการใช้คำศัพท์ในภาษาไทยแต่ใช้สำเนียงเป็นภาษาลาว ชาวโคราชจึงสื่อสารกับผู้คนแถบภาคกลางได้เข้าใจมากกว่าผู้คนท้องถิ่นอีสาน-ลาว ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่า ชาวโคราชใช้ภาษาถิ่นของตนมาตั้งแต่เมื่อใด แต่เมื่อพิจารณาว่าเป็นภาษาที่ใช้ในการเล่นเพลงโคราช อันเป็นมหรสพอย่างหนึ่งของชาวโคราชที่ปรากฏมาแล้วในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงว่าภาษาโคราชมีใช้อยู่แล้วในช่วงต้นรัตนโกสินทร์ (ศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับภาษาโคราชได้จากงานเขียนของถาวร สุบงกช ใน ภาษาสำเนียงโคราช, <u>ของดีโคราช</u>, วิทยาลัยครูนครราชสีมา พิมพ์เผยแพร่ในนิทรรศการวัฒนธรรมไทย ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ครั้งที่2, 2521).

ภาคกลางคงจำกัดอยู่ในแวดวงของชนชั้นปกครองที่เมืองนครราชสีมา เวลากว่าร้อยปีก่อนเข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์ยาวนานพอที่จะทำให้ภาษาแบบภาคกลางหรือภาษาไทยแทรกซึมไปถึงกลุ่มประชาชน จนกระทั่งทำให้เกิดเป็นภาษาโคราช ดังที่ปรากฏอยู่จนถึงทุกวันนี้[50]

การมีรูปแบบวัฒนธรรมแตกต่างไปจากผู้คนท้องถิ่นอีสานอื่น ๆ ประกอบกับการมีพัฒนาการทางด้านประวัติศาสตร์ที่ผูกพันธ์กับศูนย์กลางอำนาจรัฐไทยมายาวนานกว่าผู้คนท้องถิ่นอีสานอื่น ๆ ทำให้ชาวโคราชเป็น "ไทย" ในสายตาของผู้คนท้องถิ่นอีสาน-ลาว ทัศนะเช่นนี้เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์มาแล้ว ซึ่งประจักษ์ชัดที่สุดในคราวเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 เจ้าอนุวงศ์ใช้อุดมการณ์ชาตินิยมเป็นส่วนหนึ่งเพื่อปลุกเร้าให้ทหารเวียงจันทน์มีจิตใจต่อสู้เพื่อเอกราช การกวาดต้อนผู้คนจากเมืองนครราชสีมาไปยังเวียงจันทน์นั้น มีการแบ่งแยกชาวไทยโคราชไปทางหนึ่ง ขณะที่แยกลาวโคราชอันเป็นผู้คนท้องถิ่นอีสาน ซึ่งอพยพเข้ามาตั้งหลักแหล่งอยู่ที่เมืองนครราชสีมาไปคนละทาง[51]

สำหรับทัศนะของผู้คนแถบภาคกลางที่มีต่อชาวโคราช ตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยามีข้อมูลทิ้งร่องรอยให้เห็นว่าชาวโคราชนั้นเป็นคนต่างกลุ่มไปจากผู้คนแถบภาคกลาง ข้อมูลนี้ปรากฏในเอกสารคำให้การขุนหลวงประดู่วัดทรงธรรม[52] ซึ่งเมื่อกล่าวถึงชาวโคราชโดยใช้คำว่า "พวกโคราช"

---

[50]ผู้วิจัยได้รับแนวความคิดนี้มาจากงานเขียนของประภากร (จิตร ภูมิศักดิ์) ซึ่งกล่าวถึงการแพร่อิทธิพลทางวัฒนธรรมไทยเข้าไปยังเขมรในช่วงต้นสมัยอยุธยา (ประภากร (จิตร ภูมิศักดิ์) "อิทธิพลทางวัฒนธรรมของไทยที่มีต่อเขมร," เอกสารหมายเลข 2, <u>หลักฐานด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีสมัยอยุธยา</u>, การสัมมนาประวัติศาสตร์ไทยสมัยอยุธยา, 14-16 มิถุนายน 2528, จัดโดยภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร)

[51]จะกล่าวถึงรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้อีกครั้งในบทที่ 5

[52]เป็นคำให้การของเชลยศึกชาวไทย ซึ่งถูกกวาดต้อนไปพม่าคราวสงครามเสียงกรุงศรีอยุธยา ครั้งที่ 2 พ.ศ. 2310 มีผู้สันนิษฐานว่า ขุนหลวงประดู่วัดทรงธรรมผู้นี้คือ เจ้าฟ้าอุทุมพร พระราชโอรสในพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศพระองค์หนึ่ง

ทำนองเดียวกับใช้เรียกคนต่างชาติอื่น ๆ เช่น พวกจีน พวกมอญ พวกเขมร ขณะที่เมื่อเรียกชาวเมืองอื่น ๆ เช่น เมืองพิษณุโลก เมืองอ่างทอง เมืองลพบุรี เอกสารฉบับนี้ใช้คำว่า ชาวเมืองพิษณุโลก ชาวเมืองอ่างทอง ชาวเมืองลพบุรี[53] ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ การเปลี่ยนแปลงสภาพทางการเมืองภายในภูมิภาคอีสาน–ลาว อันเกิดจากการที่ราชสำนักกรุงเทพสามารถขยายอำนาจควบคุมภูมิภาคนี้มากขึ้น ทำให้มีการยอมรับชาวโคราชเป็นหนึ่งเดียวกันกับผู้คนแถบภาคกลางมากขึ้น ดังปรากฏข้อเท็จจริงนี้ในเอกสารสมัยรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจำนวนมากพอสมควรที่แยกผู้คนเมืองนครราชสีมาออกเป็น "ไทยโคราช" และ "ลาวโคราช" ไทยโคราชนี้ก็คือชาวโคราชนั่นเอง[54]

<u>ชาวต่างถิ่น</u> ที่อพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานที่เมืองนครราชสีมาและรอบนอกซึ่งมีหลายกลุ่ม โดยมีสาเหตุของการอพยพเข้ามาทั้งเพราะถูกกวาดต้อนมา และการย้ายถิ่นทำมาหากินอันเป็นสภาวะที่เป็นปกติสำหรับภูมิภาคอีสาน–ลาว ได้แก่

1. <u>ชาวเขมร</u> สังฆราชปาลเลอกัวซ์ กล่าวถึงชาวเขมรที่เมืองนครราชสีมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่ามีอยู่ราวครึ่งหนึ่งของไพร่พลเมืองทั้งหมด[55] แสดงว่าชาวเขมรเป็นคนกลุ่มใหญ่กลุ่มหนึ่งในสังคมเมืองนครราชสีมา เป็นการยากที่จะชี้ชัดไปว่าชาวเขมรเหล่านี้เข้ามาตั้งถิ่นฐานที่เมืองนครราชสีมาอย่างไรและเมื่อใด อย่างไรก็ตาม ตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก เป็นต้นมา มีนโยบายที่เด่นชัดว่าต้องการเพิ่มจำนวนไพร่พลภายในภูมิภาค

---

[53]คำให้การขุนหลวงประดู่วัดทรงธรรม, <u>แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี,</u> ปีที่ 3, เล่มที่ 1 (มกราคม, 2512), หน้า 57.

[54]เช่นในใบบอก, รายงานราชการสงคราม และคำให้การจากบุคคลต่าง ๆ

[55]สังฆราชปาลเลอกัวซ์, <u>เล่าเรื่องเมืองไทย</u> (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรสัมพันธ์, 2506), หน้า 29.

อีสาน ชาวเขมรเป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่ถูกเกลี้ยกล่อมชักชวนมาอยู่ตามหัวเมืองต่าง ๆ อาจจะมีชาวเขมรอพยพมาอยู่ที่เมืองนครราชสีมา และตามหัวเมืองขึ้นมากขึ้นตั้งแต่รัชกาลนั้น หลักฐานที่แน่ชัดมีในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว มีการกวาดต้อนครัวเขมรเมืองสะโทง, เมืองกำแพงสวาย และเมืองรายทางมายังเมืองนครราชสีมา ราว พ.ศ. 2376[56] และการอพยพเข้ามาของชาวเขมรเมืองพนมศก กลุ่มหลังนี้คงเป็นกลุ่มที่เข้ามาตั้งแต่ชุมชนของตนทางด้านนอกกำแพงเมืองด้านใต้ เรียกว่า หมู่บ้านศก (หรือสก)[57] ชุมชนเขมรส่วนใหญ่ตามหัวเมืองขึ้นบางเมือง เช่น เมืองปักธงชัย เมืองพิมาย และเมืองนางรอง

2. ชาวอีสาน-ลาว ซึ่งรวมไปถึงลาวเวียงจันทน์ ซึ่งขึ้นบัญชีเป็นไพร่พลเมืองนครราชสีมา และถูกเกณฑ์แรงงานเช่นเดียวกับผู้คนชาวเมือง[58] ที่เมืองปักธงชัยนั้น บางส่วนเป็นชาวเวียงจันทน์ที่ถูกกวาดต้อนมาตั้งแต่ปลายสมัยธนบุรี และคงยังมีชาวเวียงจันทน์กลุ่มอื่น ๆ ถูกกวาดต้อนเข้ามาอีก หรืออาจจะอพยพเข้ามาโดยสมัครใจเช่นเดียวกับผู้คนท้องถิ่นอีสานอื่น ๆ เช่น ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย มีชาวเวียงจันทน์จำนวนหนึ่งอพยพมาอยู่ในท้องที่ตำบลสูงเนิน แขวงเมืองนครราชสีมา จำนวนชาวอีสาน-ลาวที่เมืองนครราชสีมาคงจะมีอยู่มากตามรอบนอกกำแพงเมือง เพราะภายในเขตกำแพงเมืองเป็นที่อยู่ของชาวโคราช

3. ชาวมอญ ชาวมอญที่ตัวเมืองนครราชสีมาเป็นกลุ่มที่มาจากด่านกะโปะ (เมืองปักธงชัย) โดยตั้งชุมชนของตน 2 แห่ง เรียกว่าบ้านมอญใหญ่ และบ้านมอญน้อย[59] ทางรอบนอก

---

[56]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 (กรุงเทพฯ : องค์การคุรุสภา, 2504), หน้า 148.

[57]ถาวร สุบงกช, "ภาษาสำเนียงโคราช," ของดีโคราช (นครราชสีมา : วิทยาลัยครูนครราชสีมา จัดพิมพ์, 2521), หน้า 63.

[58]หสช. หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ชื่อจดหมายเหตุว่าด้วยการรับช้างฯ

[59]พันตรีพระพิทักษ์โยธา, เรื่องเดิม, หน้า 8.

กำแพงเมืองด้านเหนือยังมีชุมชนชาวมอญปรากฏอยู่บางแห่ง เช่นที่บ้านพุทรา ซึ่งไม่สามารถระบุได้อย่างชัดเจนว่าอพยพมาเมื่อใด การอพยพของชาวมอญมายังแขวงเมืองนครราชสีมานั้น นอกจากการอพยพของชาวมอญรุ่นแรกปลายสมัยธนบุรีแล้ว ยังมีชาวมอญจากปทุมธานีอพยพเข้ามาอีกหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์[60] ชุมชนชาวมอญส่วนใหญ่ปรากฏอยู่ที่แขวงเมืองปักธงชัย ซึ่งยังคงมีการสืบทอดวัฒนธรรมมอญมาจนถึงทุกวันนี้ เช่น ที่บ้านพระเพลิง บ้านนกออก

4. <u>ชาวจีน</u> ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปรากฏว่ามีชาวจีนเข้ามาเป็นนายอากรสุราและอากรบ่อนเบี้ยที่เมืองนครราชสีมาแล้ว[61] เข้าใจว่าชาวจีนส่วนใหญ่ที่เมืองนครราชสีมา ประกอบอาชีพเป็นพ่อค้าคนกลาง แต่จะมีจำนวนมากน้อยเพียงใดไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด ชุมชนชาวจีนปรากฏอยู่ด้านนอกกำแพงเมืองด้านตะวันตก[62] อย่างไรก็ตาม คราวเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์นั้น ชาวจีนเป็นอีกกลุ่มหนึ่งที่ถูกกวาดต้อนไปยังเวียงจันทน์เช่นกัน[63]

นอกจากกลุ่มคนเหล่านี้ ยังมีคนกลุ่มน้อยอื่น ๆ ที่เมืองนครราชสีมาอีก เช่น ชาวข่า, ชาวบน สำหรับชาวข่านั้นดูเหมือนว่า มีฐานะทางสังคมที่แตกต่างไปจากกลุ่มที่กล่าวมาทั้งหมด คือเป็นทาส

---

[60]เป็นกลุ่มที่ได้รับมอบหมายให้รักษาเมืองปักธงชัย คราวกบฏเจ้าอนุวงศ์ ภายหลังจึงพาครอบครัวมาทำมาหากินที่แขวงเมืองปักธงชัย เพราะเห็นว่าทำเลดี. (พัชรินทร์ เปี่ยมสมบูรณ์, "การอพยพของชาวมอญและชาวมอญในจังหวัดนครราชสีมา," <u>เอกสารศูนย์วัฒนธรรม</u> วิทยาลัยครูนครราชสีมา พิมพ์เผยแพร่ในนิทรรศการทางวิชาการและวัฒนธรรมไทย, 2523, หน้า 45)

[61]<u>จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 - 1173</u>, หน้า 63, 69.

[62]คือ ตำบลโพธิกลาง เขตอำเภอเมืองปัจจุบัน ชุมชนชาวจีนแห่งนี้ขยายตัวมากขึ้นในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนกระทั่งทำให้มีการจัดตั้งสุขาภิบาลตำบลที่ชุมชนแห่งนี้เป็นแห่งแรกในเขตจังหวัดนครราชสีมา

[63]<u>จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3</u>, หน้า 123.

ส่วนชาวบนเป็นคนพื้นเมือง ซึ่งอาศัยในท้องถิ่นนี้มาช้านาน แต่ไม่ปรากฏหลักฐานว่าถูกควบคุมปกครองลักษณะใด[64] นอกจากนั้นยังมีชาวยวนอีกกลุ่มหนึ่งที่ถูกกวาดต้อนมาจากเวียงจันทน์หลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ โดยมาตั้งชุมชนของพวกตนอยู่บริเวณที่ราบฝั่งลำตะคองหลายหมู่บ้าน เช่นบ้านโนนกุ่ม บ้านถนนคด บ้านน้ำเมา บ้านโนนทอง บ้านโนนแต้ และบ้านไก่เซา[65] ชาวยวนเหล่านี้ขึ้นบัญชีเป็นไพร่พลเมืองนครราชสีมาด้วยเช่นเดียวกับชาวเวียงจันทน์กลุ่มอื่น ๆ

5. ผู้คนหัวเมืองขึ้น หัวเมืองขึ้นเมืองนครราชสีมาก่อนเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ ได้แก่ ปักธงชัย, นางรอง, พิมาย, สี่มุม (จัตุรัส), ชัยภูมิและภูเขียว บางทีอาจจะมีเมืองตลุง และเมืองรัตนบุรี ที่มีฐานะเป็นเมืองขึ้นต่อเมืองนางรองหรือพิมายอยู่แล้วในช่วงนั้น หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์เมืองนครราชสีมา มีหัวเมืองเพิ่มอีก ได้แก่ เมืองจันทึก, เมืองบำเหน็จณรงค์ สำหรับผู้คนเมืองสี่มุม (จัตุรัส) ภูเขียวและบำเหน็จณรงค์ กล่าวได้ว่าเป็นชาวอีสาน-ลาว ในขณะที่ผู้คนที่เมืองพิมายและนางรองนั้นเป็นกลุ่มที่คงมีรูปแบบวัฒนธรรมเช่นเดียวกับชาวโคราชเป็นส่วนใหญ่

---

[64]พระยาเพ็ชรปาณี กล่าวถึงชาวบนที่เมืองนครราชสีมาช่วงต้นสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่าชอบอาศัยอยู่ตามเชิงเขา สตรีชาวบนนิยมนุ่งผ้าชนิดหนึ่งที่เรียกว่าผ้าเมล็ดงา (พระยาเพ็ชรปาณี, เรื่องเดิม, หน้า 8) ผ้าชนิดนี้เคยเป็นสินค้าออกสำคัญอย่างหนึ่งของเมืองนครราชสีมาตั้งแต่ปลายสมัยอยุธยา แต่ความสำคัญในแง่นี้ดูเหมือนว่าจะหมดสิ้นไปในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ เพราะไม่มีชื่อในรายการผลผลิตจากเมืองนครราชสีมา อย่างไรก็ตาม ดูเหมือนว่าผ้าชนิดนี้กลายเป็นสิ่งที่มีคุณค่าซึ่งแสดงออกถึงสัญลักษณ์ของเมืองนครราชสีมามากกว่าคุณค่าในเชิงเศรษฐกิจ เช่น ใช้เป็นของกำนันของกรมการเมืองนำขึ้นทูลเกล้าถวายพระมหากษัตริย์ ซึ่งปรากฏยังมีการทูลเกล้าถวายจนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การทอผ้าเมล็ดงานที่เมืองนครราชสีมาจึงค่อย ๆ สูญหายไป จนกระทั่งไม่พบว่ามีการทอในทุกวันนี้

[65]ลัดดา ปานุทัย และคณะ, เรื่องเดิม, หน้า 17.

การควบคุมแรงงานไพร่

หมายถึงการควบคุมราษฎรที่ขึ้นบัญชีไพร่ประเภทต่าง ๆ ได้แก่ ไพร่หลวง, ไพร่สม และไพร่กองนอก ซึ่งตามปกตินั้นรัฐมักจะกำหนดให้ราษฎรทั้งหมู่บ้านหรือทั้งตำบลเดียวกันขึ้นสังกัดมูลนายเดียวกัน[66] ทั้งนี้เพื่อความสะดวกในการเรียกเกณฑ์แรงงาน ข้อจำกัดทางด้านหลักฐานทำให้ไม่อาจระบุได้อย่างแน่ชัดว่า หมู่บ้านใดหรือตำบลใดขึ้นต่อกรมกองมูลนายใด มีบางแห่งเท่านั้นที่พอจะคาดการณ์ได้ เช่น บ้านสูงเนิน อันเป็นชุมชนชาวลาว เป็นไพร่สมขึ้นต่อเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา)

ในทางปฏิบัติตามวิธีการเช่นนี้ไม่ได้เป็นไปอย่างราบรื่นนัก เพราะราษฎรสามารถโยกย้ายไปทำมาหากินอยู่ที่อื่น ๆ ได้ตลอดเวลา โดยเฉพาะการโยกย้ายไปอยู่ต่างเมือง ซึ่งกลายเป็นภาระของมูลนายที่จะต้องติดตามนำตัวกลับคืนหรือเรียกเกณฑ์แรงงาน ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเรื่องนี้ปรากฏอยู่ในคำให้การของอ้ายเชียงยัน ไพร่สม (เรียกอีกอย่างว่าบ่าว) ของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กล่าวว่า

> เจ้าพญาโคราชให้นายหมวดนายกองคุมเลกบ้านสูงเนิน พระสุริยภักดีข้าหลวงกองสักขึ้นไปรับเอาเลกเมืองโคราช ซึ่งขึ้นไปมีบุตรพรรญาอยู่ ณ แขวงเมืองสุวัณภูมิ เมืองร้อยเอ็ด เมืองกาลสิน[67]

ขณะเดียวกันที่เมืองนครราชสีมาเองก็มีไพร่จากต่างเมืองเข้ามาอยู่อาศัย เรียกไพร่ประเภทนี้ว่า เขยสู่ ซึ่งยังคงมีพันธะกับมูลนายของตนที่เมืองเดิม อ้ายปลองลาวให้ข้อมูลที่น่าสนใจเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

> ข้าพเจ้าลงมาทำมาหากินอยู่ ณ บ้าณรายแขวงเมืองนครราชสีมา บ้าณรายกับบ้านพญาณรินทางใกล้กันเช้าชั่วเพน แลพวกลาวเมืองยตโสธรลงมาได้พรรยา

---

[66]ชัย เรืองศิลป์, เรื่องเดิม, หน้า 171.

[67]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 83.

อยู่ด้วยข้าพเจ้า 10 คน เพลียเวียงคำเป็นนาย แต่กะเกณราชการเมืองยคโสธร พวกข้าพเจ้าก็ต้องเรี่ยอยู่ ณ เมืองนครราชสีมานั้น พวกข้าพเจ้าต้องหาผักปลา มาส่ง ณ บ้านเจ้าพญานครราชสีมา แต่เพลียเวียงคำกับพวกข้าพเจ้า 10 คนนั้น เป็นเลกเมืองยคโสธร[68]

บรรดาเขยสู่เหล่านี้ต้องขึ้นบัญชีที่เมืองนครราชสีมาเช่นกัน ดังปรากฏว่าเมื่อ พ.ศ. 2383 มีจำนวน 466 คน ซึ่งเจ้าเมืองนครราชสีมาเรียกเกณฑ์ไปทำสงครามที่เขมรร่วมกับไพร่พลเมืองนครราชสีมา[69]

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า มูลนาย (หรือนาย) ที่มีอำนาจในการควบคุมไพร่ก็คือ เจ้าเมืองและกรมการเมืองระดับสูง มูลนายแต่ละคนต่างมีไพร่ในบังคับบัญชาของตนทั้งที่เป็นไพร่หลวงและไพร่สมโดยแยกบัญชีกัน มูลนายที่มีศักดินาสูงกว่า 400 จะได้รับพระราชทานนามและมีสิทธิที่จะมีเสมียนทนายประจำตัว รวมทั้งได้รับสิทธิพิเศษบางอย่าง เช่น ครอบครัวได้รับการยกเว้นไม่ต้องสักเลกขึ้นบัญชีไพร่ จากการที่มูลนายแต่ละคนรับผิดชอบไพร่เป็นจำนวนมากนี้เอง ทำให้ต้องมีการแยกไพร่ขึ้นต่อหน่วยการบังคับบัญชาลดหลั่นลงไปอีกหลายระดับจนถึงระดับหมู่บ้าน นั่นคือการแบ่งการบังคับบัญชาเป็นกอง ๆ มีการแต่งตั้งนายกองรับผิดชอบ เท่าที่ปรากฏนายกองทั้งหลายมีระดับยศตั้งแต่หลวงไปจนถึงพระยา แสดงว่าเป็นขุนนางถือศักดินา 400 ขึ้นไป นอกจากได้รับสิทธิต่าง ๆ ดังที่กล่าวข้างต้น นายกองยังได้รับสิทธิพิเศษอีกประการหนึ่ง นั่นคือ ได้รับไพร่ส่วนยก ซึ่งเป็นไพร่ที่นายกองหรือมูลนายได้รับยกเว้นจากการเกณฑ์สิ่งของส่งรัฐ แม้ว่ากฎหมายได้ระบุจำนวนส่วนยกตามศักดินาไว้อย่างชัดเจน[70] แต่ในการปฏิบัติทั่ว ๆ ไป ไม่เป็นไปตามนั้น ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเรื่องมี

---

[68]เรื่องเดียวกัน, หน้า 92-93.

[69]ใบบอกเจ้าพระยานครราชสีมา เรื่องบัญชีกองทัพเมืองนครราชสีมายกไปตีเมืองพระตะบอง, จ.ศ. 1204, เลขที่ 34, <u>จดหมายเหตุนครราชสีมา</u>, หน้า 23.

[70]เช่น ศักดินา 5,000-10,000 สักไพร่ได้ 12 คน ได้ยกไพร่ 1 คน ศักดินา 400-3,000 สักไพร่ได้ 15 คน ได้รับยกไพร่ 1 คน

อยู่ในบัญชีกองส่วย เช่น กองส่วยผึ้งเมืองนครราชสีมา กองหลวงพิรมภุมเรศ ได้รับส่วนยก 12 คน จากจำนวนไพร่ในกองทั้งหมด 67 คน กองขุนฤทธิกำแหง ได้รับส่วนยก 7 คนจากไพร่จำนวน 37 คน[71] แต่ละกองมีปลัดกองเป็นผู้ช่วยนายกองและบางกองก็จะมีตำแหน่งจางวางกองควบคุมดูแลอีกชั้นหนึ่ง

แต่ละกองยังแบ่งออกเป็นหมวด ๆ มีนายหมวดเป็นหัวหน้ารับผิดชอบ แต่ละหมวดยังแบ่งย่อยเป็นหมู่ มีนายหมู่เป็นหัวหน้ารับผิดชอบ นายหมวดนายหมู่จะได้รับพระราชทานยศเป็นขุนหรือหมื่น และได้รับพระราชทานนามเช่นกัน แต่ศักดินานั้นต่ำกว่า 400 ดังนั้น สิทธิของนายหมวดนายหมู่จึงน้อยกว่านายกอง กล่าวคือ เว้นจากการสักโดยได้รับตั๋วคุ้มศักดิ์[72] เป็นสิทธิเฉพาะตนไม่ครอบคลุมไปถึงครอบครัวและได้รับพระราชทานบำเหน็จรางวัล

นายหมวดนายหมู่จึงเป็นหน่วยที่ใกล้ชิดกับไพร่มากที่สุด เพราะมีภูมิลำเนาเดียวกับไพร่ในสังกัดของตน ภาระหน้าที่ของนายหมวดนายหมู่มีตั้งแต่การเรียกเกณฑ์แรงงาน, การรวบรวมส่วย, การทำบัญชีและชำระบัญชีไพร่, การติดตามไพร่ที่หลบหนี, รวมทั้งการระงับกรณีพิพาทระหว่างไพร่ ซึ่งเฉพาะคดี "มโนสาเร่เบ็ดเสร็จ" ส่วนคดีที่เป็น "ความมหันตุโทษข้อใหญ่ให้ส่งไปยังเจ้าเมือง"[73]

ในการแต่งตั้งนายกองนายหมวดนายหมู่นั้น พิจารณาจากคุณสมบัติต่อไปนี้ คือความซื่อสัตย์รู้งานราชการมีความดีความชอบเป็นที่ปรากฏ โดยเฉพาะความดีความชอบจากราชการสงครามค่อนข้างมีน้ำหนักมาก เช่นเดียวกับคุณสมบัติเป็นบุตรหลานของผู้ดำรงตำแหน่งเดิม สำหรับการควบคุม

---

[71] จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 125.

[72] นันทิยา สว่างวุฒิธรรม, "การควบคุมกำลังในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ. 2325 - 2448)," วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524, หน้า 81.

[73] เรื่องเดียวกัน, หน้า 47.

ไพร่กองอีสาน-ลาวนั้น มีลักษณะบางอย่างที่แตกต่างไปจากการควบคุมไพร่กลุ่มคนอื่น ๆ ตรงที่ยังคงเรียกตำแหน่งนายกองว่า เพีย ตามขนบธรรมเนียมการปกครองของชาวอีสาน-ลาว เช่น เพีย-วง, เพียนาม่วง และเพียวัดหาดน เป็นนายกองส่วยน้ำรักเมืองนครราชสีมา[74]

เป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองในการเสนอชื่อผู้ที่จะดำรงตำแหน่งนายกอง ไปจนถึงระดับนายหมู่ไปยังเมืองหลวง และตามปกติทางเมืองหลวงก็จะยินยอมตามการเสนอของเจ้าเมือง ศูนย์กลางการควบคุมไพร่จึงอยู่ที่เจ้าเมืองซึ่งมีภาระหน้าที่เกี่ยวกับไพร่ทุก ๆ ด้าน ตั้งแต่การรวบรวมส่วยจากกองส่วยต่าง ๆ ส่งไปยังเมืองหลวง การทำบัญชีหางว่าวยื่นต่อกรมพระสุรัสวดี และต่อกรมกองต้นสังกัดที่เมืองหลวง การเรียกเกณฑ์แรงงานและการปกครองไพร่ ดังจะกล่าวรายละเอียดต่อไปนี้

1. <u>การควบคุมไพร่หลวง</u> สภาพไพร่หลวงเมืองนครราชสีมามีลักษณะเช่นเดียวกับไพร่-หลวงทั่ว ๆ ไป กล่าวคือ เป็นกำลังสำคัญของรัฐและกำลังของเมืองนั้น ๆ ในแง่ตัวบทกฎหมายรัฐพยายามจะรักษากำลังคนส่วนนี้ไว้ด้วยการห้ามมิให้มูลนายสักไพร่หลวงเป็นไพร่สมและมีบทลงโทษผู้ฝ่าฝืนอย่างรุนแรง กระนั้นในทางปฏิบัติ บรรดาเจ้าเมือง กรมการเมืองตลอดจนนายกองทั้งหลายก็สามารถใช้อิทธิพลทางการเมืองของตนแสวงหาผลประโยชน์จากไพร่หลวง โดยไม่ต้องเปลี่ยนแปลงสถานภาพของไพร่แต่อย่างใด การปฏิบัติเช่นนี้อย่างน้อยก็ทำให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เคยถูกฟ้องร้องไปยังเมืองหลวงว่า "ซักเอาขุนหมื่นแลไพร่ไว้ใช้งานการไม่ให้ทำทอง (ส่วย)"[75]

ไพร่หลวงส่วนหนึ่งมีภาระหน้าที่ต้องสละแรงงานให้แก่รัฐ เรียกว่า ไพร่คงเมือง(หรือเลกคง, เลกคงเมือง) ไพร่ส่วนนี้ถูกเรียกเกณฑ์แรงงานเพื่อทำงานราชการที่เมืองนครราชสีมา

---

[74]<u>จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 1</u>, รัฐบาลฯ จัดพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณ ในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพ ครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่ง-เกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530, หน้า 86.

[75]<u>จดหมายเหตุนครราชสีมา</u>, หน้า 41.

เช่น งานโยธาซ่อมแซมวัดวาอาราม กำแพงเมืองและขุดคู ลอกคูเมือง เฝ้าฉางข้างหลวง ทำนา อีกทั้งงานราชการของรัฐ เช่น การชำระทางไปสระบุรีเมื่อ พ.ศ. 2344 ก็เข้าใจว่าเป็นแรงงานส่วนนี้ การเกณฑ์เฉลี่ยสิ่งของ เช่น เกณฑ์สิ่งของเครื่องราชบรรณาการของเมืองนครราชสีมา, สิ่งของเกณฑ์เป็นเครื่องราชบรรณาการไปถวายจักรพรรดิ์จีน เช่น พ.ศ.2381 เป็นการเกณฑ์นอระมาด หนัก 9 ตำลึง 1 ชั่ว หางนกยูง 15 หาง ปีกนก 900 ตัว[76] สิ่งของเกณฑ์ในงานพระราชพิธีพระบรมศพ เช่น พ.ศ. 2352 มีการเกณฑ์ผ้าขาวจำนวน 1,000 ผืน สีผึ้งหนัก 3 บาท ชันหนัก 50 บาท เชือกหนัง 50 ขด หนังเคี่ยวกาว 100 ผืนจากเมืองนครราชสีมา และหัวเมืองขึ้นอีก 3 เมือง (ได้แก่ พิมาย นางรอง ปักธงชัย)[77] เกณฑ์สิ่งของตามความประสงค์ของรัฐเป็นคราว ๆ เช่น พ.ศ. 2379 มีการเกณฑ์ดั้งสำเภาจากเมืองนครราชสีมา 500 ตัว[78]

การเกณฑ์แรงงานตามปกตินั้น ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก กำหนดช่วงเวลาไว้ 4 เดือนต่อปี โดยการเข้าเดือนออกสามเดือน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นต้นมาลดเวลาลงเหลือปีละ 3 เดือน โดยเข้าเดือนออกสี่เดือน จึงเรียกไพร่เกณฑ์แรงงานนี้อีกอย่างหนึ่งว่า เลกกองเดือน[79] เช่น พ.ศ. 2396 มีหลักฐานแสดงว่ามีการเกณฑ์ไพร่-หลวงกองเข้าเดือนคงเมืองนครราชสีมาซ่อมแซมกำแพงเมืองนครราชสีมา[80]

---

[76]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราถึงผู้ว่าราชการเมืองต่าง ๆ เรื่องเกณฑ์เครื่องราชบรรณาไปจิ้มก้องที่กรุงปักกิ่ง, จ.ศ. 1200, เลขที่ 18.

[77]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171-1173, หน้า 55.

[78]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบัญชีเกณฑ์เปลือกประดู่ โมง ทาน้ำเชื้อ วัดพระโค, จ.ศ. 1198, เลขที่ ๖.

[79]นันทิยา สว่างวุฒิธรรม, เรื่องเดิม, หน้า 52.

[80]จดหมายเหตุรัชกาลที่4 ชื่อร่างตราถึงเมืองนครราชสีมา, จ.ศ. 1215, เลขที่ 49, อ้างใน เรื่องเดียวกัน.

ไพร่หลวงอีกส่วนหนึ่งส่งส่วยแทนแรงงาน ปรากฏมีกองส่วยเมืองนครราชสีมา ดังต่อไปนี้

1.1 กองเนื้อไม้กฤษณา มีอยู่เพียงกองเดียว ดังปรากฏหลักฐานในปี พ.ศ.2366 ว่าเป็นกองขุนวิเศษ มีไพร่ขึ้นสังกัดอยู่เพียง 88 คน[81] และเพิ่มเป็น 97 คนในปีต่อมา ทำส่วยเนื้อไม้หนักคนละ 2 ชั่งต่อไป[82] จนกระทั่ง พ.ศ. 2384 ส่วยกองเนื้อไม้เริ่มประสบปัญหาไม่สามารถจัดเก็บเนื้อไม้ได้ตามจำนวนเกณฑ์ เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้รายงานถึงปัญหานี้ไปยังเมืองหลวงว่า นายหมวดนายกองคุมไพร่เข้าป่า แต่ "หาได้เนื้อไม้กฤษณาไม่"[83] ดังนั้น กองส่วยนี้จึงเริ่มมีส่วยค้างมาตั้งแต่ พ.ศ. 2385 อีก 3 ปีต่อมาส่วยกองนี้ลดจำนวนเหลือเพียง 60 คน เพราะมีการหักตาย ชรา บวชและหลบหนี พระยาปลัดเมืองนครราชสีมากับพระภักดีนุชิต ซึ่งรักษาราชการเมืองนครราชสีมาในเวลานั้น จึงโอนให้ทำส่วยทองแทน[84]

1.2 กองส่วยผึ้ง ใน พ.ศ. 2371 ปรากฏว่ามีอยู่เพียง 2 กอง ได้แก่ กองหลวงพิรมภูมเรศ มีขุนหมื่น 5 คน และมีไพร่ 67 คน ในจำนวนนี้ทำส่วยเพียง 50 คน อีก 12 คน เป็นไพร่ส่วนยก กองขุนฤทธิกำแหง ไม่มีขุนหมื่น เพราะมีไพร่เพียง 37 คน แต่ทำส่วย 30 คน

---

[81]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1185, เลขที่ 3.

[82]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 1, หน้า 86.

[83]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราตอบเรื่องได้รับใบบอกส่งเนื้อไม้กฤษณาส่วยกองหลวงวิเศษ, จ.ศ. 1206, เลขที่ 188.

[84]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราถึงเมืองไชยบุรี เรื่องตอบรับผลเร่วที่ส่งแทนทองจำนวนเกณฑ์ ฯลฯ, จ.ส. 1209, เลขที่ 107.

อีก 7 คนเป็นไพร่ส่วนยก ไพร่ทั้งสองกองส่งเงินแทนส่วยในอัตราคนละ 6 บาทต่อปี เท่ากับไพร่ส่วยผึ้งทางหัวเมืองเหนือ[85]

1.3 กองน้ำรัก จากบัญชีส่วยอากร จ.ศ. 1186 (พ.ศ. 2367) ระบุว่ามีทั้งหมด 4 กอง ได้แก่ กองขุนทิพ มีไพร่ 85 คน กองเพียวง มีไพร่ 62 คน กองเพียนาม่วง มีไพร่ 10 คน และกองเพียวัดหาด มีไพร่ 42 คน จำนวนเกณฑ์จากกองขุนทิพกับกองลาวมีความแตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัด ดังที่เอกสารนี้ระบุว่าไพร่กองขุนทิพถูกเกณฑ์เพียงคนละ 10 ทนาน ในขณะที่ไพร่กองลาวถูกเกณฑ์คนละ 1 หาบ[85] ช่วงเวลาใดเวลาหนึ่งไม่แน่ชัด ดูเหมือนว่ามีการแยกไพร่กองลาวไปทำส่วยชนิดอื่น ๆ เพราะช่วงต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีหลักฐานแสดงว่ากองส่วยน้ำรัก เหลือเพียงกองหลวงทิพรักษาเท่านั้น[87]

1.4 กองส่วยเร่ว เร่วเป็นสินค้าส่งออกสำคัญอย่างหนึ่งช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีตลาดแหล่งสำคัญคือเมืองจีน[88] ไพร่ส่วยเร่วจึงมีอยู่ตามหัวเมืองอีสาน-ลาวทั่ว ๆ ไป แต่สำหรับที่เมืองนครราชสีมานั้น ปรากฏว่ามีกองส่วยเร่วที่เมืองพุทไธสงเท่านั้น ทั้งนี้คงจะเป็นเพราะแขวงเมืองพุทไธสงมีต้นเร่วหนาแน่นกว่าที่อื่นๆ ดังจะเปรียบเทียบได้จากบัญชีหางว่าวเร่วส่วยเมื่อ พ.ศ. 2391 ที่แสดงให้เห็นว่าจำนวนเกณฑ์จาก

---

[85]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 125.

[86]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 1, หน้า 86.

[87]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อบัญชีสักเลกหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเขมรป่าดง, จ.ศ. 1221-1226, เลขที่ 202.

[88]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเรื่องขุนอินอำนาจ ขุนศรีสุระฯ ยื่นเรื่องราวเลขไพร่หลวงอพยพหนีฯ, จ.ศ. 1206, เลขที่ 184.

เมืองพุทไธสงเป็นจำนวนค่อนข้างมากกว่าบางเมืองเมื่อเทียบจำนวนไพร่ ดังนี้

เมืองสระบุรี เลก 581 คน ส่งเร่วหนัก 115 หาบ 50 ชั่งต่อปี

เมืองกำแพงเพชร เลก 150 คน ส่งเร่วหนัก 50 หาบต่อปี

เมืองสุพรรณ เลก 58 คน ส่งเร่วหนัก 16 หาบ 56 ชั่งต่อปี

เมืองศรีษะเกษ เลก 130 คน ส่งเร่วหนัก 26 หาบต่อปี

เมืองเดชอุดม เลก 100 คน ส่งเร่วหนัก 20 หาบต่อปี และ

เมืองพุทไธสง เลก 130 คน ส่งเร่วหนัก 50 หาบต่อปี[89]

เป็นหน้าที่ของพระเสนาสงคราม เจ้าเมืองพุทไธสงและกรมการเมืองที่จะดูแลไพร่ส่วยเร่วออกไปหาเร่วตามจำนวนเกณฑ์ในแต่ละปี และรวบรวมส่งไปยังเมืองนครราชสีมา จากนั้นเจ้าเมืองนครราชสีมาเป็นผู้จัดส่งไปยังพระคลังสินค้าโดยผ่านไปทางเมืองสระบุรี

เช่นเดียวกับกองส่วยเร่วหัวเมืองอื่น ๆ เจ้าเมืองพุทไธสงเริ่มประสบปัญหาในการจัดส่งส่วยเร่วในทศวรรษ พ.ศ. 2385 เป็นต้นมา ทั้งนี้เป็นเพราะมีการเก็บผลเร่วตามจำนวนเกณฑ์อย่างหนักหน่วงประกอบภาวะธรรมชาติไม่เอื้ออำนวย ทำให้ "เร่วหามีผลไม่"[90] ปัญหานี้ทำให้เจ้าเมืองต้องเรียกเก็บเป็นเงินแทนผลเร่ว แล้วนำเงินนั้นไป "เที่ยวจัดซื้อผลเร่วแขวงเมืองลาวป่าดงฝ่ายตะวันออกก็ไม่ได้"[91] ดังนั้นในที่สุดเจ้าเมืองก็ต้องส่งเป็นเงินแทนผลเร่ว โดยเก็บจาก

---

[89]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อร่างบัญชีหางว่าวหัวเมืองต่าง ๆ นำส่งเร่วรายวัน, จ.ศ. 1210, เลขที่ 162.

[90]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา ส่งเงินแทนผลเร่วเมืองพุทไธสง, จ.ศ. 1205, เลขที่ 105.

[91]เรื่องเดียวกัน.

ไพร่คนละ 1 ตำลึง ซึ่งเป็นอัตราเดียวกับหัวเมืองทั่ว ๆ ไป[92] จนกระทั่งราว พ.ศ. 2390 จึงเริ่มมีการจัดส่งเป็นเร่วได้บ้าง แต่ก็ยังต้องส่งเป็นเงินด้วย[93] ปัญหาการขาดแคลนเร่วนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าให้เจ้าเมืองทั้งหลายจัดส่งสีผึ้งและน้ำรักแทนผลเร่ว[94] กระนั้นดูเหมือนว่า ไพร่กองส่วยเร่วคงต้องประสบกับความทุกข์ยากในการดำเนินชีพพอสมควร ทั้งการถูกเกณฑ์เป็นเร่วและตัวเงิน สภาวะนี้สะท้อนให้เห็นจากการที่มีปัญหาส่วยค้างทบเท้าเป็นเวลาปลายปี

1.5 <u>กองส่วยทอง</u> ไพร่หลวงกองส่วยทองที่เมืองนครราชสีมา มีกองเมืองนครราชสีมาและกองหัวเมืองขึ้นบางเมือง ได้แก่ เมืองปักธงชัย ชัยภูมิ จัตุรัส, ภูเขียว, บำเหน็จณรงค์ และจันทึก บ่อทองนั้นปรากฏอยู่หลายแห่ง เช่นที่แขวงเมืองชัยภูมิ มีบ่อโกโละ บ่อซ่อนหมู และบ่อนางชีย์ ซึ่งเป็นแหล่งที่ไพร่เมืองชัยภูมิ จัตุรัส ภูเขียว และบำเหน็จณรงค์ ไปทำการร่อนทองส่วย สำหรับบ่อโกโละ (โข่โล่) นั้นกล่าวกันว่า ค้นพบโดยพระภักดีชุมพล เจ้าเมืองชัยภูมิคนแรกก่อนกบฏเจ้าอนุวงศ์[95] เข้าใจว่าบ่ออื่น ๆ ก็คงจะพบในระยะใกล้เคียงกัน แหล่งทองอีกแหล่งหนึ่งอยู่ในแขวงเมืองปักธงชัย แถบเชิงเขาพรมแดนด้านใต้ แต่เดิมมีอยู่ 2-3 บ่อ จนกระทั่งราว พ.ศ.2384

---

[92]บุญรอด แก้วกันหา, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ.2325-2411)," วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518, หน้า 97.

[93]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราถึงเมืองอุทัย เรื่องให้แสนเผือกไปตามช้างสำคัญ, จ.ศ. 1208, เลขที่ 31.

[94]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราถึงพระประเทศธานี เรื่องตอบรับผลเร่วส่วย, จ.ศ. 1209, เลขที่ 109.

[95]เติม วิภาคย์พจนกิจ, เรื่องเดิม, หน้า 18.

มีการพบบ่อทองเพิ่มขึ้นอีก 3 บ่อที่ตำบลห้วยปงปะขนุน ตำบลห้วยสระและตำบลห้วยเภิก[96] จากบัญชีเรื่องทองคำส่วย พ.ศ. 2373 มีข้อมูลแสดงจำนวนไพร่ส่วยทองเมืองนครราชสีมา ดังนี้

เมืองชัยภูมิ เลก 600 คน ทอง 3 ชั่ง 15 ตำลึง

เมืองจัตุรัส เลก 176 คน ทอง 1 ชั่ง 2 ตำลึง

เมืองภูเขียว เลก 314 คน ทอง 1 ชั่ง 19 ตำลึง 1 บาท

เมืองบำเหน็จณรงค์ เลก 108 คน ทอง 13 ตำลึง 2 บาท

เมืองปักธงชัย เลก 140 คน ทอง 17 ตำลึง 2 บาท

เมืองนครจันทึก เลก 33 คน ทอง 4 ตำลึง 2 สลึง[97]

เฉลี่ยไพร่ทำส่วยทองคนละ 2 สลึงต่อปีเท่ากันทุกเมือง และเท่ากับหัวเมืองอีสาน-ลาวอื่น ๆ เป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองขึ้นเหล่านี้ที่จะต้องตักเตือนให้บรรดานายกองนายหมวดนายหมู่กองส่วยทองนำไพร่ออกไปร่อนทองในแต่ละปี เพื่อจัดเป็นส่วยทองส่งในนามของกองเมืองนั้น ๆ มายังเมืองนครราชสีมา ความต้องการส่วยทองเป็นจำนวนมาก เพื่อนำไปใช้ในการบูรณะก่อสร้างวัดวาอาราม ทำให้เจ้าเมืองต้องรับภาระหน้าที่อีกอย่างคือ การจัดหาเสบียงอาหารให้แก่ไพร่ที่ออกไปร่อนทอง

มีเอกสารเป็นจำนวนมากพอสมควรแสดงให้เห็นว่า กองส่วยทองเมืองขึ้นทั้งหมดล้วนแล้วแต่ไม่สามารถส่งส่วยได้ตามจำนวนเกณฑ์ในแต่ล ปี ซึ่งทำให้มีปัญหาส่วยค้างทบเท้าโดยตลอด จนกระทั่งราว พ.ศ. 2385 ราชสำนักกรุงเทพจึงสั่งให้เจ้าเมืองขึ้นที่ทำส่วยทองเหล่านี้แบ่งไพร่เป็นสามส่วน โดยผลัดเปลี่ยนทำส่วย 2 ส่วน อีกส่วนหนึ่งกันไว้สำหรับไพร่ที่ป่วยเจ็บ อัตราเกณฑ์ยังคงเป็นคนละ 2 สลึงเช่นเดิม[98] นอกจากนั้น ความต้องการส่วยทองของราชสำนักกรุงเทพยังทำให้มี

---

[96]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อฎีกาเจ้าพนักคลัง, จ.ศ. 1203, เลขที่ 31.

[97]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 5, หน้า 97.

[98]เรื่องเดียวกัน.

การลงโทษนายกองนายหมวด ตลอดจนกรมการเมืองที่ปิดพริ้วไม่ส่งส่วยโดยให้เจ้าเมืองนครราชสีมาคุมตัวส่งเข้ากรุงเทพอีกด้วย[99]

1.6 ส่วยทองคำผุย บรรดาเมืองขึ้นที่ทำส่วยทองนั้น ยังมีการทำส่วยทองคำผุย แม้จะไม่ทราบอย่างแน่ชัดว่าจำนวนเกณฑ์ทองคำผุยแต่ละเมืองเป็นจำนวนเท่าใด แต่กระนั้นก็มีการเกณฑ์ทุกปีเช่นเดียวกับส่วยทองคำ ทั้งนี้เพราะ

> แลทองคำผุยต้องพระราชประสงค์แผ่คาเปลวปิดพระพุทธรูป ตัวไม้ วัดวาอา-รามแลใช้การเบ็ดเสร็จเป็นอันมาก เสมอทุกปีมิได้ขาด ถ้าถึงเทศการร่อนทองก็ให้พระภักดีนุชิต กรมการเมืองตักเตือนให้เจ้าเมือง กรมการ กองส่วยตรวจตราดูแลให้ไพร่มีชื่อร่อนทองให้ได้เนื้อทองจงมาก ถ้าผู้ใดร่อนทองได้ทองก้อนใหญ่ ก็ให้ส่งลงไปทูลเกล้าถวายจะพระราชทานบำเหน็จรางวัลให้กับผู้ร่อนได้ทองก้อนใหญ่ตามสมควร ห้ามอย่าให้ผู้ใดนอกจากกองร่อนทองลักลอบไปร่อนเอาเนื้อทองไปซื้อขาย เป็นอนาประโยชน์เป็นอันขาดทีเดียว[100]

อย่างไรก็ตาม อัตราเกณฑ์จากไพร่เป็นคนละ 2 สลึง เช่นเดียวกับส่วยทองและเป็นอัตราเดียวกับหัวเมืองอีสานทั่ว ๆ ไป[101] การส่งส่วยทองคำผุยมักจะส่งควบคู่กับส่วยทองและมีปัญหาอย่างเดียวกันนั่นคือการค้างส่วยติดต่อกันเป็นเวลาหลายปี

---

[99]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมาส่งทองคำส่วย จ.ศ. 1204, เลขที่ 63.

[100]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อร่างสารตราถึงพระยาเพชรบูรณ์ด้วยทรงตั้งหลวงธรณีบาลเป็นที่หลวงณรงค์ รานศึก จ.ศ. 1198, เลขที่ 19.

[101]บุญรอด แก้วกันหา, เรื่องเดิม, หน้า 101. อนึ่ง ผู้วิจัยยังไม่พบหลักฐานแน่ชัดว่า ทองคำผุย มีลักษณะอย่างไร แต่เป็นคนละประเภทกับส่วยทองแน่นอน

นอกจากส่วนที่กล่าวมาแล้ว ยังมีกองส่วยเล็ก ๆ ชนิดอื่นอีก เช่น ส่วยป่าน และส่วยผ้าขาวที่เมืองชนบทซึ่งส่งเป็นเงินแทน ส่วยดินประสิวที่เมืองชัยภูมิ จัตุรัสและชนบท แต่ไม่มีหลักฐานเกี่ยวกับกองส่วยเหล่านี้มากนัก จึงจะไม่ขอกล่าวรายละเอียด นอกจากนั้นที่เมืองนครราชสีมายังมีไพร่หลวงอีกอย่างน้อย 3 ประเภท ได้แก่

1.7 กองช้าง ทำหน้าที่เลี้ยงช้างที่ใช้ในงานราชการ เช่น งานส่งส่วยจากหัวเมืองต่าง ๆ ที่ส่งผ่านมายังเมืองนครราชสีมาไปเมืองหลวง รวมทั้งการจัดขบวนช้างบรรทุกอาหารอาวุธยุทโธปกรณ์ต่าง ๆ ไปในราชการสงครามที่เขมร รายละเอียดเกี่ยวกับไพร่กองนี้มีเพียงเล็กน้อย เท่าที่ทราบต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีกองช้างทั้งหมด 5 กอง ได้แก่ กองหลวงศรีคชนรินทร์, ขุนช้างเผือก, ขุนพิทักษ์คชสาร และหลวงศักดาคชสารและกองเมืองปักธงชัย[102]

1.8 กองโค ดูเหมือนว่ามีกองโคที่เมืองนครราชสีมาตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่ยังไม่มีความสำคัญมากนัก จนกระทั่งหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ มีการกวาดต้อนชาวพวนจำนวนมากมายังเมืองนครราชสีมา แล้วตั้งหลักแหล่งอยู่แถบลำตะคอง ชาวพวนเหล่านี้เป็นกองโค[103] ต่อมามีการเพิ่มไพร่กองโคที่เมืองนครราชสีมามากขึ้น เพื่อรองรับการส่งส่วยจากหัวเมืองภายในภูมิภาคไปยังเมืองหลวง เพราะเมื่อ พ.ศ. 2373 นั้น เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้รับพระราชทานโคหลวงมาเลี้ยงดูเป็นจำนวนถึงพันตัว เจ้าเมืองนครราชสีมาส่งโคหลวงทั้งหมดไปให้เจ้าเมืองปักธงชัยเลี้ยงดู จนถึง พ.ศ. 2380 จึงมีการแยกกองโคมาจากเมืองปักธงชัยโดยให้หลวงประเสริฐเป็นนายกอง ครั้งนั้นปรากฏว่าเจ้าเมืองปักธงชัยสามารถส่งโคคืนให้แก่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้เพียง 326 ตัว โดยจำหน่ายตาย

---

[102]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อบัญชีสักเลกหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก เขมรป่าดง, จ.ศ. 1221-1226, เลขที่ 202.

[103]ลัดดา ปานุทัย และคณะ, เรื่องเดิม, หน้าเดิม.

และหายเป็นจำนวนถึง 655 ตัว[104] การเลี้ยงโคประสบความยุ่งยากเพราะมีปัญหาเรื่องตายและหาย ต่อมาขุนประเสริฐ นายกองผู้เป็นบุตรหลานหลวงประเสริฐซึ่ง (ถึงแก่กรรม) จึงร้องขอทำส่วยทองแทนเลี้ยงโค[105] คงจะมีการส่งโคหลวงมายังเมืองนครราชสีมาอีกหลายครั้งในเวลาต่อมา เพราะการชำระบัญชีกองโคหลังการอสัญกรรมของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ในปี พ.ศ. 2389 ปรากฏว่ามีกองโคทั้งหมด 4 กอง ได้แก่ กองหลวงศรีศุภราช, กองหลวงอินคิรีย์, กองขุนวิชิตสงคราม และกองเพี้ยศรีโยธา มีไพร่รวม 335 คน มีเพียง 123 คนในจำนวนนี้ที่ทำหน้าที่เลี้ยงโคจำนวน 1,402 ตัว ตามบัญชีที่ชำระได้จากเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ที่เหลือถูกเกณฑ์ไปทำส่วยทอง ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริต่อเรื่องนี้ว่า

> โคต่างเป็นของสำหรับบันทุกลำเลียงเสบียงอาหารส่งราชการทัพศึกสงครามข้างหน้ายังมีอยู่ต่อไป เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองใหญ่ ทรงจะใคร่ให้มีโคต่างไว้กับบ้านเมืองได้สัก 4-5000 ตัว ถ้าหาโคมาเลี้ยงไว้ได้มากยิ่งดี ระหว่างที่ยังหาโคมาเพิ่มเติมไม่ได้ ก็ให้ทำส่วยทองไปก่อน แต่ถ้าหามาเพิ่มเติมได้ จะให้ยกส่วยทองเป็นกองเลี้ยงโคตามเดิม[106]

---

[104] จดหมายเหตุนครราชสีมา, หน้า 40.

[105] เรื่องเดียวกัน, หน้า 41-42. อนึ่ง ในการแยกไปทำส่วยทองครั้งนี้ ขุนประเสริฐฟ้องร้องไปยังเมืองหลวงกล่าวหาว่า เจ้าเมืองนครราชสีมาชักตัวไพร่ไปทำประโยชน์ส่วนตัว แต่เจ้าพระยานครราชสีมาปฏิเสธและกล่าวหากลับไปว่าขุนประเสริฐ นำโคหลวงไปขายแล้วจำหน่ายตายและหายเป็นจำนวนถึง 151 ตัว

[106] หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราตอบเมืองนครราชสีมาเรื่องทองคำเมืองไชยภูมิ เมืองสกลนคร, จ.ศ. 1208, เลขที่ 116.

1.9 กองล้อมพระราชวังหลวง มีทั้งหมด 4 กองเท่าที่ปรากฏในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้แก่ กองหลวงสุวรรณ, กองขุนราม, กองเมือง และกองขุนไชย[107] ไพร่เหล่านี้ส่งเป็นเงินแทนแรงงาน[108]

2. การควบคุมไพร่สม จากการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีนโยบายสนับสนุนให้เจ้าเมือง กรมการเมืองสักไพร่ขึ้นเป็นไพร่สมได้ ประกอบกับความห่างไกลจากเมือง-หลวง จึงเชื่อได้ว่าบรรดาเจ้าเมืองและกรมการเมืองนครราชสีมา ตลอดจนหัวเมืองขึ้นคงต้องมีไพร่สมในสังกัดของตนเป็นจำนวนมาก ไม่เพียงแต่ผู้ปกครองท้องถิ่นเท่านั้น ที่สามารถดึงผลประโยชน์จากไพร่มาเป็นของตนได้ ความที่เมืองของนครราชสีมาเป็นเมืองใหญ่ มีกำลังไพร่พลมาก ทำให้พระมหากษัตริย์ แบ่งปันกำลังคนเมืองนครราชสีมาให้แก่พระราชวงศ์บางพระองค์ รวมทั้งขุนนางบางคน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าฟ้ากรมขุนอิศรานุรักษ์มีไพร่สมอยู่ที่ด่านจำจากปลายแดนเมืองนครราชสีมา[109] กรมหมื่นอักษรสุดาเทพ มีไพร่สมอยู่ที่บ้านคอนสวรรค์ เมืองชัยภูมิ ซึ่งแต่เดิมไพร่กองนี้ขึ้นสังกัดต่อพระองค์เจ้าลักขณา[110] กรมขุนอิศเรศรังสรรค์ มีไพร่อยู่ที่เมืองภูเขียว[111]

---

[107]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีตอบเรื่องส่งช้างเข้ามาถวายฯ, จ.ศ. 1207, เลขที่ 247.

[108]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อร่างหนังสือถึงเมืองปราจีน เมืองสุโขทัย ฯลฯ, จ.ศ. 1214, เลขที่ 158.

[109]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 37.

[110]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาปลัดเมืองนครราชสีมา, จ.ศ. 1202, เลขที่ 171.

[111]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2504), หน้า 179.

ไพร่สมหรือข้าเจ้าบ่าวขุนนาง[112] มีหน้าที่รับใช้นายของตน เช่น เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ใช้ไพร่สมกองลาวในสังกัดทำนา เช่นเดียวกับที่เจ้าพระยาอภัยภูธรและกรมหมื่นราชศรีหวิกรมใช้ไพร่สมในสังกัดที่เมืองนครราชสีมาทำนา[113] ไพร่สมจึงเสมือนหนึ่งเป็นสมบัติของนายและเป็นแรงงานที่สร้างผลประโยชน์ให้แก่นายเป็นอันมาก ผู้ที่มีไพร่สมที่เมืองนครราชสีมามากที่สุดเห็นจะได้แก่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ซึ่งมีจำนวนกว่า 600 คนเมื่อต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว[114] ขณะเดียวกันรัฐก็ไม่ได้ปล่อยให้มูลนายตักตวงเอาผลประโยชน์จากไพร่สมตามลำพัง เพราะไพร่สมยังต้องมีพันธะต่อรัฐด้วยการส่งส่วยให้แก่รัฐและมีส่วยจากไพร่สมชนิดเดียว คือ ส่วยทอง

ก่อนรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ราชสำนักกรุงเทพยังไม่สามารถควบคุมบัญชีไพร่สมที่เมืองนครราชสีมาได้อย่างจริงจังนัก โดยเฉพาะหัวเมืองขึ้นรอบนอกของเมืองนครราช-สีมา เช่น ภูเขียว จัตุรัส ทั้งนี้เพราะในการส่งข้าหลวงมาชำระบัญชีไพร่ที่เมืองนครราชสีมาเมื่อ พ.ศ. 2367 นั้นปรากฏว่ามีการชำระไพร่ที่เมืองนครราชสีมา เมืองพิมาย เมืองปักธงชัย เท่านั้น[115] เป็นไปได้ว่า เจ้าเมืองและมูลนายตามหัวเมืองขึ้นเป็นผู้กำหนดอัตราการส่งส่วยตามยอดจำนวนไพร่ที่แจ้งในบัญชี และส่งเป็นยอดรวมที่เรียกว่าทองคำกำนัน เช่น พ.ศ. 2371 ทองคำกำนันมีรายการส่งทูลเกล้าถวายดังนี้

พระไกรสิงหนาฎ เจ้าเมืองภูเขียว ส่งปีละ 26 บาท 2 สลึง

---

[112] นันทิยา สว่างวุฒิธรรม, เรื่องเดิม, หน้า 6.

[113] หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อร่างสารตราถึงเจ้าราชบุตร ท้าวเพี้ย จ.ศ. 1214, เลขที่ 26.

[114] <u>จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3</u>, หน้า 102.

[115] หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ชื่อบัญชีสักเลข ชรา พิการ, จ.ศ.1186, เลขที่ 1.

หลวงภักดีสุวรรณ นายกองนอก ส่งปีละ 16 บาท

ขุนชำนาญกุญชร ส่งปีละ 7 บาท[116]

การที่มูลนายมีโอกาสที่จะแสวงหาผลประโยชน์จากไพร่สมในสังกัดเช่นนี้ ประกอบกับนโยบายของรัฐที่เปิดโอกาสให้ไพร่เลือกสังกัดมูลนายได้ตามใจสมัคร ทำให้เกิดปัญหาการแย่งชิงไพร่ระหว่างมูลนาย มีหลักฐานจำนวนมากพอสมควรที่ชี้ให้เห็นว่าเป็นปัญหาสำคัญอย่างหนึ่งที่เมืองนครราชสีมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งการใช้อิทธิพลของผู้มีอำนาจทางการเมืองในการสะสมกำลังไพร่สม เช่น

พระพิเรนทรเทพ (ขำ ณ ราชสีมา) บุตรชายเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ชักตัวไพร่เชลยศึกชาวพวนที่ถูกกวาดต้อนจากเมืองพวนจำนวน 146 คน มาไว้ที่แขวงเมืองลพบุรี ราว พ.ศ. 2376 ไพร่เหล่านี้เดิมเป็นไพร่กองขุนภักดีราชา เมืองพรมบุรี ภายหลังจากที่พระพิเรนทรเทพได้รับตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมา ก็ได้นำไพร่เหล่านี้มาใช้สอยทำนาที่ตำบลบ้านจอก แขวงเมืองนครราชสีมา จนกระทั่งพระพิเรนทรเทพถึงแก่กรรมไปแล้ว ไพร่เหล่านี้จึงขอกลับไปขึ้นนายคนเดิม[117]

เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เคยชักเอาตัวไพร่ในสังกัดเจ้าพระอภัยภูธร จำนวน 37 คน และไพร่หลวงกองล้อมพระราชวังหลวงซึ่งอยู่ในความดูแลของเจ้าพระยามหาเสนา และเจ้าพระยาอภัยภูธร จำนวนอีก 58 คน ทำราชการอยู่กับตนจนกระทั่งเมื่อมีการชำระไพร่ที่เมืองนครราชสีมา พ.ศ. 2378 ข้าหลวงจึงชำระไพร่ทั้งหมดนี้ขึ้นบัญชีนายเดิม เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้ร้องเรียนไปยังเจ้าพระยาบดินทรเดชา ฯ ตัดสินให้ไพร่เลือก

---

[116] จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 126.

[117] หสช. หมู่ร่างตรารัชกาลที่ 4 ชื่อหนังสือถึงเจ้าเมือง กรมการเรื่องการชำระความ ฯลฯ, จ.ศ. 1214, เลขที่ 134.

นายได้ตามใจสมัคร[118] เข้าใจว่ากรณีนี้คงขึ้นต่อเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ตามเดิม

ดูเหมือนว่าปัญหาทำนองนี้ถ้ากระทำโดยขุนนางตระกูล ณ ราชสีมาแล้ว มักจะถูกเพิกเฉย โดยเฉพาะในช่วงที่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ยังมีชีวิตอยู่ แต่ปัญหาทำนองเดียวกันนี้กลับมีผู้ได้รับโทษอย่างรุนแรง และไม่ยินยอมให้ไพร่ไปขึ้นสังกัดนายใหม่ เช่น กรณีขุนประเสริฐ นายกองเจ้าฟ้ากรมขุนอิศเรศรังสรรค์ที่เมืองภูเขียว ไปเกลี้ยกล่อมชักชวนเลกเมืองสุวรรณภูมิมาขึ้นต่อเจ้านายพระองค์นี้ มีการฟ้องร้องไปยังเมืองหลวงและขุนประเสริฐถูกตัดสินประหารชีวิตในที่สุด[119]

3. <u>การแยกกำลังคนออกเป็นไพร่กองนอก</u>[120] การที่มีผลประโยชน์จากกำลังคนเมืองนครราชสีมาเป็นอันมากนี้เอง ทำให้ราชสำนักกรุงเทพพยายามที่จะควบคุมผลประโยชน์จากกำลังคนเมืองนครราชสีมา ด้วยวิธีการแยกไพร่เป็นไพร่กองนอก ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่ามีการแยกไพร่กองนอกเมื่อใด จนกระทั่งมีการชำระบัญชีส่วยทองคำเมื่อ พ.ศ. 2373 ปรากฏว่ามีกองนอกเมืองนครราชสีมาทั้งหมด 5 กอง ซึ่งทำส่วยให้แก่กรมพระราชวังบวรฯ ได้แก่กองหลวงสุริยราชา กองพระภักดีสุวรรณ กองพระมหาณรงค์ กองพระมหาพิไชยคชลักษณ์ กองหลวงเดชคชกรรจ์[121]

---

[118] หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงหลวงมหาดไทย กรมการเมืองเพชรบูรณ์ให้เกณฑ์เลกทำส่วยครั่งถวาย, จ.ศ. 1204, เลขที่ 80.

[119] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, <u>พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1</u>, หน้า 179.

[120] ไพร่กองนอก คือ ไพร่ที่มิได้ขึ้นต่อเจ้าเมือง หรือกรมการเมืองคนใด หากแต่ขึ้นต่อพระราชวงศ์พระองค์ใดพระองค์หนึ่ง

[121] <u>จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 5</u>, หน้า 97.

การรวบรวมไพร่มาขึ้นสังกัดกองนอกเหล่านี้ รวบรวมมาจากไพร่จรจัดหรือไพร่ข้อมือขาวที่ยังไม่ได้รับการสัก ดังปรากฏว่าไพร่ที่ขึ้นสังกัดกองนอกจะแยกย้ายอยู่ตามหมู่บ้านตำบลต่าง ๆ กระจัดกระจายทั่วไป เช่น ไพร่กองนอกสังกัดกองหลวงประสิทธิ์สงคราม ขึ้นต่อกองพระภักดีสุวรรณ มีไพร่ตามหมู่บ้านต่อไปนี้ คือ บ้านยุง บ้านกล้วย บ้านพุทรา บ้านต่างตา บ้านสพัง บ้านตะโหนด บ้านขนาย บ้านตาห้าว บ้านบุ รวมทั้งหมด 30 คน ซึ่งจำหน่ายตายเมื่อ พ.ศ. 2380[122] นายกองทั้ง 5 จึงต้องมีนายกองระดับรองลงไปจนถึงนายหมวดนายหมู่อีกจำนวนหนึ่ง เพื่อแบ่งเบาภาระ เช่นกองพระมหาณรงค์ ประกอบไปด้วยกองหลวงอินทาเทพ กองหลวงจาเริญคชลาภ กองขุนอินอุไร กองหลวงพิทักษ์สุวรรณ กองหลวงภักดีจำนง เป็นต้น

ช่วงก่อน พ.ศ. 2386 การจัดระเบียบการควบคุมไพร่กองนอกที่เมืองนครราชสีมายังค่อนข้างสับสนปนเปกันอยู่มาก เพราะนายกองแต่ละกองนั้นต่างมีไพร่ในสังกัดกระจัดกระจายอยู่ตามเมืองนครราชสีมาและหัวเมืองขึ้น เช่น ที่เมืองชัยภูมิ เมืองภูเขียว และเมืองจัตุรัส มีไพร่ที่ขึ้นสังกัดทั้งกองพระมหาณรงค์ กองหลวงสุริยาราชา และกองพระภักดีสุวรรณ สภาพเช่นนี้กลายเป็นภาระของบรรดานายกองเป็นอันมากในอันที่จะรวบรวมส่วยได้อย่างทั่วถึงและตามเกณฑ์ตามกำหนดเวลา ดังนั้นปัญหาหลักของกองนอกคือ การค้างส่วยทองเช่นเดียวกับกองอื่น ๆ ในการปฏิบัติที่แท้จริงแล้ว กองนอกเหล่านี้ก็ยังต้องอยู่ในความดูแลของเจ้าเมืองนั้น ๆ โดยมีบัญชีแยกออกจากบัญชีไพร่หลวง และในการส่งส่วยนั้นจะแยกรายการส่วยกองนอกไว้ด้วยเช่นกัน

ส่วยทองกองนอกนั้น ทำส่วยในอัตราเดียวกับส่วยทองอื่น ๆ ทั่วไปคือคนละ 2 สลึง ยกเว้นกองหลวงสุริยราชา ซึ่งปรากฏเป็นกองเดียวที่ทำส่วยคนละ 1 บาท จนกระทั่ง พ.ศ. 2376 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีรับสั่งให้ลดลงเหลือ 2 สลึงให้เสมอกับส่วยทองหัวเมืองทั้ง

---

[122]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบัญชีหางว่าวหลวงประสิทธิ์ เมืองนครราชสีมา, จ.ศ. 1205, เลขที่ 86.

ปวง[123] ความเข้มงวดในการเรียกเกณฑ์ส่วยทองจากเมืองหลวงตั้งแต่ต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นต้นมา ประกอบกับสภาวะที่ไพร่ไม่ได้อยู่ในความดูแลของนายหมวดนายกองอย่างใกล้ชิด ทำให้กองนอกค่อนข้างประสบปัญหาการหลบหนีของไพร่มากกว่ากรมกองอื่น ๆ ดังมีการร้องเรียนจากบรรดานายกองนายหมวดว่า

> ไพร่ส่วยทองในเสด็จ 3 กรมที่เป็นเลกพลเมืองบ้าง เป็นคนป่าดงบ้าง ครั้นเร่งเอาทองที่เป็นคนป่าดงก็พาบุตรภรรยาหลบลี้เข้าป่าดงเสีย เจ้ามูลนายติดตามเอาตัวเลกก็ยังหาได้ไม่[124]

นอกจากนั้น ไพร่กองนอกยังต้องมีพันธะหน้าที่ต่อรัฐเช่นเดียวกับไพร่หลวงและไพร่สมอื่น ๆ นั่นคือการไปราชการสงคราม แต่ละกองจะถูกเรียกเกณฑ์ตามวาระที่แตกต่างกัน เช่น พ.ศ. 2376 กองหลวงสุริยะราชา ถูกเกณฑ์ไปราชการสงครามเขมร[125] พ.ศ. 2385 กองหลวงณรงค์พินาฏ (ขึ้นต่อพระภักดีสุวรรณ) ถูกเกณฑ์ไปรักษาเมืองโพธิสัตว์[126] แม้ว่าปีที่ไปราชการสงครามนั้น ไพร่จะได้รับการยกเว้นไม่ต้องส่งส่วย แต่กระนั้นปัญหาค้างส่วยก็มิได้ลดน้อยลงไป รายงานการส่งส่วยทองจากเมืองนครราชสีมาระหว่าง พ.ศ.2371-2385 มักจะกล่าวถึงการค้างส่วยของบรรดานายกองส่วยทองเป็นเวลา 3-5 ปีติดต่อกัน ปัญหาการค้างส่วยนี้มาจากหลายสาเหตุ เช่น การหลบหนีของไพร่ ไพร่ขาดส่งส่วยโดยเฉพาะอย่างยิ่งการส่งเป็นเนื้อทอง ซึ่งเป็นสิ่งที่ทางราชสำนักต้องการ

---

[123]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อร่างสารตราให้พระภักดีนุชิต กรมการเมืองนครราชสีมาบอกเมืองชนบทส่งส่วยทองคำผง, จ.ศ. 1198, เลขที่ 17.

[124]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมาส่งทองคำส่วย, จ.ศ. 1204, เลขที่ 63.

[125]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อร่างสารตราให้พระภักดีนุชิตฯ.

[126]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมาส่งทองคำส่วยฯ.

มากกว่าการส่งเงินแทนทอง รวมทั้งสาเหตุจากการที่มีนายกองบางกองยักยอกทองส่วยหรือเงินแทนส่วย

สภาพเช่นนี้ ทางราชสำนักกรุงเทพพยายามแก้ไขด้วยการกำหนดให้แบ่งไพร่กองนอก กองต่าง ๆ เป็นสามส่วนเช่นเดียวกับกองส่วยทองไพร่หลวง เพื่อผ่อนปรนให้ไพร่สลับกันไปทำมาหากิน ทั้งยังอนุญาตให้ไพร่ส่วยทองสามารถส่งสิ่งของมีค่าอื่น ๆ แทนทองได้ เช่น เร่ว ไหม งาช้าง สีผึ้ง นอระมาด[127] นอกจากนั้นยังปูนบำเหน็จรางวัลให้แก่ผู้ร่อนทองก้อนใหญ่เพื่อจูงใจให้ไพร่ออกไปร่อนทอง การเร่งรัดส่วยทองมีผลทำให้ไพร่ต้องดิ้นรนออกไปแสวงหาทองถึงบ่อทองที่เมืองบางสะพาน (จังหวัดประจวบคีรีขันธ์)[128] และในบางปีก็จัดส่งทองคำทรายเงินแทนทอง[129] ความต้องการส่วยทองจากเมืองนครราชสีมายิ่งเพิ่มพูนมากขึ้นภายหลังจากที่มีการพบบ่อทองเพิ่มขึ้นที่แขวงเมืองปักธงชัยระหว่าง พ.ศ. 2384-2385 คือบ่อทองที่ห้วยบุขนุน ห้วยชายสอ ห้วยไภย ห้วยปรง ห้วยเพรียก ริมเขาเชิงกำแพง ต่อเมืองกระบิล พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้โอนส่วยกองอื่น ๆ มาทำส่วยทองเป็นจำนวนมาก เพื่อขยายกำลังการผลิตทอง เพราะ

> ทำเลร่อนทองมี 5 ตำบลกว้างขวางใหญ่ยาว เห็นจะทำได้มาก ทรงเห็นว่าไพร่พลซึ่งไปร่อนทอง ณ บ่อใหม่ 5 ตำบลยังน้อยมาก หาสมกับทำเลบ่อทองไม่ ทรงพระราชดำริว่าทองที่ห้วยทั้งหลายร่อนได้มากทุกปีจึงให้เกณเลกสัก 2,000 เศษ ขึ้นมาร่อนทองให้ทั้ง 5 ตำบล[130]

---

[127]เรื่องเดียวกัน.

[128]<u>รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา</u>, หน้า 48.

[129]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมาส่งเงินแทนทองคำส่วย, จ.ศ. 1205, เลขที่ 103.

[130]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อร่างตราตอบเมืองนครราชสีมาเรื่องส่งทองเมืองไชยภูมิ, จ.ศ. 1205, เลขที่ 82.

ดังนั้น จึงมีการเกณเลก (ไพร่) กองทองหลวงประเสริฐจำนวน 320 คน ซึ่งแต่เดิมไปร่อนทองที่บ่อโกโละ และกองหลวงจำเริญ มาร่อนทองที่บ่อใหม่ใน พ.ศ. 2386[131] ปีต่อมาก็มีการโอนไพร่ส่วนกองเนื้อไม้กฤษณา, กองหลวงเพชรสงคราม (ครัวเวียงจันทน์) และกองโค ของหลวงศรีศุภราชมาเป็นส่วยทองกองนอก[132]

4. การสักไพร่และการชำระบัญชีไพร่ มีข้าหลวงจากกรุงเทพ มาสักไพร่ที่เมืองนครราชสีมา ตั้งแต่ต้นรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกแล้ว แต่เพิ่งจะกระทำอย่างจริงจังขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพราะทรงมีนโยบายอย่างจริงจังต่อการควบคุมกำลังคนทั่วราชอาณาจักร ทำให้เกิดประเพณีการส่งข้าหลวงจากกรุงเทพไปสักไพร่ตามหัวเมืองจริงจังขึ้น[133]

4.1 การสักไพร่ คือการสักชายฉกรรจ์ที่มีความสูง 2 ศอกคืบขึ้นไป ที่ยังไม่เคยได้รับการสักมาก่อน หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่าไพร่ข้อมือขาว[134] โดยสักนามมูลนายและเมืองที่ไพร่อาศัยลงบนตำแหน่งใดตำแหน่งหนึ่งที่แขนไพร่[135] ไพร่ที่ได้รับการสักแล้วจะมีชื่ออยู่ในทะเบียนไพร่

---

[131]เรื่องเดียวกัน.

[132]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 5, หน้า 97.

[133]สาเหตุที่ทำให้มีนโยบายนี้ สืบเนื่องมาจากมีเจ้าและขุนนางพากันซ่องสุมผู้คน แสวงหาผลประโยชน์ส่วนตนเป็นอันมาก สภาพเช่นนี้ทำให้นายซ่องไม่เกรงกลัวเจ้าเมือง อีกทั้งยังมีปัญหาโจรผู้ร้ายที่หลบหนีกฎหมายบ้านเมืองไปอยู่ตามซ่อง จึงมีประกาศห้ามมิให้มีการซ่องสุมผู้คน (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 3 เล่ม 1, หน้า 10).

[134]นันทิยา สว่างวุฒิธรรม, เรื่องเดิม, หน้า 125.

[135]แต่ละรัชกาลจะกำหนดตำแหน่งสักแตกต่างกัน สำหรับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว สักที่ท้องแขนด้านท้องมือ รัชกาลต่อมาสักที่แขนด้านหลังมือ

หรือทะเบียนเลก ซึ่งรวบรวมทะเบียนไพร่ทั้งหมดไว้ที่กรมพระสุรัสวดี สำหรับหัวเมืองอีสาน-ลาว การสักไพร่ครั้งใหญ่เกิดขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2366 โดยมีเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เป็นแม่กองสักทำการสักไพร่หัวเมือง 8 หัวเมืองในภูมิภาคนี้ และในปีต่อมา ก็มีการชำระบัญชีไพร่เมืองนครราชสีมา[136]

กล่าวได้ว่า การสักไพร่ตั้งแต่ พ.ศ. 2366 นับเป็นก้าวสำคัญในการขยายอำนาจและการเก็บเกี่ยวผลประโยชน์จากการควบคุมกำลังคนในภูมิภาคอีสาน-ลาว โดยเฉพาะเมื่อพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ ความเอาใจใส่ต่อการควบคุมกำลังคนภายในภูมิภาคนี้ประจักษ์ชัดนับตั้งแต่ต้นรัชกาล ดังจะเห็นได้จากการส่งข้าหลวงมาทำการสักไพร่ที่หัวเมืองเขมรป่าดง ใน พ.ศ. 2368-2369 และการส่งข้าหลวงขึ้นมาชำระบัญชีไพร่ที่หัวเมืองแถบลุ่มน้ำชีในช่วงเวลาเดียวกัน แต่แล้วก็ต้องมีการสักไพร่และชำระบัญชีไพร่ครั้งใหญ่อีกครั้งในระหว่าง พ.ศ. 2372 - 2373 เพราะมีความปั่นป่วนในหมู่ราษฎรภายในภูมิภาค อันเนื่องมาจากเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ เพราะราษฎรพากันหลบหนีภัยสงครามไปต่างเมือง เช่นหัวเมืองเขมรป่าดง ราษฎรพากันหลบหนีไปยังแดนเขมร ราษฎรเมืองนครราชสีมาก็เช่นกัน พากันหลบหนีไปทางเมืองลพบุรี, เพชรบูรณ์, ปราจีนบุรี เป็นจำนวนมาก พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมอบความไว้วางพระทัยในเรื่องนี้ทั้งหมดให้แก่เจ้าพระยาบดินทร์เดชา ทำหน้าที่เป็นแม่กองสักหัวเมืองอีสาน-ลาวทั้งหมด แต่สำหรับเมืองนครราชสีมา เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ทำหน้าที่เป็นแม่กองสัก ทำการสักที่เมืองนครราชสีมา และหัวเมืองขึ้นด้วยตนเอง[137] ความเป็นญาติเพื่อนสนิท ทำให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาสมยอมเช่นนั้น อย่างไรก็ตาม เท่าที่มีหลักฐานการสักครั้งนี้มีเพียงบัญชีหางว่าวกองหลวงประสิทธิ์สงคราม กองนอกขึ้นต่อพระภักดีสุวรรณ ซึ่งมีรายละเอียดดังนี้

---

[136]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ชื่อบัญชีสักเลก ชรา พิการฯ.

[137]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบัญชีหางว่าวหลวงประสิทธิ์เมืองนครราชสีมา, จ.ศ. 1205, เลขที่ 86.

สักปีขาล โทศก เจ้าพระยาโคราชเป็นแม่กองสัก จำหน่ายตาย 20 หนี 7 โจทย์ 18 นายกอง 1 ขุนหมื่น 21 นายหมวด 6 เลกคงมีตัวพิการ 2 บวช 6 เลกสักเป็นเสมียน 1 ทนาย 1 ไพร่ 29[138]

แม้ว่าขาดข้อมูลแสดงบัญชีหางว่าวเมืองนครราชสีมาทั้งหมด แต่กระนั้นก็พอจะเข้าใจได้ว่า ทางราชสำนักกรุงเทพ ไม่สามารถควบคุมบัญชีไพร่พลเมืองนครราชสีมาได้อย่างมั่นคงนัก เพราะยากที่จะตรวจสอบข้อเท็จจริงได้อย่างแน่ชัด ขณะเดียวกัน ทางราชสำนักกรุงเทพคงจะมีความแคลงใจต่อบัญชีไพร่เมืองนครราชสีมาอยู่ไม่น้อย ดังนั้น เมื่อมีการสักเลกหัวเมืองอีสาน-ลาวอีกครั้งเมื่อ พ.ศ. 2380 จึงมีการส่งข้าหลวงจากกรุงเทพเป็นแม่กองสักที่เมืองนครราชสีมา ข้าหลวงผู้นี้คือพระพิเรนทรเทพ (ขำ ณ ราชสีมา) ถึงแม้จะเป็นบุตรชายเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราช-สีมา) แต่ก็เป็นบุคคลที่ราชสำนักไว้วางใจมากที่สุดคนหนึ่ง ส่วนเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) นั้นกลับไปทำหน้าที่เป็นแม่กองสักหัวเมืองเขมรป่าดง ร่วมกับเจ้าพระยาบดินทรเดชา[139]

การมอบหมายให้พระพิเรนทรเทพ (ขำ ณ ราชสีมา) เป็นแม่กองสัก ทำให้มีไพร่ขึ้นบัญชีมากขึ้น ดังปรากฏในสารตราเจ้าพระยาจักรีที่มีต่อเรื่องนี้ว่า

ปีระกา 1199 โปรดเกล้าให้ข้าหลวงขึ้นไปชำระสักเลกเมืองนครราชสีมา เมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมา ข้าหลวงสักเลกเจ้าเมือง กรมการเมืองไชยภูมิ ภูเขียว จัตุรัส ที่ทำส่วยทอง เจ้าเมือง กรมการคุมเอาทองลงไปทูลเกล้าถวายได้บวกจำนวนเลกส่วยทองขึ้นตามเลกมากแลน้อยทุกเมือง[140]

---

[138] เรื่องเดียวกัน.

[139] หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองสังคะ เรื่องเอาเงินส่วยจัดซื้อช้างพัง, จ.ศ. 1199, เลขที่ 50.

[140] หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าเมืองชนบท ตอบรับเรื่องส่วยทองคำผุย, จ.ศ. 1200, เลขที่ 78.

แต่สำหรับกองนอกเมืองนครราชสีมานั้น ปรากฏว่าแม่กองสักคือ พระสารเพชรภักดี ซึ่งเป็นคนสนิทของเจ้าพระยาบดินทรเดชา จึงเป็นไปได้ว่ามีความร่วมมือกันที่จะปกปิด หรือรายงานเท็จเกี่ยวกับจำนวนไพร่ตามกองต่าง ๆ โดยเฉพาะกองที่เป็นคนของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เช่น กองหลวงประสิทธิ์สงครามที่กล่าวมาแล้ว ซึ่งหลวงประสิทธิสงครามนั้นเป็นบุตรชายคนหนึ่งของเจ้าพระยานครราชสีมา บัญชีหางว่าวกองนี้เมื่อเปรียบเทียบกับบัญชี พ.ศ. 2373 ไม่แตกต่างกันเท่าใดนัก ดังนี้

> สักปีระกา นพ พระสารเพชรเป็นแม่กองสัก นายกอง 1 ขุนหมื่น 21 นายหมวด 6 เลกคงมีตัวพิการ 2 บวช 6 เลกสักเสียง 1 ทนาย 1 ไพร่ 22[141]

การสักไพร่ทั้งหมดในคราวเดียวกัน ทำให้มีความยุ่งยากในการติดตามตัวไพร่ มีการปรับวิธีการสักไพร่ใหม่โดยสักคราวละประเภท ระหว่าง พ.ศ. 2386-2387 พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้สักเลกไพร่หลวงที่เมืองนครราชสีมาและเมืองขึ้น ได้เลกขึ้นแต่ละเมือง 100-300 มากน้อยทุกเมือง[142] แต่ไม่ปรากฏแน่ชัดว่าใครเป็นแม่กองสัก เข้าใจว่าเป็นข้าหลวงจากกรุงเทพ เพราะไม่ปรากฏว่ามีการตำหนิหรือท้วงติงการสักครั้งนี้แต่อย่างใด ช่วงเวลาเดียวกันโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยานครราชสีมาตั้งกองสักเลกกองส่วยทองทั้งหมด ทั้งที่เมืองนครราชสีมา หัวเมืองขึ้น และกองนอก ซึ่งเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้แต่งตั้งให้พระภักดีนุชิต บุตรชายทำหน้าที่เป็นแม่กองสัก จากการสำรวจจำนวนไพร่ที่ยังไม่ได้รับการสักมีทั้งหมด 2,327 คน แต่ "ครั้นจะเอาตัวมาสัก ตัวเลกแยกย้ายไปราชการหาอยู่บ้านเมืองไม่"[143]

---

[141]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบัญชีหางว่าวหลวงประสิทธิ์เมืองนครราชสีมา, จ.ศ. 1205, เลขที่ 86.

[142]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีตอบเรื่องส่งช้างเข้ามาถวายฯ, จ.ศ. 1207, เลขที่ 247.

[143]เรื่องเดียวกัน.

เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จึงให้พระภักดีนุชิตคุมเลกที่มีตัวกองต่าง ๆ รวม 140 คนไปรับการสักที่กรุงเทพ และขอพระราชทานชั่งสักมาทำการสักไพร่ที่เหลือที่เมืองนครราชสีมา ซึ่งพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า

> ซึ่งเจ้าพระยานครราชสีมา ให้พระภักดีนุชิตชำระสืบสาวได้เลกหมู่ขึ้น 2300 เศษนั้นก็ชอบอยู่ แต่เลกเดิมเมืองนครราชสีมา เมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมามีมากหลายหมื่น เจ้าพระยานครราชสีมาให้พระภักดีนุชิตชำระได้เลกลูกหมู่แต่ 2000 เศษน้อยนัก หาสมควรกับภูมิฐานบ้านเมืองมีผู้คนมากไม่ แล ณ ปีเถาะ มะโรง โปรดเกล้าให้ชำระเลกไพร่หลวง เลกหัวเมือง ได้เลกลูกหมู่ลงไปสักหัวเมืองละ 100-300 ตามเลกเดิมมาก และน้อยทุกเมือง แต่เลกเดิมเมืองนครราชสีมามาก ชำระได้เลกลูกหมู่ขึ้น 2000 เศษ จะขอที่สักขึ้นไปสัก ณ เมืองนครราชสีมานั้นชอบด้วยราชการอยู่แล้ว เลกเป็นรี้พลสำหรับแผ่นดินสำคัญนัก ให้เจ้าพระยานครราชสีมา พระปลัด พระภักดีนุชิต กรมการตั้งไว้ชำระเลกลูกหมู่ สมสักเลกเมืองนครราชสีมา เมืองขึ้น เลกกองนอก กองส่วยให้สิ้นอย่าให้ลูกหมู่หลบหนี แอบแผงอยู่จะได้เอาตัวเลกไปราชการให้ถ้วนเสมอกัน[144]

แม้กระนั้นก็ยังไม่มีพระราชประสงค์ให้มีข้าหลวงจากกรุงเทพขึ้นไปทำการสักโดยตรงเพียงแต่ส่งหลวงอินทาเทพและหลวงพิไชยพลเดช นำอุปกรณ์ในการสักขึ้นไปเมืองนครราชสีมา ข้าหลวงทั้งสองยังมีหน้าที่ดูแลกำกับการสักเพื่อ "พอได้หางว่าว จำนวนเลกไว้สอบสวนกัน"[145] นอกจากนั้นยังมีการกำชับกำชาให้

---

[144] เรื่องเดียวกัน.

[145] เรื่องเดียวกัน.

ให้เจ้าพระยานครราชสีมา พระภักดีนุชิต ตรวจตราดูแลจัดแจงกำกับการสัก เลกลูกหมู่เมืองนครราชสีมา เมืองขึ้น แลเลกกองนอกส่วยทอง ส่วยรัก ส่วยเนื้อไม้กฤษณา ให้ชำระเอาเลิกลูกหมู่มาสักให้สิ้นเชิง อย่าให้เจ้าหมู่มูลนายผู้ใดเบียดบังเอาเลกลูกหมู่ไว้แต่คนหนึ่งเป็นอันขาด ถ้าใครฝ่าฝืนจะเอาตัวเป็นโทษตามกฎหมาย และโปรดให้เอาเลกของเจ้าเมือง กรมการมาชำระด้วย รวมทั้งเลกเจ้าต่างกรม หากรมมิได้ หาสักกัดมูลนายมิได้ จะสมัครอยู่ ณ เมืองนครราชสีมากับเมืองขึ้น หรือจะสมัครใจเป็นเลกกองนอก เลกกองส่วย ให้อยู่ตามใจสมัคร[146]

4.2 <u>การชำระบัญชีไพร่</u> นอกจากการสักไพร่แล้ว การควบคุมกำลังที่เมืองนครราชสีมายังสามารถกระทำได้จากการชำระบัญชีไพร่ ซึ่งกระทำได้หลายโอกาสมากกว่าการสัก ได้แก่โอกาสต่อไปนี้

4.2.1 การชำระเนื่องในโอกาสที่มีการสัก เช่น กรณีกองหลวงประสิทธิสงคราม ซึ่งชำระบัญชีคราวที่มีการสัก พ.ศ. 2372 ภายหลังจากที่ทางกรุงเทพทำการชำระบัญชีหางว่าวนี้แล้ว พบว่า

ถ้าไม่ตายว่าตาย ไม่หนีว่าหนี หามีโจทย์ไปต่างกองว่ามีโจทย์ไปต่างกอง แถลงปิดบังเอาเลกไว้เป็นประโยชน์ของตัว หามีผู้มาว่ากล่าวใส่ร้าย ให้มีโทษจงหนัก[147]

หรือกรณีกองขุนพิทักษ์คชเดช นายกองบ้านคอนสวรรค์ขึ้นต่อกรมหมื่นอัปสรสุดาเทพ ได้รับมอบหมายให้ควบคุมไพร่กองขุนศักดา ไพร่กองนี้แต่เดิมขึ้นต่อพระองค์เจ้าลักขณา ต่อมาจึงถูกโอนมาขึ้นต่อกรม

---

[146] เรื่องเดียวกัน.

[147] หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบัญชีหางว่าวหลวงประสิทธิเมืองนครราชสีมาฯ.

หมื่นอัปสรสุดาเทพ เพราะพระองค์เจ้าลักขณาสิ้นพระชนม์ แต่ขุนศักดาไม่ยอมนำไพร่มาสักขึ้นมูลนายใหม่ จนกระทั่งมีการสักเมื่อ พ.ศ. 2380 ข้าหลวงจึงพบปัญหานี้ และมีรับสั่งให้สักขึ้นมูลนายใหม่ในที่สุด[148]

การชำระบัญชีเมื่อ พ.ศ. 2380 มีข้อมูลดังต่อไปนี้

เลกเมืองนครราชสีมาจำหน่ายตาย	941 คน
เลกต่างเมือง	466 คน
หนี, บวช, ชรา, พิการ	1,353 คน
หลวง ขุนหมื่นกรมการ	2,834 คน
ไพร่	8,080 คน
กองพระนรินทร์บริรักษ์ขึ้นกองพระมหาณรงค์ กองนอกอีก	1,150 คน
รวมจำนวนทั้งหมด	13,3674 คน[149]

4.2.2 การชำระเนื่องจากมีการเปลี่ยนตัวมูลนายคนใหม่ เช่น กรณีการเข้ารับตำแหน่งยกกระบัตรของพระพรหมภักดีเมื่อ พ.ศ. 2382 แทนพระยาพรหมภักดี ยกกระบัตรคนเก่าผู้ถึงแก่อสัญกรรม บัญชีหางว่าวไพร่ในสังกัดยกกระบัตรคนเก่ามีจำนวนทั้งหมด 488 คน แต่ปรากฏว่าพระพรหมภักดีได้รับตัวเลกจริง ๆ เพียง 122 คน ที่เหลือพากันปิดบังตัวไปซ่อนเร้นตามกองอื่น ๆ ทำให้พระพรหมภักดีต้องร้องเรียนเรื่องนี้ไปยังกรุงเทพ[150]

---

[148]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาปลัดกรมการการเมืองนครราชสีมา, จ.ศ. 1202, เลขที่ 171.

[149]ใบบอกเจ้าพระยานครราชสีมา, จ.ศ. 1202, อ้างถึงใน <u>รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา</u>, หน้า 47.

[150]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา, จ.ศ. 1211, เลขที่ 144.

4.2.3 การชำระเพื่อสำรวจจำนวนผู้ที่จะได้รับพระราชทานเครื่องยศ และเบี้ยหวัดประจำปี

การที่ทางราชการสำนักกรุงเทพ มีบัญชีไพร่ทั้งหมดของเมืองนครราชสีมาไว้ในมือ ทำให้สามารถควบคุมกำลังคนที่เมืองนครราชสีมาได้มั่นคงขึ้น โดยเฉพาะการควบคุมผลประโยชน์จากกองส่วยต่าง ๆ ความเข้มข้นของอำนาจรัฐในกระบวนการการควบคุมกำลังคน ทำให้มูลนายระดับล่าง ได้แก่ นายหมวดนายกองต่าง ๆ มีโอกาสได้ติดต่อราชสำนักโดยตรง กลุ่มผู้นำท้องถิ่นเหล่านี้ในบางครั้งกลายเป็นกำลังสำคัญในการตรวจสอบการปฏิบัติราชการของเจ้าเมือง กรมการเมืองไปโดยปริยาย เช่น กรณีที่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ถูกกล่าวโทษโดยขุนประเสริฐ นายกองกองโคเมืองปักธงชัย หรือกรณีหลวงปราบ กล่าวหาหลวงประสิทธิสงคราม เป็นต้น ขณะเดียวกันสภาพเช่นนี้กล่าวได้ว่า เป็นการบั่นทอนผลประโยชน์ของกลุ่มชนชั้นปกครองเมืองนครราชสีมา เพราะราชสำนักกรุงเทพสามารถติดตามผลประโยชน์จากส่วยต่าง ๆ ได้อย่างแน่นอนขึ้น

5. <u>การควบคุมชาวจีนและทาส</u>

นอกจากไพร่แล้ว กำลังคนที่สำคัญอีก 2 กลุ่มคือ ชาวจีนและทาส ดังที่กล่าวมาแล้วว่ามีชาวจีนทำหน้าที่เป็นนายอากรสุราและอากรบ่อนเบี้ยที่เมืองนครราชสีมา มาตั้งแต่ปลายสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จำนวนชาวจีนมีมากน้อยเท่าใดไม่มีหลักฐานยืนยันแน่ชัด แต่ชาวจีนส่วนใหญ่นั้น ประกอบอาชีพการค้า และอยู่ภายใต้ระบบเกณฑ์แรงงาน โดยการผูกปี้ หลักฐานการส่งเงินปี้ชาวจีนที่เมืองนครราชสีมาปรากฏครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2387 โดยมีการส่งในปีนั้นจำนวน 1 ชั่ง 1 ตำลึง[151] ซึ่งคำนวณเป็นจำนวนชาวจีนราว 20-21 คน เข้าใจว่าเงินจำนวนนี้เป็นการส่งเพิ่มเติมจากที่ค้างส่งมากกว่าส่งตามยอดจำนวนชาวจีนทั้งหมด บัญชีเงินผูกปี้ข้อมือจีนที่เมืองนครราชสีมาเมื่อ

---

[151]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อบัญชีเงินผูกปี้ข้อมือจีนหัวเมืองส่งพระคลัง, จ.ศ. 1229, เลขที่ 293.

พ.ศ. 2410 ระบุจำนวนชายจีนที่ได้รับการผูกปี้ไว้จำนวน 745 คน ส่งเงินจำนวน 37 ชั่ง 8 ตำลึง[152] (เฉลี่ยคนละประมาณ 4 บาทต่อคนต่อ 3 ปี)

มีชาวจีนทยอยอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานทำมาหากินที่เมืองนครราชสีมามากขึ้นหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ ตามการขยายตัวทางการค้าระหว่างผู้คนภายในหัวเมืองอีสาน-ลาวกับนอกภูมิภาค ชาวจีนส่วนใหญ่จึงประกอบอาชีพทำการค้าแลกเปลี่ยนและบางกลุ่มอพยพต่อไปยังหัวเมืองในภูมิภาค เช่นที่ร้อยเอ็ด ยโสธร ชาวจีนบางคนค้าฝิ่น ซึ่งเป็นการค้าต้องห้ามสำหรับราษฎรไทย ปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาวจีนบางกลุ่มได้รับการอุปถัมป์จากราชสำนักกรุงเทพ[153] ตั้งโรงหีบห้อยที่เมืองนครราชสีมา 4-5 โรง[154]

แม้ว่าเป็นชาวต่างถิ่น แต่ชาวจีนเหล่านี้ก็สามารถสร้างสัมพันธ์กับกลุ่มผู้ปกครองเมืองนครราชสีมาได้เป็นอย่างดี จนกระทั่งกลายเป็นกลุ่มที่มีอิทธิพลทางเศรษฐกิจ และมีสถานภาพทางสังคมเหนือราษฎรทั่วไปในที่สุด ตัวอย่างที่ยืนยันถึงข้อเท็จจริงนี้ปรากฏในคดีความที่มีชาวจีนเกี่ยวข้องเช่นคดีการฟ้องร้องของนายทองดีต่อจีนเปลี่ยน ผู้เป็นที่ขุนพัฒน์นายอากร ข้อหาคือ จีนเปลี่ยนร่วมมือกับหลวงกำแหงฤทธิรงค์ บุตรเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ทำการขายฝิ่นในเมืองนครราชสีมา "ครั้นนายทองดีจะว่ากล่าว ณ เมืองนครราชสีมา หลวงกำแหงฤทธิรงค์ คนมีชื่อเป็น

---

[152]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีเรื่องหลวงปราบขุนประสิทธิสงครามคุมเอาทองคำส่วยลงมาส่ง, จ.ศ. 1206, เลขที่ 179.

[153]ใน พ.ศ. 2397 ปรากฏว่ามีการย้ายเลกกองนอกเมืองนครนายกเป็นกองกระบือโรงหีบเมืองนครราชสีมา (หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อบัญชีเลกไพร่หลวงเข้าเดือน 1, 2, จ.ศ. 1216, เลขที่ 191) แสดงว่าราชสำนักเป็นผู้จัดตั้งโรงหีบอ้อยที่เมืองนครราชสีมา

[154]สังฆราชปาลเลอกัวซ์, เรื่องเดิม, หน้า 29.

พรรคพวกกัน กลัวจะไม่ชำระให้นายทองดี"[155] นายทองดีจึงต้องนำเรื่องนี้ไปฟ้องร้องที่กรุงเทพ ซึ่งมีท้องตราให้พระยาปลัดและพระภักดีนุชิต นำผู้มีชื่อเหล่านี้ไปชำระสอบสวนที่กรุงเทพฯ ทั้งหลวงกำแหงฤทธิรงค์ และจีนเปลี่ยนไม่ได้รับโทษ แต่มีชาวจีนอีก 2 คนให้ความร่วมมือถูกตัดสินจำคุก ท้ายที่สุดชาวจีนต้องโทษทั้งสองคนนี้ก็สามารถหลบหนีจากการจำคุกไปได้ ภายใต้การช่วยเหลือของพระยาปลัดและกรมการเมืองบางคน การค้าฝิ่นที่เมืองนครราชสีมาจึงยังคงดำเนินต่อไปได้โดยขยายการค้าไปยังหัวเมืองลาวได้อีกด้วย[156] ภายหลังจากเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ถึงแก่อสัญกรรมไปแล้ว ยังมีชาวจีนอีก 30 คนต้องโทษเพราะข้อหาเดียวกัน แต่ท้ายที่สุดก็สามารถติดสินบนกรมการเมืองหลบหนีไปได้เช่นกัน[157]

สำหรับทาส เป็นกลุ่มใหญ่พอสมควรในสังคมเมืองนครราชสีมา โดยแบ่งเป็น 2 ประเภทกว้าง ๆ คือ ทาสที่เป็นราษฎรชาวเมืองกับทาสเชลย ประเภทแรกกล่าวได้ว่าส่วนใหญ่ก็คือไพร่ที่ขายตัวเป็นทาส ซึ่งเป็นสภาพที่เกิดขึ้นโดยทั่วไปในสังคมไทยช่วงต้นรัตนโกสินทร์ โดยเฉพาะไพร่หลวงที่นิยมขายตัวเป็นทาส เพราะการเป็นทาสทำให้ไพร่ผู้นั้นมีภาระต่อรัฐลดน้อยลงไป (กล่าวคือถ้าเคยเป็นไพร่คงเมืองระยะเวลาที่ถูกเรียกเกณฑ์แรงงานจะลดเหลือเพียง 1 เดือน ถ้าเป็นไพร่ส่วยแต่เดิมอัตราส่วยก็จะลดลงต่ำกว่าไพร่) เท่าที่มีหลักฐานเกี่ยวกับการขายตัวของไพร่หลวงเมืองนครราชสีมานั้นมีเพียงตัวอย่างเดียว คือกรณีที่ไพร่หลวงกลุ่มหนึ่งพากันไปทำมาหากินอยู่ที่เมืองลพบุรี ต่อมา พ.ศ. 2373 นายเพช นายจัน และนายอิน ซึ่งมีหนี้สินเพราะเสียพนัน พากันขายบุตรภรรยาให้แก่นายเงินชาวเมืองลพบุรี ภายหลังกรมการเมืองนครราชสีมาเดินทางไปชำระนำตัวไพร่ทั้งหมด

---

[155]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อเรื่องความร้องเรียนของหลวงปราบ เรื่องกล่าวโทษหลวงกำแหงฤทธิรงค์, จ.ศ. 1207, เลขที่ 265.

[156]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อเรื่องราวขุนเทพบุรีเมืองนครราชสีมา ฟ้องกล่าวโทษกรมการหาว่าลักต้มฝิ่นเถือบขาย, จ.ศ. 1211, เลขที่ 117.

[157]เรื่องเดียวกัน.

กลับคืนบ้านเมือง เจ้าเมืองลพบุรีและนายเงินจึงหน่วงเอาตัวทาสไว้ เรื่องนี้จึงเป็นความระหว่างเมืองนครราชสีมากับเมืองลพบุรี จนกระทั่งราชสำนักต้องยื่นมือเข้ามาจัดการ ด้วยการสั่งให้ทางเมืองลพบุรี "ชำระครอบครัวตัวเลกเมืองนครราชสีมา เมืองขึ้นกับเมืองนครราชสีมาส่งขึ้นไปคงบ้านเมือง (หมายถึงเมืองนครราชสีมา) ให้สิ้น"[158]

ส่วนทาสเชลยนั้นคือผู้คนจากต่างบ้านต่างเมือง ที่ถูกกวาดต้อนเข้ามาและรัฐมอบผู้คนเหล่านี้ส่วนหนึ่งตอบแทนแก่ผู้ที่ทำการกวาดต้อน ทาสเชลยจึงมีทั้งชาวลาว ชาวข่า และชาวเขมร[159]

เท่าที่มีข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องทาสที่เมืองนครราชสีมา ปรากฏว่าข้าราชการตำแหน่งต่าง ๆ มักจะมีทาสทั้งสองประเภทอยู่ในความครองครอง เช่น เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มีทาสเชลยจำนวน 66 คน[160] ตามที่สำรวจได้หลังอสัญกรรมแล้ว นายศัลยวิไชย(ทองคำ ณ ราชสีมา) ผู้ซึ่งมาปฏิบัติราชการที่เมืองนครราชสีมา ตั้งแต่ราว พ.ศ. 2385 มีทาสชายหญิงจำนวน 29 คน และมีทาสเชลยอีกกว่า 80 คน[161] เจ้าเมืองชนบทมีทาสจำนวน 36 คนจากการสำรวจ

---

[158]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงกรมการเมืองลพบุรี จ.ศ. 1192, เลขที่ 20.

[159]ในรายงานราชการของกรมหมื่นสรรพสิทธิ์ประสงค์เกี่ยวกับเมืองนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. 2434 กล่าวว่าถึงผู้คนชาวเมืองว่าคนบ้านนอก ๆ มักเป็นแต่บ่าวทาสเขา (รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา, หน้า 135).

[160]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อบัญชีรายวันบอกเจ้าเมือง กรมการ และท้าวเพี้ยนำสิ่งของลงมาเฝ้า, จ.ศ. 1217-1218, เลขที่ 206.

[161]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อร่างตราถึงเมืองนครนายก หลวงปลัดส่งฟ้องหมื่นรอง จ่าเมือง, จ.ศ. 1215, เลขที่ 54.

เมื่อ พ.ศ. 2379 และปีเดียวกันมีรายการทาสเชลยเพิ่มเข้ามาอีกรายการหนึ่ง จำนวน 57 คน[162] ในฐานะเสมือนหนึ่งเป็นสมบัติของนาย นายจึงสามารถขายหรือนำทาสไปแลกเปลี่ยนได้ เช่น กรณีทาสของนายศัลยวิไชย ทั้งหมดถูกนำไปขายภายหลังนายศัลยวิไชยถึงแก่กรรมไปแล้ว[163] หลวงปราบนายกองส่วยทอง นำทาสจำนวน 11 คน จัดเป็นสินสอดให้แก่สตรีผู้หนึ่ง[164]

ในแง่การควบคุมแรงงานทาสนั้น แม้กฎหมายจะระบุว่ามีความแตกต่างไปจากการควบคุมไพร่ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น แต่ที่เมืองนครราชสีมาไม่ปรากฏลักษณะนี้แน่ชัดนัก ยิ่งไปกว่านั้นมีหลักฐานบางฉบับเฉพาะเกี่ยวกับส่วยทองกลับแสดงให้เห็นว่า ทาสทำส่วยทองเช่นเดียวกับไพร่ เช่น กองส่วยทองเมืองบำเหน็จณรงค์ เมื่อมีการชำระบัญชี พ.ศ. 2385 บัญชีนี้รวมจำนวนทาส 21 คนและทาสเชลยอีก 4 คนเข้ากับแรงงานส่วนทั้งหมดรวมเป็น 173 คน เพื่อแบ่งจำนวน 173 คนออกเป็นสามส่วน ยกไว้ให้แก่นายกองนายหมวด 59 คนเป็นส่วนหนึ่ง อีกสองส่วนจำนวน 118 คนเกณฑ์ทำส่วยทองคนละ 2 สลึงเท่ากัน[165] บางทีการควบคุมทาสอาจจะมีหลายแบบตามลักษณะที่มาของทาส แต่มีข้อจำกัดทางหลักฐานทำให้ไม่สามารถศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนี้ได้ลึกซึ้งมากไปกว่าที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้น

ทั้งหมดนี้สรุปได้ว่าการควบคุมกำลังคนเป็นหัวใจในงานปกครองเมืองนครราชสีมา สำหรับกลุ่มผู้ปกครองเมืองนครราชสีมากำลังคนเป็นที่มาของอำนาจและความมั่นคั่งทางเศรษฐกิจ ขณะที่

---

[162]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรี ถึงเจ้าเมืองชนบท ตอบรับเรื่องส่วยทองคำผุย, จ.ศ. 1200, เลขที่ 78.

[163]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อร่างตราถึงเมืองนครนายกฯ.

[164]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อเรื่องความร้องเรียนของหลวงปราบฯ.

[165]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าพระยานครราชสีมา ตอบรับเรื่องส่วยทองคำผุยส่วย, จ.ศ. 1204, เลขที่ 82.

สำหรับราชสำนักกรุงเทพ กำลังคนเมืองนครราชสีมาคือความมั่นคงของประเทศชาติ และแหล่งผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจที่สำคัญแหล่งหนึ่งในราชอาณาจักร เพื่อให้ได้มาในสิ่งที่ต้องการทั้งผู้นำท้องถิ่นกับราชสำนักกรุงเทพจึงต้องพึ่งพาอาศัยกันและกัน โดยที่ราชสำนักกรุงเทพเป็นผู้วางกฎเกณฑ์ต่าง ๆ ในการควบคุมกำลังคน และบรรดาผู้นำท้องถิ่นเป็นผู้นำกฎเกณฑ์นั้นมาใช้ ความใกล้ชิดกับท้องถิ่นมากกว่าทำให้กลุ่มผู้ปกครองเมืองนครราชสีมา โดยเฉพาะเจ้าเมืองนครราชสีมาสามารถใช้อำนาจหน้าที่แสวงหาผลประโยชน์จากกำลังคนได้อย่างเต็มที่มากกว่าราชสำนัก ด้วยเหตุนี้ตลอดช่วงทศวรรษ พ.ศ. 2380 สาระต่าง ๆ ที่นำเสนอไว้แล้วบ่งชี้ถึงความพยายามของราชสำนักกรุงเทพที่จะควบคุมผลประโยชน์ในทางเศรษฐกิจจากเศรษฐกิจของเมืองนครราชสีมา ซึ่งมีทั้งผลประโยชน์ที่ได้จากแรงงานไพร่ และผลประโยชน์จากภาษีอากรอื่น ๆ ได้แก่ อากรค่านา, อากรสุรา บ่อนเบี้ย และราชสำนักกรุงเทพก็ประสบความยุ่งยากเป็นอันมาก เพราะไม่สามารถติดตาม หรือตรวจสอบจำนวนผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจทั้งหมดของเมืองนครราชสีมา ดังนั้น ในปี พ.ศ. 2387 ราชสำนักกรุงเทพจึงส่งตัวนายศัลยวิไชยหุ้มแพร่ (ทองคำ ณ ราชสีมา) ข้าหลวงมหาดเล็ก ขึ้นมาชำระเงินอากรสุรา บ่อนเบี้ย ค่านา พร้อมทั้งมีคำสั่งอันแข็งกร้าวให้

> เจ้าพระยานครราชสีมา กรมการ เร่งรัดตักเตือนให้นายกองนายหมวดคุมไพร่ออออกส่วยทองแต่ต้นฤดู ถ้าเจ้าพระยานครราชสีมา กรมการไม่เป็นใจเร่งรัดทองส่วย ลงไปให้ครบจำนวน ให้ของส่วยตกค้างอยู่เหมือนแต่ก่อน จะเอาตัวเจ้าเมือง กรมการเป็นโทษ[166]

แต่ราชสำนักกรุงเทพก็ยังไม่สามารถจัดการควบคุมผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจจากเมืองนครราช-สีมาได้อย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว[167] จึงสามารถจัดส่งทั้งข้าหลวงมาเก็บอากรต่าง ๆ และแต่งตั้งเชื้อสายสิงหเสนี มาเป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาดัง-กล่าวในรายละเอียดมาแล้ว

---

[166] หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องหลวงปราบฯ.

[167] เสด็จขึ้นครองราชย์เมื่อ พ.ศ. 2394.

การปกครองหัวเมืองขึ้น

เมืองขึ้นที่มีอยู่เป็นสิ่งบ่งบอกถึงอำนาจเจ้าเมืองว่ามีมากน้อยเพียงใด ในช่วง 60 ปีแรกต้นสมัยรัตนโกสินทร์ มีการเปลี่ยนแปลงที่เมืองนครราชสีมาอย่างเห็นได้ชัดเจนว่ามีการเพิ่มพูนอำนาจเจ้าเมืองนครราชสีมาขึ้น ทั้งในแง่การขยายพื้นที่ปกครองและจำนวนเมืองเมืองขึ้น สาเหตุสำคัญมาจากการเปลี่ยนแปลงลักษณะทางการเมืองภายในภูมิภาคอีสาน-ลาว ที่ทำให้ราชสำนักกรุงเทพมีนโยบายเสริมสร้างความแข็งแกร่งให้กับเมืองนครราชสีมา เพื่อให้เมืองนครราชสีมาทำหน้าที่ปกครองดูแลหัวเมืองอีสาน-ลาว และเพื่อให้เมืองนครราชสีมาควบคุมผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากหัวเมืองเหล่านี้อย่างเต็มที่ ในหัวข้อนี้แบ่งประเด็นศึกษาดังต่อไปนี้

หัวเมืองขึ้นเดิมของเมืองนครราชสีมา

ซึ่งหมายถึงหัวเมืองขึ้นที่มีมาก่อน พ.ศ. 2325 ได้แก่ เมืองพิมาย และเมืองนางรอง รวมทั้งหัวเมืองเขมรป่าดงที่ขึ้นต่อเมืองพิมาย ทั้งเมืองพิมายและเมืองนางรองมีความสำคัญต่อเมืองนครราชสีมามาก เพราะเป็นเมืองหน้าด่านสำคัญ อีกทั้งยังเป็นหัวเมืองใหญ่มีกำลังไพร่พลมาก ไม่ปรากฏว่าเจ้าเมืองนครราชสีมาคนหนึ่งคนใดประสบปัญหาในการปกครองหัวเมืองทั้งสอง ตลอดระยะเวลากว่า 60 ปี บางทีอาจจะเป็นเพราะว่าเจ้าเมืองนครราชสีมาทุกคนพยายามควบคุมหัวเมืองทั้งสองอย่างใกล้ชิด โดยการแต่งตั้งบุคคลที่ไว้วางใจได้ไปเป็นเจ้าเมืองพิมายและเมืองนางรอง โดยเฉพาะเจ้าเมืองพิมายนั้นเป็นเชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมา โดยตรง ดังจะเห็นได้จากข้อมูลในจดหมายเหตุนครราชสีมาที่แสดงให้เห็นว่า มีเชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมา อย่างน้อย 2 คนไปดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองพิมายในช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ คนหนึ่งได้แก่ พระยาภักดีศรีขันธเสมา (ทองสุก กาญจนพิมาย) ผู้เป็นหลานปู่ของพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) ทางสายบุตรชายคนโตของพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) อีกคนหนึ่งได้แก่ พระภักดีศรีขันธเสมา (จุ้ย) หลานตาของพระยาปลัด (ทัศน์ รายณสุข)

ปัญหาในการปกครองกลับไปปรากฏที่หัวเมืองเขมรป่าดง ซึ่งมีมาตั้งแต่ช่วง 1-2 ปีแรกของการขึ้นครองราชย์ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ปัญหาสืบเนื่องมาจากความขัดแย้งภายในท้องถิ่นระหว่างผู้นำเขมรป่าดง ทั้งนี้เพราะในความเป็นเขมรป่าดงนั้น ไม่ได้เป็นหนึ่ง

เดียวกันทั้งหมดหรือนัยหนึ่งคือไม่ได้ประกอบไปด้วยชาวข่าทั้งหมด นอกจากมีชุมชนชาวข่าตั้งกระจัดกระจายอยู่ทั่วไปแล้ว หัวเมืองเขมรป่าดงยังประกอบไปด้วยชุมชนชาวเขมร และลาวปะปนอยู่ด้วยเป็นจำนวนมาก ที่เมืองปะทายสมันต์ (สุรินทร์) มีชุมชนชาวเขมรที่อพยพมาเมืองบันทายมาศเป็นส่วนใหญ่ ทำให้เจ้าเมืองนี้เป็นชาวเขมร[168] ที่เมืองขุขันธ์ แต่เดิมในสมัยอยุธยา เจ้าเมืองเป็นชาวข่า คือ พระยาไกรภักดีศรีนคร นครลำดวน (ตากะจะ) และเป็นเมืองที่มีชุมชนชาวข่ามาตลอด จนกระทั่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี มีชาวเวียงจันทน์ทะยอยอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเขตเมืองขุขันธ์ โดยรวมตัวกันเป็นกลุ่มก้อนใหญ่อยู่ที่บ้านใหม่ลำดวน[169] (ต่อมาเรียกว่าบ้านดวนใหญ่) และเป็นชุมชนที่แข็งแกร่งมากชุมชนหนึ่ง การเข้ามาของชาวเวียงจันทน์เหล่านี้ น่าจะเกี่ยวข้องโดยตรงกับการสูญเสียอำนาจของฝ่ายผู้นำชาวข่าที่เมืองขุขันธ์คือพระยาไกรภักดีฯ (ตากะจะ) ให้แก่ท้าวบุญจันทร์ บุตรเลี้ยงของพระยาไกรภักดีฯ (ตากะจะ) ซึ่งเป็นลาวเวียงจันทน์ เหตุการณ์นี้มีข้อมูลในพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานที่ว่า เมื่อ พ.ศ. 2325 ท้าวบุญจันทร์มีความพยาบาทต่อบิดาเลี้ยงที่กล่าวบริภาษตนว่าเป็นลูกเชลย จึงกล่าวโทษบิดาเลี้ยงมายังเมืองหลวงว่าทำการค้าโคกระบือกับญวน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกจึงโปรดเกล้าให้ปลดเจ้าเมืองคนเก่า และตั้งท้าวบุญจันทร์ขึ้นเป็นเจ้าเมืองขุขันธ์ต่อมา การเป็นเจ้าเมืองของท้าวบุญจันทร์ไม่อาจจะกระทำได้โดยปราศจากฐานกำลังที่เป็นของตนเอง เพราะมีปฏิกิริยาจากชาวข่าปรากฏอยู่เช่นกัน ปฏิกิริยานั้นคือการแยกตัวของชาวข่าออกไปตั้งเมืองใหม่ที่บ้านโนนสาขาสระกำแพงใหญ่ภายใต้การนำของพระภักดีภูธร (ท้าวอุ่น) ปลัดเมืองขุขัน พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก โปรดเกล้าให้ยกบ้านโนนสามขาสระกำแพงใหญ่ขึ้นเป็นเมืองศรีสะเกษ ในปี พ.ศ. 2327[170]

---

[168]พงศาวดารเมืองปะทายสมันต์ฯ.

[169]นิวัติ พ. ศรีสุวรนันท์, ไทยลาว อีสาน (กรุงเทพฯ : มิตรนราการพิมพ์, 2529), หน้า 245-274. ที่บ้านใหม่ลำดวนนี้แต่เดิมเคยมีชุมชนชาวข่าอาอาศัยอยู่ แต่ต่อมาชาวข่าเหล่านั้นโยกย้ายไปอยู่ที่บ้านแต้หรือบ้านแตระ อันเป็นที่ตั้งของเมืองขุขันในเวลานั้น

[170]ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3, หน้า 211-212.

การขึ้นมามีอำนาจของท้าวบุญจันทร์ ทำให้เชื้อสายลาวเวียงจนทน์ได้รับการแต่งตั้งให้ดำรงตำแหน่งเป็นกรมการเมืองระดับต่าง ๆ อีกหลายคน เช่น ท้าวมานะ ได้เป็นพระภักดีภูธร ปลัดเมืองขุขันธ์ ท้าวเทศเป็นพระแก้วมนตรี ยกกระบัตรเมืองขุขันธ์[171] ในเวลาอีก 2-3 ปีต่อมา เจ้าเมืองคนใหม่ กับเจ้าเมืองศรีสะเกษก็ยังคงมีปัญหาความขัดแย้งกันเกี่ยวกับปัญหาการแย่งชิงกำลังคน ซึ่งทวีความรุนแรงขึ้นจนกระทั่งพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกต้องยื่นมือเข้ามาแก้ไข โดยการปันเขตแดนระหว่างเมืองทั้งสองอย่างชัดเจน ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

> ทิศใต้ตั้งแต่เขาบรรทัด ช่องจันหอมมาบ้านหัวดอยถึงทุ่งประทาย มาบ้านขามมาบ้านคันร่ม ถึงบ้านลาวเดิม ไปตามลำห้วยทาด ไปบ้านเก่าศาลาบ้านสำโรงบ้า ดอยกองไปวังขี้นาค ไปบ้านแก่งเก่าไปกูดสมอ ไปสระเหลี่ยม ไปหลักหินลงท่าลำน้ำพาชีไปลำน้ำมูล ไปบ้านด่านหมากเยา ถึงบ่อพันขันธ์ไปถึงท่าหัวลำพาชี ลงไปข้างใต้เป็นพรมแดนเมืองขุขันธ์ ข้างเหนือเป็นเขตแดนเมืองศรีสระเกศ[172]

การที่เมืองขุขันธ์ตกอยู่ภายใต้อำนาจของเชื้อสายลาวเวียงจันทน์นี้เอง เป็นเหตุให้เจ้าเมืองขุขันธ์เชื้อสายลาวเวียงจันทน์ คนที่มีอำนาจอยู่ในระยะร่วมสมัยกับเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ให้ความร่วมมือแก่เจ้าอนุวงศ์ในการขจัดเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ซึ่งรายละเอียดเกี่ยวกับเหตุการณ์นี้จะกล่าวในบทที่ 5

ทางด้านเมืองปะทายสมันต์ (สุรินทร์) พระยาสุรินทร์ภักดีศรีณรงค์ (เชียงปุ่ม) อยู่ในตำแหน่งมาตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี จนถึงแก่กรรมเมื่อ พ.ศ. 2337 บุตรชายคนที่ชื่อตี ได้เป็นเจ้าเมืองต่อมา ครั้งนั้นพงศาวดารเมืองปะทายสมันต์ระบุว่าเมืองปะทายสมันต์มี

---

171 เรื่องเดียวกัน, หน้า 213.

172 พงศาวดารเมืองปะทายสมันต์.

พื้นที่ครอบคลุม 7 ตำบล ได้แก่ บ้านจารพลับ (จารพัฒน์)[173] บ้านเมืองที บ้านนาดี บ้านไพล บ้านนาตม บ้านนาแห้ว และบ้านแสรอ (หรือแสโอ ข้อความในเอกสารไม่ชัด) ซึ่งคงจะหมายถึงพื้นที่ที่พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน ระบุว่า

> ทิศตะวันออกถึงห้วยทัพทัน ทิศใต้ถึงเขาตก ทิศตะวันตกถึงห้วงสโดง ทิศเหนือถึงห้วยหลับพลา ข้างทิศอิสานต่อกับเมืองรัตนบุรีถึงหลักหินหัวห้วยปูน ไปหลักหินสร้างบด ไปหลักหินโสกสาวแอ ถึงหลักหินหนองหลักไปลำห้วย ลำห้วยจริง[174]

ช่วงที่พระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) เป็นเจ้าเมืองอยู่นั้นไม่ปรากฏว่ามีความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองปะทายสมันต์และเมืองนครราชสีมามาก่อน จนกระทั่งสมัยพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) ขึ้นเป็นเจ้าเมือง ซึ่งรายละเอียดได้แสดงไว้แล้วในบทที่ 3 สรุปได้ว่า พ.ศ. 2349 เป็นปีที่เมืองนครราชสีมาสิ้นสุดอำนาจปกครองหัวเมืองเขมรป่าดง

หัวเมืองขึ้นใหม่ในระยะที่พระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) และพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) เป็นเจ้าเมือง ได้แก่

เมืองปักธงชัย[175] แต่เดิมมีฐานะเป็นด่านเรียกว่าด่านกะโป๊ะ ซึ่งเพิ่มความสำคัญขึ้นมามากในสมัยธนบุรี เพราะมีการพบบ่อทองหลายบ่อในแถบพื้นที่นี้ เข้าใจว่าบ่อทองแต่เดิมอยู่ที่บ้านบุขนุน

---

[173]หรือบ้านจารพัด ต่อมาเรียกอีกอย่างว่าบ้านกุดปะไทย เมื่อ พ.ศ. 2412 ได้รับการยกฐานะเป็นเมือง คือเมืองศรีขรภูมิพิไสย ปัจจุบันอยู่ในจังหวัดสุรินทร์

[174]ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3, หน้า 213 บ้านลาวเดิมต่อมาได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นอำเภอกันทรลักษณ์ อยู่ในเขตจังหวัดศรีสะเกษปัจจุบัน

[175]หลักฐานชั้นต้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟาจุฬาโลกเรียกว่าเมืองปัก ส่วนชื่อปักธงชัย เริ่มปรากฏหนาตาในหลักฐานมากขึ้นในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว

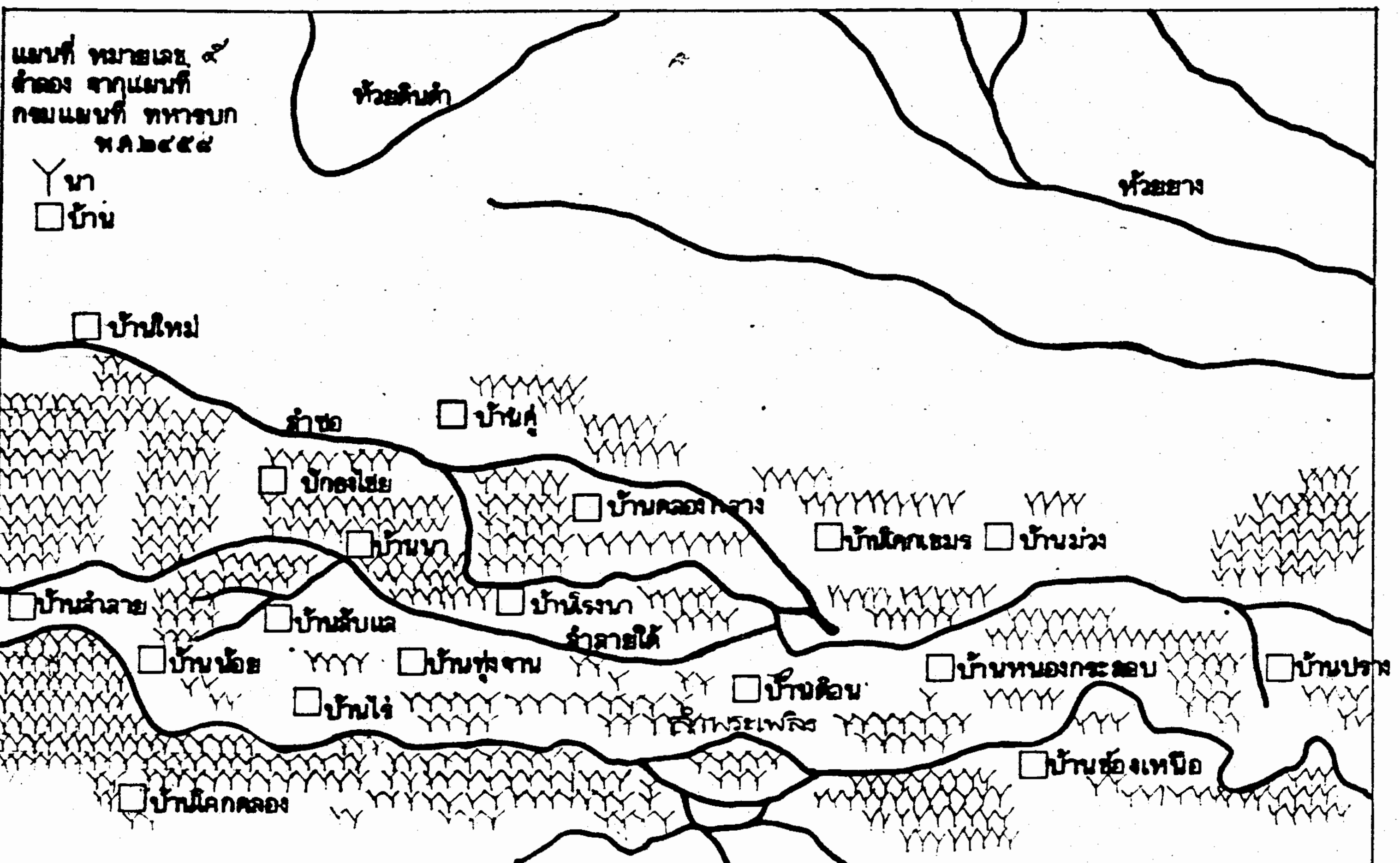
และตามแนวเทือกเขาด้านตะวันออกปลายด่าน มีการเพิ่มเติมกำลังคนเข้ามายังด่านกะโป๊ะเพื่อให้ทำส่วยทอง ทำให้ด่านกะโป๊ะกลายเป็นชุมชนที่หนาแน่น จนกระทั่งพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) ได้กราบบังคมทูลขอยกด่านกะโป๊ะขึ้นเป็นเมืองปักธงชัย ราว พ.ศ. 2328 โดยแต่งตั้งให้เพี้ยอุปราชา หัวหน้าลาวเวียงจันทน์ที่ถูกกวาดต้อนเข้ามายังด่านกะโป๊ะตั้งแต่ปลายสมัยธนบุรีเป็นพระวงศาอัคราช เจ้าเมืองทำราชการขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา[176]

สำหรับความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองนครราชสีมา กับเจ้าเมืองปักธงชัยดำเนินไปด้วยดี จนกระทั่งพระยาวงศาอัคราชาถึงแก่กรรม ในระหว่างที่พระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) เป็นเจ้าเมือง หลวงยกกระบัตรเมืองปักธงชัยผู้เป็นบุตรชายของพระยาวงศาอัคราชา จึงได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าเมืองสืบต่อจากผู้เป็นบิดา หลังจากนั้นเริ่มปรากฏความขัดแย้งระหว่างเจ้าเมืองนครราชสีมากับเจ้าเมืองปักธงชัย จนกระทั่งในเวลาต่อมากลุ่มผู้นำเมืองปักธงชัยจึงหันไปให้ความร่วมมือแก่เจ้าอนุวงศ์ในการโจมตีเมืองนครราชสีมา ซึ่งรายละเอียดของความขัดแย้งนี้จะนำไปรวมไว้ในบทที่ 5 เช่นกัน

เมืองปักธงชัยมีความสำคัญต่อเมืองนครราชสีมา ไม่เพียงแต่เพราะมีบ่อทองเท่านั้น หากแต่เพราะเมืองปักธงชัยเป็นแหล่งผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจด้านอื่น ๆ อีกมาก แผนที่หมายเลข 5 ที่นำมาแสดงในที่นี้ ต้องการเพียงชี้ให้เห็นความอุดมสมบูรณ์ของลักษณะทางด้านภูมิประเทศเมืองปักธงชัย ซึ่งเกิดจากการมีพื้นที่ราบลุ่ม และมีสายน้ำหลายสาย ด้วยเหตุนี้จึงมีผู้คนอพยพเข้าไปตั้งถิ่นฐานที่แขวงเมืองปักธงชัยเป็นจำนวนมากพอสมควร เท่าที่มีหลักฐาน อย่างน้อยที่สุดก็มีการอพยพเข้ามาของชาวมอญอีกละลอกหนึ่งหลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ สาเหตุการอพยพนั้นเกิดจากมีการเกณฑ์ชาวมอญจากตำบลสามโคก (จังหวัดปทุมธานี) เข้าร่วมกองทัพไปตีเวียงจันทน์ กำลังมอญส่วนหนึ่งได้รับคำสั่งให้รักษาควบคุมเมืองปักธงชัย เพราะเมืองปักธงชัยเข้าร่วมกับฝ่ายกบฏ ภายหลังเหตุการณ์สงบลงแล้ว ชาวมอญพากันมาจับจองที่ดินในท้องที่เมืองปักธงชัยเพื่อทำมาหากิน เพราะเห็นว่าเป็น

---

[176] จดหมายเหตุนครราชสีมา, หน้า 38.



แผนที่หมายเลข 5 : แสดงลักษณะภูมิประเทศและแหล่งปลูกข้าวของเมืองปักธงชัย

ทำเลที่อุดมสมบูรณ์[177] ลักษณะเช่นนี้ทำให้คาดการณ์ได้ว่า ยังมีผู้คนกลุ่มอื่น ๆ ที่ทะยอยเข้ามาตั้งหลักแหล่งที่เมืองปักธงชัย ทั้งที่เป็นชาวเขมร ชาวข่า และชาวลาวอื่น ๆ แต่ละกลุ่มต่างไปตั้งบ้านรวมตัวกันเป็นกลุ่มของตน ใช้รูปแบบวัฒนธรรมความเป็นอยู่ตามแบบของตน ความหลากหลายในรูปแบบวัฒนธรรมที่เมืองปักธงชัยจึงปรากฏร่องรอยมาจนถึงทุกวันนี้[178] ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เมืองปักธงชัยยังเป็นที่ตั้งของกองโคหลวง ซึ่งมีการส่งโคหลวงมาจากเมือง-หลวงเป็นพันตัวเพื่อเลี้ยงไว้ใช้งานราชการ

<u>เมืองขึ้นแถบตอนบนลุ่มน้ำชี</u> พื้นที่นี้แต่เดิมเคยมีเมืองภูเขียวเป็นเมืองสำคัญ เพราะเป็นเมืองที่จะติดต่อไปยังเวียงจันทน์และเชื่อว่าเคยมีสภาพเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมาเป็นบางครั้งในสมัยอยุธยา ในสมัยธนบุรีนั้นเมืองนครราชสีมาก็ยังคงมีอำนาจดูแลไปถึงเมืองภูเขียว แต่เข้าใจว่าสถานภาพทางการเมืองของเมืองภูเขียวในช่วงนั้นมิได้มีฐานะเป็นเมือง เพราะมีหลักฐานระบุว่าเป็นเพียง "บ้านลาดภูเขียว"[179]

พื้นที่ตอนบนลุ่มแม่น้ำชี ก่อนที่เมืองนครราชสีมาจะขยายอำนาจเข้าไปดูแลปกครองอย่างจริงจังนั้น เป็นเขตอิทธิพลของเวียงจันทน์ทั้งในแง่ของอิทธิพลทางการเมือง และอิทธิพลทางด้าน

---

[177]พัชรินทร์ เปี่ยมสมบูรณ์, <u>เอกสารศูนย์วัฒนธรรม</u>, งานนิทรรศการทางวิชาการและวัฒนธรรมไทย ณ วิทยาลัยครูนครราชสีมา, 12-14 มกราคม 2523 หน้า 44-45.

[178]เช่น บ้านตะขบ เป็นชุมชนชาวเขมร ที่บ้านตะคุเป็นชุมชนชาวลาว บ้านพระเพลิงเป็นมอญ บ้านพรหมราชเป็นไทย บ้านสุขังเป็นลาว บ้านทุ่งจานเป็นข่า

[179]สำเนาท้องตราปีมะเส็ง พ.ศ. 2316 ฉบับที่ 2 , <u>ประชุมพงศาวดาร เล่ม 40</u>, หน้า 82. อนึ่งมีข้อมูลว่า เจ้าเมืองภูเขียวในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก คือพระยาภิรมย์ไกรศักดิ์ (ต้นตระกูลภิรมย์ไกรภักดิ์) ต่อมาในสมัยใดไม่ระบุ เจ้าเมืองคือพระยาไกร-สีหนาท (ตระกูลฤาชา) (เติม วิภาคย์พจนกิจ, เรื่องเดิม, หน้า 21).

วัฒนธรรม ในขณะที่ทางตอนล่างของลุ่มแม่น้ำชีมีหัวเมืองใหญ่อยู่เช่นกัน เมืองนั้นคือสุวรรณภูมิ การขยายอำนาจปกครองดูแลบริเวณตอนต้นแม่น้ำชีของเมืองนครราชสีมามีสาเหตุมาจากการเปลี่ยนแปลงทางด้านสถานการณ์ต่าง ๆ ภายในภูมิภาคอีสาน-ลาว ที่เป็นเหตุและผลสัมพันธ์ต่อเนื่องกันตลอดช่วงทศวรรษ พ.ศ. 2330-2340 ที่ส่งผลให้ราชสำนักกรุงเทพต้องกำหนดนโยบายสำคัญประการหนึ่งเพื่อที่จะทำให้อำนาจรัฐที่มีอยู่เหนือภูมิภาคนี้มีเสถียรภาพมั่นคงยิ่งขึ้น นโยบายนั้นคือให้เมืองนคร-ราชสีมา ทำหน้าที่เป็นผู้ดูแลหัวเมืองอีสานที่ขึ้นต่อราชสำนักกรุงเทพทั้งหมด และกำกับตรวจตราเมืองประเทศราชทั้งสาม ได้แก่ เวียงจันทน์ จำปาศักดิ์ และนครพนม[180] และเพื่อที่จะเสริมสร้างนโยบายนี้ให้ได้ผลจริงจังยิ่งขึ้น ราชสำนักกรุงเทพจึงพยายามเสริมสร้างความแข็งแกร่งให้กับเมืองนครราช-สีมา ด้วยการสนับสนุนให้มีการจัดตั้งหัวเมืองขึ้นใหม่ เพื่อเป็นกำลังแก่เมืองนครราชสีมา

เหตุการณ์ซึ่งเป็นจุดเริ่มต้นของการขยายอำนาจของเมืองนครราชสีมา ได้แก่ กบฏอ้ายเชียงแก้ว ซึ่งเกิดขึ้นที่เมืองจำปาศักดิ์เมื่อ พ.ศ. 2334 การที่ฝ่ายกบฏสามารถยึดครองเมืองจำปาศักดิ์ ได้สร้างความตระหนกตกใจให้แก่ราชสำนักกรุงเทพเป็นอันมาก เพราะอาจจะก่อให้เกิดสถานการณ์อื่น ๆ ที่ร้ายแรงติดตามมา เช่น การสูญเสียอำนาจในการปกครองดินแดนตอนล่างของแม่น้ำโขงทั้งหมด แม้ว่าในที่สุดฝ่ายกบฏถูกปราบปรามไปได้ แต่เหตุการณ์นี้ก็กระตุ้นให้ราชสำนักกรุงเทพตระหนักถึงความจำเป็นที่ต้องให้เมืองนครราชสีมาดูแลเมืองจำปาศักดิ์และหัวเมืองขึ้นอย่างใกล้ชิด ประกอบกับการที่มีผลงานการกวาดต้อนตีข่าของพระพรหมยกกระบัตรเมืองนครราชสีมา ทำให้ราชสำนักกรุงเทพมีนโยบายกวาดต้อนข่าตามแถบตะวันออกของแม่น้ำโขงอย่างจริงจัง

ขณะที่เหตุการณ์ทางด้านจำปาศักดิ์ผ่านพ้นไปไม่นาน ราชสำนักกรุงเทพก็ต้องประสบปัญหายุ่งยากอีกครั้งใน พ.ศ. 2336 สาเหตุเกิดจากเจ้านันทเสนแห่งเวียงจันทน์คบคิดกับเจ้าเมืองนครพนมคิดก่อการกบฏต่อราชสำนักไทย แม้ว่าการก่อการยังไม่ได้เกิดขึ้น เพราะราชสำนักกรุงเทพทราบเรื่องราวเสียก่อน และมีการจับกุมตัวเจ้านันทเสนเข้ากรุงเทพทำการสอบสวนและปลดออกจาก

---

[180]สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, "ตำนานเมืองนครราชสีมา," เรื่องเดิม, หน้า 18.

ตำแหน่งในเวลาต่อมา แต่เหตุการณ์นี้เป็นอีกเหตุการณ์หนึ่งที่กระตุ้นให้ราชสำนักกรุงเทพตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องขยายอำนาจปกครองของเมืองนครราชสีมาลึกเข้าไปถึงตอนบนของลุ่มแม่น้ำชีรวมทั้งตอนล่างแม่น้ำชี นั่นคือ การยกฐานะบ้านลาดภูเขียวให้กลับเป็นเมืองอีกครั้งในปีใดปีหนึ่งหลังจาก พ.ศ. 2336 หรืออาจจะเป็น พ.ศ. 2340 ตามที่ระบุไว้ในหนังสือประวัติศาสตร์อีสานของ เติม วิภาคย์พจนกิจ[181]

ในช่วงเวลาเดียวกัน ทางด้านเมืองสุวรรณภูมิก็เริ่มปรากฏปัญหาความขัดแย้งระหว่างผู้นำท้องถิ่น ซึ่งปรากฏราว พ.ศ. 2335 นั่นคือ ความขัดแย้งระหว่าง ท้าวสูน เจ้าเมืองสุวรรณภูมิ กับเมืองแสนแห่งเมืองสุวรรณภูมิ (เป็นตำแหน่งกรมการเมืองแบบลาว เทียบได้กับตำแหน่งเจ้ากรมกำลังทหาร หรือตำแหน่งพล ตามระบบราชการไทย) ต่อมาท้าวสูนถูกลอบฟันตาย กรมการเมืองจับตัวทิตโคต ผู้ลอบฟันท้าวสูนได้[182] เข้าใจว่าเมืองแสน เป็นผู้ว่าจ้างทิตโคต เพราะต่อมาเมืองแสนกลัวความผิด หลบหนีมาพึ่งเจ้าเมืองนครราชสีมา พระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) จึงฉวยโอกาสกราบบังคมทูลขอตั้งเมืองแสนเป็นที่พระจันตประเทศ และยกบ้านหนองกองแก้วที่เมืองแสนพาบริวารมาอาศัยอยู่เป็นเมืองชนบท ขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา[183] แล้วโปรดเกล้าฯ ให้แบ่งที่ดินเมืองสุวรรณภูมิตั้งแต่ตำบลบ้านกู่ทองไปจนถึงหนองกองแก้วเป็นเขตเมืองชนบท[184]

---

[181] เติม วิภาคย์พจนกิจ, เรื่องเดิม, หน้า 366.

[182] เรื่องเดียวกัน, หน้า 189.

[183] ปัจจุบันเป็นอำเภอหนึ่งขึ้นอยู่กับจังหวัดขอนแก่น

[184] ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3, หน้า 217.

การที่เมืองแสนได้รับการสนับสนุนจากเจ้าเมืองนครราชสีมาให้เป็นเจ้าเมือง กลายเป็นแรงจูงใจให้เพี้ยเมืองแพนแห่งบ้านชีโล่น แขวงเมืองสุวรรณภูมิต้องการเป็นเจ้าเมืองบ้าง ดังนั้น จึงเกลี้ยกล่อมผู้คนในบังคับได้สามร้อยเศษมาสมัครขึ้นต่อเจ้าเมืองนครราชสีมา แล้วขอตั้งบ้านบึงบอนเป็นเมือง เจ้าเมืองนครราชสีมาจึงกราบบังคมทูลของตั้งเพี้ยเมืองแพน เป็นที่พระนครศรีบริรักษ์ เจ้าเมือง ยกบ้านบึงบอนขึ้นเป็นเมืองขอนแก่น ขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. 2340[185] อีก 2 ปีต่อมา เพี้ยศรีปาก เพี้ยเหล็กสะท้อน เพี้ยไกรสร เสนาเมืองสุวรรณภูมิ ก็ปฏิบัติทำนองเดียวกัน กล่าวคือ เกลี้ยกล่อมผู้คนได้สองร้อยเศษ พากันออกจากเมืองสุวรรณภูมิมาสมัครขึ้นต่อเจ้าเมืองนครราชสีมา เพี้ยศรีปากได้เป็นพระเสนาสงคราม เจ้าเมือง ยกบ้านหมากเฟือง บ้านหนองหัวแรดเป็นเมืองพุทไธสง ขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา ในครั้งนั้นมีการปันเขตแดนเมืองสุวรรณภูมิให้เป็นเขตแดนเมืองพุทไธสง ตั้งแต่ฟากลำพังชูทางตะวันตกไปถึงลำสะแอกเป็นเขตเมืองพุทไธสง[186]

ปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก แต่เป็นปีใดไม่แน่ชัด หัวเมืองขึ้นทั้งสามถูกแยกตัวออกจากอำนาจการปกครองของเมืองนครราชสีมา ดังปรากฏข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเรื่องนี้ จากการพิจารณาว่า ในการเรียกเกณฑ์สิ่งของจากหัวเมืองอีสาน-ลาว เนื่องในงานพระราชพิธีพระบรมศพพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น รายชื่อหัวเมืองทั้งสามถูกแยกออกจากกลุ่มหัวเมืองขึ้นของเมืองนคราชสีมา สำหรับสาเหตุของการแยกหัวเมืองทั้งสามก็ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดเช่นกัน ยกเว้นเมืองขอนแก่นเมืองเดียวที่มีข้อมูลว่า เกิดจากการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก รับนางคำแก้ว บุตรีของพระนครศรีบริรักษ์ เจ้าเมืองขอนแก่นเป็นพระสนม จึงโปรดเกล้าฯ

---

[185]เรื่องเดียวกัน, หน้า 220.

[186]เรื่องเดียวกัน, หน้า 221.

ให้ยกเมืองขอนแก่นขึ้นตรงต่อกรุงเทพ[187] บางทีอาจจะเป็นการยกทั้งเมืองพุทไธสง และเมืองชนบทขึ้นต่อกรุงเทพในเวลาเดียวกัน เพราะเป็นกลุ่มเดียวกัน อย่างไรก็ตาม ถ้าพิจารณาในมุมกว้าง โดยการตั้งข้อสังเกตจากปัญหาความขัดแย้งระหว่างพระยานครราชสีมา (เที่ยง ณ ราชสีมา) กับเจ้าหัวเมืองเขมรป่าดง ช่วง พ.ศ. 2340-2349 บางทีการแยกหัวเมืองทั้งสามออกจากเมืองนครราชสีมาไปขึ้นต่อกรุงเทพ อาจจะเกิดขึ้นในช่วงเวลาใกล้เคียงกันก็เป็นไปได้

การตั้งเมืองในแถบลุ่มน้ำชี เกิดขึ้นอีกในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เมืองแรก คือเมืองสี่มุม (จัตุรัส) ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าเมืองนี้ก่อตั้งในปีใด ชื่อพระยาณรินซึ่งเป็นชื่อเจ้าเมืองสี่มุมนั้นมีอยู่ในเอกสารตั้งแต่ พ.ศ. 2354[188] แต่ในรายชื่อหัวเมืองอีสาน-ลาว เมื่อปีเดียวกันไม่มีชื่อเมืองสี่มุม[189] แสดงว่าเมืองนี้เพิ่งได้รับการยกฐานะขึ้นเป็นเมืองหลัง พ.ศ.

---

[187]รายละเอียดของข้อมูลนี้กล่าวว่า เดิมนางคำแว่นเป็นเพียงนางกำนัลของนางเขียว-ค่อม พระสนมในพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ครั้งหนึ่งทรงละเมอโดยไม่รู้สึกพระองค์ บรรดาพระสนมพากันตกใจไม่กล้าปลุก เนื่องจากเกรงพระอาญา นางคำแว่นจึงตัดสินใจใช้ปากกัดที่นิ้วพระบาทจนตื่นจากพระบรรทม พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จึงพอพระราชหฤทัยนางคำแว่นและยกเป็นพระสนม ในเวลาต่อมา นางคำแว่นเป็นที่โปรดปรานมากจนได้รับพระราชทานนามว่าเป็นท้าวเสือ (ทองสุข เศรษฐภูมิรินทร์, ประวัติต้นตระกูล พระยานครบริรักษ์ อดีตผู้ว่าราชการเมืองขอนแก่น (เจ้าเมืองขอนแก่น), พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่ประทุม นครศรี ณ เมรุวัดหนองแวง เมืองเก่า จังหวัดขอนแก่น, 21 มิถุนายน 2508, หน้า 9).

[188]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ชื่อบัญชีปืนคาบศิลา จำหน่ายและคง, จ.ศ. 1186, เลขที่ 5.

[189]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171-1173, หน้า 131.

2354 บางทีอาจจะเป็นช่วงเวลาใกล้เคียงกับการก่อตั้งหัวเมืองขึ้นอีกเมืองหนึ่งของเมืองนครราชสีมา นั่นคือ เมืองชัยภูมิ เมื่อ พ.ศ. 2365

ประวัติการก่อตั้งเมืองชัยภูมิ กล่าวว่า ผู้ก่อตั้งเมืองนี้คือท้าวแล เชื้อสายเวียงจันทน์ผู้มีความขัดแย้งกับเจ้าอนุวงศ์ด้วยสาเหตุใดไม่แน่ชัด พาพรรคพวกบริวารเข้ามาอาศัยอยู่ที่บ้านน้ำขุ่น-หนองอีจาน (ในท้องที่อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมาในปัจจุบัน) แขวงเมืองนครราชสีมา ต่อมาราว พ.ศ. 2362 ท้าวแลพากันอพยพขึ้นไปอยู่ที่บ้านชีลองโนนน้ำอ้อม (เขตจังหวัดชัยภูมิในปัจจุบัน) และมีผู้คนอพยพเข้ามาอยู่ด้วยหนาแน่นขึ้น ช่วงเวลานั้นท้าวแลยังขึ้นต่อทางเวียงจันทน์ โดยเกณฑ์เลกส่วยผ้าขาวจำนวน 700 คนส่งไปยังเวียงจันทน์ จนกระทั่ง พ.ศ. 2365 ท้าวแลจึงพาพรรคพวกอพยพไปอยู่ที่บ้านหลวงเพราะมีน้ำท่าบริบูรณ์กว่า และขอทำเร่วส่วยขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา เจ้าเมืองนครราชสีมาจึงกราบบังคมทูลขอตั้งท้าวแลเป็นพระยาภักดีชุมพล เจ้าเมือง ยกบ้านหลวงขึ้นเป็นเมืองชัยภูมิตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา เมืองชัยภูมิเป็นหัวเมืองสำคัญเมืองหนึ่งของเมืองนครราชสีมามาโดยตลอด เพราะเหตุว่าภายหลังจากได้เป็นเจ้าเมืองแล้ว ท้าวแลได้นำบริวารไปพบบ่อทองบ่อใหญ่ที่เชิงภูเขาขี้เถ้าทางตะวันออกของภูเขาดงพญาฝ่อ ที่ลำห้วยขาด บ่อทองแห่งนี้คือบ่อโข่โล่ ทำส่วยทองส่งราชสำนักกรุงเทพตลอดมา[190]

การพบบ่อทองที่ลำห้วยขาดนี้เป็นสาเหตุหนึ่งที่ทำให้มีการยกเมืองพุทไธสงและเมืองภูเขียวกลับมาขึ้นต่อเมืองนครราชสีมาอีกครั้งเพื่อเกณฑ์ทำส่วยทอง การเร่งรัดส่วยทองจากหัวเมืองเหล่านี้ตลอดช่วงทศวรรษ พ.ศ. 2370 และ 2380 สะท้อนให้เห็นความเป็นไปได้นี้เป็นอย่างดี

<u>การยกหัวเมืองเขมรป่าดงบางเมืองกลับมาขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา</u>

หัวเมืองเหล่านั้นได้แก่ เมืองรัตนบุรี เมืองตลุง (ประโคนชัย) และเมืองแปะ (บุรีรัมย์) เมืองทั้งสามต่างมีประวัติการก่อตั้งมาตั้งแต่ปลายรัชกาลพระเจ้ากรุงธนบุรี แต่เดิมอาจจะเป็นเพียงเมืองขึ้นต่อเมืองพิมายหรือนางรอง เพราะไม่ปรากฏบทบาทสำคัญใด ๆ ร่วมกับหัวเมืองเขมรป่าดง

---

[190] เติม วิภาคย์พจนกิจ, เรื่องเดิม, หน้า 17-18.

อื่น ๆ แต่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น คงจะแยกตัวออกจากเมืองพิมายและนางรองไปแล้วเช่นกัน เพราะในบัญชีเกณฑ์เครื่องทำพระเมรุพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก จ.ศ. 1171 (พ.ศ. 2352) ปรากฏว่าจำนวนเกณฑ์สิ่งของจากสามหัวเมืองนี้ ไม่ได้รวมอยู่กับเมืองนครราชสีมาเหมือนเมืองพิมาย นางรอง และปักธงชัย[191] เช่นเดียวกับจำนวนเกณฑ์กำลังไปราชการสงครามที่เขมร เมื่อ พ.ศ. 2354[192] การยกหัวเมืองทั้งสามกลับมาขึ้นต่อเมืองนครราชสีมาคงจะเพิ่งเกิดขึ้นภายหลังจากพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีพระราโชบายที่จะให้เมืองนครราชสีมามีความแข็งแกร่งพอที่จะควบคุมดูแลหัวเมืองอีสาน-ลาว ในช่วงทศวรรษ พ.ศ. 2360 นั้นเอง

สรุปได้ว่าก่อนกบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369 นั้น เมืองนครราชสีมามีเมืองขึ้นทั้งหมด 10 เมือง ตามรายชื่อที่มีการสำรวจเมื่อ พ.ศ. 2371 ได้แก่ พุทไธสง ตลุง แปะ พิมาย นางรอง ภูเขียว ชัยภูมิ รัตนบุรี ปักธงชัย และสี่มุม[193] หลังจากที่สภาพทางการเมืองในภูมิภาคอีสาน-ลาวเปลี่ยนแปลงไปเพราะการเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ มีการเปลี่ยนแปลงเกี่ยวกับเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมา ดังที่จะกล่าวในหัวข้อต่อไป

หัวเมืองขึ้นหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์

มีการตั้งหัวเมืองขึ้นใหม่อีกสองเมือง ได้แก่ เมืองบำเหน็จณรงค์และเมืองนครจันทึกหรือเมืองจันทึก สำหรับประวัติเมืองบำเหน็จณรงค์กล่าวว่า เจ้าเมืองคนแรกนั้นเคยเป็นขุนพลนายด่านบ้านชวน แขวงเมืองนครราชสีมา เป็นผู้หนึ่งที่เข้าร่วมกับกองกำลังชาวเมืองนครราชสีมาในการซับ

---

[191]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 1173, หน้า 55.

[192]เรื่องเดียวกัน, หน้า 131.

[193]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบัญชีรายชื่อเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่เป็นหัวเมืองขึ้น, จ.ศ. 1190, เลขที่ 8.

ไล่เจ้าอนุวงศ์ออกจากเมืองนครราชสีมา ขุนพลคนนี้เป็นคนเดียวกับขุนเวด กรมการเมืองนครราช-สีมาให้คำให้การไว้คราวเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ว่า เป็นผู้ที่พระยาปลัดเมืองนครราชสีมาส่งหนังสือไปขอให้จัดกำลังมาช่วยโจมตีเจ้าอนุวงศ์ ซึ่งตั้งมั่นอยู่ที่เมืองนครราชสีมา[194] ดังนั้น จึงมีความดีความชอบมาก จนกระทั่งได้รับการแต่งตั้งเป็นพระฤทธิฤาชัย เจ้าเมืองบำเหน็จณรงค์ และยกฐานะบ้านชวนขึ้นเป็นเมือง[195] สำหรับเหตุผลที่มีการตั้งเมืองบำเหน็จณรงค์นั้นไม่ใช่เป็นการตอบแทนความดีความชอบตามธรรมดา ๆ แท้ที่จริงเป็นนโยบายของราชสำนักกรุงเทพที่ต้องการจะเสริมสร้างแนวปราการทางด้านนี้เพื่อป้องกันภัยจากเวียงจันทน์ เพราะความอ่อนแอของหัวเมืองแถบลุ่มน้ำชีนี้เองที่ทำให้เจ้าอนุวงศ์สามารถเคลื่อนทัพมายึดครองเมืองนครราชสีมาได้อย่างง่ายดาย นโยบายนี้ยังประจักษ์ชัดในอีกกรณีหนึ่ง คือ การส่งท้าวเกต จากอยุธยาไปเป็นเจ้าเมืองชัยภูมิเมื่อ พ.ศ.2374[196] แทนที่จะแต่งตั้งเชื้อสายท้าวแล[197] ส่วนปีที่ก่อตั้งเมืองบำเหน็จณรงค์นั้นอยู่ราว พ.ศ. 2371-2372 เพราะพอถึง พ.ศ. 2373 เริ่มมีการส่งส่วยแล้ว

---

[194]<u>จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 5</u>, หน้า 97.

[195]คณะกรรมการประชาสัมพันธ์และจัดพิมพ์เอกสาร การจัดงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ, <u>ชัยภูมิ</u>, 2500, หน้า 21.

[196]เติม วิภาคย์พจนกิจ, เรื่องเดิม, หน้า 19.

[197]ท้าวเกตผู้นี้ ภายหลังจากที่มารับตำแหน่งแล้ว ได้ย้ายเมืองชัยภูมิจากบ้านหลวงมาอยู่ที่บ้านโนนปกปิด เกี่ยวกับเชื้อสายของท้ายเกตุนั้นไม่ชัดเจนนัก อาจจะเป็นไปได้ว่าท้าวเกตุเป็นบุตรชายคนหนึ่งของท้าวแล แต่มาอยู่ที่อยุธยา เชื้อสายของท้ายเกตุสืบทอดตำแหน่งเจ้าเมืองต่อมาอีกหลายคน ในสมัยที่พระภักดีชุมพล (ที) บุตรชายของพระภักดีชุมพล (เบี้ยว) เป็นเจ้าเมืองต่อจากท้ายเกตุ ได้ย้ายเมืองอีกครั้งมาอยู่ที่บ้านหินตั้ง

สำหรับเมืองจันทึกนั้น[198] เดิมมีฐานะเป็นด่านสำคัญแห่งหนึ่งที่ปรากฏตัวมาตั้งแต่สมัยอยุธยา นอกจากทำหน้าที่เป็นด่านแล้ว ที่ด่านแห่งนี้ยังเป็นจุดจ่ายเสบียงอาหารให้แก่งานราชการต่าง ๆ ต่อมาเพิ่มความสำคัญในทางเศรษฐกิจขึ้นอีกมากในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เพราะมีการพบบ่อทองแดงในละแวกนี้ จึงเริ่มมีการแบ่งกำลังไพร่มาทำส่วยทองแดง จนกระทั่งมีการยกด่านแห่งนี้ขึ้นเป็นเมืองขึ้นต่อเมืองนครราชสีมาปีใดปีหนึ่งในช่วงทศวรรษ 2370 ตั้งแต่นั้นมาส่วนทองแดงเป็นส่วยสำคัญอย่างหนึ่งสำหรับเมืองจันทึก บางครั้งที่ทางเมืองจันทึกไม่สามารถจัดส่งส่วยทองแดงได้พอกับความต้องการ ราชสำนักกรุงเทพก็จะให้ทางสระบุรีนำไพร่มาทำส่วยทองแดงที่เมืองจันทึกด้วย

การเปลี่ยนแปลงนโยบายของราชสำนักกรุงเทพที่มีต่อเมืองนครราชสีมา หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ ไม่เพียงทำให้มีการจัดตั้งหัวเมืองขึ้นใหม่ของเมืองนครราชสีมาเท่านั้น ยังมีการยกเมืองขึ้นกรุงเทพมาขึ้นต่อเมืองนครราชสีมาอีกด้วย เมืองนั้นคือชนบท ซึ่งเกิดขึ้นปีใดปีหนึ่งก่อน พ.ศ. 2380 อาจจะพร้อม ๆ กับการตั้งเมืองบำเหน็จณรงค์ ส่วนเหตุผลในการกระทำนี้ประจักษ์ชัดว่าเป็นเหตุผลทางด้านการเมืองและยุทธศาสตร์เช่นกัน เพราะไม่เพียงแต่การขยายอำนาจเมืองนครราชสีมา มายังหัวเมืองแถบลุ่มน้ำชีอีกครั้งเท่านั้น เหตุผลเช่นนี้ยังสามารถพิจารณาได้จากการให้เมืองขอนแก่นขยายเขตปกครองมาจนถึงเมืองภูเวียงตอนบนลุ่มแม่น้ำชี ทั้งหมดสรุปได้ว่า หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์นั้นเมืองนครราชสีมามีเมืองขึ้นเพิ่มขึ้นอีก 3 เมือง ในช่วงที่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ยังมีชีวิตอยู่

<u>การปกครองหัวเมืองขึ้น</u>

อำนาจหน้าที่ของเจ้าเมืองนครราชสีมาในการปกครองหัวเมืองขึ้น มีดังต่อไปนี้

---

[198] เมืองจันทึกเดิมตั้งในแนวภูเขาหรือเขตอำเภอปากช่องปัจจุบัน ต่อมาในปี พ.ศ.2445 จึงย้ายไปตั้งที่บ้านหนองวัว ตำบลลาดบัวขาว ซึ่งเป็นที่ตั้งของเมืองโบราณเมืองหนึ่ง จนกระทั่ง พ.ศ. 2482 ทางราชการเห็นว่ายังตั้งอยู่ใกล้ดง มีไข้มาเลเรียชุกชุม จึงย้ายมาตั้งที่บ้านสีคิ้ว จึงเปลี่ยนชื่อเรียกเป็นอำเภอสีคิ้วมาจนถึงทุกวันนี้

1. การรวบรวมส่วยอากรต่าง ๆ จากหัวเมืองขึ้นส่งเมืองหลวง สำหรับเรื่องส่วยนั้นได้กล่าวในรายละเอียดมาพอสมควรแล้วในหัวข้อที่ผ่านมา ดังนั้นต่อไปนี้จึงจะกล่าวเฉพาะการจัดเก็บอากรค่านา อากรสุรา และอากรบ่อนเบี้ย เท่านั้น

การจัดเก็บค่านาและข้าวจัดซื้อขึ้นฉางหลวงดำเนินการโดยเจ้าพระยานครราชสีมา (ทอง-อินท์ ณ ราชสีมา) ซึ่งทำการแต่งตั้งข้าราชการนาเมืองนครราชสีมาออกไปประเมินค่านา รวมทั้งการจัดเก็บ ในการรวบรวมค่านาและข้าวจัดซื้อส่งไปยังกรุงเทพนั้น จึงปรากฏว่ารวมเป็นจำนวนเดียวกันในนามเมืองนครราชสีมา เช่น พ.ศ. 2396 เป็นจำนวนเงินค่านา 100 ชั่ง ข้าวจัดซื้ออีก 174 เกวียน[199] พ.ศ. 2379 เป็นค่านา 133 ชั่ง 11 ตำลึง 5 สลึง และข้าวจัดซื้อจำนวน 370 เกวียน[200] แต่ในช่วงที่มีการสงครามที่เขมรในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ปรา-กฏว่ามีการเรียกเกณฑ์ข้าวจากหัวเมืองขึ้นบางเมืองเป็นบางคราว เช่น เมื่อ พ.ศ. 2382 เจ้าพระยาบดินทรเดชา เรียกเกณฑ์ข้าวจากเมืองชนบทเพิ่มเติมเป็นจำนวน 7 หาบ 93 ชั่ง[202] ก่อนหน้านั้นเมื่อ พ.ศ. 2376 เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เกณฑ์ชาวเมืองนางรองทำนาเพื่อจัดส่งข้าวจำนวน 100 เกวียนไปยังเมืองพระตระบอง[202]

ส่วนการจัดเก็บอากรสุราและอากรบ่อนเบี้ยนั้น จัดเก็บโดยเจ้าภาษีนายอากร ซึ่งเป็นคนจีนที่ได้รับการเสนอชื่อโดยเจ้าเมืองนครราชสีมา และเป็นสิ่งที่ปฏิบัติมาตั้งแต่ปลายรัชกาลพระบาท

---

[199]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา, จ.ศ. 199, เลขที่ 48.

[200]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา ส่งเงินค่านา, จ.ศ. 1199, เลขที่ 45.

[201]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองชนบท, จชศ. 1202, เลขที่ 91.

[202]ประชุมพงศาวดาร เล่ม 42 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2512), หน้า 17.

สมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก นายอากรสุรามีบรรดาศักดิ์เป็นขุนอินทรสมบัติ ส่วนนายอากรบ่อนเบี้ยมีบรรดาศักดิ์เป็นหมื่นพัฒน์ ทั้งนายอากรสุราและบ่อนเบี้ยจะต้องมีนายประกันรับรองว่านายอากรผู้นั้นมีฐานะการเงินที่น่าเชื่อถือพอที่จะได้รับการแต่งตั้ง ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้เป็นนายประกันให้แก่นายอากรก็คือ เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) หลังจากเจ้าพระยานครราชสีมาผู้นี้ถึงแก่อสัญกรรมแล้ว ผู้เป็นนายประกันคือ พระภักดีนุชิต ในการจัดเก็บอากรสุรานั้นมีข้อมูลแสดงว่าทั้งที่เมืองนครราชสีมาและหัวเมืองขึ้นแต่ละเมือง ได้รับการอนุญาตให้ตั้งเตาต้มสุราและเตาหุงข้าวอย่างละ 1 เตา ยกเว้นเมืองขึ้น 4 เมืองซึ่งเข้าใจว่ายังไม่มีการเก็บอากรสุรา ได้แก่ เมืองภูเขียว, ชนบท, แปะ และรัตนบุรี ขุนอินทรจึงมีอำนาจในการผลิตสุราจำหน่ายเฉพาะ 10 แขวงเมือง และห้ามมิให้จำหน่ายนอกแขวงเมืองทั้ง 10 เมืองนี้ การตั้งนายอากรสุราทำให้มีกฎหมายประกาศ

> ห้ามแขวงนายบ้านนายอำเภอ ราษฎร ไทย จีน ลาว เขมร ญวน ฉวงฉราย และอาณาประชาราษฎร์ให้ทั่ว อย่าให้ต้มเหล้าปิดตา ทำน้ำตาลส้ม น้ำตาลกระแช่ น้ำตาลมะพร้าว น้ำข้าวหมากดอกเป็นเหล้ากินและซื้อขายแก่กันเป็นอันขาดทีเดียว[203]

ถ้ามีการฝ่าฝืน ขุนอินทรสมบัติมีอำนาจในการกล่าวโทษผู้กระทำผิดส่งให้เจ้าเมืองนครราชสีมาสอบสวนลงโทษ[204] จำนวนเงินอากรสุราเมืองนครราชสีมาทั้งหมดก่อนการอสัญกรรมของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เมื่อ พ.ศ. 2388 เท่ากับปีละ 35 ชั่ว ปีต่อมาเมื่อพระภักดีนุชิตของแต่งตั้งนายอากรคนใหม่มีการบอกเพิ่มเป็น 37 ชั่ว เพราะพระภักดีนุชิตเห็นว่า "มีนักเลงซุกซุม

---

[203]สารตราถึงพระยาสุริยเดช พระพรหมภักดี พระพิไชย เมืองนครราชสีมา เรื่องนำตั้งอากรสุรา, จ.ศ. 1207, เลขที่ 277, ลดหมายเหตุนครราชสีมา, หน้า 51.

[204]นายอากรยังได้รับสิทธิอื่น ๆ อีก เช่น มีทนายประจำตัวเช่นเดียวกับขุนนาง บุคคลในครอบครัวหรือบรรดาบ่าวทาสของตนได้รับการเว้นจากเกณฑ์แรงงานสิ่งของ

กว่าแต่ก่อน"[205] เงินจำนวนนี้แบ่งส่งให้แก่เจ้าจำนวน (เจ้าหน้าที่ที่ควบคุมดูแลการจำหน่ายสุรา) พระคลังมหาสมบัติ 34 ชั่ง เจ้าจำนวนกรมพระราชวังบวร 3 ชั่ง[206]

สำหรับอากรบ่อนเบี้ยนั้นไม่ปรากฏว่ามีการตั้งโรงบ่อนที่หัวเมืองขึ้นด้วยหรือไม่ คงจะมีโรงบ่อนตั้งในบางเมืองเท่านั้น เพราะจำนวนเงินอากรบ่อนเบี้ยน้อยกว่าอากรสุราเป็นอันมาก กล่าวคือ พ.ศ. 2388 เป็นจำนวน 10 ชั่ง ปีต่อมาพระภักดีนุชิตขอตั้งนายอากรบ่อนเบี้ยคนใหม่ และเพิ่มเงินอากรขึ้นอีก 3 ชั่ง[207]

2. การแต่งตั้งเจ้าเมือง กรมการ หัวเมืองขึ้น เป็นอำนาจหน้าที่ของเจ้าเมืองนครราชสีมา ที่จะเลือกสรรหาตัวผู้ที่จะดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองและตำแหน่งกรมการเมืองที่สำคัญ หลักเกณฑ์สำคัญประการแรกคือ พิจารณาจากผู้ที่มีเชื้อสายเจ้าเมืองคนเดิมหรือคนเก่า ๆ ซึ่งเป็นแนวปฏิบัติพื้นฐานโดยทั่ว ๆ ไป ประการที่สอง คือเป็นผู้ที่มีความคุ้นเคยกับเจ้าเมืองนครราชสีมาเป็นอย่างดี ดังมีตัวอย่างการแต่งตั้งเจ้าเมืองจัตุรัส พ.ศ. 2384 เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เสนอชื่อหลวงราชวงศ์บุตรชายเจ้าเมืองจัตุรัสคนก่อนซึ่งถึงแก่กรรมไปแล้ว เหตุผลการเสนอตัวหลวงราชวงศ์ คือ

> หลวงราชวงศ์คนนี้เป็นบุตรพระณรินสงครามเจ้าเมืองจุตุรัสคนเก่า หลวงราชวงศ์ได้รับราชการมานาน สัตย์ซื่อมั่นคง รู้ขนบประนาฏราชการ ข้าพเจ้าไปการศึกสงครามทำราชการแต่ก่อนก็ได้เอาหลวงราชวงศ์ไปใช้สอยในการศึกสงคราม ไม้มือก็แข็งแรงแกล้วกล้า มีสติปัญญาดี ควรเป็นเจ้าเมืองจัตุรัสได้[208]

---

[205] เรื่องเดียวกัน, หน้า 49.

[206] เรื่องเดียวกัน, หน้า 50.

[207] เรื่องเดียวกัน, หน้า 53.

[208] หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา, จ.ศ.1203, เลขที่ 60.

ตามปกติทางราชสำนักกรุงเทพ มักจะไม่ปฏิเสธการเสนอตัวบุคคลจากเมืองนครราชสีมา ทั้งนี้เพื่อเสริมสร้างอำนาจในการปกครองหัวเมืองขึ้น แต่ก็มีบางครั้งที่ราชสำนักกรุงเทพเข้ามาแทรกแซงในเรื่องนี้ นั่นคือกรณีการตั้งเจ้าเมืองจันทึก เมื่อ พ.ศ. 2385 ว่าที่เจ้าเมืองจันทึกคนใหม่ในปีนี้คือหลวงประเสริฐ นายกองส่วยทองขึ้นอยู่ในกองพระภักดีสุวรรณ นายกองนอก[209] หลวงประเสริฐผู้นี้เดิมเป็นนายกองโค ขึ้นต่อเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ต่อมามีความขัดแย้งกันจนกระทั่งหลวงประเสริฐ (ในขณะนั้นยังเป็นเพียงขุนประเสริฐ) ฟ้องร้องกล่าวโทษเจ้าพระยานครราชสีมาผู้นี้ไปยังเมืองหลวง จากความขัดแย้งในครั้งนั้นจึงมีการแยกกองขุนประ-เสริฐทำส่วยทอง ขณะเดียวกันไม่ปรากฏว่าเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้รับการลงโทษ หรือการตำหนิใด ๆ จากราชสำนักกรุงเทพ แต่กระนั้นการแต่งตั้งหลวงประเสริฐให้เป็นเจ้าเมืองจันทึก ก็สะท้อนให้เห็นว่าราชสำนักกรุงเทพให้ความเชื่อถือคำกล่าวหาของหลวงประ-เสริฐมากทีเดียว นอกจากนั้น ยังมีเหตุผลสำคัญอีกประการหนึ่งซึ่งเป็นไปตามนโยบายให้ผู้นำเชื้อสายเดียวกันปกครองกันเอง ทำนองเดียวกับการปกครองที่เมืองปักธงชัย เหตุผลนั้นคือผู้คนแขวงเมืองจันทึกคงจะมีลาวเชื้อสายเวียงจันทน์อาศัยอยู่เป็นจำนวนมาก การอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐานบริ-เวณนี้ของเชื้อสายเวียงจันทน์นั้นมีแนวโน้มว่ามีการเพิ่มจำนวนมากขึ้นตั้งแต่ต้นทศวรรษ พ.ศ. 2360 ดังจะเห็นได้จากการอพยพเข้ามาของกลุ่มท้าวแล เป็นต้น ภายหลังปราบกบฏเจ้าอนุวงศ์แล้วคาดว่ามีการกวาดต้อนชาวเวียงจันทน์ และผู้คนแถบฝั่งขวาแม่น้ำโขงมายังท้องที่นี้อีกเป็นจำนวนมาก กรณีชาวยวนที่อำเภอสีคิ้วเป็นตัวอย่างที่แสดงถึงข้อเท็จจริงนี้ ดังนั้นจึงมีการแต่งตั้งนายกองส่วยทองผู้นี้เป็นที่เจ้าเมืองจันทึก เพราะมีเชื้อสายเวียงจันทน์[210]

---

[209]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อร่างตราตอบเมืองนครราชสีมาส่งทองเมืองไชย-ภูมิฯ, จ.ศ. 1204, เลขที่ 82.

[210]หลวงประเสริฐผู้นี้สืบเชื้อสายมาจากหลวงเพชรสงคราม ชาวเวียงจันทน์ที่ถูกกวาดต้อนมาอยู่เมืองปักธงชัย ตั้งแต่คราวสงครามเวียงจันทน์ครั้ง พ.ศ. 2321 หลวงเพชรสงครามเป็นผู้หนึ่งที่ให้ความร่วมมือกับเจ้าอนุวงศ์ในการนำกำลังเข้ามายึดครองเมืองนครราชสีมาเมื่อ พ.ศ.2369

อย่างไรก็ตาม ราชสำนักกรุงเทพก็ยังไม่ได้เปลี่ยนแปลงนโยบายที่มีต่อเมืองจันทึก กล่าวคือยังต้องการให้อยู่ภายใต้อำนาจปกครองของเจ้าเมืองนครราชสีมาเช่นเดิม ดังที่มีรับสั่งเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า ให้หลวงประเสริฐ ว่าที่พระนครจันทึก "ทำราชการขึ้นเมืองนครราชสีมาไปพลางก่อน"[211] นอกจากนั้น ยังให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ควบคุมให้หลวงประเสริฐคุมไพร่ไปร่อนส่วยทองที่ห้วยบุขนุนตั้งแต่ พ.ศ. 2386 เป็นต้นมา[212] ความระมัดระวังในการปกครองหัวเมืองลาวที่ขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา ไม่เพียงแต่ปรากฏเฉพาะที่เมืองปักธงชัย และเมืองจันทึกเท่านั้น ยังปรากฏเด่นชัดที่เมืองชนบทอีกด้วย ดังมีพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ที่มีต่อเมืองชนบทภายหลังการสักเลกเมื่อ พ.ศ. 2379 ว่า

> ...เมืองชนบทเป็นเมืองลาว จึงให้อุปหาต ท้าวเพี้ยกลับขึ้นมาปรึกษาหารือด้วยพระจันทประเทศ เจ้าเมือง ญาติพี่น้อง ท้าวเพี้ยทั้งปวง ให้พร้อมกัน เลกซึ่งข้าหลวงชำระขึ้นอีกนั้น ควรจะผ่อนปรนบอกทองส่วยทูลเกล้าอีกปีละเท่าใด ก็สุดแต่พระจันทะประเทศ ญาติพี่น้อง ท้าวเพี้ยจะเห็นสมควรกับไพร่พล แล้วให้บอกขึ้นไป...[213]

ด้วยเหตุนี้การแต่งตั้งเจ้าเมืองชนบท จึงเป็นภาระของราชสำนักกรุงเทพมากกว่าภาระของเจ้าเมืองนครราชสีมา เมืองชนบทเองนั้นก็มีสภาพเป็นเพียงกึ่งเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมาแตกต่างไปจากหัวเมืองขึ้นอื่น ๆ ซึ่งเจ้าเมืองนครราชสีมามีอำนาจในการบังคับบัญชาอย่างเต็มที่

ในทางตรงกันข้ามกับเมืองปักธงชัย จันทึก และชนบท ที่เมืองพิมายและเมืองนางรองนั้น

---

[211]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อร่างตราตอบเมืองนครราชสีมาฯ.

[212]เรื่องเดียวกัน.

[213]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าเมืองชนบท ตอบรับเรื่องส่วยทองคำผุย, จ.ศ. 1200, เลขที่ 78.

กลับปรากฏว่าเมืองนครราชสีมาควบคุมดูแลอย่างใกล้ชิด ตำแหน่งเจ้าเมืองทั้งสอง โดยเฉพาะเมืองพิมายจึงมีการแต่งตั้งเชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมา โดยตรงมาทำการปกครอง ส่วนที่เมืองนางรองนั้นตั้งแต่หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ปรากฏว่าเจ้าเมืองนางรอง 4 คน ซึ่งเคยเป็นกรมการเมืองนครราชสีมามาก่อน[214] ทางด้านเมืองแปะหรือเมืองบุรีรัมย์ก็ปรากฏว่า บุตรชายคนหนึ่งของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มาเป็นเจ้าเมืองบุรีรัมย์ นั่นคือพระนครภักดี (สัมฤทธิ ณ ราชสีมา)[215] ทั้งหมดสรุปได้ว่า ระดับความสัมพันธ์และอำนาจการบังคับบัญชาของเมืองนครราชสี-มา ที่มีต่อหัวเมืองขึ้นนั้นแตกต่างกัน

3. การเกณฑ์กำลังหัวเมืองเพื่อปฏิบัติราชการต่าง ๆ ในยามปกติแทบไม่ปรากฏว่ามีการเกณฑ์กำลังหัวเมืองเพื่อกิจการใดกิจการหนึ่ง ทั้งที่เมืองนครราชสีมา และเมืองหลวง ยกเว้นการเกณฑ์กำลังจากเมืองพิมาย ปักธงชัย และนางรอง เพื่อชำระทาง รวมทั้งจัดขบวนช้างเผือกเข้ากรุงเทพ เมื่อ พ.ศ. 2344 ดังที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 2 แต่ในยามสงครามนั้น เจ้าหัวเมืองขึ้นต้องส่งกำลังมาเข้าร่วมกับกองทัพเจ้าเมืองนครราชสีมา ตามจำนวนเกณฑ์ที่ทางเมืองนครราชสีมาเรียกไป เช่น พ.ศ. 2385 เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้รับคำสั่งให้จัดตั้งกองกำลังไปปฏิบัติราชการที่แขวงเมืองนครพนม เขมราช และมุกดาหาร มีการเรียกเกณฑ์กำลังเฉพาะจากเมืองพิมายและเมืองนางรอง และเจ้าเมืองทั้งสองก็เข้าร่วมทัพไปด้วย[216] ปีเดียวกันกองกำลัง

---

[214]จังหวัดบุรีรัมย์, คณะกรรมการประชาสัมพันธ์และจัดพิมพ์เอกสาร การฉลอง 25 พุทธศตวรรษ จัดพิมพ์, 2500, หน้า 34.

[215]จดหมายเหตุนครราชสีมา, หน้า 77.

[216]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรี ถึงเจ้าพระยานครราชสีมา เรื่องพระราชทานเพลิงศพ พระพิมายและพระนางรอง, จ.ศ. 1204, เลขที่ 10.

จากเมืองนครราชสีมา ภายใต้การนำของพระพรหมภักดีไปราชการสงครามที่เขมร มีการเกณฑ์กำลังจากเมืองบำเหน็จณรงค์ มีพระฤทธิฤาไชย เจ้าเมืองเข้าร่วมไปด้วย[217]

4. การพิจารณาคดีความมหันตโทษ เป็นหน้าที่ของเจ้าเมืองนครราชสีมาที่จะต้องคัดลอกตัวบทกฎหมายส่งไปยังหัวเมือง เพื่อให้เจ้าเมืองขึ้นใช้ในการปกครองบ้านเมืองของตน แต่เจ้าหัวเมืองขึ้นมีอำนาจพิจารณาและตัดสินคดีความเฉพาะที่เป็นคดีมโนสาเร่ ส่วนความโจรผู้ร้ายมหันตโทษข้อใหญ่นั้นต้องส่งมาให้เจ้าเมืองนครราชสีมาเป็นผู้ดูแล[218]

5. การทำพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา บรรดาเจ้าหัวเมืองขึ้นพร้อมทั้งกรมการเมือง มีหน้าที่ต้องไปร่วมประกอบพิธีนี้ที่เมืองนครราชสีมา ปีละ 2 ครั้ง โดยมีเจ้าเมืองนครราชสีมาเป็นประธาน

สาระที่กล่าวมาทั้งหมดเกี่ยวกับการปกครองหัวเมืองขึ้น สรุปได้ว่าหัวเมืองขึ้นที่เป็นฐานอำนาจในการปกครองของเมืองนครราชสีมามีอยู่เพียง 3 เมือง คือ เมืองพิมาย เมืองนางรอง และเมืองปักธงชัย อำนาจปกครองและขอบเขตปกครองหัวเมืองขึ้นอื่น ๆ นั้น มีการเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพทางการเมืองของภูมิภาคนี้ ซึ่งทำให้ราชสำนักกรุงเทพต้องปรับนโยบายที่มีต่อเมืองนครราชสีมาให้เหมาะสมกับสถานการณ์ทางการเมืองแต่ละช่วงเวลา อย่างไรก็ตาม ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาทั้งในแง่ยุทธศาสตร์ทางการทหาร และความสำคัญในฐานะที่เป็นแหล่งผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจ ทำให้ราชสำนักกรุงเทพจำเป็นต้องส่งเสริมให้เมืองนครราชสีมาเป็นศูนย์กลางในการควบคุมหัวเมืองแถบลุ่มน้ำชีบางส่วน ตลอดจนตอนบนลุ่มน้ำมูลอย่างไม่เปลี่ยนแปลงตลอดต้นสมัยรัตนโกสินทร์

---

[217]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อ จ.ศ. 1204, เลขที่ 1/ก.

[218]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อร่างตราถึงเจ้าเมืองและกรมการ เรื่อง ให้ชำระความผู้ไม่เสียภาษี ฯลฯ, จ.ศ. 1221, เลขที่ 125.

บทที่ 5

ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในการเมืองระดับภูมิภาคอีสาน–ลาว ระหว่าง พ.ศ. 2325 – 2388

เป็นที่ประจักษ์ชัดว่า ตั้งแต่สมัยธนบุรีเป็นต้นมา เมืองนครราชสีมากลายเป็นตัวการสำคัญหนึ่งที่มีส่วนเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองที่เกิดขึ้นภายในภูมิภาค บทบาททางการเมืองของเมืองนครราชสีมาที่ทวีความเข้มข้นขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2325 – 2369 เป็นสาเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เกิดวิกฤติการณ์ทางการเมืองครั้งสำคัญที่สุดสำหรับประวัติศาสตร์อีสาน–ลาว นั่นคือกบฏเจ้าอนุวงศ์ ในฐานะที่เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองหนึ่งในภูมิภาคนี้ ประวัติศาสตร์เมืองนครราชสีมาย่อมไม่อาจจะแยกออกจากประวัติศาสตร์ของภูมิภาคได้ เหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์จึงเป็นเงื่อนไขสำคัญในการแบ่งแยกการเมืองภายในภูมิภาค ซึ่งมีลักษณะที่แตกต่างกันอย่างเห็นได้ชัดระหว่างก่อนและหลังเหตุการณ์ ดังมีรายละเอียดต่อไปนี้

เมืองนครราชสีมากับนโยบายของราชสำนักกรุงเทพ ในการปกครองภูมิภาคอีสาน–ลาว ก่อนเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์

ดังที่กล่าวมาแล้วในบทที่ 3 ว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก มีความคุ้นเคยกับสภาพการเมืองของภูมิภาคนี้มาแล้วเป็นอย่างดี ตั้งแต่ก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์ ด้วยเหตุนี้จึงทรงตระหนักดีว่า การที่จะปกครองดูแลหัวเมืองภายในภูมิภาคนี้ รวมทั้งการที่จะแผ่พระราชอำนาจให้กว้างขวางและมั่นคงได้ จำเป็นต้องอาศัยศักยภาพของเมืองนครราชสีมาเป็นหลักสำคัญ ประกอบกับการที่พระองค์มีพระราชกิจในฐานะพระมหากษัตริย์ซึ่งต้องรับผิดชอบปัญหาบ้านเมืองเป็นอันมาก โดยเฉพาะปัญหาการทำสงครามกับพม่า อีกทั้งมีความไว้วางพระทัยในความสามารถของขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา เป็นพื้นฐาน ดังนั้น นโยบายการปกครองภูมิภาคอีสาน–ลาวก็คือ ให้เมืองนครราชสีมาดูแลกำกับราชการหัวเมืองขึ้นต่อกรุงเทพ รวมทั้งประเทศราชทั้งสามได้แก่ เวียงจันทน์ จำปาศักดิ์และนครพนม

มีเหตุการณ์หลายเหตุการณ์ที่แสดงให้เห็นถึงบทบาททางการเมืองของเมืองนครราชสีมาตามนโยบายดังกล่าว เช่น เมื่อเกิดกบฏอ้ายเชียงแก้วที่จำปาศักดิ์ พ.ศ. 2334 หลังจากได้รับข่าวการกบฏ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ทางเมืองนครราชสีมาจัดกำลังไปยังจำปาศักดิ์เพื่อปราบปรามฝ่ายกบฏ อีกเหตุการณ์หนึ่งคือ คราวที่มีการเกณฑ์กำลังหัวเมืองลาวและเขมรป่าดงรวม 14 หัวเมือง รวมทั้งกำลังเกณฑ์จากเมืองจำปาศักดิ์ นครพนม เชียงแตง แสนปาง และมุกดาหาร เพื่อไปตีเมืองมะริดและตะนาวศรี ระหว่าง พ.ศ. 2353 นั้น

> ให้พระยานครราชสีมา กรมการ แต่งหลวงขุนหมื่นไปเร่งให้เจ้าเมืองกรมการเร่งยกกองทัพลงมาให้ถึงเมืองสระบุรีแต่ในเดือน 2 ข้างขึ้น ให้ครบตามเกณฑ์จงทุกเมือง ถ้าราชการผันแปรประการใดจะได้ยกไปทันท่วงที[1]

ดูเหมือนว่าทางราชสำนักกรุงเทพ ได้แยกเมืองนครราชสีมาออกจากความเป็นหนึ่งเดียวกับหัวเมืองอื่น ๆ ในภูมิภาคอีสาน-ลาวโดยสิ้นเชิง ดังจะเห็นได้จากการที่ราชสำนักกรุงเทพไม่ได้จัดเมืองนครราชสีมาไว้ในจำพวกหัวเมืองลาวและเขมรป่าดง ซึ่งมีทั้งหมด 19 เมือง ได้แก่ จำปาศักดิ์ ชนบท อุบลราชธานี มุกดาหาร กาฬสินธุ์ ขอนแก่น พุทไธสง เชียงแตง ภูเขียว ขุขัน สังฆะ สุรินทร์ ศรีสะเกษ รัตนบุรี นครพนม แปะ แสนปาง สุวรรณภูมิ และร้อยเอ็ด[2] บางทีอาจจะเป็นเพราะสำนึกของความเป็นหนึ่งเดียวกันระหว่างราชสำนักกรุงเทพกับเมืองนครราชสีมานี้เองที่เป็นอีกสาเหตุหนึ่ง ทำให้เมืองนครราชสีมาได้รับความไว้วางใจจากราชสำนักกรุงเทพในการดูแลสถานการณ์ต่างๆ ทางภูมิภาคมากกว่าหัวเมืองอีสานอื่น ๆ เหตุการณ์ที่ชี้ถึงข้อเท็จจริงนี้ปรากฏในขณะที่มีสงครามกับเขมรเมื่อ พ.ศ. 2353 ดังต่อไปนี้

> แลราชการทางเมืองปัตบองกับเมืองจุขัน ไม่ต้องกันจะฟังเอาแน่ยังมิได้ อย่าให้พระยานครราชสีมา กรมการ ไว้ใจให้แต่งหลวงขุนหมื่นออกไปสืบราชการ

---

[1] จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171 - 1173, หน้า 92.

[2] เรื่องเดียวกัน, หน้า 131.

จงเนือง ๆ แล้วให้จัดแจงกองทัพเร่งรีบออกไปตามท้องตราแต่ก่อน ถ้าราช-การผันแปรประการใด อย่าให้เสียราชการไปแต่สิ่งใดสิ่งหนึ่ง ถ้าราชการเป็นประการใด ให้เร่งรีบบอกลงไปให้แจ้ง[3]

สภาวะสงครามแย่งชิงการมีอำนาจเหนือเขมร ระหว่างไทยกับเวียดนามในช่วงต้นรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนี้เอง[4] ที่มีส่วนผลักดันให้ราชสำนักกรุงเทพตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องจัดตั้งกองกำลังประจำอยู่ที่เมืองโขง ปลายแดนตอนล่างของแม่น้ำโขง ซึ่งเป็นเส้นทางติดต่อไปยังเขมร ความจำเป็นนี้สืบเนื่องมาจากการที่เขมรกลุ่มพระยาเดโช (เม็ง) อดีตเจ้าเมืองกำพงสวายกับนักปรังผู้เป็นน้องชาย ซึ่งเป็นอริกับสมเด็จพระอุทัยราชา (นักองจันทร์) กษัตริย์เขมร พาครอบครัวและบริวารอพยพเข้ามาอยู่ ณ คอนโขง แขวงเมืองจำปาศักดิ์ ตั้งแต่ราว พ.ศ. 2353 การเข้ามาของกลุ่มพระยาเดโช (เม็ง) ทำให้สภาวะสงครามขยายตัวขึ้นมายังชายแดนจำปาศักดิ์ และทำให้สถานการณ์ทางตอนล่างของแม่น้ำโขงอยู่ในสภาพที่ไม่อาจไว้วางใจได้ ราช-สำนักกรุงเทพพยายามแก้ไขและป้องกันสถานการณ์ด้วยการส่งพระยากลาโหม ขุนนางผู้ใหญ่จากกรุง-เทพไปเกณฑ์กำลังจากเมืองจำปาศักดิ์เพื่อนำเขมรกลุ่มนี้อพยพเข้ามาอยู่ที่บ้านเวินซ้องใกล้เมืองจำปาศักดิ์ รวมทั้งทำการเกณฑ์กำลังคนจากหัวเมืองลาว ยกไปขัดตาทัพเขมรที่ปากน้ำเซลำเภา[5]

---

[3]เรื่องเดียวกัน, หน้า 107.

[4]ในเวลานั้น เจ้านายและขุนนางเขมรมีความแตกแยกเป็น 2 ฝ่าย กล่าวคือ ฝ่ายสมเด็จพระอุทัยราชา ได้รับการสนับสนุนจากเวียดนาม และฝ่ายนักองค์สงวนได้รับการสนับสนุนจากไทย ซึ่งใน พ.ศ. 2354 นักองค์สงวนหลบหนีเข้ามาอยู่ที่กรุงเทพ ทำให้สมเด็จพระอุทัยราชา หวั่นเกรงว่าไทยจะจัดกำลังไปโจมตี จึงขอความคุ้มครองจากเวียดนาม ปรากฏว่า เวียดนามได้จัดส่งกำลังทหารไปประจำที่เมืองพนมเปน ตั้งแต่ พ.ศ. 2354

[5]เรื่องเดียวกัน.

(ในแดนเขมร) เพื่อที่จะช่วงชิงอิทธิพลในเขมร และเพื่อที่จะควบคุมสถานการณ์ทางตอนล่างลุ่มแม่น้ำโขง ใน พ.ศ. 2357 ราชสำนักกรุงเทพยังได้เกณฑ์กำลังคนจากเมืองนครราชสีมาจำนวนถึง 5,000 คน ภายใต้การนำของพระยาท้ายน้ำ แม่ทัพจากกรุงเทพ รุกเข้าไปยังชายแดนเขมรระหว่างเมืองพรหมเทพกับทิวเขาดงเร็ก กองทัพเมืองนครราชสีมาสามารถยึดครองเมืองมลูเปร์กับเมืองตองเลรีปูของเขมรไว้ได้ อีกทั้งยังสามารถเดินทัพต่อไปทางด้านเหนือของเขมร แล้วข้ามแม่น้ำโขงไปยึดครองเมืองสตึงแตรง (เชียงแตง) ได้ในที่สุด[6] หลังจากนั้นจึงมีการจัดตั้งกองกำลังทหารเมืองนครราชสีมา ประจำเมืองโขง เพื่อรักษายุทธศาสตร์ด้านนี้ไว้

จนกระทั่งราว พ.ศ. 2360 สถานการณ์ทางชายแดนตอนล่างแม่น้ำโขงก็เริ่มคุกกรุ่นขึ้นมาอีก เพราะเจ้าเมืองกำพงสวายคนใหม่ (ซึ่งเป็นฝ่ายนักองจันทร์) พยายามที่จะกวาดต้อนครอบครัวเขมรฝ่ายพระยาเดโช (เม็ง) ซึ่งยังตกค้างอยู่ที่เขมรส่งไปยังเมืองพุทไธเพชร จึงเกิดการต่อสู้ระหว่างเขมรสองฝ่าย ในที่สุดขุนนางเขมรฝ่ายพระยาเดโช (เม็ง) จึงพาครอบครัวและบริวาร 570 คนหลบหนีการติดตามเข้ามาหาพระยาเดโช (เม็ง) ณ แขวงเมืองจำปาศักดิ์[7] ราชสำนักกรุงเทพมีคำสั่งให้เมืองนครราชสีมาจัดส่งกำลังไปเพิ่มเติมที่เมืองโขง ผู้ที่นำกำลังชาวเมืองนครราชสีมาไปครั้งนี้ก็คือพระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ยกกระบัตรเมืองนครราชสีมา ซึ่งในขณะนั้นยังมียศเป็นเพียงพระ การไปปฏิบัติราชการที่เมืองโขงครั้งนี้เอง ที่ทำให้พระยาพรหมภักดีเข้าไปเกี่ยวข้องกับวิกฤติการณ์ทางการเมืองครั้งสำคัญที่สุดครั้งหนึ่งของประวัติศาสตร์อีสาน-ลาว นั่นคือกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2362 และทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพสังคมและเศรษฐกิจภายในภูมิภาคในเวลาต่อมา

---

[6]ดี.จี.อี.ฮอลล์, ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1 (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2526), หน้า 571 - 572.

[7]หสช. หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ชื่อร่างศุภอักษรถึงเมืองเวียงจันทน์เรื่องสืบข้อราชการเมืองพุทไธเพชร จ.ศ. 1179, เลขที่ 10.

บทบาทของพระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ขณะปฏิบัติราชการที่เมืองโขง

กองกำลังทหารเมืองนครราชสีมา ซึ่งประจำอยู่ที่เมืองโขงไม่ได้จำกัดหน้าที่อยู่เพียงด้านการทหาร เพื่อควบคุมสถานการณ์ทางตอนล่างแม่น้ำโขง หากแต่ยังได้รับมอบหมายให้ปฏิบัติราชการสำคัญอื่น ๆ ในเวลาเดียวกัน ได้แก่

การตั้งด่านปิดกั้นการค้าขายในลำน้ำโขง ตามปกติลำน้ำโขงเป็นเส้นทางการค้าระหว่างหัวเมืองลาวกับเขมรมาช้านาน ความสำคัญในทางเศรษฐกิจของลำน้ำโขงที่มีต่อภูมิภาคอีสาน–ลาว คือเป็นเส้นทางการค้าแลกเปลี่ยนสินค้าระหว่างหัวเมืองภายในภูมิภาคกับต่างชาติผ่านไปทางเขมรมาช้านาน[8] และนั่นหมายความว่า ลำน้ำโขง คือเส้นทางลำเลียงผลผลิตมีค่าจากภายในภูมิภาคไปยังเมืองท่าของเขมรเพื่อทำการค้าทางทะเลต่อไป การที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ให้กองกำลังทหารเมืองนครราชสีมาตั้งกองด่านที่เมืองโขง เกิดจากสาเหตุ 2 ประการ คือ

ประการแรก มีสาเหตุมาจากการที่ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยนั้น การค้ากับจีนขยายตัวขึ้นเป็นอันมาก ทำให้เกิดความต้องการสินค้าของป่า ซึ่งเป็นที่ต้องการในตลาดของเมืองจีน สินค้าของป่าเหล่านั้น เช่น งาช้าง เนื้อไม้กฤษณา น้ำรัก ครั่ง กำยาน หนังสัตว์ จึงเป็นสินค้าส่งออกสำคัญในการค้าสำเภา แต่สินค้ามีค่าเหล่านี้ จากภายในภูมิภาคอีสาน–ลาว บางส่วนได้ถูกลำเลียงไปยังเมืองท่าของเขมร ผ่านเส้นทางลำน้ำโขง ทำให้ต้องมีการตั้งด่านปิดกั้นเส้นทางการค้าเส้นนี้ เพื่อผลักดันให้หัวเมืองลาวทั้งหลายต้องลำเลียงสินค้ามีค่าเหล่านี้ผ่านมายังกรุงเทพทางเดียว

ประการที่สอง มีสาเหตุมาจากการที่ราชสำนักกรุงเทพสูญเสียอิทธิพลในเขมรให้แก่เวียดนาม ทำให้ราชสำนักกรุงเทพไม่ต้องการให้เวียดนามมีผลประโยชน์จากการค้าของป่า เพราะการปล่อยให้มีการค้าอย่างเสรีเช่นแต่เดิมย่อมทำให้เศรษฐกิจของเวียดนามเติบโตขึ้น ซึ่งจะมีผลทำ

---

[8]มะยุรี เหง้าสีวัทน์ และ เผยพัน เหง้าศรีวัทน์, "เจ้าอนุ : เรื่องเก่าปัญหาใหม่," ศิลปวัฒนธรรม, ปีที่ 9, ฉบับที่ 11 (กันยายน, 2531), หน้า 66.

ให้เวียดนามเพิ่มความแข็งแกร่งทางด้านการเมืองขึ้นอีก

สาเหตุทั้ง 2 ประการนี้ ทำให้กองกำลังทหารเมืองนครราชสีมาราว 1,000 คน ภายใต้การบังคับบัญชาของพระยามพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ไปตั้งด่านที่เมืองโขง ซึ่งเอกสารพื้นเวียง บรรยายถึงการปฏิบัติหน้าที่ของพระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ไว้อย่างน่าสนใจว่า

> ไปนั่งขั้นขนันต้อนที่โขง ทั้นแล้ว ฝูงชาวนาวาขึ้นล่องมานั้นมันก็จับผูกไว้เข้าฮื้อโลภเอา แท้แล้ว มันก็ทำลับเลี้ยงวังกังหลายสิ่ง แข็งว่าเป็นข้าเจ้ามีย่านหน่อยไผ แท้แล้ว เลยเหล่าอัปลาภค้าบ่มีไผเที่ยวล่อง มานั้น มันก็ทำแก่เข้มเป็นเจ้าผู้เดียว แท้แล้ว[9]
>
> (พระยาพรหมภักดียกกำลังไปปิดด่านดอนโขง (เมืองโขง) และจับพวกค้าขายขึ้นล่อง รังแกชาวบ้าน เพราะถือว่าตัวเป็นข้าหลวงในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ไม่เกรงกลัวใคร ดังนั้นจึงไม่มีผู้ใดกล้านำสินค้ามาขายตามเส้นทางนี้อีกเลย)

การปิดด่านที่เมืองโขง จึงทำให้การค้าระหว่างหัวเมืองภายในภูมิภาคกับเขมรยุติลง และทำให้เกิดการกระทบกระเทือนต่อเศรษฐกิจภายในภูมิภาคเป็นอันมาก เพราะหัวเมืองอีสาน-ลาวตลอดไปจนถึงเวียงจันทน์ ต้องลำเลียงสินค้ามีค่าทั้งหลายมายังกรุงเทพ นักวิชาการบางคนมีความเห็นว่า การปิดด่านที่เมืองโขง เป็นสงครามการค้าระหว่างกรุงเทพกับเวียงจันทน์โดยตรง และเป็นอีกสาเหตุหนึ่งที่ผลักดันให้เจ้าอนุวงศ์ทำการกบฏต่อราชสำนักกรุงเทพในปี พ.ศ. 2369[10]

<u>การกวาดต้อนตีข่า</u> นับแต่มีประเพณีการกวาดต้อนตีข่าตั้งแต่หลังเหตุการณ์กบฏอ้างเชียง-แก้วเมื่อ พ.ศ. 2334 เป็นต้นมา ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่า เมืองนครราชสีมาปฏิบัติภารกิจนี้มาก

---

[9]ทองพล ศรีจักร์, เรื่องเดิม, หน้า 7-8.

[10]มยุรี เหง้าศรีวัฒน์, เรื่องเดิม, หน้าเดิม.

น้อยเพียงใดและอย่างไร ในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกนั้น ภาระหน้าที่นี้เป็นของกลุ่มเจ้าหัวเมืองแถบฝั่งแม่น้ำโขง เช่น จำปาศักดิ์ อัตปือ อุบลราชธานี แต่สำหรับเมืองนครราชสีมาเพิ่งมีหลักฐานแน่ชัดอีกครั้ง คราวที่มีการจัดกองกำลังทหารไปประจำที่เมืองโขงในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านี้เอง

การที่กองกำลังทหารเมืองนครราชสีมา ได้รับมอบหมายให้ทำการกวาดต้อนตีข่า เป็นส่วนหนึ่งของนโยบายการค้ากับต่างประเทศ ดังที่กล่าวมาแล้วว่า ในรัชกาลนี้ ความต้องการสินค้าของป่ามีมากขึ้น เพื่อจัดส่งเป็นสินค้าส่งออกไปยังเมืองจีน ตามปกติราชสำนักกรุงเทพสามารถรวบรวมสินค้าของป่าทั้งหลาย โดยผ่านระบบเกณฑ์แรงงาน (หรือระบบส่วย) ปริมาณส่วยจะมากน้อยเพียงใดจึงขึ้นอยู่กับจำนวนผู้คนซึ่งเข้ามาอยู่ภายใต้ระบบดังกล่าว เนื่องจากว่าบริเวณฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขงนั้นมีชาวข่าอาศัยอยู่เป็นจำนวนนับแสนคน ซึ่งดำรงชีพอย่างเป็นอิสระ เพื่อที่จะดึงชาวข่าเหล่านี้มาอยู่ภายใต้ระบบส่วย พระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จึงได้รับ "ประทานดวงตราขาด"[11]ซึ่งหมายถึงการได้รับพระอาญาสิทธิ์ (อำนาจอย่างเด็ดขาด) ในการเรียกเกณฑ์กำลังคนจากหัวเมืองต่าง ๆ ไปทำการกวาดต้อนตีข่า เอกสารพื้นเวียงระบุว่า มีจำนวนทั้งหมด ๘ หัวเมือง ซึ่งต้อง "จัดเข้าเป็นบ่าวแก้วตีข้าหมู่ระแด"[12] ได้แก่ หัวเมืองเขมรป่าดง หัวเมืองแถบฝั่งแม่น้ำโขงบางเมืองคือ เมืองมั่น เมืองคำทอง เมืองอัตปือ เมืองแสนปาง เมืองอุบลราชธานี และเมืองจำปาศักดิ์

การปฏิบัติภาระหน้าที่ของกองกำลังเมืองนครราชสีมา ภายใต้การนำของพระยาพรหมภักดีผู้นี้ สร้างผลประโยชน์ให้แก่ราชสำนักกรุงเทพอย่างมากทั้งด้านการทหาร การเมือง และเศรษฐกิจ โดยเฉพาะทางด้านเศรษฐกิจนั้น สินค้าของป่าที่มีค่าเป็นจำนวนมากที่ถูกทยอยไปสู่ราชสำนักกรุงเทพ เช่น ทองคำ นอแรด งาช้าง ของคราม รวมทั้งชาวข่า ซึ่งจัดเป็นโภคทรัพย์อย่างหนึ่ง เพราะคุณงามความดีนี้เอง ที่ทำให้ผู้แต่งเอกสารพื้นเวียงว่าเป็นสาเหตุสำคัญทำให้พระพรหมภักดี (ทองอินท์

---

[11]ทองพล ศรีจักร, เรื่องเดิม, หน้า 5.

[12]เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘.

ณ ราชสีมา) ได้เลื่อนยศเป็นพระยาตั้งแต่ก่อนกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง[13]

นโยบายกวาดต้อนตีข่า มีความแตกต่างไปจากการเกลี้ยกล่อมข่าที่เคยปฏิบัติมาเป็นประจำ สำหรับการเกลี้ยกล่อมข่านั้นเป็นการปฏิบัติเพื่อชักชวนให้ชาวข่าโยกย้ายจากถิ่นฐานเดิมของตนเข้ามาขึ้นสังกัดเป็นไพร่ข่าของเมืองที่เป็นผู้เกลี้ยกล่อม ชาวข่าเหล่านี้จึงมีฐานะเป็นไพร่บ้านพลเมืองนั้น ๆ และมีพันธะต้องถูกเกณฑ์แรงงาน (ในรูปส่วย) ให้แก่รัฐ เช่น ไพร่ข่าเมืองจำปาศักดิ์ส่งส่วยทองปีละ 6 ตำลึง ส่วนการกวาดต้อนตีข่าเป็นการใช้กำลังบังคับชาวข่าจากถิ่นฐานเดิมของตนเพื่อนำมาเป็นทาส สามารถซื้อขายแลกเปลี่ยนกันได้ มีราคาค่าตัวประหนึ่งเป็นสินค้า การตั้งกองเกลี้ยกล่อมข่าจึงสร้างความเดือดร้อนให้แก่ชาวข่าน้อยกว่าการกวาดต้อนตีข่า[14]

การกวาดต้อนตีข่าสร้างความพอใจให้แก่ราชสำนักกรุงเทพเป็นอันมาก ทั้งนี้เพราะมีการเคลื่อนย้ายแรงงานชาวข่าในรูปแรงงานจริง ๆ เข้ามาภายในภูมิภาคและคงจะเข้ามาถึงหัวเมืองชั้นในของกรุงเทพ รวมทั้งที่กรุงเทพด้วย ในขณะที่ไพร่ข่าตามหัวเมืองต่าง ๆ นั้นสร้างผลประโยชน์ให้กับราชสำนักกรุงเทพในรูปส่วยมากเท่าที่ต้องการ ปริมาณความต้องการแรงงานไพร่และทาสชาวข่า คงจะต้องทวีตัวสูงขึ้นเรื่อย ๆ[15] ทำให้ชาวข่าล้มตายและแตกหนีไปซ่อนตัวอยู่ตามป่าตามดงเป็น

---

[13]เรื่องเดียวกัน, หน้า 10.

[14]นงลักษณ์ ลิ้มศิริ, "ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ. 2325 - 2445," วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524, หน้า 67.

[15]จอห์น ครอฟอร์ด ทูตอังกฤษผู้เข้ามาติดต่อกับไทยเมื่อ พ.ศ. 2365 กล่าวว่า ช่วงหลัง ๆ ซึ่งหมายถึงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ราคาค่าตัวทาสถีบตัวสูงกว่าแต่ก่อนถึง 3 เท่าตัว ราคาค่าตัวทาสแต่ก่อนคือ 50 บาท ทั้งนี้เป็นผลมาจากการขยายตัวการค้าพาณิชย์และอุตสาหกรรม ทำให้มีความต้องการแรงงานมากขึ้น (ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ, เอกสารครอฟอร์ด (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2515), หน้า 127.

อันมาก[16] สภาวะเช่นนี้ทำให้ชาวข่ามีปฏิกิริยาต่อต้านกองกำลังเมืองนครราชสีมา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มากกว่าหัวเมืองอื่น ๆ ขณะเดียวกันชาวข่าก็ตกอยู่ในสภาพที่สิ้นหวังและต้องการแสวงหาความชอบธรรมในสังคมของตน

ความชอบธรรมนี้ หมายถึงจิตสำนึกถึงความเป็นเจ้าของถิ่น พัฒนาการทางด้านประวัติศาสตร์อันยาวนานนับร้อย ๆ ปีของชาวข่าที่ผูกพันธ์อยู่กับศูนย์กลางอำนาจรัฐของตนคือ จำปาศักดิ์ ที่สำคัญคือความผูกพันธ์อยู่กับความเชื่อว่าท้าวฮุงหรือเจือง วีรบุรุษของพวกตนจะกลับมาเกิดเพื่อกอบกู้เอกราชให้แก่ชาวข่าและช่วยเหลือชาวข่า ความเชื่อนี้เป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้ชาวข่ามีความเลื่อมใสศรัทธาบุคคลผู้มีอิทธิฤทธิ์และอำนาจเหนือมนุษย์[17] สรุปได้ว่าชาวข่าพร้อมที่จะยอมรับบุคคลใดก็ตามที่มีคุณสมบัติดังกล่าวให้เป็นผู้นำของพวกตน โดยมีอุดมการณ์ร่วมกันที่จะสร้างสันติสุขให้แก่สังคมชาวข่าด้วยการสร้างอำนาจรัฐของชาวข่าให้เข็งแกร่งเช่นอดีต

ในขณะที่ชาวข่าตกอยู่ในสภาพที่สิ้นหวังและรอคอยนั้นเอง พระภิกษุเชื้อสายเวียงจันทน์รูปหนึ่งเริ่มปรากฏบทบาทสำคัญขึ้นมาในสังคมชาวข่าและลาว เพราะ "เจ้าบวชสร้างธรรม์เลยแก่ ก็จึ่งลือทั่วเท่าแดนข่าฝ่ายลาว ชื่อว่าเจ้าหัวสา"[18] ก็คืออ้ายสาเกียดโง้ง ตามที่เรียกในเอกสารฝ่ายไทย สถานที่พำนักของเจ้าหัวสาเดิมอยู่ที่บ้านหลุมเลาเตาปูน แขวงเมืองสารบุรี ต่อมาเดินธุดงค์มาพำนักอยู่ที่เขาเกียดโง้งฝั่งโขงตะวันออก แขวงเมืองจำปาศักดิ์ แสดงตัวว่า

> เป็นคนมีวิชาฤทธานุภาพต่าง ๆ เป็นต้นว่า เอาแว่นแก้วมาส่องกับแดดให้ติดเชื้อเป็นไฟลุกขึ้นแล้วอวดว่าเรียกไฟฟ้าได้ และสามารถที่จะเรียกให้ไฟนั้นมาเผาบ้านเมือง และมนุษย์เดียรัจฉาน ให้ไหม้วินาศฉิบหายไปทั้งโลกก็ได้ ...

---

[16] นงลักษณ์ ลิ้มศิริ, เรื่องเดิม, หน้า 72.

[17] เรื่องเดียวกัน.

[18] ทองพล ศรีจักร, เรื่องเดิม, หน้า 14.

(ชาวข่า) ก็เห็นเป็นอัศจรรย์ ต่างมีความกลัวเกรงก็พากันยินดีนิยมเชื่อถือ เข้าเป็นพวกอ้ายสาเกียดโง้งเป็นอันมาก[19]

ช่วงเวลาเดียวกันนั้นเอง ยังมีปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งที่ผลักดันให้ชาวข่าหันหน้าไปยึดมั่นเจ้าหัวสายิ่งขึ้น นั่นคือสภาวะความอดอยากขัดสนอันสืบเนื่องมาจากการเกิดฝนตกหนัก น้ำท่วมไร่นาแขวงเมืองจำปาศักดิ์ เมืองโขง เมืองแสนปาง เมืองเชียงแตง ในระหว่าง พ.ศ. 2360 ทำให้ข้าวเสียหายไปมาก กล่าวคือ

เสียไปเก้าในสิบส่วน ได้ผลสักส่วนหนึ่ง จะแบ่งปันกันปลูกแต่คนละถังก็ไม่ทั่วถึงกัน ราคาข้าวเปลือกราษฎรขายถังละ 1 บาท หามีข้าวจะซื้อขายแก่กันไม่ อนาประชาราษฎรอดหยาก ซูบผอมโซตายบ้านละ 4 - 5 คน ที่แข็งแรงทิ้งบ้านเรือนเสียเข้าป่าดงหากลอยหาประง รับพระราชทาน[20]

สภาวะความอดอยากที่เกิดขึ้นนี้สร้างความวิตกกังวลให้แก่ราชสำนักกรุงเทพเป็นอันมาก เพราะเกรงว่าทางเวียดนามจะฉวยโอกาสนี้ส่งกำลังเข้ามาทางหัวเมืองด้านตะวันออก เนื่องจากขณะนี้เวียดนามกำลังให้การสนับสนุนด้านกำลังแก่เขมร พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงโปรดเกล้าให้จัดส่งเงินจำนวน 30 ชั่ง ไปยังเมืองเวียงจันทน์เพื่อให้จัดซื้อข้าวโดยให้หลวงพล กรมการเมืองนครราชสีมา ซึ่งอยู่ที่เมืองโขงในขณะนั้น แจกจ่ายข้าวให้ครัวพวกพระยาเดโช (เม็ง) และไพร่พลเมืองจำปาศักดิ์และหัวเมืองทั้งสาม[21] ทั้งนี้จะเห็นได้ว่าชาวข่าไม่ได้รับการช่วยเหลือด้วย

การที่ชาวข่าพากันไปเป็นสมัครพรรคพวกเจ้าหัวสามากขึ้นนี้เอง ทำให้เจ้าหัวสามีใจกำเริบ[22] จนกระทั่งอ้างตนเป็นท้าวฮุ่งหรือเจือง สร้างปราสาทมีบัลลังก์ แล้วเรียกสถานที่นั้นใหม่ว่า

---

[19]ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3, หน้า 228.

[20]หสช. หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ชื่อร่างศุภอักษรถึงเมืองเวียงจันทน์ฯ.

[21]เรื่องเดียวกัน.

[22]ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3, หน้า 228.

ดอยคีรีวงเทพชร ส่วนชาวข่าต่างชื่นชมยินดีว่า "เจ้าแห่งเฮาเกิดแล้ว"[23] จึงพากันอาสาไปเป็นกำลังของเจ้าหัวสามากยิ่งขึ้น

ทั้งหมดที่กล่าวมาแสดงให้เห็นถึงบทบาทของเจ้าหัวสา ซึ่งเกิดขึ้นก่อนหน้าที่จะมีบทบาทของพระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เข้าไปเกี่ยวข้องด้วยตามที่มีข้อมูลกล่าวไว้ ในช่วงเวลาเดียวกันนั้น พระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กำลังนำกำลังคนตีข่าเสม็ดกันชา ข่าปะไรนบประไรต่าง อยู่ ณ แขวงเมืองโขง[24] เป็นไปได้ว่าพระยาพรหมภักดีจะต้องล่วงรู้ถึงการรวมตัวของชาวข่าภายใต้การนำของเจ้าหัวสา แต่ไม่อาจที่จะสรุปว่าพระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เป็นผู้ยุยงให้เจ้าหัวสา คิดการกบฏนำกำลังข่าโจมตีเมืองจำปาศักดิ์ตามที่ปรากฏข้อมูลในเอกสารพื้นเวียงเพียงฉบับเดียว ในขณะที่มีข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องนี้เป็นจำนวนมากพอสมควรทั้งในเอกสารฝ่ายไทย และเอกสารประเภทพงศาวดารท้องถิ่นอีสาน-ลาวอื่น ๆ ซึ่งไม่กล่าวถึงการยุยงครั้งนี้เลย[25]

การค้นหาข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเรื่องนี้จำเป็นต้องพิจารณาเหตุผลดังต่อไปนี้

1. ถ้าเชื่อตามเอกสารพื้นเวียงว่า มีการพบปะนัดแนะระหว่างพระยาพรหมภักดี (ทอง-อินท์ ณ ราชสีมา) กับเจ้าหัวสาก่อนที่จะเกิดการกบฏ ตรงประเด็นนี้อาจจะเป็นไปได้ เพราะความเคลื่อนไหวของชาวข่าที่พากันไปเป็นบริวารของเจ้าหัวสาครั้งนี้ คงต้องเป็นเรื่องที่รับรู้แพร่กระจาย

---

[23] ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3, หน้า 229.

[24] เรื่องเดียวกัน.

[25] ศึกษารายละเอียดเกี่ยวกับพงศาวดารเมืองจำปาศักดิ์ฉบับต่าง ๆ ได้ในหนังสือประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 70 นอกจากนั้นยังศึกษาได้จากเอกสารฝ่ายเวียงจันทน์ เช่น งานเขียนของมหาสีลา วีรวงศ์ เรื่องประวัติศาสตร์ลาว ซึ่งมีการพิมพ์เผยแพร่ทั้งฉบับที่เป็นภาษาลาว และภาษาอังกฤษ

ทั่วไปแถบเมืองโขง[26] บางทีการเจรจาอาจจะเป็นเพียงการยื่นข้อเสนอของฝ่ายพระยาพรหมภักดี ให้เจ้าหัวสา รวบรวมชาวข่าตั้งถิ่นฐานอยู่ ณ ที่ใดที่หนึ่ง เพื่อทูลเกล้าขอตั้งเป็นเมืองต่อไป ทั้งนี้ เพราะนโยบายที่เด่นชัดอย่างหนึ่งของราชสำนักกรุงเทพตั้งแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้า เป็นต้นมานั้น ล้วนแล้วแต่สนับสนุนให้ใครพาสมัครพรรคพวกไปตั้งอยู่เป็นหลักแหล่งจนเกิดเป็นชุมชน ณ ที่ใด ก็โปรดเกล้าฯ ตั้งที่นั้นเป็นเมือง ตั้งหัวหน้าผู้นั้นเป็นเจ้าเมือง เพื่อให้เกิดประโยชน์จากการเกณฑ์ส่วยสาอากรต่าง ๆ จากเมืองนั้น ๆ เมื่อเปรียบเทียบกับการตั้งเมืองขอนแก่น ชนบท ที่ได้กล่าวมาแล้ว จะเห็นได้ว่าการที่เจ้าหัวสามีกำลังชาวข่าอยู่ภายใต้อำนาจบังคับบัญชาราว 8,000 คน ตามที่ระบุในเอกสารไทย[27] พระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) คงจะต้องสนับสนุนให้เจ้าหัวสาได้เป็นเจ้าเมืองมากกว่าการนำกำลังไปโจมตีเมืองจำปาศักดิ์ ซึ่งเป็นเรื่องที่เสี่ยงเกินกว่าเหตุสำหรับพระยาพรหมภักดีผู้ที่ได้รับการวางตัวให้เป็นเจ้าเมืองนครราชสีมาอยู่แล้วในเวลานั้น กับโทษ-ทัณฑ์ที่พึงจะได้รับตามกฎหมายลักษณะอาญาศึกในกรณีที่ล้มเหลว[28] ถ้าเป็นไปตามข้อสันนิษฐานนี้ก็หมายความว่า พระยาพรหมภักดีนั่นเองที่พยายามจะทำให้สถานการณ์ต่าง ๆ ที่กำลังปั่นป่วนนั้นเปลี่ยนแปลงไปในทางที่ดีขึ้น แต่เพราะความทะเยอทยานของเจ้าหัวสา ซึ่งมีความคิดมาก่อนหน้านั้นแล้วว่า

---

[26]ที่ตั้งมั่นของเจ้าหัวสา คือ ภูสาเกียดโง้ง อยู่แขวงเมืองโขง ดังที่ เติม วิภาคย์พจนกิจ กล่าวว่า เมื่อเจ้าหัวสาเคลื่อนทัพไปตีจำปาศักดิ์นั้น มาลงเรือที่ปากคลองตาปุง แขวงเมืองสีทันดรทางเหนือ (เรื่องเดียวกัน, หน้า 71)

[27]สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, <u>พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 2 เล่ม 2</u> (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2515), หน้า 65.

[28]มาตราหนึ่งกล่าวว่า อนึ่งผู้ใดเอาใจไปแผ่เผื่อข้าศึกศัตรูนัดแนะให้ยกเข้ามาเบียดเบียนพระนครขอบขันธเสมาธานีน้อยใหญ่ โทษผู้นั้นเป็นอุกฤษฐโทษ ให้ริบราชบาท ฆ่าให้สิ้นทั้งโคตร (<u>กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4</u>, หน้า 124.)

ต้องการมีอำนาจรัฐเป็นของตนเอง เจ้าหัวสาจึงนำกำลังชาวข่าโจมตีเมืองจำปาศักดิ์ในเวลาต่อมา[29]

2. การกล่าวหาพระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เกิดขึ้นโดยเจ้าหัวสา กรณีนี้ต้องคำนึงถึงพฤติกรรมของเจ้าหัวสาดังที่ได้กล่าวมาแล้ว ซึ่งแสดงให้เห็นความเจ้าเล่ห์เพทุบายของเจ้าหัวสาอย่างชัดเจน ดังนั้น จึงเป็นไปได้ว่าเจ้าหัวสาพยายามหาทางเอาตัวรอด ภายหลังจากที่ประสบความล้มเหลว ถ้าข้อกล่าวหานี้เป็นสิ่งที่ทางราชสำนักกรุงเทพรับรู้เช่นกัน การที่พระยาพรหม-ภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ไม่ได้รับโทษใด ๆ ก็สะท้อนว่าข้อกล่าวหานี้ไม่ได้รับการเชื่อถือจากราชสำนักกรุงเทพ เพราะท้ายที่สุดหลังการปราบปรามกบฏสิ้นสุดลงแล้ว ทางราชสำนักกรุงเทพมีโอกาสที่จะไต่สวนเรื่องนี้ทั้งหมดโดยตรงกับผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง โดยเฉพาะเจ้าหมาน้อยแห่งจำปาศักดิ์และตัวเจ้าหัวสาด้วย

<u>บทบาทของพระยาพรหมภักดีกับเหตุการณ์กบฏอ้ายสาเกียดโง้ง</u> ทันทีที่ทราบข่าวการเคลื่อนกำลังของฝ่ายเจ้าหัวสาไปโจมตีเมืองจำปาศักดิ์ พระยาพรหมภักดีจึงมีใบบอกลงมายังเมืองหลวง ซึ่งในช่วงนั้นฝ่ายพระยาพรหมภักดีมีกำลังคนอยู่เพียงกองกำลังเมืองนครราชสีมา กำลังอีกส่วนหนึ่งเกณฑ์มาจากเมืองโขง ภายใต้การนำของพระศรีอัดฮาด และพระโพสาราชแห่งเมืองโขง ติดตามยกทัพขึ้นไปเมืองจำปาศักดิ์ ซึ่งขณะนั้นตกอยู่ภายใต้การยึดครองของเจ้าหัวสา ในที่สุดสามารถตีกองทัพเจ้า

---

[29]จากศุภอักษรของเจ้าหมาน้อยที่ส่งไปยังกรุงเทพถึงเมื่อเดือน 4 แรม 11 ค่ำ ปีเถาะเอกศก (2362) กล่าวถึงรายละเอียดของเหตุการณ์ไว้ว่า เจ้าหัวสานำกำลังข่าประมาณ 8,000 คน ยกมาตั้งที่ทุ่งนาหวาทางห่างเมืองจำปาศักดิ์ 3 คืน เมื่อวันอาทิตย์เดือน 3 ขึ้น 8 ค่ำ เจ้าหมา-น้อย เจ้าเมืองจำปาศักดิ์จึงให้ท้าวเพี้ยคุมกำลังไปตั้งรับอยู่ที่บ้านพะโพและเกิดการต่อสู้ครั้งแรกขึ้นที่นั่น กำลังเมืองจำปาศักดิ์สู้ไม่ได้ต้องล่าถอยข้ามแม่น้ำโขงมาตั้งที่ฝั่งตะวันออก วันต่อมาฝ่ายเจ้าหัวสา สามารถรุกเข้ามาใกล้เมืองจำปาศักดิ์อีก เจ้าหมาน้อยได้จัดกำลังราวพันเศษออกไปต้านทานอีกครั้ง แต่ไม่สามารถยับยั้งได้ ในที่สุดเจ้าหัวสาก็บุกโจมตีเมืองจำปาศักดิ์ และสามารถยึดครองได้เมื่อเดือน 3 ขึ้น 12 ค่ำ

หัวสาแตกหนีไปยังเขายาปุแขวงเมืองอัตปือ และพระยาพรหมภักดียึดครองเมืองจำปาศักดิ์ไว้ได้ ขณะนั้นเจ้าหมาน้อยหลบหนีไปอยู่ที่บ้านเจียมแขวงเมืองอุบล[30]

การที่ฝ่ายเจ้าหัวสาไปตั้งมั่นอยู่ที่เขายาปุ เป็นเหตุให้สถานการณ์ทวีความยุ่งยากยิ่งขึ้น ทั้งนี้เพราะชาวข่าแขวงเมืองสาลวัน เมืองคำทองและเมืองอัตปือนั้นล้วนแล้วแต่เป็นสมัครพรรคพวกของเจ้าหัวสา และเป็นกำลังสำคัญให้แก่เจ้าหัวสาในการโจมตีเมืองจำปาศักดิ์มาแล้ว[31] นอกจากนั้นที่เขายาปุเองนั้น เอกสารพื้นเวียงให้รายละเอียดไว้ว่า "เขาก็ตัดเอาไม้มาแปลงชานป่าเวียนแวดล้อมทางขึ้นสู่ภาย แล้วจึงขนเข้า (ข้าว) ทั้งเกลือขึ้นส่ง"[32] ซึ่งแสดงว่ามีการเตรียมพร้อมที่จะต่อสู้ระยะยาว ด้วยเหตุนี้ทางราชสำนักกรุงเทพจึงได้มีท้องตราเกณฑ์กำลังทั้งจากเมืองนครราชสีมา และจากเวียงจันทน์ร่วมกันเพื่อปราบปรามฝ่ายเจ้าหัวสา ในการส่งกำลังไปจำปาศักดิ์ครั้งนี้เองที่มีหลักฐานระบุว่า กองกำลังจากเมืองนครราชสีมาอยู่ภายใต้การนำของพระยาปลัดเมืองนครราชสีมา[33] ส่วนทางเวียงจันทน์นั้นอยู่ภายใต้การนำของเจ้าอนุวงศ์และเจ้าโย้ ราชบุตรองค์หนึ่ง

เพราะเหตุที่การเคลื่อนกำลังขึ้นไปยังเมืองจำปาศักดิ์ของทางเมืองนครราชสีมาเป็นไปล่าช้ากว่าทางเวียงจันทน์ ซึ่งสามารถใช้การเดินทางตามลำน้ำโขง ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์จึงสามารถยกกำลังไปติดตามตีฝ่ายเจ้าหัวสาได้ก่อนพระยาพรหมภักดี ซึ่งยังคงรอคอยกำลังสมทบจากเมืองนครราชสีมา

---

[30]สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, <u>พระราชพงศาวดารฯ</u>, หน้า 66.

[31]เรื่องเดียวกัน, หน้า 65.

[32]ทองพล ศรีจักร, เรื่องเดิม, หน้า 21.

[33]หสช. หมู่จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2, ไม่ระบุ จ.ศ., เลขที่ 4. อนึ่ง เข้าใจว่าพระยาปลัดผู้นี้คือ พระยาปลัด (ทัศน์ รายณสุข)

อยู่ จนกระทั่งสามารถจับตัวเจ้าหัวสาส่งไปยังกรุงเทพได้ในที่สุด[34]

กบฏอ้ายสาเกียดโง้ง นับว่าเป็นเหตุการณ์สำคัญที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพทางการเมืองในระดับภูมิภาคต่อ ๆ มา การเปลี่ยนแปลงสำคัญที่สุดคือการที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า-นภาลัยตัดสินพระทัยให้เจ้าโย้ ราชบุตรของเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์เป็นเจ้าผู้ครองเมืองจำปาศักดิ์ต่อจากเจ้าหมาน้อย ไม่ว่าเป็นเพราะเหตุผลใด[35] การตัดสินพระทัยเช่นนี้ก็สะท้อนให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า ตลอดจนกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ยังไม่มีความหวาดระแวงว่าเจ้าอนุวงศ์จะคิดทำการกบฏ เพราะเท่ากับว่าเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์สามารถขยายอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองลงมาครอบคลุมถึงตอนล่างแม่น้ำโขง แต่ขณะเดียวกันนโยบายที่มีต่อเมืองนครราชสีมาก็ไม่ได้เปลี่ยนแปลงไปจากเดิม กล่าวคือยังคงมีภาระหน้าที่ในการกวาดต้อนตีข่า ส่วนกองกำลังเมือง

---

[34]ครั้งนั้นมีการกวาดต้อนครอบครัวข่าที่เข้ากับเจ้าหัวสาจำนวนมาก ส่งมายังกรุงเทพเชลยข่าเหล่านั้นถูกนำตัวเป็นตะพุ่นช้าง ตั้งบ้านเรือนอยู่ที่บางบอน ส่วนเจ้าหัวสานั้นไม่ต้องโทษประหารชีวิต หากแต่ถูกจำคุกตลอดชีวิต ด้วยเหตุผลเพราะเป็นพระ แท้ที่จริงอาจจะเป็นเพราะว่าทางราชสำนักกรุงเทพไม่ต้องการสร้างความโกรธแค้นให้แก่ชาวข่ามากไปกว่านี้ ส่วนเจ้าหมาน้อยเจ้าเมืองจำปาศักดิ์นั้น พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยไม่โปรดเกล้าฯ ให้กลับไปครองเมืองอีก จึงพำนักอยู่ที่กรุงเทพจนกระทั่งถึงแก่พิราลัยในเวลาอีกหลายปีต่อมา

[35]จากการที่เจ้าหมาน้อยมีความอ่อนแอ ไม่สามารถป้องกันเมืองไว้ได้ ทำให้พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยมีพระราชประสงค์ที่จะจัดหาผู้ที่เข้มแข็งปกครองจำปาศักดิ์ การตัดสินพระทัยนี้เป็นไปตามการทูลเสนอของกรมหมื่นเจษฎาบดินทร์ ซึ่งมีความสนิทสนมกับเจ้าอนุวงศ์ ประกอบกับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยพระองค์เองนั้นทรงไว้วางพระทัยว่า เจ้าอนุวงศ์เป็นผู้ซื่อตรงต่อราชสำนักกรุงเทพมาช้านาน ส่วนเจ้าฟ้ากรมหลวงพิทักษ์มนตรีทูลเสนอความเห็นให้เมืองนครราชสีมาเป็นผู้ดูแลเมืองจำปาศักดิ์ด้วย ถ้าพิจารณาว่าเมื่อเกิดวิกฤติการณ์ที่เมืองจำปาศักดิ์ แต่ละครั้งนั้นเมืองนครราชสีมาไม่สามารถเคลื่อนกำลังขึ้นไปปฏิบัติการได้อย่างทันท่วงที ประเด็นนี้อาจจะเป็นปัจจัยอีกประการหนึ่งที่ทำให้ต้องเลือกให้เวียงจันทน์เป็นผู้ดูแลจำปาศักดิ์

นครราชสีมาประจำเมืองโขงนั้น ไม่ปรากฏหลักฐานว่ายังคงปฏิบัติหน้าที่เช่นเดิมหรือไม่ ไม่ว่าจะมีกองกำลังเมืองนครราชสีมาประจำที่เมืองโขงหรือไม่ก็ตาม การที่พระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ยังทำการกวาดต้อนตีข่าอยู่แถบเมืองจำปาศักดิ์ นับว่าเป็นความขัดแย้งในนโยบายของราชสำนักกรุงเทพที่มีต่อภูมิภาคอีสาน–ลาว และเป็นต้นเหตุสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้ความขัดแย้งระหว่างพระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กับเจ้าอนุวงศ์รุนแรงขึ้น จนกระทั่งเป็นชนวนที่นำไปสู่การเกิดวิกฤติการณ์ทางการเมืองครั้งสำคัญที่สุดในประวัติศาสตร์อีสาน–ลาว นั่นคือกบฏเจ้าอนุวงศ์ เมื่อ พ.ศ. 2369–2371 รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้จะนำไปกล่าวรวมในหัวข้อต่อไป

ความเกี่ยวข้องและบทบาทของเมืองนครราชสีมาในกบฏเจ้าอนุวงศ์ ก่อนที่จะกล่าวถึงความเกี่ยวข้องกับกบฏเจ้าอนุวงศ์ของเมืองนครราชสีมา จำเป็นต้องทำความเข้าใจเกี่ยวกับสาเหตุที่ทำให้เจ้าอนุวงศ์ทำการกบฏครั้งนี้เป็นประเด็นสำคัญก่อน ทั้งนี้เพื่อสร้างความเข้าใจที่ถูกต้องเกี่ยวกับบทบาทของเมืองนครราชสีมาในเหตุการณ์นี้ ดี.จี.อี.ฮอลล์ ให้ความเห็นถึงสาเหตุของการก่อการกบฏของเจ้าอนุวงศ์ไว้ว่า

> เจ้าอนุเป็นผู้ที่มีความสามารถมากเป็นพิเศษ แต่ความมักใหญ่ใฝ่สูงของพระองค์ทำให้ประเทศต้องประสบกับภัยพิบัติอันร้ายแรงที่สุดในประวัติศาสตร์ของเวียง–จันทน์ ความองอาจกล้าหาญของเจ้าอนุที่แสดงไว้ในสงครามที่เมืองเชียงแสนนั้นทำให้คนไทยนิยมชมชอบมาก แต่เจ้าอนุมีความประสงค์อันยิ่งใหญ่ที่จะปลดปล่อยประเทศให้พ้นจากฐานะเมืองขึ้น เจ้าอนุปกปิดความคิดนี้ไว้อย่างสุขุมอยู่หลายปี ในระหว่างนี้ก็เสริมสร้างกำลังและฐานะของพระองค์ ตกแต่งราชธานีให้งดงามและแข็งแรงมั่นคง ในปี ค.ศ. 1819 (พ.ศ. 2362) พระองค์ปราบกบฏพวกข่าในจำปาศักดิ์ได้ราบคาบ ทำให้โอรสชื่อเจ้าโง้ (เจ้าโย้) ได้รับตำแหน่งเป็นเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ เจ้าอนุจึงสั่งให้เจ้าโง้เสริมกำลังที่เมืองอุบล โดยอ้างว่าเพื่อเป็นการป้องกันตัวของไทย เจ้าอนุส่งบรรณาการไปถวายจักรพรรดิยาลองแห่งเวียตนาม และใน ค.ศ. 1820 (พ.ศ. 2363) ก็เสนอข้อสัญญาเป็นไมตรีลับ ๆ กับหลวงพระบาง ชักชวนให้หลวงพระบางเป็นพันธ–มิตรเพื่อต่อสู้กับเมืองไทย แล้วยังได้นัดประชุมใหญ่บรรดาพวกหัวเมืองขึ้นของ

> เวียงจันทน์ปีละ 2 ครั้ง ให้มาถวายคำสัตย์แสดงความจงรักภักดีต่อพระองค์ที่วัดอันงดงาม ซึ่งพระองค์สร้างขึ้นใหม่เพื่อ ค.ศ. 1824 (พ.ศ. 2367) ชื่อวัดศรีษะเกษ[36]

ยังมีความเห็นทำนองเดียวกันจากนักวิชาการชาวตะวันตกอื่น ๆ เช่น

> เมื่อทางเวียงจันทน์มีอำนาจมากขึ้นเช่นนี้ เลยทำให้เจ้าเวียงจันทน์บังเกิดความทะเยอทะยานยิ่งขึ้น ประกอบกับมีความมั่นใจว่าฝ่ายไทยอ่อนแอลง จึงบังเกิดความฮึกเหิม คิดกำเริบ ความมั่นใจนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจาก การที่ฝ่ายไทยอ่อนข้อให้แก่อิทธิพลของญวนที่มีอยู่ในเขมร ครั้งสมัยรัชกาลที่ 2 เหตุการณ์ครั้งนั้นเนื่องมาจากความจำเป็นที่ทางฝ่ายไทยต้องระดมกำลังไว้ต่อต้านการคุกคามจากทางพม่า ซึ่งมิใช่เป็นเพราะเหตุว่าไทยมีกำลังอ่อนแอลง เหตุการณ์เป็นอยู่อย่างนี้เสมอมาในอดีต คือเมื่อใดที่ฝ่ายไทยอ่อนกำลังลง และเมืองขึ้นด้านลาวมีกำลังเข้มแข็งขึ้น ลาวจะต้องก่อการกบฏเอากับไทยก่อนเสมอ การที่เจ้าอนุการกำเริบขึ้น เมื่อ ปี พ.ศ. 2369 นั้น เนื่องจากได้มีความคิดเห็นทำนองนี้อย่างไม่มีปัญหา[37]

ความคิดเห็นเช่นนี้ยังได้รับการยอมรับเช่นกันในสายตาของนักวิชาการชาวเวียงจันทน์[38] ดังนั้น จึงสรุปได้ว่าการก่อการครั้งนี้ของเจ้าอนุวงศ์มีจุดประสงค์เพื่อกู้เอกราชให้แก่เวียงจันทน์ และอาจจะกว้างไกลไปจนถึงเอกราชของบรรดาประเทศราชของไทยทั้งหมดทั้งด้านเหนือและอีสาน-ลาว ความ

---

[36]ดี.จี.อี.ฮอลล์, เรื่องเดิม, หน้า 553. ข้อความในวงเล็บโดยผู้เขียน.

[37]วอเตอร์ เอฟ เวลลา, <u>แผ่นดินพระนั่งเกล้า</u> (กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514), หน้า 163.

[38]มะยุรี เหง้าศรีวัฒน์, เรื่องเดิม, หน้า 64.

คิดเช่นนี้ปรากฏมาเป็นเวลานานนับสิบปี แต่ยังไม่ได้ดำเนินการจนกระทั่ง พ.ศ. 2369 เพราะขาดจังหวะและความพร้อมทางการเมืองอันเหมาะสม

สำหรับประวัติศาสตร์ลาว การก่อการของเจ้าอนุวงศ์คือการกอบกู้เอกราช แต่สำหรับประวัติศาสตร์ไทยหรือราชสำนักกรุงเทพ การก่อการของเจ้าอนุวงศ์ก็คือการกระทำของ "ผู้เป็นพาลอกตัญญู หามิได้รู้พระเดชพระคุณของสมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัว"[39] เป็นการกบฏ ในฐานะที่เมืองนครราชสีมามีความเป็นหนึ่งเดียวกับราชสำนักไทยมาช้านาน ทัศนะต่อการของเจ้าอนุวงศ์ย่อมเป็นไปตามทัศนะของราชสำนักกรุงเทพ ในงานวิจัยนี้จึงเรียกว่า การกบฏเช่นกัน

ที่กล่าวมาทั้งหมด เพื่อที่จะชี้ให้เห็นว่าปฏิกิริยาของเจ้าอนุวงศ์ที่มีต่อราชสำนักกรุงเทพซึ่งปฏิเสธการกราบบังคมทูลขอไพร่พลชาวเวียงจันทน์ที่สระบุรีก็ดี คณะละครใน เจ้าดวงคำพระราชวงศ์เวียงจันทน์กลับคืนเวียงจันทน์ก็ดี เป็นเพียงปัจจัยที่ช่วยตอกย้ำความคิดที่จะกู้เอกราชมีเหตุผลมากขึ้น เช่นเดียวกับความเกี่ยวข้องของเมืองนครราชสีมาที่มีต่อการกบฏของเจ้าอนุวงศ์ ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาต่างจากปัจจัยอื่น ๆ ตรงที่มีความเกี่ยวพันธ์กันมาจากปัญหาความขัดแย้งระหว่างเมืองนครราชสีมากับเวียงจันทน์ ซึ่งปรากฏมาก่อนหน้านี้เป็นเวลาหลายปี ดังมีรายละเอียดต่อไปข้างหน้า

เนื่องจากมีข้อเท็จจริงว่า การก่อการของเจ้าอนุวงศ์ครั้งนี้ มิได้มีเพียงเมืองเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์เท่านั้นที่ร่วมกันท้าทายอำนาจรัฐไทย เจ้าอนุวงศ์ยังได้รับการสนับสนุนจากจักรพรรดิ์

---

[39]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 4, หน้า 64. อนึ่ง สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงพระนิพนธ์ไว้ว่า เมื่อเจ้าอนุวงศ์กบฏ สมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโทมนัสเป็นอันมาก เพราะเคยพระราชทานความเมตตาแก่เจ้าอนุวงศ์ และยังให้การสนับสนุนให้เจ้าอนุวงศ์ขยายอำนาจปกครองจำปาศักดิ์ หลังกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง (พระราชพงศาวดาร กรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, เล่ม 2, หน้า 67).

เวียดนาม รวมทั้งเจ้าประเทศราชอีกหลายเมือง[40] ที่สำคัญคือเจ้าเมืองอีสาน-ลาวบางเมืองที่เข้าร่วมกับเจ้าอนุวงศ์ เช่น เจ้าเมืองขุขันธ์ นครพนม สี่มุม (จัตุรัส) และเมืองปักธงชัย ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมาเอง , อาจจะกล่าวได้ว่าเป็นการรวมตัวของกลุ่มพันธมิตรทั้งภายในและนอกราชอาณาจักร เพื่อล้มล้างอำนาจรัฐไทยครั้งยิ่งใหญ่ที่สุดครั้งหนึ่งในประวัติศาสตร์ โดยเฉพาะการรวมตัวของบรรดาหัวเมืองอีสาน-ลาวที่เข้าร่วมกับเจ้าอนุวงศ์นั้น มีเป้าหมายที่เด่นชัดว่าต้องการล้มล้างอำนาจทางการเมืองของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มากกว่าการกอบกู้เอกราช แต่เป้าหมายนี้ก็เป็นส่วนหนึ่งของเป้าหมายของเจ้าอนุวงศ์ด้วย ทั้งนี้เป็นผลสืบเนื่องมาจากความขัดแย้งระหว่างเจ้าอนุวงศ์กับเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ที่เกิดขึ้นก่อนหน้านั้นเป็นเวลาหลายปีต่อกันมา สาระที่จะกล่าวต่อไปนี้จึงแบ่งประเด็นสำคัญดังนี้

<u>เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กับปัญหาความขัดแย้งที่มีต่อเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์</u> ความขัดแย้งระหว่างบุคคลทั้งสองเริ่มปรากฏอย่างเด่นชัดในช่วงเวลาเดียวกันกับที่มีเหตุการณ์กบฏอ้ายสาเกียดโง้ง ทั้งนี้โดยการพิจารณาจากข้อมูลในเอกสารพื้นเวียงที่ว่า เมื่อฝ่ายเจ้าอนุวงศ์สามารถจับกุมตัวเจ้าหัวสา และได้รับฟังคำกล่าวหาพระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราช-

---

[40]สำหรับทางด้านเวียดนามนั้น มีหลักฐานแสดงว่าเมื่อเจ้าอนุวงศ์ตัดสินใจก่อการขึ้นนั้นพระเจ้ามินหม่างพยายามห้ามปรามเจ้าอนุวงศ์ไว้ก่อน เพราะว่าขณะนั้นทางเวียดนามกำลังประสบวิกฤติการณ์คือโรคอหิวาห์ระบาดอย่างรุนแรง เจ้าอนุวงศ์จึงไม่ได้รับการช่วยเหลือด้านกำลังทหารจากเวียดนาม ถึงกระนั้นทางเวียดนามก็มีการเคลื่อนไหวด้านทหารคือการระดมกำลังไพร่พลและเสบียงอาหาร เพื่อกดดันราชสำนักกรุงเทพให้พะว้าพะวังยิ่งขึ้น ส่วนประเทศราชที่มีท่าทีรู้เห็นความเคลื่อนไหวของเจ้าอนุวงศ์ เช่น หลวงพระบางและหัวเมืองประเทศราชแถบล้านนาไทยบางเมือง แม้ว่าในที่สุดไม่ได้เข้าร่วมกับฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ แต่ก็อยู่ในสภาพที่ลังเล กว่าที่จะตัดสินใจเข้าร่วมกับฝ่ายไทย (โปรดอ่านรายละเอียดในวิทยานิพนธ์ของ พรรษา สินสวัสดิ์, "ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพกับเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2367 - 2370," หลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521, บทที่ 3).

สีมา) จากเจ้าหัวสา เจ้าอนุวงศ์มีรับสั่งให้พระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เดินทางจากเมืองโขงไปเข้าเฝ้าที่เมืองจำปาศักดิ์เพื่อสอบถามข้อเท็จจริงเกี่ยวกับข้อกล่าวหานี้ ปรากฏว่าพระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ไม่เพียงแต่ปฏิเสธข้อกล่าวหาเท่านั้น ยังได้ทักท้วงว่าเจ้าอนุวงศ์ไม่มีอำนาจที่จะไต่สวนในเรื่องนี้ ดังข้อความต่อไปนี้

> ข่าวว่าอ้ายเก็ดโง้งอวนข่าจูดเมือง ว่าดาย ผิดแม่นแท้ขออภัยญูวนารถ จริงเทอญ หูฮู้แท้ตานั้นบ่เห็น พระเอ๋ย ไผบ่ปัวเอา ไว้เมืองมันก็ตามช่าง หั้นท่อนไผบ่ได้เป็นข้าใช้อำลาเฝ้าปิ่นบัว ท่านเอ๋ย เฮาหากเป็นข้าเฝ้าของหลวงทุกหมู่ จริงแล้ว ไผอย่าได้อวดอ้างปัญญากล้าว่าดี หั้นท่อน นับแต่เป็นข้าเจ้าหลายขวบปีเดือนนี้แล้วพอเหล่านังเป็นไปบ่พอเป็นฮ้าย แล้วจึงคุมเข้าเมืองบางกอก[41]
>
> (รู้ ข่าวอ้ายสานำชาวข่าเผาเมืองนี้เช่นกัน แต่เพียงได้ยิน ไม่เห็นด้วยตา ใครจะแย่งชิงเมืองก็ตาม เรา (พระยาพรหมภักดี) ไม่มีหน้าที่เฝ้าดู เพราะเราเป็นข้าหลวง ไม่กล้าจะทำเช่นนั้น)

ต่อมาทั้งเจ้าอนุวงศ์และพระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จึงพากันเดินทางเข้ากรุงเทพพร้อมด้วยเจ้าหัวสา[42] ภายหลังจากที่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้าไต่สวนคดีความแล้ว พระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จึงพ้นจากข้อหา ในขณะที่เจ้าอนุวงศ์ดูเหมือนว่ายังคงปักใจเชื่อว่าพระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มีส่วนรู้เห็นการกบฏครั้งนี้ การพ้นจากข้อหาของพระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ย่อมสร้างความไม่พอใจให้แก่เจ้าอนุวงศ์ เหตุการณ์นี้จึงชี้ให้เห็นถึงความเป็นศัตรูระหว่างคู่กรณีทั้งสองตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

---

[41]ทองพล ศรีจักร, เรื่องเดิม, หน้า 25.

[42]ส่วนเจ้าหมาน้อยนั้นได้ถูกนำตัวเดินทางเข้ากรุงเทพไปแล้วก่อนหน้านั้น โดยข้าหลวง 2 คนที่ถูกส่งตัวมายังเมืองจำปาศักดิ์คราวเกิดกบฏเป็นผู้นำตัวไป

มีข้อสังเกตว่า เจ้าอนุวงศ์อาจจะมีส่วนร่วมในการตั้งข้อกล่าวหาพระยาพรหมภักดี (ทอง-อินท์ ณ ราชสีมา) เพราะถ้าพิจารณาในแง่ที่ว่า ขณะนั้นเจ้าอนุวงศ์เองก็กำลังคิดกอบกู้เอกราช และต้องการเปิดเส้นทางการค้าตามลำน้ำโขงอีกครั้ง บางทีเจ้าอนุวงศ์อาจจะถือโอกาสนี้หาทางขจัดพระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ออกไปจากเมืองโขง เพราะเป็นผู้มีบทบาทอันเข้มแข็งในการปฏิบัติภาระหน้าที่ต่าง ๆ[43]

อย่างไรก็ตาม ไม่ได้หมายความว่าความขัดแย้งหรือความเป็นศัตรูระหว่างเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กับเจ้าอนุวงศ์เพิ่งปรากฏเป็นครั้งแรกในเหตุการณ์นี้ เป็นไปได้ว่าความขัดแย้งที่เกิดขึ้นครั้งนี้ เป็นผลสืบเนื่องมาจากการชิงดีชิงเด่นเพื่อความเป็นศูนย์กลางอำนาจที่ยิ่งใหญ่ในท้องถิ่นอีสาน-ลาวระหว่างเมืองนครราชสีมากับเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งดำเนินมาก่อนหน้านี้เป็นเวลากว่า 20 ปี ดังจะพิจารณาได้จากการดำเนินความสัมพันธ์ระหว่างเมืองทั้งสองก่อน พ.ศ. 2362 ต่อไปนี้

ประวัติความสัมพันธ์ทางการเมืองระหว่างเมืองนครราชสีมากับเมืองเวียงจันทน์ ซึ่งสา-มารถสืบค้นย้อนหลังไปได้จนถึงสมัยอยุธยา แสดงว่าในสายตาของเวียงจันทน์นั้นเมืองนครราชสีมาคือพันธมิตรที่สามารถพึ่งพิงขอความช่วยเหลือได้ยามที่เวียงจันทน์ต้องการ เหตุการณ์แรกที่ชี้ให้เห็นถึงข้อเท็จจริงนี้เกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2238 ตรงกับรัชสมัยของพระเพทราชา (พ.ศ. 2231-22) ทางเวียงจันทน์และหลวงพระบางเป็นอริกันถึงขั้นทำสงคราม โดยหลวงพระบางเป็นฝ่ายยกทัพมาโจมตีเวียงจันทน์ เวียงจันทน์จึงขอความช่วยเหลือมายังอยุธยา พระเพทราชาจึงโปรดเกล้าให้เจ้าเมืองนครราชสีมาเป็นแม่ทัพ เกณฑ์ผู้คนจากเมืองนครราชสีมา สระบุรี นครนายก ยกทัพไปช่วยเหลือเวียงจันทน์ ครั้งนั้นเจ้าเมืองนครราชสีมาสามารถแก้ไขปัญหาความขัดแย้งระหว่างเมืองลาวทั้งสองได้ โดยการพูดจาเกลี้ยกล่อมให้เจ้าเมืองทั้งสองประนีประนอมกัน จึงไม่มีการต่อสู้เกิดขึ้น[44] อีก

---

[43]อาจารย์มลิวัลย์ แตงแก้วฟ้า เป็นผู้ตั้งข้อสังเกตนี้

[44]พันจันทนุมาศ (เจิม), "พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฯ," ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2512), หน้า 230 - 231.

เหตุการณ์หนึ่งเกิดขึ้นในสมัยธนบุรี ระหว่าง พ.ศ. 2312-2315 ทางเวียงจันทน์เกิดปัญหาการแตกแยกทางการเมืองระหว่างกลุ่มพระเจ้าสิริบุญสารกับฝ่ายพระวอพระตา พระเจ้าสิริบุญสารเรียกการต่อต้านจากฝ่ายพระวอพระตาว่า "ข่ากบฏ" ซึ่งเป็นวิกฤติการณ์ทางการเมืองสำคัญครั้งหนึ่งของประวัติศาสตร์ลาว สถานการณ์นั้นรุนแรงมากขึ้นเมื่อปรากฏว่า ฝ่ายพระวอพระตาได้รับความร่วมมือจากชาวเวียงจันทน์เป็นจำนวนมาก พระเจ้าสิริบุญสารจึงขอความช่วยเหลือมายังเมืองนครราชสีมาให้จัดส่งกำลังไปช่วย สมเด็จพระเจ้าตากสินโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยานครราชสีมา (บุญชู กาญจนาคม) นำกำลังเมืองนครราชสีมายกขึ้นไปเวียงจันทน์ตามการร้องขอจากพระเจ้าสิริบุญสาร กองทัพเมืองนครราชสีมาสามารถกระทำการ "พาดตีเสียข่ากบฏฝูงนั้น ก็จึงปราไชยไปตั้งอยู่ดอนมดแดง"[45] แสดงว่าผลงานของกองกำลังจากเมืองนครราชสีมา เป็นส่วนหนึ่งที่ผลักดันให้ฝ่ายพระวอพระตาต้องละทิ้งฐานที่มั่นที่หนองบัวลำภูไปยังจำปาศักดิ์[46] และท้ายที่สุดฝ่ายพระวอพระตาเองก็ใช้ยุทธวิธีเดียวกัน คือการร้องขอความช่วยเหลือจากเมืองนครราชสีมาภายหลังจากที่มีความขัดแย้งกับเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ จนกระทั่งนำไปสู่เหตุการณ์เมื่อ พ.ศ. 2320 ดังที่กล่าวไว้แล้วในบทที่ 3

แน่นอนว่า ความเป็นพันธมิตรระหว่างเมืองนครราชสีมากับเวียงจันทน์เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นได้โดยไม่ขัดกับการดำเนินความสัมพันธ์ระหว่างราชสำนักไทยและราชสำนักเวียงจันทน์ ดังนั้น ความ

---

[45]หสช. หมู่จดหมายเหตุสมัยกรุงธนบุรี ชื่อพระราชสาส์นและศุภอักษรโต้ตอบกรุงธนบุรีกับกรุงศรีสัตนาคนหุต, จ.ศ. 1133 (พ.ศ. 2314), เลขที่ 1/ก.

[46]เมื่อพาผู้คนอพยพมาตั้งมั่นที่หนองบัวลำภูนั้น พระวอพระตาได้ตั้งหนองบัวลำภูเป็นเมืองใหม่เรียกว่าเมืองเขื่อนขันธกาบแก้วบัวบาน ในขณะที่ทางฝ่ายพระเจ้าสิริบุญสารยังคงพยายามส่งกำลังมาติดตามทำลายล้างฝ่ายพระวอพระตา ทำให้ในเวลาต่อมา พระวอพระตาต้องอพยพผู้คนไปตั้งหลักแหล่งอยู่ที่ดอนมดแดง แขวงเมืองจำปาศักดิ์และพยายามที่จะสร้างความดีความชอบต่อเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ ด้วยการนำกำลังคนก่อสร้างกำแพงเมืองจำปาศักดิ์ แต่ต่อมาพระวอพระตามีความไม่พอใจเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ที่ยกย่องว่าการสร้างหอคำดีกว่าการสร้างกำแพงเมือง จึงแต่งคนส่งเครื่องราชบรรณาการมายังราชสำนักธนบุรีขอขึ้นต่อธนบุรี

เป็นพันธมิตรนี้จึงสิ้นสุดลงภายหลังจากที่มีความบาดหมางระหว่างสมเด็จพระเจ้าตากสินกับพระเจ้าสิริบุญสาร ซึ่งปรากฏมาตั้งแต่ราว พ.ศ. 2318[47] อีก 3 ปีต่อมากองกำลังจากอดีตพันธมิตรของเวียงจันทน์จึงได้ทำหน้าที่เป็นกองทัพหน้าของกองทัพไทยไปโจมตีเวียงจันทน์ หลังจากนั้นการดำเนินความสัมพันธ์ระหว่างเมืองนครราชสีมากับเวียงจันทน์ก็เข้าสู่บรรยากาศแห่งการชิงดีชิงเด่นกันมาโดยตลอด

การชิงดีชิงเด่นนี้สืบเนื่องมาจากความขัดแย้งในนโยบายของราชสำนักกรุงเทพที่มีต่อเมืองนครราชสีมาและเวียงจันทน์ กล่าวคือ ขณะที่มีความพยายามสนับสนุนให้เมืองนครราชสีมา ก้าวขึ้นมาสู่ความเป็นศูนย์กลางอำนาจท้องถิ่นนั้น ราชสำนักกรุงเทพก็มิได้ลดอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองของเวียงจันทน์ลงแต่ประการใด ทั้งนี้เพราะแม้เวียงจันทน์อยู่ในฐานะที่เป็นประเทศราชของกรุงเทพ แต่เวียงจันทน์เป็นศูนย์กลางอำนาจท้องถิ่นที่ทรงอิทธิพลมากที่สุดภายในภูมิภาคอีสาน-ลาว ความสำคัญของเวียงจันทน์ที่มีต่อราชสำนักกรุงเทพนั้น ไม่เพียงแต่การเป็นหัวเมืองใหญ่ที่สามารถระดมกำลังคนได้เป็นจำนวนมากเพื่อเป็นกำลังในการปฏิบัติภารกิจต่าง ๆ ของกรุงเทพเท่านั้น เวียงจันทน์ยังเป็นศูนย์กลางการรวบรวมสินค้าของป่านานาชนิดที่ส่งไปยังกรุงเทพเพื่อการค้าส่งออก[48] นอกจากนั้น

---

[47]ความบาดหมางนี้ เกิดขึ้นจากสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีไม่พอพระทัยที่พระเจ้าสิริบุญสารแสดงท่าทีสองฝักสองฝ่ายระหว่างธนบุรีกับพม่า เนื่องจากระหว่าง พ.ศ. 2314 – 2318 ทั้งธนบุรีกับพม่าต่างพยายามเกลี้ยกล่อมให้พระเจ้าสิริบุญสารเข้ากับฝ่ายตนเพื่อเป็นกำลังในการโจมตีฝ่ายตรงกันข้าม แต่พม่าอยู่ในฐานะที่ได้เปรียบกว่าเพราะได้จับตัวพระโอรสของพระเจ้าสิริบุญสารเป็นตัวประกัน ดังนั้นท้ายที่สุดพระเจ้าสิริบุญสารจึงตัดสินพระทัยปฏิเสธการให้ความช่วยเหลือพระเจ้ากรุงธนบุรี

[48]มีการเกณฑ์กำลังจากเวียงจันทน์เข้าร่วมในราชการครั้งสำคัญของกรุงเทพหลายครั้ง เช่น ราชการสงคราม พ.ศ. 2340 รับทัพพม่าที่ด่านระแหง, พ.ศ. 2345 เกณฑ์ไปตีเชียงใหม่, พ.ศ. 2347 เกณฑ์ไปตีเชียงแสน, พ.ศ. 2348 ตีเชียงรุ้ง เชียงตุง นอกจากนั้น ยังมีการเกณฑ์สร้างพระราชวังและงานสาธารณะอื่น ๆ อีก ทางด้านเศรษฐกิจเวียงจันทน์เป็นแหล่งผลิตสินค้าขาออกที่มีค่า เช่น ยาง ฝ้าย ครั่ง สินค้าเหล่านี้ถูกส่งไปยังกรุงเทพทั้งรูปส่วยและการค้าขาย

เวียงจันทน์ ยังสามารถสร้างความมั่นคงในอำนาจรัฐของกรุงเทพได้จากการมีตำแหน่งที่ตั้งระหว่างเวียดนามกับภูมิภาคอีสาน ด้วยเหตุนั้นโยบายของราชสำนักกรุงเทพระหว่างรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก และพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย จึงเน้นถึงการเสริมสร้างความสัมพันธ์อันดีกับเวียงจันทน์ ทั้งโดยการสร้างความสัมพันธ์ทางเครือญาติ[49] และการประนีประนอมกับเวียงจันทน์มาโดยตลอด[50] ดังนั้น เวียงจันทน์จึงมีอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองมากที่สุดภายในภูมิภาค โดยเฉพาะอย่างยิ่งตั้งแต่เจ้าอนุวงศ์ขึ้นครองราชย์เมื่อ พ.ศ. 2348 เป็นต้นมา ความสัมพันธ์อันใกล้ชิดระหว่างเจ้าอนุวงศ์กับพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยยิ่งส่งเสริมให้อิทธิพลทางการเมืองของเจ้าอนุวงศ์ที่มีต่อหัวเมืองอีสาน-ลาวเพิ่มพูนขึ้น ทั้งหมดนี้ส่งผลทำให้เวียงจันทน์มีศักยภาพที่เข้มแข็ง ดังจะเห็นได้จากการมีหัวเมืองขึ้นจำนวนถึง 159 เมือง จำนวน 79 เมืองตั้งอยู่ตามชายแดนเวียดนาม ส่วน 80 เมืองตั้งเรียงรายตามสองฝั่งแม่น้ำโขง[51] อำนาจปกครองของเวียงจันทน์ อีกส่วนหนึ่งยังปรากฏเข้ามาตอนบนของภูมิภาคอีสานระหว่างแม่น้ำโขงล่วงมาจนถึงตอน

---

[49]พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงรับเอาเจ้านางทองสุก พระธิดาของเจ้าอินทวงศ์แห่งเวียงจันทน์มาเป็นพระสนม มีพระราชธิดาด้วยกันคือ พระองค์เจ้าจันทบุรี ซึ่งต่อมาได้รับการสถาปนาขึ้นเป็นสมเด็จพระเจ้าลูกเธอเจ้าฟ้ากุลทลทิพยวดี และต่อมาเป็นเจ้าจอมมารดาในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย

[50]ดังจะเห็นได้จากการที่เชื้อสายพระเจ้าสิริบุญสาร คงสามารถสืบทอดอำนาจปกครองเวียงจันทน์ได้ ทั้ง ๆ ที่ทำการกบฏในปี พ.ศ. 2336

[51]เติม วิภาคย์พจนกิจ, เรื่องเดิม, หน้า 663. อนึ่งปรากฏว่าทั้งเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ และเจ้าหัวเมืองขึ้นตามชายแดนเวียดนาม ต่างพากันส่งเครื่องราชบรรณาการให้แก่เวียดนาม สภาพเช่นนี้กลายเป็นชนวนปัญหาระหว่างไทยกับเวียดนาม หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ต่อมา

บนของลุ่มแม่น้ำชี ติดกับเขตอำนาจปกครองของเมืองนครราชสีมา[52]

แม้นโยบายที่มีต่อเวียงจันทน์เป็นไปในลักษณะดังกล่าว แต่ไม่ได้หมายความว่าราชสำนักกรุงเทพมีความไว้วางใจเวียงจันทน์ ความแยบยลในนโยบายที่มีต่อเวียงจันทน์ก็คือ การสกัดกั้นการขยายอำนาจของเวียงจันทน์ภายในภูมิภาคอีสาน ด้วยการตั้งหัวเมืองขึ้นต่อกรุงเทพ เช่น กาฬสินธุ์, ยโสธร, เขมราฐ ซึ่งบรรดาเจ้าเมืองหัวเมืองตั้งใหม่เหล่านี้ล้วนแล้วแต่เป็นปฏิปักษ์ต่อเวียงจันทร์มาก่อนทั้งสิ้น ความแยบยลนั้นยังปรากฏในนโยบายที่มีต่อเมืองนครราชสีมาโดยตรง ได้แก่ความพยายามที่จะเสริมสร้างความแข็งแกร่งให้แก่เมืองนครราชสีมาโดยการขยายอำนาจปกครองไปยังตอนบนลุ่มแม่น้ำชี คือการตั้งเมืองขึ้นใหม่ในช่วงทศวรรษ พ.ศ. 2330 ที่สำคัญคือการสนับสนุนให้เมืองนครราชสีมามีอำนาจบังคับบัญชาขยายไปยังจำปาศักดิ์และหัวเมืองใกล้เคียงในช่วงทศวรรษ พ.ศ. 2350

บรรยากาศแห่งการชิงดีชิงเด่นทวีความเข้มข้นขึ้น นับตั้งแต่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มีอำนาจทางการเมืองที่เมืองนครราชสีมา ทั้งนี้เพราะทั้งเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) และเจ้าอนุวงศ์ต่างพยายามทำความดีความชอบเพื่อสร้างเสถียรภาพทางการเมืองของตน และต่างเป็นที่โปรดปรานในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว บางทีอาจจะมีการกระทบกระทั่งกันโดยตรงระหว่างบุคคลทั้งสองมาก่อนเกิดเหตุการณ์กบฏอ้ายสาเกียดโง้ง หลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้ปรากฏร่องรอยอยู่ในงาน

---

[52] เขตแดนระหว่างเมืองนครราชสีมากับเวียงจันทน์ ปรากฏอยู่ในคำให้การของอ้ายปา ราษฎรบ้านพร้าว (ห่างจากหนองบัวลำภู ช่วงเดินทาง 1 วันมาทางใต้) กล่าวว่า "แลแขวงเมืองเวียงจันลงมาทางโคราชสิ้นแขวงเพียงบ้านปอ" (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 63). อำนาจปกครองของเวียงจันทน์จึงครอบคลุมพื้นที่ตั้งแต่เขตอำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่นปัจจุบันขึ้นไป พื้นที่จังหวัดอุดรธานี และจังหวัดหนองคายในปัจจุบันพื้นที่นี้ทั้งหมดราชสำนักกรุงเทพเพิ่งมีอำนาจปกครองอย่างแท้จริงภายหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์

ประพันธ์ของคุณพุ่ม[53] จินตกวีสตรีเอกคนหนึ่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในงานประพันธ์เรื่องนิราสบางยี่ขัน ซึ่งประพันธ์ขึ้นเนื่องในโอกาสที่คุณพุ่ม ตามเสด็จพระองค์เจ้านารีรัตนาไปเยี่ยมเจ้าจันทรเทพสุริยวงศ์ เจ้าเมืองมุกดาหารที่วังบางยี่ขัน เมื่อ พ.ศ. 2412 ประพันธ์ขึ้นตามคำร้องขอของเจ้าจอมมารดาดวงคำในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ผู้เป็นหลานปู่ของเจ้าอนุวงศ์และเป็นหลานตาของเจ้าอุปราชแห่งเวียงจันทน์[54] ส่วนวังบางยี่ขันคือวังที่พระราชวงศ์เวียงจันทน์เสด็จมาประทับเวลาเข้ามากรุงเทพ และเคยเป็นวังของเจ้าอนุวงศ์มาก่อน[55] คุณพุ่มประพันธ์ไว้ว่า

โสมนัสทัศนาพฤกษาสวน	ที่หลังจวนที่รกร้างที่สร้างสม
ต้นมะดูกลูกจันทร์กับลั่นทม	ยอมะยมฝาหรั่งกระดังงา
ดูรกเรี้ยวเกี่ยวพันเถาวัลย์วุ่น	เกิดพิกุลเลียบอุโลกโศกสาขา
ทุกพุ่มพักหักพังเป็นรังกา	เมื่อเจ้าตาย่านกระหม่อมอยู่พร้อมพรัก
ก็บริบูรณ์พูนผลมีคนอยู่	รักษาอยู่ห้ามไม่ให้ผู้ใดหัก
สิ้นสงวนสวนรกไม่น่ารัก	กำแพงหักหอร้างก็ร้างโรย
นึกอนาถวาสนาไม่น่าชื่น	ไม่ยืดยืนยศอย่างที่ห่างโหย
หมดบุรินทร์สิ้นสูญอาดูรโดย	เวียงจันทน์โรยร้างราเป็นป่าไป

---

[53]หรือสมญาที่เป็นที่รู้จักคือบุษบาท่าเรือจ้าง เป็นบุตรีของพระยาราชมนตรี (ภู่ ภมรมนตรี) ข้าหลวงคนโปรดคนหนึ่งในพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คุณพุ่ม ถวายตัวทำรายการฝ่ายในตำแหน่งพนักงานพระแสงในรัชกาลเดียวกัน แล้วทูลลาออกจากราชการในเวลาต่อมา

[54]คุณพุ่ม, นิราศบางยี่ขัน, อ้างใน ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, ชีวิตและงานกวีนิพนธ์ของคุณพุ่ม จินตกวีสตรี (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2517), หน้า 96.

[55]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1, (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2504), หน้า 75.

บ้านที่สร้างบางยี่ขันท่านมาพัก ตึกตำหนักหักตกถึงอกไก่
นี่แอบอิงพิงพระเดชประเทศไทย ยังเป็นได้ดูคู่พังถึงหลังคา
ตรงนี้เอ๋ยเคยหม่อมหม่อมมาซ้อมบท ร้องเมื่อทศกรรฐ์คลั่งสั่งให้หา
เบญจกายปลอมสกนธ์ยลนัดดา เจ้าลงกาพาโลเข้าโอ้โลม
เจ้าประทุมอุ้มองค์ใหญ่พอไรเล่า นี่สวนเจ้าเอื้อยที่ตายยายจันโฉม
เคยสนุกสุขสุดกลับทรุดโทรม คิดแล้วโทมนัสแทนแสนเสียดาย
ยังเหลือต้นผลอื่นที่ถิ่นสระ พอแสปะผลอินถวิลหมาย
คิดแล้วแค้นแสนน่าระอาอาย ไม่ขอหมายมุ่งปลูกต้นลูกอิน
แต่พฤกษาน่าออกดอกแลผล ถ้าร่วงหล่นโรยลงก็ทรงกลิ่น
เว้นแต่ในใจคนชื่อผลอิน ไม่น่ายินดีต่อขอขมา
ลูกอินต้นผลดกนกมาจับ เกิดสำหรับรุกขเรศเหมือนเชษฐา
จิกลูกอินกินอิ่มกริ่มอุรา เชยผลาผลปลิ้มลืมประทุม[56]
(เขียนเส้นใต้โดยผู้วิจัย)

เจ้าประทุมในที่นี้คือ เจ้าจอมประทุมในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ธิดาของเจ้าจันทรเทพสุริยวงศ์ ผู้ร่วมเสด็จคราวเดียวกัน ส่วนองค์ใหญ่ในบทกลอนนี้คือพระองค์เจ้านารีรัตนา พระธิดาของเจ้าจอมมารดาดวงคำ ข้อความที่ขีดเส้นใต้สะท้อนให้เห็นข้อเท็จจริงที่ว่าความเป็นศัตรูระหว่างเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กับเจ้าอนุวงศ์นั้นเป็นไปอย่างรุนแรง จนกระทั่งเป็นที่เจ็บแค้นของบรรดาพระญาติวงศ์ฝ่ายเวียงจันทน์ เรื่องนี้ทั้งหมดคุณพุ่มน่าจะเป็นผู้หนึ่งที่รับรู้อย่างใกล้ชิด เพราะตัวคุณพุ่มเองนั้นเป็นผู้หนึ่งที่รู้จักคุ้นเคยกับเชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมาเป็นอย่างดี และอาจจะเป็นผู้หนึ่งที่มีทัศนะต่อตระกูลนี้ในทางลบ ดังจะพิจารณาได้จากคำอธิษฐานของคุณพุ่มที่ว่าขออย่าให้เป็นมโหรีของพระยาโคราช และขออย่าให้เป็นละครของแม่น้อยบ้า[57] พระยาโคราชผู้นี้คือ

[56]ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม, เรื่องเดิม, หน้า 121 - 123.

[57]เรื่องเดียวกัน, หน้า 35 - 36.

เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เพราะในคำอธิษฐานครั้งเดียวกันนั้นกล่าวถึงเจ้าคุณผู้ใหญ่ซึ่งหมายถึงเจ้าพระยาบดินทรเดชาด้วย[58] ส่วนแม่น้อยบ้าผู้นี้คือธิดาคนหนึ่งของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) นั่นเอง[59]

อย่างไรก็ตาม เท่าที่มีข้อมูลทุกวันนี้ ยังไม่พบว่าความเป็นศัตรูระหว่างเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กับเจ้าอนุวงศ์ในเรื่องส่วนตัวคืออะไร นอกจากความขัดแย้งด้านผลประโยชน์ทางการเมืองที่มีหลักฐานปรากฏอยู่ ดังที่กล่าวมาแล้วเกี่ยวกับเหตุการณ์กบฏอ้ายสาเกียดโง้ง อีกเหตุการณ์หนึ่งที่เชื่อได้ว่าเป็นสาเหตุหนึ่งของความขัดแย้งระหว่างบุคคลทั้งสอง คือการแย่งชิงการมีอำนาจปกครองกลุ่มท้าวแลแห่งเมืองชัยภูมิ (รายละเอียดการตั้งเมืองชัยภูมิกล่าวในบทที่ 4) เนื่องด้วยเหตุการณ์ทั้งสองเกิดขึ้นในช่วงเวลาไล่เรี่ยกัน ดังนั้นจึงสรุปได้ว่าความขัดแย้งทางด้านผลประโยชน์ทางการเมือง โดยเฉพาะตั้งแต่ต้นทศวรรษ พ.ศ. 2360 เป็นต้นมา เป็นปัจจัยสำคัญทำให้ความเป็นศัตรูกันระหว่างบุคคลทั้งสองเป็นไปอย่างรุนแรง จนกระทั่งทำให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ตกเป็นเป้าหมายในการทำลายล้างของเจ้าอนุวงศ์โดยตรง นอกเหนือจากการนำกำลังมายึดครองเมืองนครราชสีมาด้วยเหตุผลทางด้านยุทธศาสตร์

ดังที่กล่าวแล้วว่า ราชสำนักกรุงเทพไม่มีความไว้วางใจเวียงจันทน์อย่างแท้จริงแม้กระทั่งภายหลังจากการแต่งตั้งเจ้าโย้ขึ้นเป็นเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ แต่ความไม่ไว้วางใจนี้หมายถึงความไม่ต้องการให้เวียงจันทน์เข้ามามีผลประโยชน์จากการควบคุมกำลังคนในหัวเมืองอีสาน–ลาว มากกว่า

---

[58]คำอธิฐานนั้นคือขออย่าให้เป็นคนชิดของเจ้าคุณผู้ใหญ่

[59]คำอธิบายเกี่ยวกับที่มาของคำอธิษฐาน "ขออย่าให้เป็นมโหรีของพระยาโคราช" คือเพราะมโหรีของพระยาโคราชนั้นนำเอาพวกข่าลาวเชลยมาฝึกไปตามแกน จึงไม่มีความไพเราะเหมือนมโหรีของขุนนางคนอื่น ๆ ส่วน "ขออย่าให้เป็นละครแม่น้อยบ้า" อธิบายได้ว่า ละครคณะอื่น ๆ เล่นเพื่อหาเงิน แต่ละครของแม่น้อยนั้นเพียงได้รับข้าวปลา กะปิ หอม กระเทียมก็ยอมเล่น คำอธิบายนี้ค่อนข้างจะดูแคลนกลุ่มเจ้าเมืองนครราชสีมาเมื่อเปรียบเทียบกับบทกลอนของคุณพุ่มที่แสดงไว้แล้ว

ความเกรงว่าเวียงจันทน์จะกระทำการกบฏ ดังปรากฏข้อเท็จจริงต่อไปนี้

1. มีการสักเลกหัวเมืองลาวขึ้นเป็นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2366[60] เอกสารพื้นเวียงให้เหตุผลของการสักเลกครั้งนี้อย่างน่าสนใจ โดยกล่าวถึงเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) นั่นเองที่เป็นผู้เสนอความคิดนี้แก่พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เพราะมีเหตุผลว่า

เทื่อนี้ควรที่จดเลขไว้เสียแท้สู่เมือง พระเอย
เจียมแต่เวียงจันทน์เจ้ากินหมดขอบ
มันจักกลับต่าวม้างเฮาแท้บ่สงค์ แท้แล้ว[61]

(ควรจดเลกหัวเมืองลาว เพราะเกรงว่าพวกลาวจะไปขึ้นต่อเวียงจันทน์หมด)

ความคิดในการสักเลกจะเกิดขึ้นจากเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จริงหรือไม่ก็ตาม ไม่อาจพิสูจน์ได้ แต่เหตุผลที่ว่าเกรงพวกลาวจะพากันกลับไปขึ้นต่อเวียงจันทน์และจะทำให้เวียงจันทน์มีอำนาจตลอดสองฝั่งแม่น้ำโขงน่าเชื่อถือมากทีเดียว เพราะเหตุว่าขณะนั้น นอกจากเวียงจันทน์ขยายอำนาจไปถึงจำปาศักดิ์ได้แล้ว ในระยะเวลาใกล้เคียงกันก่อน พ.ศ. 2366 นั้นเวียงจันทน์ยังสามารถแผ่อำนาจเข้ามาปกครองเมืองสกลทวาปีซึ่งไทยเพิ่งตั้งขึ้นใหม่ (กลุ่มผู้ปกครองเมืองสกลทวาปี) คือโดยกลุ่มบุตรของพระยาไชยสุนธร (เจ้าโสมพะมิต) เจ้าเมืองกาฬสินธุ์คนแรกได้พาครอบครัวและบริวารจากเมืองกาฬสินธุ์เป็นจำนวนมากอพยพไปตั้งเมืองสกลทวาปี แต่ภายหลังได้ขอทำราชการขึ้นต่อเวียงจันทน์[62] การสูญเสียกำลังคนให้แก่เวียงจันทน์ ย่อมทำให้ราชสำนัก

---

[60]พงศาวดารย่อเมืองเวียงจันทน์ระบุว่า ศักราชได้ 185 ตัวปีมด (มะแม) ไทยออกมาสักเลขเมืองลาวทั้งหลาย นอกแต่เวียงจันทน์ ทำการสักจนถึงปีต่อมา (ปีวอก)

[61]ทองพล ศรีจักร, เรื่องเดิม, หน้า 28.

[62]สาเหตุเกิดจากการที่กลุ่มพระยาไชยสุนทร ไม่พอใจที่ราชสำนักกรุงเทพแต่งตั้งให้ท้าวหมาแพง บุตรพระอุปชาเมืองกาฬสินธุ์เป็นเจ้าเมืองสืบต่อจากพระยาไชยสุนธร (เจ้าโสมพะมิต) กลุ่มบุตรพระยาไชยสุนธรจึงร่วมมือกับพระยาบ้านเว่อ (อยู่ในเขตอำเภอยางตลาด กาฬสินธุ์ในปัจจุบัน) พากันไปตั้งถิ่นฐานที่บริเวณหนองหารแล้วตั้งเมือง

กรุงเทพตระหนักถึงความจำเป็นที่จะต้องควบคุมกำลังคนตามหัวเมืองลาวอย่างจริงจังขึ้น เพราะตลอดเวลาที่ผ่านมาราชสำนักกรุงเทพไม่สามารถควบคุมบัญชีไพร่พลตามหัวเมืองลาวได้อย่างแท้จริง แม้ว่ามีการเรียกเกณฑ์กำลังคนจากหัวเมืองลาว และการเรียกเก็บส่วยมาก่อนหน้านี้ แต่ก็เป็นการเรียกเกณฑ์อย่างหยาบ ๆ เป็นตำบลหรือบ้านไป[63]

ด้วยเหตุนี้จึงมีการสักเลกหัวเมืองขึ้น โดยราชสำนักกรุงเทพส่งข้าหลวงจากกรุงเทพไปทำการสักภายใต้การบังคับบัญชาของพระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) รายชื่อหัวเมืองที่ได้รับการสักครั้งนั้น ล้วนแล้วแต่มีตำแหน่งที่ตั้งเผชิญหน้ากับอิทธิพลของเวียงจันทน์ทั้งสิ้น ได้แก่ กาฬสินธุ์ สกลทวาปี (ต่อมาเปลี่ยนเป็นสกลนคร) มุกดาหาร เขมราฐ อุบลราชธานี เท่าที่มีชื่อระบุในเอกสารพื้นเวียง แต่จำนวนทั้งหมดมีถึง 8 เมือง[64] รายชื่อที่เหลือน่าจะได้แก่ ยโสธร นครพนม และอาจจะเป็นเดชอุดม อีกเมืองหนึ่ง ในกลุ่มหัวเมืองเหล่านี้อย่างน้อยที่สุดเมืองนครพนม สกลทวาปี มุกดาหารและอุบลราชธานีก็ตกอยู่ภายใต้อิทธิพลของเวียงจันทน์ไปเรียบร้อยแล้วตั้งแต่ก่อนมีเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ การสักเลกย่อมทำให้เวียงจันทน์สูญเสียประโยชน์ทั้งทางตรงและทางอ้อม โดยเฉพาะเมื่อพระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ทำหน้าที่เป็นแม่กองสักอย่างแข็งขัน[65] ยิ่งทำ

---

[63]ดังจะเห็นได้จากบัญชีส่วยอากร จ.ศ. 1186 (พ.ศ. 2367) ส่วยจากเมืองจำปาศักดิ์, อัตปือ ระบุเป็นจำนวนบ้าน เช่น ส่วยทองเมืองจำปาศักดิ์มี 32 บ้าน เมืองอัตปือจำนวน 20 บ้าน เมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนส่วยที่ระบุสำหรับเมืองนครราชสีมารวมทั้งหัวเมืองเหนือ เช่น เพชรบูรณ์ สุโขทัย พิไชย พิษณุโลก ฯลฯ ในเอกสารฉบับเดียวกันจะเป็นตัวเลขเจาะจง เช่น ส่วยทองคำกอง-หลวงศรีราชา เมืองนครราชสีมา ไพร่ 34 คน กองเนื้อไม้ 97 คน (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2), หน้า 86.

[64]ทองพล ศรีจักร, เรื่องเดิม, หน้า 30.

[65]เอกสารพื้นเวียงกล่าวว่า แต่นั้นเจ้า (พระยาพรหมภักดี) จึงมีอาชญ์ให้ฝูงหมู่กองสักสูจงไปเขียนเอาชื่อสกุลตงเผี้ยน ตั้งแต่หญิงชายซ้อนผัวเมียทั้งคู่ ชายบ่มีคู่เอาแท้ดั่งเดียว หั้นท่อน.. เถิงกาฬสินธุ์เฮ่งคนมาเฝ้า สักเลขพร้อมทั้งเขียนเอาชื่อหมดถ้วนแล้วกลายขึ้นสู่ลคร ชาวลครฟ้าวจัดกันปัดกวาด มาก่อตั้งศาลกว้างรับนาย เจ้าฮอดแล้วพักจอดในศาล ฝูงเสนาเฮ่งคนมาเฝ้า สักเลข

ให้เจ้าอนุวงศ์เพิ่มความไม่พอใจทั้งต่อราชสำนักกรุงเทพ และต่อพระยาพรหมภักดี (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มากขึ้น

2. ราชสำนักกรุงเทพ ไม่ได้เปลี่ยนแปลงนโยบายที่มีต่อเมืองนครราชสีมาในการปฏิบัติภาระหน้าที่ที่แขวงเมืองจำปาศักดิ์ ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏว่าเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ยังคงจัดกองกำลังเพื่อไปกวาดต้อนตีข่าที่ฟากตะวันออกของแม่น้ำโขง จนกระทั่งเกิดเหตุการณ์สำคัญ ซึ่งกลายเป็นชนวนสงครามในปี พ.ศ. 2369 นั่นคือ การที่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) นำกำลังไปกวาดต้อนตีข่าในระหว่าง พ.ศ. 2364 - 2365 โดยผ่านไปทางเมืองจำปาศักดิ์ การปฏิบัติราชการครั้งนี้สร้างความไม่พอใจให้แก่เจ้าโย้เป็นอันมาก เพราะถือว่า

> อันว่าในเขตนี้มีแต่เดียวกู แท้แล้ว ไผหากยังข่มขัดว่าจริง เฮาแท้ แต่นั้นพญาพรหมเจ้าซ้ำคอบสองที เป็นฉันใดก็บ่ฟังคำแล้ว ข้าก็บนบอกให้ฮู้เหตุสัญญาว่านา อย่าได้ขืนคำแข็งข่มฉันนั้น[66]
>
> (เจ้าโย้พยายามขัดขวางมิให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) นำกำลังผ่านเมืองจำบาศักดิ์ แต่เจ้าพระยานครราชสีมาไม่ฟัง อีกทั้งยังข่มขู่เจ้าโย้อีกด้วย)

เหตุนี้ เจ้าโย้จึง "โกรธาขมปานไฟสูมเอา"[67] แล้วจึงเดินทางขึ้นไปยังเวียงจันท์เพื่อกราบทูลต่อเจ้าอนุวงศ์ และ

> แต่นั้น ราชาไท้ปิตตาตนพ่อ เจ้าก็โกรธกล้าหลายข้อแต่หลัง อันว่า ไทยส้านี้สั่งเหล่าทำเวรแท้นอ กูจินำไปตีมันมุ่นวายปางนี้[68]

หลังจากเหตุการณ์นี้ เจ้าอนุวงศ์ก็เตรียมตัวทำสงครามใหญ่ในเวลาต่อมา

---

[66] เรื่องเดียวกัน, หน้า 36.

[67] เรื่องเดียวกัน.

[68] เรื่องเดียวกัน.

ความขัดแย้งระหว่างเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กับเจ้าหัวเมืองอีสาน-ลาวบางเมือง จากปฏิกิริยาของบรรดาเจ้าหัวเมืองอีสาน-ลาว ในคราวเกิดการกบฏเจ้าอนุวงศ์นั้น สามารถแบ่งกลุ่มออกเป็น 3 ประเภท ได้แก่

1. กลุ่มเจ้าเมืองที่มีปฏิกิริยาต่อต้านไม่ให้ความร่วมมือต่อเจ้าอนุวงศ์ คือ เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ และเขมราฐ สำหรับเจ้าเมืองกาฬสินธุ์คือพระยาไชยสุนธร (หมาแพง) ถูกประหารชีวิตโดยคำสั่งจากพระอุปราช (ติสสะ) คราวที่พระอุปราช (ติสสะ) นำกำลังจากเวียงจันทน์มายังเมืองกาฬสินธุ์[69] ส่วนเจ้าเมืองเขมราฐคือพระเทพวงศา (ก่ำ) ไม่ยอมเข้าร่วมกับฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ จึงถูกเจ้าราชวงศ์ (เหง้า) สั่งประหารชีวิต[70] นอกจากนั้น ยังมีเจ้าเมืองชัยภูมิและเจ้าเมืองภูเขียว ซึ่งเป็นเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมารวมอยู่ด้วย สำหรับพระภักดีชุมพล (ท้าวแล) เจ้าเมืองชัยภูมินั้น เมื่อแรกที่เจ้าอนุวงศ์ยกทัพผ่านเมืองชัยภูมิไปยังเมืองนครราชสีมา ได้ติดตามเจ้าอนุวงศ์ไปด้วย เพราะมีผู้ฟ้องร้องต่อเจ้าอนุวงศ์ว่าพระภักดีชุมพลจะไม่ยอมเข้าด้วย เจ้าอนุวงศ์โกรธ ว่าจะฆ่าอ้ายแลเสีย[71] พระภักดีชุมพลจึงต้องเดินทางไปกับทัพเจ้าอนุวงศ์ ภายหลังเดินทางกลับมายังบ้านเมืองแล้วนำผู้คนชาวเมืองชัยภูมิอพยพไปอยู่กับพระไกรสิงหนาฎ เจ้าเมืองภูเขียว คิดจะพาผู้คนหลบหนีไปยังกรุงเทพ แต่ในที่สุดก็ถูกกองกำลังเวียงจันทน์กวาดต้อนไปอยู่ที่หนองบัวลำภู และเจ้าเมืองทั้งสองถูกเจ้าอนุวงศ์ประหารชีวิตที่หนองบัวลำภูนั่นเอง[72]

2. กลุ่มเจ้าเมืองที่เข้าร่วมกับฝ่ายเจ้าอนุวงศ์เพราะความจำยอม เป็นกลุ่มที่เข้าร่วมกับเจ้าอนุวงศ์ในระยะแรก เพราะการบีบคั้นทางด้านสถานการณ์ และกลับใจเข้าข้างฝ่ายไทยในระยะหลัง จัดเป็นกลุ่มที่อาจจะเรียกได้ว่า "รักษาตัวให้รอด" ตามสถานการณ์ที่เกิดขึ้น ได้แก่ หัวเมือง

---

[69] จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 175.

[70] เติม วิภาคย์พจนกิจ, เรื่องเดิม, หน้า 121.

[71] จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 85.

[72] เรื่องเดียวกัน, หน้า 88.

เขมรป่าดง (ยกเว้นเมืองขุขันธ์), ขอนแก่น, ยโสธร, สุวรรณภูมิ, ร้อยเอ็ด, อุบลราชธานี และชนบท

3. กลุ่มพันธมิตรที่เข้าร่วมด้วยกับเจ้าอนุวงศ์ เพราะมีความเป็นปฏิปักษ์ต่อเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้แก่ เมืองขุขันธ์ เมืองสี่มุม และเมืองปักธงชัย สาระต่อไปนี้จึงจะกล่าวเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างเมืองนครราชสีมากับเมืองทั้งสามนี้เท่านั้น

สำหรับเมืองขุขันธ์ ความขัดแย้งระหว่างเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กับพระยาไกร เจ้าเมืองขุขันธ์นั้น เริ่มปรากฏตั้งแต่เมื่อครั้งที่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ไปปฏิบัติราชการประจำเมืองโขงก่อนเกิดเหตุการณ์กบฏอ้ายสาเกียดโง้ง สาเหตุเกิดจากการแย่งชิงชาวข่าที่ไปกวาดต้อนมาได้ ข้อมูลในเอกสารพื้นเวียงกล่าวว่า ความขัดแย้งนี้รุนแรงมากถึงขั้นที่เจ้าเมืองขุขันธ์ฟ้องร้องไปยังราชสำนักกรุงเทพ ซึ่งได้จัดส่งข้าหลวง 2 คนขึ้นมาชำระความ แต่เจ้าพระยานครราชสีมา (ซึ่งขณะนั้นยังเป็นเพียงพระพรหมยกกระบัตร) สามารถแก้ข้อกล่าวหานี้ไปได้[73]

เพราะความเป็นปฏิปักษ์ต่อเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เป็นสาเหตุสำคัญที่ผลักดันให้พระยาไกรสร้างความสัมพันธ์กับเจ้าอนุวงศ์ การดำเนินความสัมพันธ์ระหว่างพระยาไกรกับเจ้าอนุวงศ์เป็นไปอย่างไรไม่มีหลักฐานระบุอย่างชัดเจน แต่ใน พ.ศ. 2369 พระยาไกรเป็นผู้หนึ่งที่วางแผนการณ์ก่อการกบฏร่วมกับเจ้าอนุวงศ์ โดยการสร้างสถานการณ์ทางเมืองขุขันธ์ขึ้น เพื่อหลอกล่อให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ยกกำลังออกจากเมือง ทิ้งช่องโหว่ไว้ให้เจ้าอนุวงศ์เดินทัพเข้าเมืองนครราชสีมาโดยง่าย[74]

การสร้างสถานการณ์นั้นเริ่มต้นเมื่อเดือน 10 ปีจอ อัฐศก (2369) ขณะที่ข้าหลวงสักเลกจากกรุงเทพ 2คน ยังพำนักอยู่ที่เมืองขุขันธ์ภายหลังเสร็จสิ้นการสักเลกข้าหลวง 2 คน นั้นคือพระยา

---

[73]ทองพล ศรีจักร, เรื่องเดิม, หน้า 10 - 11.

[74]จดหมายเหตุนครราชสีมา, หน้า 62.

รามกำแหงและหลวงศรีเสนา และผู้ติดตามในคณะอีกหลายคน พระยาไกรเป็นผู้รายงานต่อข้าหลวง พระยาขุขันธ์ (คนละคนกับพญาไกร) เกณฑ์กำลังคนจากเมืองนันมาตีเมืองขุขันธ์จำนวนคนถึง 5,000 คน พระยาไกรและหลวงศรีเสนาจึงพาคนของตนราว 150 คนหนีไปพึ่งเจ้าเมืองสังฆะ (ขณะนั้นพระยารามกำแหงขึ้นไปสักเลกที่เมืองสุรินทร์) แล้วหลวงศรีเสนาก็รายงานเรื่องนี้ไปยังกรุงเทพ ต่อมาเจ้าเมืองสังฆะสามารถเกลี้ยกล่อมให้ฝ่ายเมืองนันยกทัพกลับไป โดยยื่นข้อเสนอว่า "ถ้าไม่สมัก จะให้พญาไกรเป็นเจ้าเมือง ก็ให้บอกลงไป ณ กรุง"[75] สถานการณ์ต่าง ๆ จึงเริ่มคลี่คลายไปในทางที่ดีขึ้น หลวงศรีเสนาจึงเดินทางขึ้นไปยังเมืองสุรินทร์

ช่วงเวลาเดียวกันกับที่พระยาไกรพยายามสร้างสถานการณ์อยู่นั้น ทางเวียงจันทน์เริ่มระดมกำลังคน คำให้การของอ้ายปา ราษฎรบ้านพร้าวที่ขึ้นต่อเวียงจันทน์ให้การยืนยันไว้ ดังนี้

> ณ วัน เดือน 11 ปีจอ อัฐศก อ้ายราชอบรมผู้นายบอกข้าพจ้าว่าให้ตระ-เตรียมสเบียงอาหารเครื่องสาตราอาวุธไว้ให้พร้อม ณ เดือนสาม อ้ายราชวงศ์จะลงมาทำการพระบรมศภ ข้าพเจ้าจัดแจ้งเสบียงอาหารเครื่องสาตราอาวุธไว้ตามนายสั่ง[76]

และในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 นั้นเองที่เจ้าอนุวงศ์ให้เคลื่อนกำลังข้ามแม่น้ำโขงมายังบ้านพันพร้าวฝั่งตรงข้ามกับเวียงจันทน์ เพื่อทำการฝึกอาวุธ กองทัพเวียงจันทน์ตั้งมั่นอยู่ที่บ้านพันพร้าวนานถึง 3 เดือนครึ่งกว่าที่จะเคลื่อนกำลังต่อไป[77] จะเห็นได้ว่าเป็นการรอคอยจังหวะรุกเมื่อเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ยกกำลังไปปฏิบัติราชการทางเมืองขุขันธ์

---

[75] จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 121.

[76] เรื่องเดียวกัน, หน้า 63.

[77] ก.ศ.ร. กุหลาบ [นามแฝง], เรื่องเดิม, หน้า 177.

กว่าที่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จะได้รับท้องตราให้จัดกำลังไปแก้ไขสถานการณ์เมืองขุขันธ์ และนำกำลังยกออกไปจากเมืองนครราชสีมาก็ล่วงมาในเดือน 12 โดยไปยังเมืองศรีสะเกษก่อน การที่เจ้าพระยานครราชสีมาไปเมืองศรีสะเกษสะท้อนให้เห็นถึงความไม่แน่ใจในสถานการณ์ และเมื่อได้รับการยืนยันจากพระยาไกร เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จึงได้นำกำลังไปยังเมืองขุขันธ์ ทำการจับกุมกรมการเมืองส่งเข้ากรุงเทพและกวาดต้อนครัวเมืองขุขันธ์มายังเมืองนครราชสีมา ขณะนั้นพระยาไกรพำนักอยู่กับเจ้าเมืองสังฆะที่เมืองสังฆะ[78] ต่อมาเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เรียกตัวพระยาไกรมาพบ แต่พระยาไกรไม่กล้ามาพบ เพราะเคยมีความขัดแย้งกับเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มาก่อน จึงเกรงว่า "เจ้าพญาโคราชให้มาล่อลวง คิดจะฆ่าอ้ายพญาไกร เสีย จึงหาขึ้นไปไม่"[79]

เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ใช้เวลาแก้ไขปัญหาเมืองขุขันธ์ตั้งแต่เดือน 12 จนถึงต้นเดือน 4 จึงได้รับข่าวการยึดครองเมืองของเจ้าอนุวงศ์ การใช้เวลากว่า 3 เดือนที่เมืองขุขันธ์ สะท้อนให้เห็นว่าปัญหาต่าง ๆ คงจะสะสางได้ไม่ง่ายนัก เพราะพระยาไกรพยายามถ่วงเวลาไว้ด้วยการเกลี้ยกล่อมให้เจ้าเมืองสังฆะและเมืองสุรินทร์เข้าร่วมกับตน ดังนายแสงให้การว่า "พญาไกรซึ่งตั้งค่ายอยู่ในป่า มีคนนายไพร่เมืองขุขัน สังฆะ สุริน ประมาณ 3000 คน"[80] ส่วนเอกสารพื้นเวียงให้ข้อมูลแสดงว่าพระยาไกรพยายามเกลี้ยกล่อมเจ้าเมืองนางรองด้วยเช่นกัน[81] ระหว่างนั้นก็มีการติดต่อกับทางเวียงจันทน์โดยตลอด[82] เมื่อสถานการณ์ต่าง ๆ เป็นไป

---

[78]ผู้ให้รายละเอียดเกี่ยวกับเหตุการณ์ทั้งหมดคือนายแสง ผู้ติดตามหลวงศรีเสนา

[79]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 121.

[80]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 121.

[81]ทองพล ศรีจักร, เรื่องเดิม, หน้า 34.

[82]นายแสงให้การว่า เจ้าอุปราชส่งคนมาบอกพระยาไกรถึงข่าวการที่เจ้าอุปราชสามารถยึดครองเมืองกาฬสินธุ์ได้ และการเคลื่อนทัพไปประจำที่สุวรรณภูมิ

ตามแผนการณ์ ทางด้านเวียงจันทน์ก็เริ่มเคลื่อนไหวตั้งแต่ปลายเดือน 2 ดังคำให้การอ้ายปาที่ว่า

> ครั้น ณ วันขึ้น 6 ค่ำ เดือน 2 อ้ายราชวงยกมาจากเมืองเวียงจันกับนายไพร่ ประมาณ 2 พัน ช้างประมาณ 400 ม้าประมาณ 100 เศษ แต่ปืน แลเครื่องสาตราวุธมีมากน้อยเท่าใดไม่ทราบ[83]

ภายในช่วงเดือน 2 เช่นเดียวกัน ทัพเจ้าอุปราชกับเจ้าโถง (ราชบุตรของเจ้าอนุวงศ์) ยกทัพมายังเมืองกาฬสินธุ์ มีนายไพร่ประมาณ 3,000 คน[84] การที่ทัพเจ้าราชวงศ์และเจ้าอนุวงศ์เพิ่งเคลื่อนย้ายทัพลงมาเมืองนครราชสีมาล่าช้า เพราะว่าไพร่พลหนีกลับไปเป็นจำนวนมาก ต้องเรียกตัวกลับเข้ากองทัพถึง 2 ครั้ง[85] ดังนั้น ก่อนที่เจ้าอนุวงศ์จะเคลื่อนทัพมายังเมืองนครราชสีมา ทัพเจ้าอุปราชก็เคลื่อนมาถึงเมืองสุวรรณภูมิ และประจำอยู่ที่เมืองนี้นานกว่า 1 เดือน ส่วนพระยาไกรนั้นภายหลังจากที่เจ้าอนุวงศ์ยึดครองเมืองนครราชสีมาเป็นผลสำเร็จแล้ว จึงเดินทางมาพบกับเจ้าอนุ-วงศ์ที่เมืองนครราชสีมา เพื่อวางแผนนำกำลังไปจับกุมตัวเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา)

รายละเอียดเกี่ยวกับเหตุการณ์ที่เมืองขุขันธ์ นอกจากปรากฏอยู่ในคำให้การของนายแสงแล้ว ยังมีรายละเอียดอยู่ในเอกสารพื้นเวียงซึ่งมีความแตกต่างกันบางประเด็น ประเด็นสำคัญคือเอกสารพื้นเวียงให้ข้อมูลว่า การยกกำลังไปเมืองขุขันธ์ของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มาจากสาเหตุที่ท้าวกิ่งหล้าน้องชายพระยาไกรมีตำแหน่งเป็นยกกระบัตรเมืองขุขันธ์ ต้อง

---

[83] <u>จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3</u>, หน้า 63.

[84] เรื่องเดียวกัน, หน้า 84.

[85] เรื่องเดียวกัน, หน้า 113. ที่มีการหนีกองทัพเพราะว่าในเดือน 11 ขึ้น 14 ค่ำ เกิดแผ่นดินไหวที่เวียงจันทน์ จนกระทั่งทำให้แผ่นดินแยกกลางเมืองเวียงจันทน์ ก่อนหน้านั้นในเดือน 6 ก็เกิดพายุรุนแรง จนกระทั่งปราสาทราชวังและบ้านเรือนพังพินาศ พระสังฆราชแห่งเวียงจันทน์ทำนายว่าบ้านเมืองมีเคราะห์ ขอให้เจ้าอนุวงศ์ล้มเลิกความคิด แต่ไม่สำเร็จ ผู้คนจึงขวัญเสีย

การจะเป็นเจ้าเมืองขุขันธ์จึงขอความช่วยเหลือจากเจ้าพระยานคงราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ให้ยกกำลังไปช่วยตนเพื่อกำจัดพี่ชาย[86] เป็นไปได้ว่ามีความขัดแย้งระหว่างพระยาไกรกับท้าวกิ่งหล้านี้ เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) อาจจะมีส่วนเกี่ยวอยู่ด้วย เพราะเหตุว่าเมื่อมีเหตุการณ์ครั้งนี้ เมืองขุขันธ์มีเจ้าเมืองอีกคนหนึ่งซึ่งไม่ใช่พระยาไกรดังที่นายแสงให้การว่า "พญา-ไกรกล่าวโทษพญาขุขัน"[87] พญาขุขันคนนี้จึงเป็นเจ้าเมืองคนใหม่ที่คงจะได้รับการแต่งตั้งแทนพระยาไกร โดยที่พระยาไกรยังคงกุมอำนาจอยู่ การที่พระยาไกรไม่ยอมปล่อยมือจากเมืองขุขันธ์นี้เองที่ทำให้เจ้าเมืองขุขันธ์ร่วมมือกับทางเมืองนัน (ไม่ทราบอยู่ที่ใด เข้าใจว่าเป็นเมืองขึ้นต่อเมืองขุขันธ์) ภายหลังจากที่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เดินทางไปถึงเมืองขุขันธ์แล้ว มีการจับกุมตัวเจ้าเมืองขุขันธ์และกรมการเมืองบางคนส่งตัวเข้ากรุงเทพในข้อหากบฏ[88] เพราะเหตุว่าการนำกำลังมาตีเมืองนั้นเป็นโทษตามกฎหมาย แต่ในเวลาเดียวกันเจ้าพระยานครราชสีมาเองก็ไม่ต้องการให้พระยาไกรมีอำนาจที่เมืองขุขันธ์ จึงได้กวาดต้อนครัวเมืองขุขันธ์ซึ่งเป็นบ่าวไพร่ และทรัพย์สินของพระยาไกรส่งมายังเมืองนครราชสีมา ปรากฏว่าขณะที่ข้าหลวงกวาดต้อนผู้คนมานั้น พวกครัวร่วมมือกันฆ่าบ่าวของข้าหลวงแล้วพากันหลบหนีกลับขึ้นไปหาพระยาไกร[89] ดังนั้นเอกสารพื้นเวียงจึงบรรยายเหตุการณ์การต่อสู้ตอนนี้อย่างรุนแรง สำหรับที่เชื่อว่าเป็นการสร้างสถานการณ์มาแต่ต้นเพราะเหตุว่าพระยาไกรเข้าใจดีว่า การที่ตนยังคงยึดครองเมืองขุขันธ์อยู่นั้น ต้องได้รับการต่อต้านจากเจ้าเมืองขุขันธ์และพรรคพวก จึงเริ่มปฏิบัติการขึ้นตามแผนการณ์ที่วางไว้กับทางเวียงจันทน์ เรื่องราวเกี่ยวกับพระยาไกรจึงได้รับความสำคัญจากผู้แต่งเอกสารพื้นเวียงมากเป็นพิเศษในฐานะที่เป็นพันธมิตรกับเจ้าอนุวงศ์ ท่ามกลางสถานการณ์ที่สับสนนี้ อย่างน้อยที่สุดความลังเลของเจ้าพระยา

---

[86]ทองพล ศรีจักร, เรื่องเดิม, หน้า 31 - 32.

[87]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 122.

[88]เรื่องเดียวกัน

[89]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 122.

นครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ในการเดินทางไปยังเมืองขุขันธ์สะท้อนให้เห็นความไม่ไว้วางใจต่อสถานการณ์ที่เกิดขึ้น ท้ายที่สุดเจ้าพระยานครราชสีมาผู้นี้ ก็เช่นเดียวกับคนอื่น ๆ อีกหลายคนที่ตกอยู่ในหลุมพรางของพระยาไกร นับตั้งแต่เจ้าเมืองขุขันธ์ กรมการเมืองและเจ้าเมืองอื่น ๆ ที่เข้ามาเกี่ยวข้องเช่น เจ้าเมืองสุรินทร์ และเจ้าเมืองสังขะ เป็นต้น

สำหรับเมืองสี่มุม (จัตุรัส) ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัดว่าพระยาณรินสงครามเจ้าเมืองสี่มุมมีความขัดแย้งกับเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ในเรื่องใดมาก่อน ในการเข้าร่วมกับเจ้าอนุวงศ์นั้น พระยาณรินสงครามให้การไว้ว่าเกิดขึ้นตั้งแต่เดือน 1 ปีจอ อัฐศก (พ.ศ. 2369) โดยเจ้าอนุวงศ์เรียกตัวพระยาณรินสงครามขึ้นไปพบที่บ้านคอนสาร (ในเขตจังหวัดชัยภูมิปัจจุบัน) พระยาณรินสงครามตัดสินใจร่วมมือกับเจ้าอนุวงศ์เพราะความกลัว ต่อมาจึงนำกำลังของตนเข้ากับกองทัพเจ้าอนุวงศ์ยกลงมายังเมืองนครราชสีมา[90] แต่บทบาทของพระยาณรินสงครามระหว่างเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ บ่งชี้ว่าไม่น่าจะเป็นจริงตามคำให้การนั้น เพราะนอกจากพระยาณรินสงครามเป็นผู้จัดกำลังคนไปลาดตระเวณเพื่อติดตามการเคลื่อนไหวของกองทัพไทยรายงานไปยังเจ้าอนุวงศ์แล้ว พระยาณรินสงครามยังทำหน้าที่เป็นแม่ทัพคนสำคัญประจำค่ายหนองบัวลำภู ซึ่งเป็นค่ายตั้งรับสำคัญที่สุดค่ายหนึ่งของฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ กล่าวคือ เมื่อเจ้าอนุวงศ์ถอนกำลังออกจากเมืองนครราชสีมากลับไปเวียงจันทน์นั้น เจ้าอนุวงศ์วางแผนรับสถานการณ์ไว้ให้พระยาณรินสงคราม และบรรดาเจ้าเมืองอีกหลายเมืองตั้งมั่นอยู่ที่หนองบัวลำภู เพื่อสกัดกั้นกองทัพไทย โดยแต่งตั้งให้พระยาณรินสงครามเป็นเจ้าเมืองหนองบัวลำภู[91] และทิ้งกำลังสนับสนุนไว้ให้ราวสองพันคน พระยาณรินสงครามสามารถต้านทานกำลังกองทัพไทยไว้ได้ช่วงเวลาหนึ่ง ทำให้เจ้าอนุวงศ์สามารถข้ามแม่น้ำโขงกลับไปเวียงจันทน์แล้วขนย้ายผู้คนและทรัพย์สินหนีไปได้ ท้ายที่สุดกองทัพไทยสามารถตีค่ายหนองบัวลำภูได้ พระยาณรินสงครามถูกจับกุมตัว บทบาทของพระยาณรินสงครามตั้งแต่แรกจนถึงถูกจับกุมจึงไม่ใช่เกิดจากความกลัว แต่เป็นความตั้งใจ เพราะเมื่อกองทัพไทยยกเข้ามาประชิดค่ายหนองบัวลำภู

---

[90] เรื่องเดียวกัน, หน้า 76.

[91] จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 77.

พระยาณรินสงครามมีโอกาสที่จะกลับใจเข้าฝ่ายไทยได้ แต่ก็ไม่ทำเช่นนั้น[92] ดังรายงานของพระยาจ่าแสนยากร ซึ่งกล่าวถึงการต่อสู้ที่ค่ายหนองบัวลำภู ว่า

> กรมหมื่นณเรฏโยธี นายกอง ปฤกษาพร้อมกันให้หมื่นนรินชาวเมืองโคราชเป็นคนรู้จักคุ้นเคยกับอ้ายพญาณรินมาแต่ก่อน เข้าไปพูกกับอ้ายลาวที่หนองบัวลำภูใกล้ค่ายประมาร 9 - 10 คอก ได้พูดกันถึง 2 - 3 ครั้ง อ้ายลาวเขียนหนังสือโยนออกมาฉบับ 1 กรมหมื่นณเรฏโยธีให้อ่าน ยังหาสิ้นข้อความไม่ อ้ายลาวในค่ายระดมยิงปืนออกมา[93]

จึงมีการต่อสู้เกิดขึ้น วันต่อมากองทัพไทยสามารถยึดค่ายหนองบัวลำภูได้ ส่วนพระยาณรินสงครามต่อมาถูกประหารชีวิตเพราะ "ยังถืออ้ายอะญูเวียงจันอยู่ หาผินหน้ามาทางเราไม่"[94] กรมหมื่นนเรศร์โยธีจึงรับสั่งให้ประหารชีวิต โดยเลื่อยศรีษะเป็น 4 แฉก ตัดหู ตัดเมือง ตัดเท้า แล้วตัดศรีษะเสียบประจานไว้

สำหรับเมืองปักธงชัยเป็นอีกเมืองหนึ่ง ที่มีเงื่อนงำพอสมควรในการเข้าร่วมกับฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ มีหลักฐานยืนยันแน่ชัดว่า กลุ่มเจ้าเมืองและกรมการเมืองปักธงชัยเข้าร่วมกับเจ้าอนุวงศ์ นั่นคือ ใบบอกของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ซึ่งกล่าวว่า

---

[92]ในการปราบปรามฝ่ายเจ้าอนุวงศ์นั้น นอกจากแม่ทัพฝ่ายไทยจะใช้ยุทธวิธีทางการรบแล้ว ยังมียุทธวิธีอีกอย่างหนึ่งคือการเกลี้ยกล่อมให้บรรดาผู้เข้าร่วมกับฝ่ายเจ้าอนุวงศ์กลับใจเข้าข้างกับฝ่ายไทย บุคคลที่กลับใจก็จะได้รับการยกโทษพ้นจากการถูกประหารชีวิต ยุทธวิธีนี้นับว่าได้ผลเพราะมีผู้กลับใจมาเข้าร่วมกับฝ่ายไทยเป็นจำนวนมาก กลายเป็นกำลังสำคัญในการต่อสู้กับฝ่ายเจ้าอนุวงศ์

[93]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 79.

[94]เรื่องเดียวกัน, หน้า 100.

ภายหลังอนุเวียงจันทน์คิดกบฏ ยกกองทัพเข้ามาเถิงลำพะชี พระยาวงศาอัค-ราชกรมการพากันไปรับอนุเข้าเมืองนครราชสีมาแล้วพากองทัพลาวเวียงจันทน์ไล่กวาดครอบครัวจุดเผาบ้านเมือง พาครอบครัวไปเมืองเวียงจันทน์[95]

ก่อนการกบฏนั้น มีปัญหาบางอย่างเกิดขึ้นที่เมืองปักธงชัย ซึ่งรายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้ปรากฏอยู่ในข้อมูลที่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ให้ไว้เช่นกัน คือ

(เมื่อ) ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าโปรดกระหม่อม ให้ข้าพเจ้า (ทองอินท์) รักษาเมืองนครราชสีมา ขุนแพงเมืองปักธงไชยเข้ามาร้องแก่ข้าพเจ้าว่า ขุนแพงกับพระยาวงศาอัควาช หลวงปลัด กรมการหาชอบพอกันไม่ ไม่สมัครทำราชการอยู่ในเมืองปักธงไชย ข้าพเจ้าจึงหาตัวพระยาวงศาอัคราชกรมการมาว่ากล่าว พระยาวงศาอัคราชกรมการว่าขุนแพงไม่สมัครทำราชการอยู่ในเมืองปักธงไชยแล้ว ก็ให้ขุนแพงอยู่ทำราชการกับข้าพเจ้า ๆ จึงตั้งขุนแพงเป็นหลวงเพชรสงครามคุมสมัครพรรคพวกทำราชการอยู่ ณ เมืองนครราชสีมา แต่ ณ ปีวอก ฉศก (จ.ศ. 1186 หรือ พ.ศ. 2367)[96]

ดังนั้น จึงมีผู้ตั้งข้อสันนิษฐานว่า ขุนแพงผู้นี้ไม่ได้ผิดใจกับกลุ่มเจ้าเมืองปักธงชัย แต่แกล้งหลอกว่าแตกร้าวกันเพื่อที่จะหาหนทางให้ขุนแพงเข้ามาสอดส่องสถานการณ์ต่าง ๆ ให้แก่เจ้าอนุวงศ์[97]

หลวงเพชรสงครามผู้นี้ เป็นผู้หนึ่งที่เข้าร่วมกับเจ้าอนุวงศ์ทำการต่อสู้กับกองทัพไทยที่ค่ายหนองบัวลำภู ค่ายแห่งนี้ยังปรากฏว่ามีพระยาวงศาอัคราชและกรมการเมืองปักธงชัยคนอื่น ๆ รวมอยู่ด้วย[98] อนึ่ง ต่อมาพระปลัดเมืองปักธงชัยกับกรมการเมืองอีก 2 คนถูกเจ้าอนุวงศ์สั่งประหาร

---

[95] จดหมายเหตุนครราชสีมา, หน้า 39.

[96] เรื่องเดียวกัน.

[97] เรื่องเดียวกัน, หน้า 62.

[98] จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 30.

ชีวิต[99] เข้าใจว่าเป็นเพราะบุคคลเหล่านี้แสดงท่าทีกลับใจไม่ร่วมมือกับเจ้าอนุวงศ์ เมื่อสถานการณ์ต่าง ๆ เข้าสู่สภาวะคับขันยิ่งขึ้น ส่วนพระยาวงศาอัคราช กรมการเมืองที่เหลือรวมทั้งหลวงเพชรสงคราม สามารถหลบหนีจากการจับกุมของกองทัพไทยไปได้ภายหลังที่ค่ายหนองบัวลำภูแตก หลวงเพชรสงครามนั้นต่อมามาพบกับเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ที่เขตแดนเมืองสกลนคร เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จึงกันตัวไว้ไม่ส่งไปยังทัพหลวง โดยจัดกรมการคุมตัวหลวงเพชรสงครามและครอบครัวบ่าวไพร่มายังเมืองกาฬสินธุ์ (เวลานั้นทัพหลวงอยู่ที่บ้านพันพร้าว ตรงข้ามกับเมืองเวียงจันทน์) ในเวลาต่อมาพระยาวงศาอัคราชจึงพาสมัครพรรคพวกมาพบขอความช่วยเหลือจากเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) บ้าง ในที่สุดบรรดาเชื้อสายเวียงจันทน์เหล่านี้จึงได้กลับไปยังบ้านเมือง[100]

กระนั้นก็ตาม นอกจากข้อมูลที่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ให้ไว้บางอย่างแล้ว ไม่มีข้อมูลใดทิ้งร่องรอยให้ติดตามได้ว่า ความขัดแย้งระหว่างกลุ่มเจ้าเมืองปักธงชัยกับเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มาจากสาเหตุใด เมื่อพิจารณาว่าความเป็นศัตรูกับเจ้าเมืองนครราชสีมานั้นเกิดขึ้นในกลุ่มข้าราชการเมืองปักธงชัยทั้งหมด ไม่ใช่เรื่องเฉพาะตัว สันนิษฐานว่ามาจากความขัดแย้งหรือการแย่งชิงผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจ ทั้งนี้ตามที่กล่าวมาแล้วว่าเมืองปักธงชัยเป็นแหล่งโภคทรัพย์ที่สำคัญที่สุดแหล่งหนึ่งของเมืองนครราชสีมา บางทีเจ้าพระยานครราชสีมาผู้นี้อาจจะเบียดเบียนผลประโยชน์บางอย่างของฝ่ายเมืองปักธงชัย อย่างน้อยที่สุดพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เองก็มีประวัติว่ามีคดีความเกี่ยวกับเรื่องนี้อยู่[101]

อาจจะเป็นไปได้เช่นกันว่า บางทีการเข้าร่วมกับฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ของกลุ่มเจ้าเมืองปัก-ธงชัย เป็นผลมาจากการที่เจ้าอนุวงศ์สามารถใช้อุดมการณ์ชาตินิยม จูงใจกลุ่มเจ้าเมืองปักธงชัย ทั้งนี้ต้องไม่ลืมข้อเท็จจริงสำคัญประการหนึ่ง คือ กลุ่มเจ้าเมืองปักธงชัยนั้น เป็นเชื้อสายเวียงจันทน์

---

[99] เรื่องเดียวกัน, หน้า 64.

[100] <u>จดหมายเหตุนครราชสีมา</u>, หน้า 40.

[101] อ้างถึงเหตุการณ์นี้มาแล้วในบทที่ 4

และในเหตุการณ์กบฏนั้น อุดมการณ์ชาตินิยมเป็นสิ่งหนึ่งที่เจ้าอนุวงศ์นำมาปลุกเร้าให้ทหารเวียงจันทน์มีความกระตือรือล้นที่จะเข้าร่วมสงคราม เพื่อต่อสู้กับ "คนไทย"

จากที่กล่าวมาทั้งหมดเกี่ยวกับการรวมตัวของบรรดาผู้นำท้องถิ่น ซึ่งเป็นศัตรูกับเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จะเห็นได้ว่าเจ้าเมืองนครราชสีมาผู้นี้ตกเป็นเป้าหมายในการทำลายล้างจากฝ่ายตรงกันข้าม โดยอาศัยโอกาสที่เจ้าอนุวงศ์ทำการกบฏ ด้วยเหตุนี้เจ้าอนุวงศ์จึงอ้างไว้ในศุภอักษรที่ส่งมายังราชสำนักกรุงเทพความว่า "บันดาลลาวทั้งปวงมีแต่จะหนีเข้ามาหาข้าพระพุทธเจ้าเหลือสติกำลัง ข้าพระพุทธเจ้าจะห้ามปรามไว้"[102] อีกทั้งยังอ้างถึงเหตุผลที่ยกกำลังมาเมืองนครราชสีมา ว่า

> ถ้าแลอ้ายพม่ายอมเข้าหาอังกฤษเหมือนศุภอักษรขึ้นไปโปรดเกล้าโปรดกระหม่อมข้าพระพุทธเจ้านั้น ข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าจะเป็นทัพกระหนาบอ้ายพม่าจะเป็นทัพบก อังกฤษจะเป็นทัพเรือ ข้าพระพุทธเจ้าจึ่งจัดให้เจ้าอุปราชไปอยู่เมืองร้อยเอ็ด เจ้าโถงอยู่เมืองสุวรรณภูมิ เจ้าปาศักอยู่เมืองอุบล เพี้ยซ้ายอยู่เมืองล่มศัก ตัวข้าพระพุทธเจ้าอยู่เมืองนครราชสีมา เกลือกว่าจะมีราชการเอาคนจึงจะได้ทันท่วงที จะโปรดเกล้ากระหม่อมให้ข้าพระพุทธเจ้าจัดกองทัพลงมารักษาพระองค์อยู่ ณ กรุงเทพมหานคร ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานรับใส่เกล้าใส่กระหม่อมจัดลงมาหมื่นหนึ่ง คนหัวเมืองลาวทั้งปวงก็ ทรงทราบอยู่ในบาญชีคักทุกประการ คนเมืองนครราชสีมากับคนเมืองข้าพระพุทธเจ้าตั้งอยู่นอกนี้ พอจะทำราชการฉลองพระเดชพระคุณได้จะรับทัพอังกฤษครั้งนี้ ข้าพระพุทธ-เจ้าขอพระราชทานรับใส่เกล้าใส่กระหม่อม คิดจะให้มีทัพผีจึ่งจะรับทัพอังกฤษได้ถนัด ทัพผีนั้นส่วยเขมรจะได้สองหมื่นเสศ จะไม่ให้คนเก่าต้องหนังสือถ้าผู้ใดไม่อยู่ในบังคับ ข้าพระพุทธเจ้าขอพระราชทานเอาเข้าเป็นราชการให้จงได้

---

[102] จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 65.

ซึ่งข้าพระพุทธเจ้าจะคิดเป็นธรยศจากใต้ฝ่าละอองธุลีพระบาท สมเด็จพระพุทธเจ้าอยู่หัวนั้น ขอพระราชทานอย่าให้ทรงพระดำริห์ถึงเป็นอันขาดทีเดียว[103]

ศุภอักษรฉบับนี้ลงวันแรม 14 ค่ำ เดือน 2 ปีจอ อัฐศก (พ.ศ. 2369) ซึ่งในช่วงนั้นทัพเจ้าอุปราชเคลื่อนไปถึงเมืองกาฬสินธุ์ ฆ่าเจ้าเมืองและกวาดต้อนผู้คนขึ้นไปเวียงจันทน์บ้างแล้ว ศุภอักษรฉบับนี้มาถึงกรุงเทพนำขึ้นทูลเกล้าถวายพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวในวันแรม 12 ค่ำ เดือน 3[104] ภายหลังจากที่เจ้าราชวงศ์ยกกำลังมาตั้งมั่นที่บ้านดอนขวาง แขวงเมืองสระบุรีแล้วตั้งแต่วันแรม 9 ค่ำเดือนเดียวกัน และเริ่มกวาดต้อนครัวแล้วเช่นกัน[105] ขณะที่เจ้าอนุวงศ์นำกำลังยึดครองเมืองนครราชสีมาได้แล้วตั้งแต่แรม 7 ค่ำเดือน 3 และเริ่มทยอยกวาดต้อนครัวเมืองนครราชสีมาบ้างแล้วตั้งแต่แรม 11 ค่ำ[106] หนังสือฉบับนี้จึงเขียนขึ้นภายหลังจากที่การกบฏได้เริ่มต้นขึ้นแล้ว เป็นเพียงการสร้างความสับสนให้แก่ราชสำนักกรุงเทพเพื่อถ่วงเวลาให้ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์สามารถทำการกวาดต้อนครัวเมืองต่าง ๆ ขึ้นไปยังเวียงจันทน์มากที่สุดเท่าที่จะเป็นไปได้ และเพื่อให้การระดมกำลังของฝ่ายไทยล่าช้าลง

แน่นอนว่าราชสำนักไทยไม่ให้ความเชื่อถือข้อความในศุภอักษรของเจ้าอนุวงศ์ เพราะราชสำนักกรุงเทพได้รับรายงานเหตุการณ์ทางเมืองสระบุรีอย่างทันท่วงทีจากเจ้าเมืองกรุงเก่าพระยาไชยวิชิต[107] ก่อนหน้าที่ศุภอักษรของเจ้าอนุวงศ์จะมาถึงกรุงเทพ (ศุภอักษรฉบับนี้นำมาพร้อมกับเจ้า

---

[103]เรื่องเดียวกัน, หน้า 66.

[104]<u>จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2</u>, หน้า 65.

[105]<u>จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3</u>, หน้า 49.

[106]เรื่องเดียวกัน, หน้า 129.

[107]ก.ศ.ร.กุหลาบ [นามแฝง], เรื่องเดิม, หน้า 214.

ราชวงศ์ด้วยเช่นกัน) แม้ว่าจะยังไม่ทราบชัดเจนถึงเหตุผลและสถานการณ์ต่าง ๆ อย่างแน่ชัด ทางราชสำนักกรุงเทพก็เริ่มทำการป้องกันพระนคร รวมทั้งจัดส่งพระพิเรนทรเทพ (ขำ) เจ้ากรมพระตำรวจบุตรเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กับพระยาราชเสนา ปลัดบัญชีกรมมหาดไทยคุมคน 60 คนขึ้นไปสืบราชการที่เมืองสระบุรี และเมืองนครราชสีมา ข้าหลวงอีก 2 คนคุมกำลังไปสืบราชการทางเมืองปราจีนบุรีและเมืองกบินทร์[108] ดังนั้น เมื่อได้รับศุภอักษรของเจ้าอนุวงศ์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระราชดำริโดยพระราชวิจารณ์ได้ทันทีว่าเจ้าอนุวงศ์ทำการกบฏ[109] พระราชดำรินี้ปรากฏอยู่ในหนังสือท้องตราที่ส่งไปยังเจ้าเมืองสงขลาให้ระดมกำลังเข้ามากรุงเทพวันเดียวกับที่ได้รับศุภอักษรเจ้าอนุวงศ์ความว่า

> พระเจ้าเวียงจัน คิดกระบถต่อกรุงเทพพระมหานคร ยกไพร่พลเป็นทัพใหญ่ลงมา ตัวพระเจ้าเวียงจันยกลงมาถึงเมืองนครราชสีมา จะเป็นคนมากน้อยเท่าใดไม่รู้ ให้แต่เจ้าราชวงศ์ยกล่วงมาถึงแขวงเมืองสระบุรี คนประมาณสามพัน

---

[108]เรื่องเดียวกัน, หน้า 215.

[109]จากปฏิกิริยาที่เจ้าอนุวงศ์แสดงไว้ครั้งหลัง เมื่อคราวเสด็จมางานพระบรมศพในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย คือการกลับไปเวียงจันทน์โดยไม่ทูลลาเจ้านายและขุนนางผู้ใหญ่ฝ่ายไทย พฤติกรรมนี้น่าจะทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มระแวงเจ้าอนุวงศ์อยู่บ้างแล้ว อีกทั้งยังได้รับการเตือนจากทางหลวงพระบางมาก่อนหน้าที่เจ้าอนุวงศ์จะก่อการ เป็นไปได้ว่าการดำเนินความสัมพันธ์กับเจ้าอนุวงศ์ช่วง พ.ศ. 2369 เป็นการหยั่งท่าทีความสวามิภักดิ์ของเจ้าอนุวงศ์ มีแนวโน้มว่าพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเชื่อว่า เจ้าอนุวงศ์ต้องกระทำการกบฏขึ้นวันใดวันหนึ่ง แต่สิ่งที่พระองค์อาจจะไม่คาดคิดมาก่อนนั่นคือ การยกกำลังล่วงมาถึงเมืองนครราชสีมาและเมืองสระบุรีซึ่งเป็นสิ่งที่อุกอาจอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน นอกจากนั้น แม้ว่าไม่มีความระแวงมาก่อน แต่การยกกำลังตั้งมั่นที่เมืองนครราชสีมาตลอดจนการส่งกำลังไปตั้งมั่นที่หัวเมืองต่างๆของฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ จัดว่าเป็นความผิดอย่างแน่นอน เพราะเจ้าอนุวงศ์ไม่มีสิทธิที่จะกระทำเช่นนั้นโดยพละการ

เศษ จะยกเพิ่มเติมลงมาอีกมากน้อยเท่าใดก็ยังหาได้ความไม่ โปรดให้กองทัพกรุงเทพพระมหานครยกขึ้นไปตั้งคอยรับอยู่หลายทาง แต่จะไว้ใจแก่ราชการมิได้โปรดเกล้าโปรดกระหม่อมให้มีตราออก ให้พญาสงขลา กรมการเกนเลกสมเจ้าเมืองกรมการ แลเลกสังกัดพันเลกส่วยกองนอกในพระราชวังหลวง พระราชวังบวร บันดามีอยู่ ณ หัวเมืองได้มากน้อยเท่าใด ให้มีเสียงอาหารเครื่องสัตราอาวุธครบมือจงทุกคน ให้พญาสงขลา เร่งรีบยกเป็นกระบวรทัพเข้าไป ณ กรุงเทพมหานคร ให้ทันราชการ ถ้าเห็นว่า จะยกเข้าไปทางบกเร็ว ก็ให้เข้าไปทางบก ถ้าพอจะไปทางเรือได้ ก็ให้เข้าไปทางเรือ สุดแต่ให้ได้ไพร่พลเข้าไปถึงกรุงเทพพระมหานครโดยเร็ว[110]

<u>เมืองนครราชสีมากับความเกี่ยวข้องในเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ. 2369</u> ก่อนที่จะกล่าวถึงรายละเอียดในหัวข้อนี้ มีประเด็นสำคัญประเด็นหนึ่งที่จะต้องทำความเข้าใจว่า เหตุใดเจ้าอนุวงศ์จึงต้องยกกำลังมายึดครองเมืองนครราชสีมา นอกเหนือจากปัญหาความขัดแย้งที่มีกับเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) นั่นคือ ยุทธวิธีในการทำสงครามของเจ้าอนุวงศ์

ดังที่กล่าวมาแล้วว่า เจ้าอนุวงศ์เป็นผู้มีประสบการณ์ในการทำสงครามมามาก สำหรับการก่อกบฏครั้งนี้ ดูเหมือนว่าเจ้าอนุวงศ์มิได้คิดยกทัพไปตีกรุงเทพมหานครตั้งแต่แรก หากแต่ตั้งมั่นกำลังอยู่ที่เมืองนครราชสีมาเพื่อเตรียมทำศึกเป็นแรมปี ทั้งนี้เพราะเจ้าอนุวงศ์สั่งให้รื้อขนอิฐจากวัดวาอารามต่าง ๆ มาสะสมไว้เพื่อจะทำค่ายและป้อมที่แข็งแรง อีกทั้งยังสร้างยุ้งฉางข้าวใหญ่โตทำการถ่ายเสบียงอาหารไว้ในเมืองและที่นอกเมืองเป็นจำนวนมาก นอกจากนั้น ยังแสดงความโอบอ้อมอารีแก่ชาวเมือง การกระทำทั้งหมดนี้ "ทำการท่วงทีดีถูกต้องตามพิชัยสงคราม แยบคายกว่าศึกพม่าเสียอีก"[111] การที่เจ้าอนุวงศ์มีความคิดที่จะใช้เมืองนครราชสีมาเป็นฐานที่มั่นและเป็นศูนย์กลางการบัญชาการก็เพราะว่า

---

[110]<u>จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2</u>, หน้า 64 - 65.

[111]ก.ศ.ร.กุหลาบ [นามแฝง], เรื่องเดิม, หน้า 199.

1. เจ้าอนุวงศ์วางแผนที่จะทำสงครามนอกเขตแดนเวียงจันทน์ สำหรับแผนที่ใช้ในช่วงแรก จากแผนนี้เจ้าอนุวงศ์จำเป็นต้องมีฐานที่มั่นที่มีศักยภาพมากพอที่จะสกัดกั้นกองทัพไทยไว้ให้ได้ เมืองที่มีศักยภาพดังกล่าวนี้ก็คือเมืองนครราชสีมา เพราะเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์มาช้านาน สมรรถภาพสำคัญของเมืองนครราชสีมาคือการมีป้อมกำแพงเมืองที่มั่นคงแข็ง-แรง มีเสบียงอาหารที่อุดมสมบูรณ์ มีตำแหน่งที่ตั้งที่สามารถติดต่อกับหัวเมืองต่างๆ ได้ค่อนข้างสะดวก และที่สำคัญอีกประการหนึ่งคือมีอาวุธยุทโธปกรณ์ การที่สิ่งหลังมีความสำคัญเพราะอาวุธยุทโธปกรณ์ต่าง ๆ เป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งที่จะกำหนดชัยชนะหรือความพ่ายแพ้ พระมหากษัตริย์ไทยทุกพระองค์โดยเฉพาะตั้งแต่รัชสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินเป็นต้นมา ต่างตระหนักถึงความสำคัญของการมีอาวุธยุทโธปกรณ์เป็นอย่างดี ดังจะเป็นได้จากการสั่งซื้ออาวุธยุทโธปกรณ์ที่ทันสมัยจากประเทศตะวันตกเป็นระยะ ๆ อาวุธยุทโธปกรณ์เหล่านี้ส่วนหนึ่งถูกส่งไปประจำหัวเมืองต่าง ๆ ที่เรียกว่าปืนคง (เมือง) บางส่วนเข้าใจว่าเจ้าเมืองเป็นผู้จัดซื้อผ่านทางพระคลังสินค้ามากน้อยตามความสำคัญทางด้านยุทธ-ศาสตร์ของเมืองนั้น ๆ สำหรับเมืองนครราชสีมาไม่มีหลักฐานอย่างแน่ชัดว่า มีศักยภาพทางด้านกำลังอาวุธมากน้อยเท่าใด แต่เมื่อพิจารณาว่าเมืองนครราชสีมาเป็นที่ประชุมพลทุกครั้งในการทำสงครามที่เขมรก็ดี ในการควบคุมดูแลสถานการณ์ทางภูมิภาคอีสาน-ลาวก็ดี แสดงว่าเมืองนครราชสีมาต้องมีอัตรากำลังอาวุธยุทโธปกรณ์เป็นจำนวนมาก สำหรับเวียงจันทน์แม้ว่าเป็นเมืองใหญ่กว่าเมืองนครราชสีมา แต่เจ้าอนุวงศ์มีข้อจำกัดในการสร้างศักยภาพทางด้านอาวุธค่อนข้างมาก เพราะมีตำแหน่งที่ตั้งภายในแผ่นดิน ซึ่งต้องจัดซื้ออาวุธยุทโธปกรณ์ที่ทันสมัยจากต่างประเทศผ่านทางกรุงเทพ หรือทางเวียตนาม ขณะเดียวกันดูเหมือนว่าทางเวียงจันทน์เองก็มีขีดความสามารถในการผลิตอาวุธของตนเองได้ไม่ดีเท่าที่ควร[112] ในการก่อการกบฏครั้งนี้เจ้าอนุวงศ์จึงประสบปัญหาอย่างหนึ่ง นั่นคือการ

---

[112]ดังจะเห็นได้จากคำกราบบังคมทูลของสมเด็จกรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลเสพ ขอพระราชทานหลอมปืนใหญ่ของเวียงจันทน์ส่งกลับไปยังกรุงเทพ เพราะรูปร่างจะหางานก็ไม่ได้คล้ายเทียนพรรษา (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 134).

ขาดแคลนกำลังอาวุธ ดังปรากฏว่ามีการใช้อาวุธที่ทำมาจากไม้ในบางกองทัพ[113] ด้วยเหตุนี้เจ้าอนุวงศ์จำเป็นต้องยึดครองเมืองนครราชสีมาเพื่อรวบรวมอาวุธของเมืองนครราชสีมาไว้เป็นกำลังให้แก่เวียงจันทน์ ดังนั้น จึงมีหลักฐานปรากฏว่าเมื่อเจ้าอนุวงศ์ยึดครองเมืองนครราชสีมาได้สำเร็จแล้ว มีการขนย้ายอาวุธประจำเมือง ตลอดจนอาวุธของผู้คนชาวเมืองกลับขึ้นไปยังเวียงจันทน์ อาวุธบางส่วนยังตกค้างอยู่ที่ค่ายหนองบัวลำภู ซึ่งเป็นส่วนที่เจ้าอนุวงศ์ให้พระยาณรินสงครามไว้ทำการต่อสู้ที่หนองบัวลำภู[114]

2. ในการทำสงครามระหว่างเวียงจันทน์กับกรุงเทพนั้น เมืองนครราชสีมามีความสำคัญทางยุทธศาสตร์สำหรับทั้งสองฝ่าย ทำนองเดียวกับที่เมืองเชียงใหม่มีความสำคัญสำหรับไทยและพม่า ข้อเท็จจริงนี้ปรากฏอย่างเด่นชัดคราวที่กองทัพไทยโจมตีเวียงจันทน์ พ.ศ. 2321 - 2322 ก่อนหน้านั้น 3 - 4 ปี พม่าเคยชักชวนให้พระเจ้าสิริบุญสารแห่งเวียงจันทน์ร่วมมือกันโจมตีกรุงธนบุรีโดยผ่านมาทางเมืองนครราชสีมาเช่นกัน[115] การที่ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งสามารถยึดครองเมืองนครราชสีมาได้จัดเป็นจังหวะรุกสำคัญที่จะทำให้เป็นฝ่ายได้เปรียบในสถานการณ์การรบอันเนื่องมาจากได้ยึดครองยุทธศาสตร์สำคัญแห่งนี้ไว้

---

[113]เช่นทัพเจ้าอุปราชมีนายไพร่ประมาณ 3 พันคน มีช้างประมาณ 100 เชือก ม้าประมาณ 30 ตัว คำให้การอ้ายเชียงยัน มีว่า "แต่ปืน ใหญ่ น้อย ข้าพเจ้าหาเห็นไม่ แต่หอกมัดละ 20 - 30 เล่ม ประมาณ 1000 เล่ม" (เรื่องเดียวกัน, หน้า 84).

[114]ปืนเมืองนครราชสีมาที่ยึดได้คืนจากค่ายหนองบัวลำภู เป็นปืนหลักทองแปดกระบอก ปืนหลักเหล็กอีกห้ากระบอก ปืนหลักคือปืนใหญ่ยาว 2 - 3 ศอก ใช้กระสุนขนาด 1-2 นิ้ว ที่ค่ายแห่งนี้ยังมีปืนหลักทองของเวียงจันทน์อีกหนึ่งกระบอก ปืนหลักเหล็กแปดกระบอก ปืนทั้งหมดนี้ถูกส่งมาไว้ประจำเมืองนครราชสีมา

[115]หสช. จดหมายเหตุสมัยธนบุรี ชื่อศุภอักษรระหว่างเจ้ากรุงธนบุรี กับกรุงศรีสัตนาคนหุต, จ.ศ. 1136 - 7, เลขที่ 1/ช.

3. การที่เจ้าอนุวงศ์ตั้งมั่นอยู่ที่เมืองนครราชสีมาเพราะเจ้าอนุวงศ์เชื่อว่าจะได้รับความร่วมมือจากเวียดนามและหัวเมืองประเทศราชทางเหนือของไทยที่จะจัดกำลังมาโจมตีกรุงเทพพร้อมๆ กัน ทางด้านเวียดนามนั้นมีส่วนรู้เห็นในการก่อการกบฏของเจ้าอนุวงศ์ตั้งแต่ต้น จนกระทั่งเมื่อเจ้าอนุวงศ์เริ่มดำเนินการไปแล้ว ในเดือน 10 นั้นเอง พระเจ้ามินหม่างแห่งเวียดนามได้ส่งเจ้าหน้าที่เวียดนามมายับยั้งเจ้าอนุวงศ์ เพราะเหตุว่าขณะนั้นทางเวียดนามกำลังประสบปัญหาอันเกิดจากโรคอหิวาต์ระบาด ทำให้ผู้คนล้มตายเป็นอันมาก[116] แม้ว่าได้รับการปฏิเสธจากพระเจ้ามินหม่าง แต่กระนั้นเจ้าอนุวงศ์ก็ยังมั่นใจว่าจะได้รับการช่วยเหลือจากกองตากุน (เสนาบดีผู้มีอำนาจสูงสุดผู้หนึ่งแห่งเวียดนาม) ในการจัดกองทัพเรือเข้าโจมตีกรุงเทพทางปากน้ำเจ้าพระยา[117] หลักฐานที่ยืนยันให้เห็นข้อเท็จจริงว่า เจ้าอนุวงศ์รอคอยกองทัพเวียดนามปรากฏในคำให้การของนายจีน สายสืบจากกรุงเทพ ผู้ถ่ายทอดบทสนทนากับเจ้าอนุวงศ์เมื่อวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4 ไว้ว่า

> ข้า (เจ้าอนุวงศ์) ได้ยินข่าวว่าญวนจะเข้ามาตีกรุง เมืองเชียงใหม่ก็จะมาตีกรุงด้วย ข้าเห็นว่าพี่ป้าน้าลาวข้าจะระส่ำระสายยับเยินไป ข้าจึ่งมารับครัวขึ้นมาเสียให้พ้น แล้วถามข้าพเจ้า (นายจีน) ว่าเห็นญวนยกเข้ามาเมืองไทยบ้างฤๅไม่ ข้าพเจ้าว่าไม่เห็น ถ้าอย่างนั้นเห็นญวนจะปดข้าจริง[118]

ส่วนหัวเมืองประเทศราชทางเหนือนั้น เจ้าอนุวงศ์มีศุภอักษรไปเกลี้ยกล่อมหัวเมืองเหล่านั้น โดยนัดแนะให้ยกกำลังลงมาโจมตีกรุงเทพพร้อมกับทางเวียงจันทน์และเวียดนาม แต่เจ้าอนุวงศ์ทรงทราบ

---

[116]หลักฐานเรื่องนี้ปรากฏในคำให้การของเชลยศึกคนหนึ่ง กล่าวถึงการติดต่อจากพระเจ้ามินหม่างว่ามาห้ามว่าอย่าให้ไปวุ่นวายกับเมืองไท เคยเป็นส่วนเป็นไรกันอย่างไรก็ตามอย่างแต่ก่อน ปีนี้หาดีไม่ เมืองยวนก็เกิดห่าเมืองยวนตายเป็นอันมาก มานดาเจ้าเมืองยวนก็ตาม อย่าเพ่อไปก่อนเลย เจ้าเวียงจันหาฟังไม่

[117]พรรษา สินสวัสดิ์, เรื่องเดิม, หน้า 94 – 95.

[118]<u>จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2</u>, หน้า 69.

เป็นอย่างดีว่า การหวังพึ่งพากำลังจากหัวเมืองประเทศราชทางเหนืออาจจะไม่ได้รับความร่วมมืออย่างเต็มที่ในแง่กำลังคน ดังนั้น เจ้าอนุวงศ์จึงเสนอเงื่อนไขให้ประเทศราชเหล่านี้วางตัวเป็นกลางต่อสถานการณ์ที่จะเกิดขึ้นต่อไป[119] เมื่อการก่อการกบฏเริ่มต้นขึ้นจนถึงต้นเดือน 5 หัวเมืองประเทศราชเหล่านี้จึงแสดงท่าทีที่จะไม่ให้ความร่วมมือแก่กรุงเทพอย่างจริงจัง

การเผชิญหน้าของชาวเมืองนครราชสีมากับฝ่ายกบฏ เมื่อกองหน้าซึ่งนำโดยเจ้าราชวงศ์เดินทางมาถึงเมืองนครราชสีมา ตรงกับวันแรม 5 ค่ำ เดือน 3 พระยายกกระบัตรเมืองนครราช-สีมาก็เช่นเดียวกับหัวเมืองรายทาง ที่ยอมจ่ายเสบียงอาหารให้แก่เจ้าราชวงศ์อย่างง่ายดาย เพียงเพราะเจ้าราชวงศ์อ้างว่าจะนำกำลังไปช่วยกรุงเทพรบกับอังกฤษตามท้องตราที่ได้รับ[120] ในขณะที่เจ้าอนุวงศ์ก็สามารถเคลื่อนทัพผ่านหัวเมืองรายทางมาโดยไม่พบกับการต่อต้านใด ๆ เช่นเดียวกันหัวเมืองเหล่านั้นคือ สี่มุม ภูเขียว และชัยภูมิ

การสร้างค่ายชักปีกกาจำนวน 7 ค่าย และการขุดสนามเพลาะตามตำราพิไชยนาคนาม ที่ศรีษะทะเล[121] (หัวทะเลหรือทุ่งทะเลหญ้า นอกเขตกำแพงเมืองด้านตะวันออก) เกิดขึ้นทันทีตามรับสั่งของเจ้าอนุวงศ์ พร้อมกันกับที่บรรดากรมการเมืองนครราชสีมานำโดยพระยาพรหมยกกระบัตรเดินทางเข้าเฝ้าเจ้าอนุวงศ์ ณ ทำเนียบที่พัก มีการรับรู้การกบฏของเจ้าอนุวงศ์[122] ซึ่งกล่าวได้ว่าเป็น

---

[119]พรรษา สินสวัสดิ์, เรื่องเดิม, หน้า 96 - 98.

[120]ก.ศ.ร.กุหลาบ [นามแฝง], เรื่องเดิม, หน้า 179.

[121]ก.ส.ร.กุหลาบ [นามแฝง], เรื่องเดิม, หน้า 180.

[122]คำให้การของขุนเวด เมืองนครราชสีมา กล่าวถึงรายละเอียดในการพบปะครั้งนี้ว่า "อ้ายเวียงจันจะเข้ากับเราหรือไม่ ถ้าไม่ยอมเข้าจะฆ่าเสีย พญายกกระบัดหลวงเมือง หลวงนา หลวงสำรวจ หลวงณรา ก็รับว่าจะเข้าด้วย อ้ายเวียงจันว่า ณ วันแรม 11 ค่ำ เดือน 3 ให้ต้อนครัวออกจากเมืองให้สิ้นเชิง ถ้าผู้ใดขัดขืนอยู่จะฆ่าเสีย" (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 129).

จุดเริ่มต้นของสถานการณ์ที่คับขันของเมืองนครราชสีมา กระนั้นก็ไม่มีข้อมูลใด ๆ บ่งชี้ว่ามีความพยายามที่จะรายงานสถานการณ์ที่เกิดขึ้นนี้ไปยังกรุงเทพ แต่มีการติดต่อจากกรมการเมืองไปยังเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) สิ่งนี้อาจสะท้อนให้เห็นถึงความหละหลวมในการปฏิบัติหน้าที่ราชการของกรมการเมืองนครราชสีมา เท่า ๆ กับสะท้อนให้เห็นถึงข้อบกพร่องของกระบวนการการปกครองภูมิภาคอีสาน–ลาวทั้งระบบ เพราะไม่ปรากฏหลักฐานเช่นกันว่ามีการรายงานจากหัวเมืองอีสาน–ลาวอื่น ๆ[123]

เช่นเดียวกับกรมการหัวเมืองอีกหลาย ๆ เมือง กรมการเมืองนครราชสีมาตื่นกลัวต่อสถานการณ์ที่บีบคั้นเป็นอันมาก ด้วยเหตุนี้ไม่เพียงแต่กรมการเมืองนครราชสีมาจะยินยอมอพยพครอบครัวและผู้คนชาวเมืองไปยังเวียงจันทน์ ยังมีการจัดหาสตรีรูปงามให้แก่เจ้าอนุวงศ์ 6 คน เพื่อเป็นการเอาใจเจ้าอนุวงศ์อีกด้วย[124] มองในแง่มุมที่ดี การยินยอมให้ความร่วมมือเช่นนี้อย่างน้อยที่สุดมีผลดีต่อผู้คนชาวเมืองนครราชสีมา เพราะทำให้เจ้าอนุวงศ์จัดกองกำลังเพียงเล็กน้อยในการควบคุมครัวเมืองนครราชสีมาไปยังเวียงจันทน์ สิ่งนี้กลายเป็นข้อได้เปรียบของเมืองนครราชสีมาในเวลาต่อมา

การอพยพผู้คนไปยังเวียงจันทน์เริ่มขึ้นเมื่อวันแรม 11 ค่ำ เดือน 3[125] ผู้คนชาวเมืองที่อพยพหรือถูกกวาดต้อนขึ้นไปเวียงจันทน์ในช่วงนี้ เป็นราษฎรตามหมู่บ้านนอกเขตกำแพงเมือง เพราะ

---

[123]ยกเว้นการรายงานจากพระวิเศศสัจจา น้องพระยาภักดีเดโช (เจ้าเมืองศรีษะเกษ) ผู้ซึ่งรายงานเหตุการณ์ที่เจ้าโย้แห่งจำปาศักดิ์ มีคำสั่งให้เกนกำลังคนจากหัวเมืองแถบจำปาศักดิ์ ได้แก่ อัตปือ เมืองโขง เชียงแตงและแสนปาง ราวต้นเดือน 4 เพราะ "เห็นราชการผิดประหลาดอยู่" จึงส่งคนไปสืบราชการทางเมืองเชียงแสน ได้ความว่า ทางเจ้าเมืองจำปาศักดิ์ ประชุมพลที่เมืองอุบลจะยกไปตีกรุงเทพ จึงส่งคนมารายงานเพราะ "จะนิ่งความไว้ก็กลัวผิดแลชอบ" (เรื่องเดียวกัน, หน้า 35).

[124]ก.ศ.ร.กุหลาบ [นามแฝง], เรื่องเดิม, หน้า 182.

[125]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 67.

จากคำให้การอ้ายจันผู้ที่พำนักอยู่ที่เมืองนครราชสีมาราวต้นเดือน 4 กล่าวว่า "ครัวในเมืองโคราชยังหาได้กวาดไม่"[126] กระนั้นผู้คนภายในตัวเมืองก็ถูกควบคุมโดยกองกำลังของเจ้าอนุวงศ์อย่างเข้มงวด ทหารเวียงจันทน์ได้รับคำสั่งให้เก็บเครื่องศาสตราวุธทั้งที่เป็นของหลวงและของราษฎร แต่ไม่เก็บทรัพย์สิ่งของของราษฎร เพราะเจ้าอนุวงศ์ต้องการให้ชาวเมืองรักใคร่ติดตามไปโดยดี[127] นอกจากนั้นเจ้าอนุวงศ์ทำการจับกุมครอบครัวและบ่าวไพร่ของเจ้าพระยานครราชสีมา กว่า 600 คน ไว้ที่ค่ายของตน[128]

ในขณะที่ผู้คนชาวเมืองในเขตตัวเมืองนครราชสีมา ถูกตัดขาดจากโลกภายนอกโดยสิ้นเชิงนั้น การกวาดต้อนผู้คนตามหมู่บ้านชนบท รวมทั้งหัวเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมาและหัวเมืองอิสาน-ลาวอื่น ๆ ก็ดำเนินไปอย่างไม่ขาดสาย อ้ายเชียงยัน ชาวบ้านบ้านสูงเนินผู้มีโอกาสพบกับผู้อพยพชาวโคราชบนเส้นทางไปยังเมืองชัยภูมิ ได้บรรยายถึงสภาพผู้คนเหล่านี้ว่า

---

[126]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 66.

[127]ก.ศ.ร.กุหลาบ [นามแฝง], เรื่องเดิม, หน้า 182.

[128]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 102. อนึ่ง บุคคลในครอบครัวของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ที่ถูกจับกุมตัวครั้งนี้ มีนางบุนนาค น้องสาวเจ้าพระยาบดินทรเดชา และบุตรสาวบุตรชายรวมอยู่ด้วย มีข้อมูลว่าตอนแรกนั้น นางบุนนาคพยายามพาบุตรของตนหลบหนีจากการจับกุม ด้วยการปลอมตัวเป็นชาวบ้านเตรียมหลบหนีเข้าป่า แต่ในที่สุดก็ถูกกองลาดตระเวณเวียงจันทน์จับได้ และนำตัวส่งไปให้เจ้าอนุวงศ์ที่ค่ายศรีษะทะเล ภายหลังเจ้าอนุวงศ์จัดการตัดจุกให้แก่บุตรสาวของนางบุนนาคที่มีชื่อว่า ฉิม และให้ฉิมเป็นผู้เชิญดาบของเจ้าอนุวงศ์เวลาออกขุนนาง (จดหมายเหตุนครราชสีมา, หน้า 263 - 264) นอกจากนั้นยังมีภรรยาและบุตรของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) คนอื่น ๆ อีก แต่ไม่มีรายละเอียดมากไปกว่านี้

> พวกครัวเอาสิ่งของบันทุกช้างต่างบ้านหาบไปบ้าง ข้าพะเจ้าดูทีกริยาพวกครัวที่พร้อมลูกพร้อมผัวก็ชื่นบานเต็มใจไป ที่ลูกผัวติดอยู่ในกองทัพเจ้าพญาโคราชซึ่งยกขึ้นไปเมืองขุขันอยู่แต่บุตรภรรยา ไอ้ลาวพวกเวียงจันกวาดต้อนไป ก็ภากันร้องไห้หาเต็มใจไปไม่[129]

ผู้พบเห็นเหตุการณ์การกวาดต้อนผู้คนอีกคนหนึ่งบรรยายไว้ว่า

> มาทางน้ำคุกแขวงเมืองภูเขียว ข้าพเจ้าพบพวกไอ้เวียงจันกวาดครัวเมืองโคราช สละบุรีย พิมาย นางรอง ที่บ้านเต้าแห่งหนึ่ง บ้านคอนสวรร แขวงเมืองภูเขยว ที่บ้านจอก บ้านลำภาชีย แขวงเมืองโคราช พวกครัวไปช้างเกียรบ้างหาบไปบ้างทั้งกลางวันกลางคืน จะเป็นครัวมากน้อยเท่าใด ประมารมิได้ ข้าพเจ้าถามพวกครัวว่าจะภากันไปไหน พวกครัวบอกว่าไอ้เวียงจันให้ภากันขึ้นไปเวียงจัน ข้าพเจ้าเห็นพวกครัวเดินพลางร้องไห้พลาง ข้าพเจ้าถามว่าจะขึ้นไปเวียงจันแล้วทำไมจึ่งร้องไห้ พวกครัวว่าไม่สมักจะขึ้นไปอยู่เวียงจัน ไอ้เวียงจันขืนกวาดต้อนขึ้นไป[130]

ส่วนเชียงยันยังให้ข้อมูลที่น่าสนใจเกี่ยวกับการกวาดต้อนผู้คนชาวเมืองนครราชสีมาไปเวียงจันทน์ นั่นคือการแยกเชื้อสายลาวและไทยโคราชออกจากกัน เจ้าอนุวงศ์ให้กวาดต้อนครัวลาวโคราชไปทางหนองบัวพะยุ (ขึ้นตรงไปยังเมืองชัยภูมิ) ส่วนครัวไทยโคราชไปทางตะวันออก (ขึ้นตรงไปทางเมืองพิมายผ่านทุ่งสัมฤทธิ์) แล้วไปร่วมทางกันที่เมืองชัยภูมิ[131] ข้อมูลนี้แสดงถึงข้อเท็จจริงว่าอุดมการณ์ทางการเมืองของเจ้าอนุวงศ์คละเคล้าไปด้วยความคิดเรื่องชาตินิยม บางทีอาจจะมีการปลุกปั่นความคิดในเรื่องนี้ไว้มากพอสมควร เมื่อเชียงยันพบกับทหารเวียงจันทน์จึงมีข้อมูลว่า

---

[129] <u>จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3</u>, หน้า 85.

[130] เรื่องเดียวกัน, หน้า 66.

[131] เรื่องเดียวกัน, หน้า 85.

> พวกไอ้ลาวเวียงจันถามข้าพะเจ้ากับไอ้หมวกว่า ลาวฤาไทยจะพากันไปไหน นายหมวกกลัวหาพูดไม่ ข้าพเจ้าจึ่งบอกพวกไอ้ลาวเวียงจันว่า ข้าพเจ้ามีชื่อ 4 คนนี้เป็นลาวบ้านสูงเนิน ไอ้ลาวพวกเวียงจันจึ่งปล่อยข้าพเจ้ามา แล้วว่าถ้าเป็นไทยจะฆ่าเสีย[132]

การจัดกลุ่มผู้คนทะยอยขึ้นไปยังเวียงจันทน์ สะท้อนให้เห็นถึงความระมัดระวังของเจ้าอนุวงศ์ที่จะทำให้ไม่มีการปะปนของผู้คนจากที่ต่าง ๆ อาจจะด้วยเหตุนี้ผู้คนชาวเมืองในเขตตัวเมืองนครราชสีมาจึงเพิ่งเคลื่อนย้ายราวต้นเดือน 4 ในลักษณะที่ทะยอยออกจากตัวเมืองเป็นกลุ่ม ๆ โดยเดินทางขึ้นไปทางเมืองพิมาย เอกสารพื้นเวียงบรรยายสภาพการอพยพผู้คนในตัวเมืองครั้งนี้ว่า

> พระก็มีอาชญ์ให้คลุมออกครัว แท้แล้ว เขาก็โดยคำพระเมืองทังฟ้าวอุกคลุกเอ้าเต็มเมืองซีซั่ว นครราชเจ้าเสียงให้ทั่วเมืองหั้นแล้ว เขมร ไทยพร้อมจีนมอญฟ้าวพัง เขาก็ซุกเซื่องของนั้นสู่อันลางผ่องทิ้มใส่น้ำจมอยู่ในสระกีมี ลางผ่องฟังในดินจิ่มเฮอนแคมคุ้มเขาก็หลุหลั่งย้ายขนออกยังครัว เอาเกวียนขนออกมาลีล่าย สมณสงฆ์เจ้าชีพราหมณ์ทุกขเวทน์ ปละวาดผ้าธรรมเจ้าแตกครองยาบ ๆ แส้ญิงแก่ชายอองเขาก็ไปกองกันที่แคมมูลเด้ง[133]

(เจ้าอนุวงศ์มีคำสั่งให้กวาดต้อนครัว พวกทหารก็รีบดำเนินการ เมืองนครราชสีมาตกอยู่ในสภาพที่สับสนอลหม่าน ผู้คนพากันร้องไห้ พวกเขมร ไทย จีน มอญ ต่างพากันซุกซ่อนทรัพย์สมบัติไว้บ้างฝังดิน บ้างทิ้งไว้ในสระน้ำ บ้างขนใส่เกวียนนำไปด้วย ทั้งพระชีก็ถูกกวาดต้อนเช่นเดียวกับครัวชายหญิง ทั้งหมดพากันเดินทางไปยังมูลเด้ง มูลเด้งก็คือทุ่งสำริดตามที่เรียกขานในเอกสารฝ่ายไทย) เป็นช่วงเวลาเดียวกับที่ทางเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เพิ่งรับทราบเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น ซึ่งคงจะเป็นการรายงานจากกรมการเมืองนครราชสีมานั่นเอง

---

[132] จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 84.

[133] ทองพล ศรีจักร, เรื่องเดิม, หน้า 44.

ความเป็นปฏิปักษ์ต่อเจ้าอนุวงศ์ ทำให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ตัดสินใจถอนกำลังออกจากเมืองขุขันธ์ไปยังเมืองสวายจิต[134] (อยู่แดนเขมรติดชายแดนไทย) เพราะเริ่มตระหนักถึงข้อเท็จจริงของสถานการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้น[135] ในขณะที่พระยาปลัดตัดสินใจเดินทางกลับเมืองนครราชสีมา เพราะเกรงว่า "อ้ายลาวจะทำยับเยินป่นปี้เสียหมด"[136] ภายหลังที่พระยาปลัดเดินทางมาพบเจ้าอนุวงศ์ที่ค่ายศรีษะทะเลแล้ว[137] จึงติดตามไปพบกับครอบครัวของตนที่บ้านประสาทแขวงเมืองพิมาย[138] เมื่อวันแรม 3 ค่ำ เดือน 4 มีการพบปะหารือกันระหว่างกรมการเมืองนครราชสีมาในเวลาต่อมา ผู้เข้าร่วมประชุมครั้งนี้ประกอบไปด้วย พระยาปลัด พระยายกกระบัตร หลวงเมือง หลวงวัง ปลัดเมืองพิมาย หลวงนา ขุนอินทรสุภา และกำนันพันนายบ้านทั้งปวง ที่ประชุมลงความเห็นว่า จะร่วมมือกันต่อต้านเจ้าอนุวงศ์และกำหนดแผนการณ์ในทันที ตามแผนการณ์

---

[134]เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) มีความสัมพันธ์ที่ดีกับเจ้าเมืองเขมรบางเมือง เช่นเจ้าเมืองพระตะบอง บุตรีคนหนึ่งของพระยาอภัยภูเบศร์เป็นอนุภรรยา ของเจ้าพระยานครราชสีมาผู้นี้ การหลบหนีไปยังเมืองสวายจิตก็แสดงว่า ความสัมพันธ์ระหว่างเจ้าเมืองทั้งสองต้องดำเนินไปอย่างใกล้ชิดทีเดียว

[135]มีข้อมูลว่าปลัดเมืองขุขันธ์เป็นผู้เตือนให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสี-มา) ทราบว่าพระยาไกรกำลังจะนำกำลังมาโจมตี ทำให้สามารถหลบหนีได้ทัน (ก.ศ.ร.กุหลาบ, เรื่องเดิม, หน้า 217).

[136]เรื่องเดียวกัน, หน้า 186.

[137]ในการพบปะระหว่างพระยาปลัดกับเจ้าอนุวงศ์นั้น มีข้อมูลว่าเมื่อพระยาปลัดขอติดตามครอบครัวไปเวียงจันทน์ เจ้าอนุวงศ์กล่าวกับพระยาปลัดว่า "ครอบครัวยกไปเมืองเวียงจันสิ้นแล้ว ตาตามไปเถิด" (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 129 ประโยคนี้แสดงว่าเจ้าอนุวงศ์ไม่มีความเป็นปฏิปักษ์กับพระยาปลัด อาจจะด้วยเหตุนี้ที่ทำให้พระยาปลัดกล้าตัดสินใจเดินทางกลับเมืองนครราชสีมา

[138]ยังปรากฏตำบลนี้ในเขตอำเภอเมืองพิมายจนถึงทุกวันนี้

นั้นกำหนดให้รวบรวมกำลังคนตั้งมั่นอยู่ที่บ้านสำริด (สัมฤทธิ์) แขวงเมืองพิมายเพื่อต่อสู้กับทหารเวียงจันทน์ ขณะเดียวกันจะจัดคนไปติดต่อขอความช่วยเหลือทั้งจากกรุงเทพและจากเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) พร้อมกองกำลังของเมืองนครราชสีมาซึ่งกำลังปฏิบัติราชการอยู่ที่เขมร การปฏิบัติตามแผนการณ์ดังกล่าว เป็นที่ประจักษ์จัดว่าทำให้เกิดการพลิกกลับของสถานการณ์กบฏในเวลาต่อมา

การปฏิบัติการต่อต้านเจ้าอนุวงศ์ เริ่มต้นด้วยการที่บรรดากรมการเมืองและกำนันพันนายบ้านพยายามหน่วงเหนี่ยวการเดินทางของชาวเมืองให้ล่าช้า จนกระทั่งทำให้กำลังชาวเมืองซึ่งทะยอยเดินทางติดตามกันมาเป็นกลุ่ม ๆ สามารถมาสมทบทันกันที่บ้านปราสาท ขณะที่พระยาปลัดพระยายกกระบัตรและพระณรงสงคราม นายกองนอกบุตรชายคนหนึ่งของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) พากันเดินทางกลับมายังเมืองนครราชสีมาเพื่อเจรจาขออาวุธจากเจ้าอนุวงศ์ จากการใช้เหตุผลว่ามีความจำเป็นที่จะต้องใช้มีดขวานและปืนในการหาเสบียงอาหารระหว่างการเดินทาง บุคคลทั้งสามสามารถนำอาวุธจำนวนหนึ่งกลับมายังบ้านปราสาทได้สำเร็จ[139]

เป็นไปได้ว่า ความคิดในการต่อต้านเจ้าอนุวงศ์ได้แพร่กระจายรับรู้ในหมู่ผู้คนชาวเมืองนครราชสีมาอย่างรวดเร็ว เป็นเหตุให้มีการเดินทางมาสมทบกันมากขึ้นที่บ้านประสาท จนกระทั่งมีตัวเลขราว 8,000 - 9,000 คน เฉพาะตัวเลขที่เป็นชายฉกรรจ์ (เลกฉกรรจ์) ส่วนครัวชายหญิงมีกว่าหมื่นคน[140] โดยทั้งหมดนี้มีกำลังทหารเวียงจันทน์ควบคุมมาประมาณ 200 คนภายใต้การนำของเพี้ยรามพิไชย การที่สามารถระดมกำลังได้ในเวลาอันรวดเร็ว ทำให้กรมการเมืองและกำนันพันนายบ้านต้องตัดสินใจทำการโจมตีทหารเวียงจันทน์โดยทันที การต่อสู้ครั้งแรกเกิดขึ้นบ้านประสาทในคืนวันแรม 4 ค่ำ เดือน 4 ประสบความสำเร็จเป็นอย่างดี ภายใต้การวางแผนยุทธวิธีในการต่อสู้ที่รัดกุม โดยมีปัจจัยแห่งความสำเร็จที่สำคัญที่สุดอยู่ที่ความร่วมมือร่วมแรงจากชาวเมืองนครราชสีมา ณ ที่นั้น อย่างแข็งขัน

---

[139] ก.ศ.ร.กุหลาบ [นามแฝง], เรื่องเดิม, หน้า 188-189.

[140] จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 129.

การต่อสู้กับกำลังทหารเวียงจันทน์เป็นประเด็นสำคัญที่สุดประเด็นหนึ่งสำหรับประวัติศาสตร์เมืองนครราชสีมา เรื่องราวเกี่ยวกับบทบาทของชาวเมืองนครราชสีมาที่ได้รับการเผยแพร่ทั่วไปทุกวันนี้มีความคลาดเคลื่อนไปจากข้อเท็จจริงบางอย่างเท่าที่มีข้อมูลปรากฏอยู่ในหลักฐานชั้นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งบทบาทของคุณหญิงโม ภรรยาพระยาปลัดเมืองนครราชสีมา[141] สาระที่จะนำเสนอต่อไปนี้จะเน้นถึงข้อเท็จจริงตามที่มีข้อมูลปรากฏในหลักฐานชั้นต้นเป็นประเด็นสำคัญ นอกจากนั้นยังได้อาศัยข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องนี้ที่มีอยู่ในงานเขียน ซึ่งเผยแพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่น อานามสยามยุทธ[142] และเอกสารพื้นเวียง[143] ทั้งนี้เพราะงานเขียนเหล่านี้มีข้อมูลที่ได้รับการถ่ายทอดไว้โดยผู้รู้เห็นในเหตุการณ์ จึงสมควรที่จะนำข้อมูลเหล่านั้นมาทำการวิเคราะห์ด้วยเช่นกัน

แผนการณ์หรือยุทธวิธีในการต่อสู้กับทหารเวียงจันทน์ กำหนดขึ้นโดยมีพระณรงสงครามเป็นต้นคิด[144] ตามแผนการณ์นั้นกำหนดให้สตรีชาวเมืองนครราชสีมาจำนวนหนึ่ง ทำหน้าที่หลอกล่อทหาร

---

[141]โปรดอ่านรายละเอียดในภาคผนวก

[142]อานามสยามยุทธ เป็นหนังสือที่ ก.ศ.ร.กุหลาบ นำมาตีพิมพ์เผยแพร่ ในรัชกาลที่ 5 ในคำนำของหนังสือเล่มนี้ ก.ศ.ร.กุหลาบ กล่าวว่านำสาระทั้งหมดมาจากงานเขียนของเจ้าพระยาบดินทรเดชา จากการวิเคราะห์ข้อมูลในหนังสือเล่มนี้พบว่ารายละเอียดต่าง ๆ นั้นนำมาจากหลัก-ฐานชั้นต้นประเภทหนังสือใบบอก ท้องตรา และคำให้การต่าง ๆ ส่วนที่เป็นรายละเอียดเกี่ยวกับเมืองนครราชสีมาเข้าใจว่า เจ้าพระยาบดินทรเดชาบันทึกขึ้นจากเรื่องราวที่ตนรับทราบโดยตรงจากผู้เข้าร่วมในเหตุการณ์ เพราะเจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นผู้ที่มีความใกล้ชิดกับเชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมาเป็นอันมาก

[143]เป็นเอกสารที่มีผู้แต่งขึ้นภายหลังจากเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ การคัดลอกเป็นฉบับตัวหนังสือเพิ่งปรากฏเป็นหลักฐานยืนยันเมื่อ พ.ศ. 2443 แต่ก่อนหน้านั้นมีการเผยแพร่มาก่อนในหมู่ผู้คนชาวอีสาน-ลาว

[144]ก.ศ.ร. กุหลาบ [นามแฝง], เรื่องเดิม, หน้า 191.

เวียงจันทน์ออกไปจากวงเกวียน[145] เพื่อกันครัวชาวเมืองทั้งหมดไว้ภายในวงเกวียน ในขณะที่มีการจัดแบ่งหน้าที่กำลังชาวเมืองทำนองเดียวกับการจัดกองทัพ กล่าวคือ พระณรงสงครามเป็นแม่กองคุมทัพหน้า คุมกำลังชายฉกรรจ์ส่วนหนึ่งพร้อมด้วยอาวุธจำพวกไม้หลาวไม้กระบอก พระยายกกระบัตรเป็นแม่กองทัพกลางคุมกำลังชายฉกรรจ์ติดอาวุธจำนวนหนึ่งที่ทำด้วยไม้เช่นกัน พระยาปลัดเป็นแม่กองทัพหลังคุมพวกครัวและกองเกวียน กรมการเมืองคนอื่น ๆ คุมชายฉกรรจ์อีก 2 กองทำหน้าที่เป็นปีกซ้ายขวา กองกำลังอีกกองหนึ่งเป็นกลุ่มสตรีฉกรรจ์ราว 300 คน ทำหน้าที่เป็นกองหนุนถืออาวุธจำพวกไม้หลาวไม้กระบอก มีคุณหญิงโมเป็นผู้แม่กอง กำหนดเวลาในการโจมตีทหารเวียงจันทน์กลางดึกของคืนแรม 4 ค่ำนั้นเอง[146] สภาพการต่อสู้ปรากฏในอานามสยามยุทธดังต่อไปนี้

> ครั้นจัดคนพร้อมทุกทัพทุกกองเสร็จแล้ว จึงต้อนพลให้โห่ร้องเกรียวกราวขึ้นพร้อมกัน เสียงอึกทึกเป็นอำนาจทัพแล้ว ก็วิ่งออกนอกวงเกวียน แล่นไล่ทะลวงฟันแทนแย่งยุด อุตลุดเข้าบุกบั่นฟันแทงอ้ายลาว เป็นอลหม่าน พวกลาวไม่ทันรู้ตัวก็ตายเกลื่อนกลาด[147]

ทหารเวียงจันทน์บางคนหลบหนีกลับไปรายงานเหตุการณ์ต่อเจ้าอนุวงศ์ที่เมืองนครราชสีมา[148] ในวัน

---

[145]มีการนำเกวียนต่างมาล้อมเป็นวงกลม เปิดทางเข้าออกเพียง 3 ด้าน

[146]ก.ศ.ร. กุหลาบ [นามแฝง], เรื่องเดิม, หน้า 191-192.

[147]เรื่องเดียวกัน.

[148]ข้อมูลส่วนใหญ่กล่าวว่าทหารเวียงจันทน์ตายราว 200 คน รวมทั้งเพี้ยรามพิไชยแม่กอง เหตุการณ์ตอนนี้เองที่งานเขียนของหลวงศรีโยธากล่าวถึงบทบาทของนางบุญเหลือ ผู้สังหารเพี้ยรามพิไชย โปรดอ่านการวิเคราะห์เรื่องนี้ในภาคผนวก

แม่น้ำโขง
เวียงจันทน์
เวียงคุก
หนองบัวลำภู
ภูเวียง
แม่น้ำโขง
ชัยภูมิ
พิมาย
โคราช
สระบุรี
แม่น้ำโขง

ครัวเมืองสระบุรี
ครัวไทยโคราช
ครัวลาวโคราช

แผนที่หมายเลข 2 : แสดงเส้นทางกวาดต้อนผู้คนไปเวียงจันทน์ของเจ้าอนุวงศ์

รุ่งขึ้นขณะที่ชาวเมืองนครราชสีมาพากันเคลื่อนย้ายมาตั้งมั่นที่บ้านสำริด[149] และทำการสร้างค่าย (ทำด้วยไม้ไผ่) เพื่อเตรียมทำสงครามกับเจ้าอนุวงศ์ มีการปะทะกำลังอีกครั้งระหว่างกำลังชาวเมืองนครราชสีมา และกองกำลังทหารเวียงจันทน์ที่เจ้าอนุวงศ์จัดส่งมาสืบทราบสถานการณ์ "พวกครัวฆ่าอ้ายลาวตาย 6 คน"[150] จากจำนวนทั้งหมด 40 คน

เมื่อตระหนักว่าชาวเมืองนครราชสีมาที่บ้านสำริดกลายเป็นครัวขัด (หมายถึงไม่ยอมอยู่ภายใต้บังคับบัญชา) เจ้าอนุวงศ์จึงส่งกำลังทหารจากเมืองนครราชสีมาไปยังค่ายครัวเมืองนครราช-สีมาที่บ้านสำริดในวันแรม 7 ค่ำ เดือน 4 โดยแบ่งกำลังออกเป็น 2 กองเพื่อ "ให้มาฆ่าครัวผู้ชายเสีย แล้วจะกวาดแต่ผู้หญิงไปเวียงจัน"[151] กำลังทหารกองแรกกว่า 1 พันคนเดินทางล่วงหน้าขึ้นมาก่อน ขณะที่กองกำลังที่ 2 ซึ่งมีราว 2,000 คน ภายใต้การนำของเจ้าสุทธิสาร (ราชบุตรของเจ้าอนุวงศ์องค์หนึ่ง) เดินทางติดตามมา ดังนั้น ชาวเมืองนครราชสีมาจึงต้องทำการต่อสู้อีก 2 ครั้งในเวลาไล่เรี่ยกัน พระยาปลัดบรรยายถึงการต่อสู้ครั้งแรกว่า

> เจ้าเวียงจันให้ยกกองทัพประมาณพันเสศไปตีชิงเอาครัวข้าพเจ้า ครัวกรมการกับหมื่นศรีทนรัตน์ หลวงปลัดเมืองพิมาย พระณรงเดชะ เกนกำลังครัวได้ 5 พันเสศยกออกรบตีกองทัพข้าพเจ้า (พระเจ้า) เวียงจันแตก ข้าพเจ้ากรมการฆ่ากองทัพเวียงจันตายประมาณ 100 เสศ[152]

ส่วนขุนโอฐ กรมการเมืองนครราชสีมาคนหนึ่งที่บรรยายการต่อสู้ครั้งนี้ว่า

---

[149]ทั้งบ้านประสาทและบ้านสำริดตั้งอยู่ในบริเวณที่เรียกว่าทุ่งสัมฤทธิ์ ที่ต้องย้ายมาตั้งมั่นที่บ้านสำริดเข้าใจว่าเพราะความจำเป็นในเรื่องน้ำอุปโภคบริโภค

[150]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 70.

[151]เรื่องเดียวกัน, หน้า 68.

[152]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 67.

ณ วันแรม 7 ค่ำ เดือน 4 อ้ายอนุให้อ้ายลาวยกมาประมาณพันเสศ ห่างกันประมาณ 30 - 40 เส้น จะเข้าชิงเอาครัว พระยาปลัดกรมการกับครัวชายฉกรรจ์ 8 พันก็ยกออกสู้รบกับอ้ายลาว ฆ่าอ้ายลาวตายประมาณ 700 - 800 ได้หอกดาบเครื่องสาตราวุธของอ้ายลาว[153]

ต่อมาคืนแรม 8 ค่ำ เดือน 4 กองกำลังของเจ้าสุทธิสารจึงยกมาประชิดค่ายชาวเมืองโดยทำสนามเพลาะรุกเข้ามา พระยาปลัดบรรยายการต่อสู้ครั้งหลังว่า

ครั้น ณ วันแรม 9 ค่ำ เดือน 4 เจ้าเวียงจันแต่งให้เจ้าสุทธิสาร บุตรคุมคนประมาณ 6 พันเสศ ยกไปตีข้าพเจ้า กรมการอีก ข้าพเจ้า กรมการกับหมื่นศรีทนรัตน์ หลวงปลัดพิมาย พระณรงเดชะ ยกออกตีกองทัพเจ้าสุทธิสารแตกฆ่าตายประ(มาณ)พันเสศ ได้ปืนชะเลยสัก 50 บอก[154]

ส่วนขุนโอฐ บรรยายละเอียดยิ่งไปกว่านั้นอีกว่า

เวลาเช้าตรู่ พระยาปลัด พระยายกกระบัตรกรมการต่างคนต่างยิ่งปืนคนละนัด พวกครัวก็เข้าฟันแทง ทั้งพระสงฆ์เณรเถรผู้หญิงในครัวหนุนโห่ร้อง ไล่อ้ายลาวแตกไม่ผินหน้าสู้พวกครัวซ้ำเติมฆ่าฟันทุบตีแต่เวลาเช้าจนเวลาบ่าย 5 โมง จนกระทั่งบ้านบัวอ้ายลาวตายประมาณ 2,000 คน ที่เหลือตายไม่เห็นเข้าไปทางเมืองนครราชสีมา หนีไปทางเมืองเวียงจัน[155]

สำหรับข้อมูลทางฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ ซึ่งถ่ายทอดไว้ในคำให้การของพระยาณรินสงคราม เจ้าเมืองสี่มุมกล่าวถึงเหตุการณ์เดียวกันนี้ว่า

---

[153] เรื่องเดียวกัน.

[154] เรื่องเดียวกัน.

[155] จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 68.

อ้ายอนุบอกข้าพเจ้าว่า ครัวเมืองโคราชซึ่งให้เพี้ยรามพิไชยคุมไพร่ 200 คน ไปถึงบ้านสำฤทธิ์ พวกครัวฆ่านายไพร่ตายเสียหมด ให้อ้ายสุทธิสารคุมไพร่ 2 พันคน มีปืนสองร้อยบอกยกไปรบกับครัวโคราช ณ บ้านสำฤท อ้ายสุทธิสารแตกหนีมา พวกครัวฆ่านายไพร่ตายเป็นอันมาก ภออ้ายสุทธิสารหนีมาถึง ณ บ้านแทน อ้ายสุทธิสารบอกอ้ายอนุว่าครัวฆ่าไพร่ลาวตายเสีย 600 เสศ[156]

สำหรับชาวเมืองนครราชสีมาที่ร่วมกันต่อสู้กับทหารเวียงจันทน์ อาจจะไม่ได้คาดการณ์ว่าชัยชนะที่ได้รับจากการต่อสู้ครั้งนี้จะมีผลต่อการตัดสินใจถอยทัพของเจ้าอนุวงศ์ เพราะว่าขณะนั้นการติดต่อระหว่างชาวเมืองกับเมืองหลวงยังไม่สามารถกระทำได้ การติดต่อขอความช่วยเหลือไปยังกรุงเทพเพิ่งกระทำเมื่อวันแรม 11 ค่ำ ภายหลังจากต่อสู้ 2 วัน โดยพระยาปลัดส่งขุนพลถือหนังสือลอบเดินทางไปยังเมืองหลวงทางหนึ่ง[157] ส่งคนถือหนังสือติดต่อไปยังเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) อีกทางหนึ่งเพื่อนัดแนะให้ยกกำลังมาโจมตีเจ้าอนุวงศ์ที่ค่ายเมืองนครราชสี-มา ส่งหนังสือไปยังกองกำลังเมืองนครราชสีมาที่เขมรอีกทางหนึ่ง[158] ในช่วงเวลาเดียวกันนั้นทางด้านกรุงเทพ แม้ว่าจะสามารถระดมกำลังคนได้เป็นจำนวนมาก แต่ก็ยังไม่พรักพร้อม เพราะต้องคอยกำลังสมทบจากหัวเมืองต่าง ๆ กองทัพหลวงซึ่งมีกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นจอมทัพ เพิ่งเคลื่อนออกจากกรุงเทพเมื่อวันขึ้น 6 ค่ำ เดือน 4 (3 มีนาคม) มายังสระบุรี[159] ส่วนทัพหน้าออก

---

[156]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 81.

[157]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 66 - 67.

[158]เป็นกองกำลังของพระมหาสงคราม พระรามณรงและขุนรามเดชประจำอยู่ที่เมืองพระตะบอง มีกำลังคนราว 100 คน

[159]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 52.

เดินทางล่วงหน้ามาก่อนเล็กน้อยมาทางชัยบาดาล (ลพบุรี) ผ่านมาทางดงพญากลาง[160] ทางด้านเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กำลังถูกกองทัพพระยาไกรไล่ต้อนหนีไปทางช่องบางระแนะ (อำเภออรัญประเทศ จังหวัดปราจีนบุรีในปัจจุบัน) อันเป็นทางติดต่อไปยังเขมร

สำหรับความเคลื่อนไหวของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ภายหลังที่ยกกำลังออกจากเมืองขุขันธ์ จากการที่ถูกติดตามโดยกำลังคนภายใต้การนำของพระยาไกร ราว 300 – 400 คน เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ล่าถอยมาอยู่ที่หนองปรือ (ในเขตอำเภอละหานทรายปัจจุบัน) ขณะที่มีกำลังคนติดตามอยู่ราว 1,000 คน มีข้อมูลสภาพเหตุการณ์ตอนนี้ว่า

> ลาวเมืองเวียงจันส่ว่าย (ส่วย) เขมรเมืองกุขัน (ขุขันธ์) ยกมาล้อมพระพิมายไว้ เจ้าพระยาโคราชตีอ้ายลาวสร่วยแตก ฆ่าอ้ายลาวสร่วยตาย 40 คน แล้ว ถอยมาตั้งอยู่สวายจิก ข้าพเจ้า (หมายถึงตัวเจ้าพระยาโคราช) แต่งให้ผู้มีชื่อไปสืบที่หนองปรือ กลับมาแจ้งความว่า กองทัพอ้ายลาวสร่วยพวกป่าดง

---

[160]ในการระดมกำลังเพื่อปราบปรามกบฏเจ้าอนุวงศ์นั้น ราชสำนักกรุงเทพมีท้องตราให้เกณฑ์กองทัพจากหัวเมืองต่าง ๆ ทั้งตะวันออก ใต้ เหนือ และหัวเมืองประเทศราชแถบล้านนาเข้าร่วมด้วยทั้งหมด มีกองทัพดังต่อไปนี้ กองทัพที่ 1 เป็นทัพหลวงมีกรมพระราชวังบวรสถานมงคลเป็นจอมทัพ กำลังประมาณหนึ่งหมื่นเศษเดินทัพมาทางเมืองสระบุรีมายังเมืองนครราชสีมา ทัพที่ 2 เป็นทัพตะวันออก มีกรมหมื่นสุรินทรักษ์เป็นแม่ทัพยกมาทางเมืองกระบินทร์ ประกอบไปด้วยทัพย่อย 4 ทัพในทัพใหญ่นี้ หนึ่งในจำนวนนั้นคือทัพพระยาราชสุภาวดี (เจ้าพระยาบดินทรเดชา) ทัพที่ 3 ไปทางหัวเมืองเหนือ มีพระยาอภัยภูธรเป็นแม่ทัพ ทัพที่ 4 เป็นทัพอิสระ ภายใต้การนำของกรมหมื่นเรศร์โยธี และกรมหมื่นเสนีบริรักษ์ยกมาทางลพบุรีเข้าดงพระยากลางมาเมืองนครราชสีมา ทัพที่ 5 เป็นทัพที่ยกไปทางเมืองพระตะบอง ตรงไปยังเขมรป่าดงเพื่อไปตีจำปาศักดิ์

ยกมาตั้งอยู่หนองปรือคน 3,000 คนยกมาติดตามเจ้าพระยาโคราช ครั้นจะตั้งอยู่ที่สวายจิก กำลังน้อย จึ่งถอยมาหากองทัพ ณ เมืองปราจิม[161]

การที่มีกำลังน้อยจนต้องล่าถอย เพราะว่าบรรดาบ่าวไพร่ของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) พากันหนีทัพกลับมายังเมืองนครราชสีมาเพื่อติดตามหาครอบครัวของตนเป็นจำนวนมาก จนกระทั่งท้ายที่สุดทำให้กำลังคนเหลือติดตามเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ราว 30 คน[162] การที่เจ้าพระยานครราชสีมาเล็ดลอดจากการจับกุมของพระยาไกรได้สร้างความวิตกกังวลให้แก่เจ้าอนุวงศ์เป็นอันมาก จึงมีคำสั่งเร่งรัดให้พระยาไกรร่วมกับเจ้าเมืองสุรินทร์ทำการจับกุมตัวเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ให้ได้โดยเร็ว[163]

---

[161]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 73.

[162]เช่นนายเทศ บ่าวที่หลบหนีมาคนหนึ่ง ผู้ซึ่งถูกกองลาดตระเวณลาวจับกุมตัวส่งมายังค่ายศรีษะทะเลและถูกเจ้าอนุวงศ์สอบสวนในเวลาต่อมา นายเทศให้การต่อเจ้าอนุวงศ์ว่า เจ้าพระยานครราชสีมามีคนอยู่ 30 คน (ในขณะที่นายชู บ่าวอีกคนหนึ่งให้การก่อนหน้านั้นว่ามีอยู่ราว 1,000 คน แสดงว่านายเทศหลบหนีมาภายหลังนายชู) นอกจากบุคคลทั้งสองยังปรากฏว่าเจ้าอนุวงศ์สามารถจับกุมบ่าวเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้อีก 26 คนภายหลังจากที่มีการต่อสู้ที่มีการต่อสู้ที่บ้านสำริด ทั้งหมด (ยกเว้นนายชู ซึ่งรอดพ้นจากการถูกจับกุม) ถูกฆ่าตายที่ค่ายศรีษะ-ทะเล เพราะเจ้าอนุวงศ์โกรธว่าเป็นพวกครัวขัด (เรื่องเดียวกัน, หน้า 68 - 70).

[163]หลังจากการปะทะที่หนองปรือแล้ว พระยาไกรเดินทางมาพบกับเจ้าอนุวงศ์ที่ค่ายศรีษะ-ทะเล ได้รับกำลังสมทบไปติดตามเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กว่า 1 พันคน แต่ก็ยังไม่สามารถจับกุมตัวได้ ทำให้เจ้าพระยานครราชสีมาหลบหนีต่อไปได้จนถึงบางระแนะ พระยาไกรจึงต้องกลับมาขอกำลังเพิ่มเติมจากเจ้าอนุวงศ์อีกครั้งเมื่อวันแรม 7 ค่ำ เดือน 4 แต่เนื่องจากขณะนั้นยังมีการต่อสู้ติดพันกับชาวเมืองนครราชสีมา เจ้าอนุวงศ์จึงไม่ยินยอมให้กำลังคนแก่พระยาไกร ภายหลังจากที่เจ้าอนุวงศ์ถอนกำลังออกจากเมืองนครราชสีมา พระยาไกรขึ้นไปพบกับเจ้าโย้ที่เมืองศรีสะเกษและถูกเจ้าโย้ฆ่าตายในที่สุด

แม้อยู่ในสภาพที่ถูกติดตาม ถึงกระนั้นเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ก็ยังมีบทบาทสำคัญที่ช่วยให้มีการพลิกกลับของสถานการณ์ฝ่ายกบฏในเวลาต่อมา เช่นเดียวกับชาวเมืองนครราชสีมา บทบาทนั้นได้แก่การที่เจ้าพระยานครราชสีมาจัดทำท้องตราราชสีห์ปลอมส่งไปยังเมืองสุรินทร์ สังฆะ และศรีสะเกษ ตั้งแต่ก่อนวันขึ้น 13 ค่ำ เดือน 4 (ก่อนการต่อสู้ที่บ้านสำริด) มีใจความว่า

> อ้ายลาวแขวงตวันออก ทางใต้ เหนือ กับอ้ายพระยาไกรคิดขบถ ให้พระยาสังข์ (สังฆะ) เป็นแม่ทัพใหญ่คุมกองทัพเมืองป่าดงตีทัพอ้ายลาวพระยาไกร เจ้าพระยาโคราช พระยารามกำแหงยังคอยกองทัพหลวงอยู่ แล้วให้เจ้าเมืองศีศะเกษ เจ้าเมืองสุรินทร์ กรมการฟังบังคับบัญชาของพระยาสังรัณ (สังฆะ) แม่ทัพ แล้วให้พระยาสังข์ เจ้าเมืองศีศะเกษ พระสุรินทร์ กรมการยกไปตีทัพเมืองป่าดง ทัพอ้ายลาวพระยาไกรป่าดงให้แตกยับเยินให้จงได้[164]

เจ้าเมืองสุรินทร์ได้รับหนังสือปลอมฉบับนี้ โดยได้รับจากขุนภักดีบ่าวเจ้าพระยานครราชสีมา (ทอง-อินท์ ณ ราชสีมา) ขณะที่พำนักอยู่ที่เมืองนครราชสีมาพร้อมกับพระยาไกรที่ค่ายเจ้าอนุวงศ์[165] หลังจากนั้นปรากฏว่าเจ้าเมืองสุรินทร์ได้แยกตัวออกจากกองทัพพระยาไกร แล้วพาครอบครัวบ่าวไพร่กว่า 1,000 คน หลบไปอยู่ที่ห้วยพุทไทยยาง[166] (อยู่บนเส้นทางไปช่องจอม ชายแดนเขมร) สำหรับเจ้าเมืองสังฆะและเมืองศรีสะเกษเข้าใจว่าได้รับหนังสือปลอมนี้เช่นเดียวกัน เพราะพระยาสังฆะเป็นอีกผู้หนึ่งที่นำครอบครัวบ่าวไพร่หลบหนีจากการกวาดต้อนของกองทัพเจ้าโย้ ไปอยู่ที่ดงสะอาดพรมแดนระหว่างเมืองกะพงสวายต่อเมืองเสียมราบ ส่วนเจ้าเมืองศรีสะเกษนั้นในช่วงแรกยอมอยู่ภาย-ใต้การบังคับบัญชาของเจ้าโย้ (ซึ่งยกกำลังมาตั้งค่ายอยู่ที่บ้านส้มปอย แขวงเมืองศรีสะเกษ) ต่อมา

---

[164] เรื่องเดียวกัน.

[165] เรื่องเดียวกัน.

[166] จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 57.

ก็ปรากฏว่าได้ตัดสินใจนำครอบครัวและบ่าวไพร่หลบหนีไปอยู่ที่ช่องเสาทุ่งช่องนาง (แนวพรมแดนเขมร) แล้วติดต่อขอกำลังจากเจ้าเมืองสังฆะ และเจ้าเมืองสุรินทร์ ให้ช่วยสมทบขึ้นไปแย่งชิงครัวซึ่งถูกกวาดต้อนไปยังเมืองจำปาศักดิ์[167] การเปลี่ยนแปลงท่าทีของเจ้าเมืองทั้งสามจึงเป็นผลมาจากการจัดการของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เพราะภายหลังจากเปลี่ยนแปลงท่าทีดังกล่าว เจ้าเมืองทั้งสามมีหนังสือมาถึงเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เพื่อที่จะนัดหมายว่า

> พญาสังค พญาวิเสศภักดี พระสุรินภาครอบครัวหนีไปอยู่ณะเชิงเขารวบรวมซายสกันไว้ได้ เป็นคนเมืองสังค 1,300 คน เมืองสุริน 1,500 เข้าด้วยกัน 2,800 คนสัพไปด้วยเครื่องสตราวุธเตรียมไว้คอยด้วยเจ้าพญาโคราชอยู่ ถ้าเจ้าพญาโคราชยกทัพไปถึงเมื่อใด พญาสังค พญาวิเสศภักดี พระสุริน จะยกบันจบทัพเจ้าพญาโคราช ๆ มีหนังสือไปถึงพญาสังค พญาวิเสศภักดี พระสุรินว่าเจ้าพญาโคราชเข้ามาทูลลออง ณะเมืองโคราชก่อน ให้พญาสังค พญาวิเสศภักดี พระสุริน จัดแจงไพร่พลเสบียงอาหาร ในเมืองป่าดงไว้ให้จงมาก ถ้าเจ้าพญาโคราชยกกลับมาเมื่อใด ให้พญาสังค พญาวิเสศภักดี พระสุริน ยกเข้าบันจบทัพเจ้าพญาโคราชไปตีเมืองป่าศัก แล้วจะได้เลยไปตีเมืองเวียงจัน[168]

จะเห็นได้ว่าบทบาทของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ในครั้งนี้ ทำให้เจ้าเมืองเขมรป่าดงกลับใจมาเข้าข้างกับฝ่ายไทย[169] และกลายเป็นกำลังสำคัญในกองทัพเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ในการโจมตีฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ในเวลาต่อมา

ทางด้านเมืองนครราชสีมา เช่นเดียวกับชาวเมืองนครราชสีมา ชัยชนะของชาวเมืองอยู่

---

[167]เรื่องเดียวกัน, หน้า 60.

[168]เรื่องเดียวกัน, หน้า 45.

[169]เรื่องเดียวกัน.

นอกเหนือความคาดหมายของเจ้าอนุวงศ์ ความพ่ายแพ้จากการต่อสู้เป็นการหักเหสถานการณ์ทางฝ่ายเจ้าอนุวงศ์อย่างรวดเร็ว เพราะเหตุว่า

ประการที่ 1 ไม่เพียงแต่มีการสูญเสียชีวิตทหารจากการต่อสู้เป็นจำนวนมากเท่านั้น การสูญเสียที่สำคัญอีกประกวรหนึ่งสำหรับเจ้าอนุวงศ์คือ การสูญเสียขวัญและกำลังใจของทหารเวียงจันทน์ ซึ่งพากันหลบหนีทัพกลับไปยังเวียงจันทน์เป็นจำนวนมาก สาเหตุที่ทำให้เกิดการเสียขวัญของทหารเวียงจันทน์เกิดจากการมีข่าวลือว่าเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ปลอมตัวกลับมาร่วมต่อสู้ที่บ้านสำริด[170] ข่าวลือนี้ได้รับการเชื่อถือจากทหารเวียงจันทร์เป็นอันมาก เพราะแม้กระทั่งผู้แต่งเอกสารพื้นเวียงเองก็ยังมีความเชื่อมั่นว่า การที่ชาวเมืองทำการต่อสู้จนได้รับชัยชนะนั้นเป็นเพราะการนำของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา)[171] อีกสาเหตุหนึ่งเกิดจากการที่พระศุภมาตรา กรมการเมืองสามารถตัดศีรษะแม่ทัพลาวได้คนหนึ่ง และนำมาเสียบประจานที่หน้าค่าย ตามสถานการณ์ที่เกิดขึ้นในขณะนั้นบรรดากรมการและชาวเมืองนครราชสีมาเชื่อว่าเป็นศีรษะของเจ้าสุทธิสาร สำหรับทหารเวียงจันทน์เหตุการณ์นี้ทำให้เกิดสภาพย่อหย่อนกำลังลงมาก ไม่ใคร่จะกล้าหาญเข้าต่อสู้กับฝ่ายไทยต่อไป[172] สาเหตุสุดท้ายที่น่าจะเกี่ยวข้องกับการสูญเสียขวัญและกำลังของทหารเวียงจันทน์คือการที่บรรดาทหารเวียงจันทน์เหล่านี้มาทำสงครามครั้งนี้ด้วยสภาพจิตใจที่หวาดหวั่นเป็นพื้นฐานเดิมอยู่แล้ว สภาวะทั้งหมดนี้ทำให้กองทัพเจ้าอนุวงศ์ตกอยู่ในสภาพที่ระส่ำระสาย ขาดความพร้อมที่จะทำการศึกสงครามต่อไป

ประการที่ 2 ชัยชนะของชาวเมืองนครราชสีมา ทำให้เกิดกระแสการต่อต้านเจ้าอนุวงศ์

---

[170]สำหรับเจ้าอนุวงศ์ในเวลานั้นทราบแน่ชัดแล้วว่า เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) หนีไปบางระแนะ เพราะเมื่อวันแรม 7 ค่ำ เดือน 4 ทหารเวียงจันทน์จับกุมบ่าวเจ้าพระยานครราชสีมาได้หลายคน จึงมีการสอบสวนได้ความจริง

[171]ทองพล ศรีจักร, เรื่องเดิม, หน้า 48 - 65.

[172]ก.ศ.ร. กุหลาบ [นามแฝง], เรื่องเดิม, หน้า 195.

แพร่กระจายไปอย่างรวดเร็ว มีการต่อสู้ระหว่างผู้คนที่ถูกกวาดต้อนกลุ่มอื่นๆ กับทหารฝ่ายเจ้าอนุวงศ์อย่างต่อเนื่องอย่างน้อยอีก 2 กลุ่มในเวลาไล่เรี่ยกัน กลุ่มแรกคือชาวบ้านด่านลำจาก (อยู่ในเขตอำเภอโนนไทย จังหวัดนครราชสีมาปัจจุบัน) ชาวบ้าน ณ บ้านด่านลำจากนี้เดิมถูกกวาดต้อนไปเวียงจันทน์โดยมีเพี้ยชาเนตเป็นผู้คุมไป ขณะที่เดินทางไปถึงลำพาชี ชาวบ้านช่วยกันฆ่าเพี้ยชาเนตและพวกอีก 5 - 6 คน[173] อีกกลุ่มหนึ่งเป็นราษฎรชาวเมืองพุทไธสง ซึ่งทำการโจมตีขบวนช้างที่เจ้าโย้จัดส่งมาให้เจ้าสุทธิสารจำนวน 300 เชือก การโจมตีครั้งนี้เกิดขึ้นที่ห้วยเชียงใต้ (แขวงเมืองพุทไธสง) เมื่อวันแรม 11 ค่ำ เดือน 4 ทำให้ทหารฝ่ายเจ้าโย้เสียชีวิตจากการโจมตีครั้งนี้ 163 คน เสียช้าง 85 เชือก และปืนอีก 27 กระบอก[174]

ดังนั้น เจ้าอนุวงศ์จึงต้องเปลี่ยนแปลงแผนการณ์ ตามแผนการณ์แต่เดิมนั้นเจ้าอนุวงศ์คิด "จะเอาเมืองนครราชสีมาเป็นโลง"[175] ซึ่งหมายถึงการใช้เมืองนครราชสีมาเป็นฐานที่มั่นในการทำสงครามกับกองทัพไทย มาเป็นการเตรียมต่อสู้กับชาวเมืองโดยตรง ด้วยเหตุนี้เจ้าอนุวงศ์จึงมีคำสั่งไปยังเจ้าอุปราช (ซึ่งตั้งมั่นอยู่ที่เมืองสุวรรณภูมิ) และเจ้าโย้ (ซึ่งตั้งมั่นอยู่ที่เมืองศรีสะเกษ) ให้นำกำลังลงมาสมทบเพื่อต่อสู้กับชาวเมืองนครราชสีมา นอกจากนั้น ยังมีคำสั่งให้ "ไล่คนเข้าอยู่ในค่ายใหญ่แล้วให้รื้อหลังคาทับที่รั้วตรางเสีย ช้างที่อยู่ที่ค่ายประมาณ 70 ช้าง เอาเข้าไปไว้ในเมืองโคราช"[176] คนในที่นี้ก็คือชาวเมืองที่ยังไม่ถูกกวาดต้อนไป

---

[173]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 37.

[174]เรื่องเดียวกัน, หน้า 22. อนึ่งจากเหตุการณ์ครั้งนี้ทำให้เจ้าอุปราชมีคำสั่งให้เกณกำลังคนจำนวน 4,000 คน เพื่อไปโจมตีราษฎรชาวเมืองพุทไธสง แต่กองลาดตระเวณชาวเมืองนครราชสีมาจับกุมตัวผู้ถือหนังสือการนัดหมายของเจ้าอุปราชได้ ทำให้ไม่มีการโจมตีในที่สุด

[175]เรื่องเดียวกัน, หน้า 130

[176]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 70.

ขณะเดียวกันเมื่อสถานการณ์ต่าง ๆ เปลี่ยนแปลงมาถึงช่วงนี้ ไม่เพียงแต่ชาวเมืองที่บ้านสำริดเท่านั้นที่ทำการต่อต้านเจ้าอนุวงศ์ การต่อต้านนี้ขยายตัวเป็นวงกว้างไปทั่วแขวงเมืองนครราชสีมา ดังมีข้อมูลเกี่ยวกับเรื่องนี้ในเอกสารพื้นเวียงว่า

> ตั้งแต่แคมมูลเค้งเถิงด่านนครครบ เขาก็เป็นใจเดียวสู้คนจริงแล้ว หัวกลางนั้นสัมโฮงซ่องอู่ เกาะก่ายเกี้ยวเถิงเท่าโคกพญาหั้นแล้ว เมืองแปพร้อมเมืองปักปลายด่น เขาก็ตกแต่งห้างดาไว้[177]

(ตั้งแต่ทุ่งสัมฤทธิ์ถึงปลายด่านเมืองนครราชสีมา รวมไปถึงโคกพญา (อยู่ระหว่างบ้านละล่มหมอ กับบ้านสี่คิ้ว) ตลอดจนถึงเมืองแปะ (บุรีรัมย์) และเมืองปัก (ปักธงชัย) ราษฎรต่างมีความเป็นน้ำหนึ่งใจเดียวกันทำการต่อสู้) ชาวบ้านครัวไทยโคราชกลุ่มหนึ่งทำการโจมตีกองช้างขนสมบัติชาวจีนระหว่างการเดินทางมาถึงปากช่อง (อำเภอปากช่อง จังหวัดนครราชสีมา ปัจจุบัน) และฆ่าทหารเวียงจันทน์ที่ควบคุมขบวนช้างทั้งหมด[178] ในขณะที่กำลังชาวเมืองนครราชสีมาส่วนหนึ่ง ภายใต้การนำของพระยายกกระบัตรทำการไล่ต้อนกำลังของเจ้าสุทธิสารที่เหลือจากการต่อสู้มาจนถึงบ้านเปลาะปลอ (ใกล้ตัวเมืองนครราชสีมาช่วงการเดินทางห่างกันเพียงครึ่งวัน) และมีการเคลื่อนย้ายกำลังชาวเมืองมาตั้งมั่นที่บ้านเปลาะปลอในเวลาต่อมา[179] กองลาดตระเวณของชาวเมืองนครราชสีมายังสามารถจับกุมผู้ถือหนังสือติดต่อระหว่างเจ้าอนุวงศ์กับอุปราชได้ ทำให้ทางฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ขาดการติดต่อซึ่งกันและกันในช่วงเวลาสั้น ๆ ระหว่าง 3 - 4 วัน ก่อนที่เจ้าอนุวงศ์ตัดสินใจถอนกำลังออกจากเมืองราชสีมาไป ในวันแรม 11 ค่ำ เดือน 4 กรมการเมืองนครราชสีมายังได้โจมตีขบวนช้าง

---

[177]ทองพล ศรีจักร, เรื่องเดิม, หน้า 70 - 71.

[178]เรื่องเดียวกัน, หน้า 75.

[179]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 68.

ที่เจ้าอุปราชส่งมาเป็นกำลังสมทบกับเจ้าอนุวงศ์ได้สำเร็จ[180] ช่วงเวลาไล่เรี่ยกันนั้นเอง เจ้าราชวงศ์ก็ล่าถอยกลับมายังเมืองนครราชสีมา โดยแจ้งต่อเจ้าอนุวงศ์ว่ากองทัพกรุงเทพกำลังยกขึ้นมาเมืองนครราชสีมาทุก ๆ ทาง[181]

ดังที่กล่าวมาแล้วว่าการที่เจ้าอนุวงศ์ตั้งมั่นอยู่ที่เมืองนครราชสีมาก็เพื่อรอคอยจังหวะที่ทางเวียดนามและหัวเมืองประเทศราชทางเหนือจะยกกำลังมาโจมตีกรุงเทพ แต่ก่อนหน้าที่จะมีการต่อสู้กับชาวเมืองนครราชสีมานั้น เจ้าอนุวงศ์รับทราบข้อมูลจากสายสืบของกรุงเทพ[182] แล้วว่าไม่มีทั้งกองทัพเวียดนามและประเทศราชทางเหนือยกมาตามที่คาดหมาย กระนั้นเจ้าอนุวงศ์ยังมีความเชื่อมั่นว่าจะสามารถตั้งมั่นอยู่ที่เมืองนครราชสีมาได้จนถึงกลางเดือน 5 ทั้งนี้เพื่อถ่วงเวลาให้เข้าสู่ฤดูฝนซึ่งจะทำให้กองทัพกรุงเทพต้องประสบกับความยุ่งยากมากยิ่งขึ้นในการไปโจมตีเวียงจันทน์[183] แต่การต่อสู้ของชาวเมืองได้บั่นทอนความเชื่อมั่นของเจ้าอนุวงศ์ลงโดยสิ้นเชิง ประกอบกับการถอนกำลัง

---

[180]เป็นขบวนช้างจำนวน 150 เชือก เพื่อมารับครัวไปเวียงจันทน์ ขบวนช้างจำนวน 70 เชือกเดินทางมาถึงบ้านสำริดก่อนจึงถูกโจมตี ผู้คุมช้างถูกฆ่าตาย 70 คน ที่เหลืออีกราว 30 คนหลบหนีไปได้ ชาวเมืองจับช้างได้ 60 ตัวจากการโจมตีครั้งนี้

[181]ก.ศ.ร. กุหลาบ [นามแฝง], เรื่องเดิม, หน้า 196.

[182]มีทั้งหมด 4 คน คือ นายจีน นายเนียม นายนาก นายบุน ปลอมตัวเป็นราษฎรเมืองโคราช ซึ่งถูกทหารเวียงจันทน์จับตัวได้ สายสืบอ้างต่อเจ้าอนุวงศ์ว่าถูกเกณฑ์ไปทำการพระเมรุ หนีราชการมาติดตามหาครอบครัวที่ถูกกวาดต้อนไป

[183]ในบทสนทนาระหว่างสายสืบกับเจ้าอนุวงศ์เมื่อวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 4 เจ้าอนุวงศ์กล่าวว่า "เดือน 5 ขึ้น 6 ค่ำ จะกลับไปเวียงจันทน์จะได้ไปทำนาให้พวกครัว ถ้าทัพไทยไม่ขึ้นมารบปีนี้ ข้าคาดดูจะเป็นศึกกันถึง 3 ปี จึ่งจะแล้ว" (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 69).

กลับของเจ้าราชวงศ์ ทำให้เจ้าอนุวงศ์ตัดสินใจถอนกำลังกลับเวียงจันทน์ในที่สุด[184]

การตัดสินใจครั้งนี้เกิดขึ้นเมื่อวันแรม 11 ค่ำ เดือน 4 (23 มีนาคม) โดยทำการกวาดต้อนผู้คนชาวเมืองนครราชสีมา[185] และหัวเมืองขึ้นไปเวียงจันทน์เป็นละลอกสุดท้ายระหว่างที่กำลังทหารบางส่วนแยกย้ายกันไปกวาดต้อนผู้คนนั้น เจ้าอนุวงศ์มีคำสั่งให้ทำการเผายุ้งฉางบ้านเรือนราษฎรภายในตัวเมืองนครราชสีมา รวมทั้งเผาค่ายทหารเวียงจันทน์ซึ่งตั้งอยู่นอกเมืองจำนวน 9 ค่าย อีกทั้งให้ทำการฟันต้นไม้ใหญ่เป็นจำนวนมากภายในตัวเมือง และรื้อกำแพงเมืองลง 2 ด้าน . การทำลายล้างเมืองนครราชสีมาเช่นนี้เพื่อมิให้กองทัพไทยใช้เมืองนครราชสีมาเป็นฐานที่มั่นได้อีกต่อไป ส่วนเจ้าราชวงศ์นั้นแยกทัพยกไปยังเมืองหล่มโดยกวาดต้อนครัวตามหัวเมืองรายทางไปด้วยเช่นกัน

จนกระทั่งวันแรม 14 ค่ำ เดือน 4 (26 มีนาคม) เจ้าอนุวงศ์จึงถอนกำลังทั้งหมดออกจากเมืองนครราชสีมากลับเวียงจันทน์ซึ่งเป็นไปอย่างรีบเร่ง เนื่องจากได้รับหนังสือลวงจากกรมพระราชวังบวรสถานมงคล ข้อความในหนังสือกล่าวว่าทัพเชียงใหม่กำลังยกไปกวาดครัวชาวเมืองเวียงจันทน์ สร้างความตื่นตระหนกให้แก่เจ้าอนุวงศ์มากจนกระทั่งทำให้ "ทัพเมืองเวียงจันทน์ตื่นกัน

---

[184]สำหรับเหตุผลที่ทำให้เจ้าอนุวงศ์ตัดสินใจเช่นนี้ ดี.จี.อี.ฮอลล์ ให้น้ำหนักว่า "ดูเหมือนจะเกิดขึ้นเพราะเหตุที่ไม่ได้คาดคิด คือกองลำเลียงของพระองค์ที่ออกไปปล้นสะดมหาเสบียงอาหารถูกโจมตียับเยิน เพราะกองกำลังเล็ก ๆ ของไทยที่ทุ่งสำริด" (เรื่องเดิม, หน้า 555) เป็นเหตุผลเดียวกันกับเอกสารพื้นเวียง สำหรับผู้วิจัยเชื่อว่าทั้งสองเหตุที่กล่าวข้างต้นมีน้ำหนักเท่าๆ กัน เพราะเป็นเหตุที่เกิดขึ้นไล่เรี่ยกัน

[185]พระยาปลัดกล่าวว่าชาวเมืองที่ถูกกวาดต้อนมีเพียง 1 ส่วน อีก 4 ส่วนยังคงอยู่ที่เมืองนครราชสีมา (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 18) เข้าใจว่าชาวเมืองที่เหลือนั้นคงจะหลบหนีเข้าป่าดงเป็นจำนวนมากกว่าอยู่ที่เมือง ส่วนภรรยา บุตรและบ่าวไพร่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์) คงจะถูกกวาดต้อนไปครั้งนี้เช่นกัน

เลิกทัพกลับไปจากโคราช แต่ ณ วันแรม 14 ค่ำ เดือน 4 แล้วทิ้งเข้าของช้างม้าเสียเป็นอันมาก"[186] การถอยทัพกลับเวียงจันทน์ในลักษณะเช่นนี้ ทำให้เป็นผลเสียทางด้านยุทธศาสตร์สำหรับเจ้าอนุวงศ์เป็นอย่างมาก จนกระทั่งนำไปสู่ความพ่ายแพ้ของเจ้าอนุวงศ์ในที่สุด

การติดตามโจมตีทัพเวียงจันทน์ของชาวเมืองนครราชสีมา ก่อนที่กองทัพไทยจะมาถึง นับแต่มีชัยชนะที่บ้านสำริด ชาวเมืองนครราชสีมามีขวัญและกำลังใจเพิ่มขึ้นเป็นอย่างมาก จนกระทั่งมีความเชื่อมั่นพอที่จะคิดกระทำการโต้ตอบเจ้าอนุวงศ์อีกต่อมา มีการวางแผนที่จะโจมตีเจ้าอนุวงศ์ที่ค่ายเมืองนครราชสีมาระหว่างที่กองทัพเวียงจันทน์กำลังระส่ำระสายอยู่ แต่การถอนกำลังกลับเวียงจันทน์อย่างกระทันหันในวันแรม 14 ค่ำ เดือน 4 ทำให้ไม่มีการโจมตีเกิดขึ้น

กระนั้น กรมการเมืองนครราชสีมาก็ได้จัดกำลังส่วนหนึ่งภายใต้การนำของพระยาปลัด, พระยายกกระบัตรและพระณรงคสงคราม ยกไปตั้งมั่นอยู่ที่ตำบลลำพี้[187] เพื่อป้องกันไม่ให้ทัพเวียงจันทน์ย้อนกลับมาโจมตีครัวเมืองนครราชสีมา ขณะนั้นเจ้าอนุวงศ์เคลื่อนทัพตรงไปยังหนองบัวลำภู แต่ยังไม่ทันข้ามแม่น้ำชี[188] เมื่อทราบข่าวการติดตามของกองกำลังชาวเมือง เจ้าอนุวงศ์จึงส่งกำลังทหารย้อนกลับมาโจมตีที่ค่ายตำบลลำพี้ กำลังทหารเวียงจันทน์ประกอบไปด้วยพระยาสิทธิเดโชเป็นแม่ทัพหน้า เจ้าโอเป็นแม่ทัพหลวง พระยาเวียงไชยสงครามเป็นแม่ทัพหนุน แต่กองกำลังชาวเมือง

---

[186]ประโยคที่กล่าวไว้ในหลักฐานคือ "อ้านเคอะมาหลงเซอะกวาดครัวโคราชอยู่ พวกเมืองเชียงใหม่เขายกไปกวาดครัวเวียงจันไปสิ้นแล้ว" (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 71).

[187]ไม่ทราบแน่ชัดว่าคือที่ใดในปัจจุบัน อาจจะเป็นบ้านกะพี้ ในเขตอำเภอบัวใหญ่ จังหวัดนครราชสีมาปัจจุบัน

[188]จากหนังสือของเจ้าสุทธิสารไปถึงเจ้าอุปราชเมื่อวันขึ้น 5 ค่ำ เดือน 5 แจ้งว่าเจ้าอนุวงศ์ตั้งทัพอยู่ที่บ้านม่วงโคกริมแม่น้ำพาชี กรมการเมืองนางรองจับผู้ถือหนังสือนี้ได้แล้วส่งมายังพระยายกกระบัตร (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 14).

นครราชสีมาสามารถกระทำการโจมตีทัพเวียงจันทน์ได้ก่อน ทำให้ทัพเวียงจันทน์ต้องถอนทัพกลับขึ้นไปที่ตำบลเขาเชิงน้ำพุ ซึ่งห่างจากตำบลล้ำพี้ช่วงเดินทาง 2 วัน[189] หลังจากนั้นภายใต้การจัดกำลังคนอย่างมีประสิทธิภาพ และเข้มแข็งเช่นเดียวกับการวางยุทธวิธีในการต่อสู้ที่บ้านสำริด[190] กองกำลังชาวเมืองนครราชสีมาสามารถติดตามไปโจมตีค่ายทหารเวียงจันทน์ที่ตำบลเขาเชิงน้ำพุได้สำเร็จอีกครั้ง แม้ทัพเวียงจันทน์ทั้งสามหลบหนีไปได้ ขณะที่กองกำลังชาวเมืองจัดเก็บช้าง ม้า อาหาร อาวุธยุทโธปกรณ์เป็นจำนวนมาก เสบียงอาหารถูกส่งกลับไปยังเมืองนครราชสีมาพร้อมด้วยเชลยศึก

---

[189]เข้าใจว่าอยู่บริเวณช่องสามหมอ (เขตจังหวัดชัยภูมิปัจจุบัน) เพราะเป็นช่องทางติดต่อระหว่างเมืองนครราชสีมากับเวียงจันทน์ ที่ช่องเขาสามหมอนี้หม่อมเจ้าทับในกรมหลวงเสนีบริรักษ์กล่าวไว้ในนิราศทัพเวียงจันทน์ว่า "อันนามนั้นจึงได้เรียกว่าสามหมอ เขารู้ต่อมาแสดงแจ้งนุสนธิ อนุตั้งสำนักไว้พักพล เมื่อจรดลมาเฝ้าอยู่อัตรา ในเวิ้งเขาเป็นห้วยละหานหิน กระแสสิทธุ์ไหลรบกระทบผา เป็นน้ำพุดุดันชนศิลา ออกฉานฉ่ำซึมซาบลงอาบเย็น" (ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดา หม่อมราชวงศ์แสง รัชกาลที่ 4, เมรุวัดเบญจมบพิตร, 2473, หน้า 69).

[190]มีการจัดกำลังคนแยกปฏิบัติหน้าที่ดังต่อไปนี้ พระพลสงครามกับหลวงกำแหงสงครามคุมกำลังโจมตีค่ายเวียงจันทน์โอบเข้ามาทางด้านหลัง, หลวงพิพิธภักดีกับขุนศรีรณรงค์คุมกำลังไปสกัดทัพเวียงจันทน์ทางห้วยกรด, พระมหาดไทยกับหลวงจ่าเมืองคุมกำลังโจมตีค่ายพระยาสิทธิเดโช, หลวงวังกับหลวงนามีหน้าที่รักษาลำธารไม่ให้ฝ่ายทหารเวียงจันทน์ได้อาศัยดื่มกิน, พระนางรองกับหลวงปลัดเมืองพิมายคุมกำลังสกัดไม่ให้ทหารเวียงจันทน์แต่ละค่ายส่งกำลังมาช่วยเหลือกัน, พระยาทุกขราษฎร์กับหลวงสุระเดชและพระศุภมาตราเป็นกองเสือป่าแมวเซา, พระคลังกับขุนเทพโยธาคุมทหารม้าทำหน้าที่สื่อสารระหว่างทัพต่าง ๆ พระยายกกระบัตรกับพระณรงค์สงครามเป็นทัพใหญ่, พระยาปลัดอยู่รักษาบ้านเมือง, คุณหญิงโมกับพระภักดีนุชิตเป็นกองลำเลียงอาหารและกระสุนดินดำ (ก.ศ.ร. กุหลาบ [นามแฝง], เรื่องเดิม, หน้า 207 - 209).

จำนวน 260 คน ด้วยเหตุนี้เจ้าอนุวงศ์จึงสั่งพระยาณรินสงคราม เจ้าเมืองสี่มุม พร้อมด้วยกำลังสมทบอีกหลายพันคนมารักษาค่ายที่หนองบัวลำภู เพื่อสกัดกั้นกองกำลังจากเมืองนครราชสีมา[191]

กล่าวได้ว่า ก่อนหน้าที่กองทัพไทยทัพต่าง ๆ จะเดินทางเข้ามารับผิดชอบต่อสถานการณ์สงครามโดยตรงนั้น[192] บทบาทของชาวเมืองนครราชสีมาในการต่อสู้ตั้งแต่บ้านประสาทจนถึงเขาเชิงน้ำพุ เป็นส่วนสำคัญที่ทำลายยุทธศาสตร์[193] ของฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ เพราะนอกจากการสูญเสียกำลังคน, อาวุธยุทโธปกรณ์ต่าง ๆ ตลอดจนเสบียงอาหารแล้ว การติดต่อสื่อสารระหว่างแม่ทัพฝ่ายเวียงจันทน์ยังถูกรบกวนโดยกำลังชาวเมืองนครราชสีมา และหัวเมืองขึ้นใกล้เคียง ดังปรากฏว่าในวันขึ้น 10 ค่ำ เดือน 5 นั้น กรมการเมืองนครราชสีมาสามารถจัดส่งหนังสือติดต่อระหว่างเจ้า

---

[191]เรื่องเดียวกัน, หน้า 210.

[192]ขณะนั้น กองทัพกรมหมื่นนเรศร์โยธีกับกรมหมื่นเสนีบริรักษ์เพิ่งเดินทางถึงเมืองบัวชุม และออกเดินทางข้ามดงพญากลางมายังเมืองนครราชสีมาเมื่อวันขึ้น 4 ค่ำ เดือน 5 กองทัพหน้าของทัพหลวง (กรมพระราชวังบวรสถานมงคล) เดินทางถึงต้นลำน้ำตะคองในวันแรม 14 ค่ำ เดือน 4 และมาถึงเมืองนครราชสีมาในวันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 5 ในขณะที่มีอีก 5 ทัพย่อยทะยอยเดินทางติดตามมาบนเส้นทางนี้ รวมทั้งทัพหลวงซึ่งอยู่แขวงเมืองสระบุรี, ทางด้านทัพฝ่ายตะวันออก ทัพหน้าของกองทัพพระยาราชสุภาวดีเพิ่งเคลื่อนกำลังผ่านด่านกบแจะเข้าทางช่องสะแกราชมายังเมืองปักธงชัย ติดตามด้วยทัพพระยาราชสุภาวดี แต่ทางด้านตอนบนนั้น ทัพหัวเมืองเหนือสามารถตีเมืองนครไทยได้คืนตั้งแต่วันขึ้น 2 ค่ำ เดือน 5 (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2, หน้า 72).

[193]หมายถึงวิธีจัดการเตรียมการสำหรับกระทำสงครามให้ได้เปรียบแก่ข้าศึก ในขั้นต้นคือการรวบรวมกำลังคน เสบียงอาหาร พาหนะ อาวุธยุทโธปกรณ์ต่าง ๆ จนถึงการเตรียมแผนการที่จะเข้าสู่สมรภูมิรบ ทางด้านการทหาร ขั้นตอนนี้มีความสำคัญมาก เพราะเป็นขั้นตอนที่จะกำหนดความได้เปรียบหรือเสียเปรียบในการเข้าสู่ขั้นตอนยุทธวิธี (คือขั้นตอนซึ่งกระทำการสงครามต่อไป)

อุปราช, เจ้าสุทธิสาร, เจ้าราชวงศ์ และพระไกรที่ส่งไปยังเจ้าอนุวงศ์ได้ถึง 7 ฉบับ[194] ทำให้ฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ขาดการติดต่อสื่อสารกันอย่างทันท่วงทีต่อสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงทุกขณะ อย่างไรก็ตาม การตั้งรับที่หนองบัวลำภูอย่างเข้มแข็งของพระยาณรินสงคราม ประกอบกับการมาถึงเมืองนครราชสีมาของกองทัพไทย ทำให้กรมการเมืองนครราชสีมาตัดสินใจถอยกำลังกลับมายังเมืองนครราช-สีมา โดยมาถึงเมืองนครราชสีมาในวันขึ้น 6 ค่ำ เดือน 5[195] กระนั้นกรมการเมืองนครราชสีมาก็ยังมีการจัดกำลังรักษาปลายด่านต่าง ๆ อย่างกวดขัน รวมทั้งจัดให้ขุนด่านจาก นายด่านบ้านด่านจาก ทำการติดตามความเคลื่อนไหวของฝ่ายเจ้าอนุวงศ์อีกด้วย[197]

<u>สภาพโดยทั่วไปของเมืองนครราชสีมา ภายหลังการถอนกำลังกลับเมืองเวียงจันทน์ของเจ้าอนุวงศ์</u> แม้ว่าชาวเมืองนครราชสีมาสามารถขับไล่ทหารเวียงจันทน์ให้พ้นไปจากเขตแดนเมืองนครราชสีมาทางด้านเหนือได้ แต่สถานการณ์ทั่ว ๆ ไปกล่าวได้ว่าเมืองนครราชสีมายังไม่อยู่ในสภาพที่ปลอดภัยจากทหารฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ดีนัก เพราะปรากฏว่าที่แขวงเมืองพิมายยังมีกองกำลังฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ประจำอยู่ที่บ้านกล้วยหลวงปลัดเมืองพิมายจัดกำลังชาวเมืองพิมายออกไปขับไล่ แต่ "อ้ายลาวมากเหลือเกิน (จึงต้องนำกำลัง) ถอยกลับเข้าเมืองพิมาย[198] ที่แขวงเมืองนางรองนั้น เข้าใจว่าเป็นทัพของพระยาไกร ซึ่งมีกำลังอยู่ราวพันคน ยังคงตั้งมั่นที่หนองปรือเพื่อสกัดกั้นการกลับมาของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จากหนังสือติดต่อระหว่างแม่ทัพฝ่ายเจ้าอนุวงศ์คือเจ้าอุปราช, เจ้าโย้, ราชบุตรโถงและพระยาไกร (ซึ่งฝ่ายไทยจับตัวผู้ส่งหนังสือนี้ได้) แสดงให้

---

[194] <u>จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3</u>, 17.

[195] เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

[196] ก.ศ.ร. กุหลาบ [นามแฝง], เรื่องเดิม, หน้า 210.

[197] <u>จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3</u>, หน้า 14.

[198] เรื่องเดียวกัน, หน้า 20.

เห็นว่า มีการนัดหมายระหว่างแม่ทัพเหล่านี้ที่จะทำการโจมตีเมืองนครราชสีมาอีกครั้ง[199] ในขณะที่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) พยายามที่จะช่วยเหลือกรมการเมืองนครราชสีมา โดยการรวบรวมกระสุนดินดำไว้ที่หินแร่ (ต่อมาได้รับการยกฐานะเป็นอรัญญประเทศ) รอคอยที่จะจัดส่งมายังเมืองนครราชสีมา[200]

การเดินทางมาถึงเมืองนครราชสีมาของกองทัพไทยทัพต่าง ๆ [201] ช่วยทำให้สถานการณ์ต่าง ๆ ได้รับการแก้ไขอย่างทันท่วงที ทางด้านเมืองพิมายนั้น พระยาราชสุภาวดีนำกำลังราว 6,600 คนร่วมด้วยพระยาปลัดเมืองนครราชสีมา (ซึ่งมีกำลังชาวเมืองเข้าร่วมด้วยประมาณ 1,000 คน) ไปทำการโจมตีทัพราชบุตรโถงที่บ้านกล้วย ส่วนทางด้านเมืองนางรอง พระยาจ่าแสนยากรนำกำลังราว 400 คนยกไปโจมตีทัพพระยาไกรที่หนองปรือ กองทัพไทย ประสบความสำเร็จในการทำลายกำลังเหล่านี้ ให้สลายตัวออกจากพื้นที่แขวงเมืองขึ้นเหล่านี้ก่อนที่ทัพกรมหมื่นนเรศร์โยธี และ

---

[199]เรื่องเดียวกัน, หน้า 21.

[200]เรื่องเดียวกัน, หน้า 17.

[201]ในวันขึ้น 7 ค่ำ เดือน 5 ทัพหน้าของกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เคลื่อนทัพมาถึงเมืองนครราชสีมา มีเจ้าพระยามหาโยธาเป็นแม่ทัพ ก่อนหน้านั้นตั้งแต่วันขึ้น 2 ค่ำ เดือน 5 ทัพพระยาท้ายน้ำเป็นทัพแรกที่เดินทางมาถึงเมืองนครราชสีมา และรอคอยทัพอื่น ๆ ทัพที่ติดตามเข้าเมืองนครราชสีมาต่อมาคือทัพกรมหมื่นนเรศร์โยธีกับกรมหมื่นเสนียบริรักษ์ ซึ่งเคลื่อนมาจากเมืองบัวชุม (ลพบุรี) มาทางดงพระยากลาง ถึงเมื่อวันขึ้น 8 ค่ำ เดือน 5 และวันขึ้น 9 ค่ำ ทัพพระยาราชสุภาวดีก็เริ่มเคลื่อนมาถึงเมืองนครราชสีมา ทัพกลางส่วนหนึ่ง ภายใต้การนำของพระยาท้ายน้ำและพระเกษตรารักษา นำกำลังต่อไปยังหนองบัวลำภูทันที ส่วนทัพกรมพระราชวังบวรสถานมงคลยังคงพำนักอยู่ที่เมืองนครราชสีมา เพื่อรอคอยเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา)

กรมหมื่นเสนีบริรักษ์จะเคลื่อนทัพขึ้นตรงไปยังเวียงจันทน์ในวันขึ้น 13 ค่ำ เดือน 5[202]

ขณะเดียวกันสถานการณ์ทางด้านตอนบนลุ่มแม่น้ำชีนั้น เจ้าอนุวงศ์ยังคงมีความวิตกกังวลว่าชาวเมืองนครราชสีมาจะติดตามชิงครัวตามหัวเมืองรายทาง รวมทั้งครัวชาวเมืองนครราชสีมาซึ่งกำลังอยู่ระหว่างการเดินทางขึ้นไปเวียงจันทน์ ดังนั้นเจ้าอนุวงศ์จึงมีคำสั่งให้เกณฑ์กำลังจากหมู่บ้านริมฝั่งแม่น้ำโขงไปลาดตระเวนแถบเมืองภูเขียวเพื่อ "ป้องกันกองทัพโคราชไว้มิให้ไปชิงเอาครัวได้"[203] และยังมีคำสั่งให้กวาดบ้านภูเวียงซึ่งขึ้นต่อเวียงจันทน์ขึ้นไปเวียงจันทน์จนหมดสิ้น เพราะ "บ้านเล่านี้อยู่ใกล้ทางเมืองโคราช กลัวพวกโคราชจะมาตีเอาไป จึ่งให้กวาษขึ้นไปไว้เวียงจัน"[204]

สำหรับเมืองนครราชสีมาภายหลังจากที่กรมการเมืองเดินทางกลับเข้าเมืองในวันขึ้น 6 ค่ำ เดือน 5 ปัญหาเฉพาะหน้าที่กรมการเมืองทั้งหลายต้องเร่งรีบแก้ไขก็คือ การรวบรวมผู้คนกลับสู่ภูมิลำเนา เฉพาะผู้คนชาวเมืองภายในตัวเมืองและรอบนอกนั้น เข้าใจว่าผู้คนกลุ่มแรก ๆ ที่กลับคืนภูมิลำเนาคือกลุ่มที่เข้าร่วมต่อสู้ที่บ้านสำริด ดังมีรายงานของกรมการเมืองนครราชสีมาว่ามีอยู่ประมาณ 2,000 เศษที่กลับสู่ในเมืองและนอกเมืองเมื่อวันขึ้น 2 ค่ำ เดือน 5[205] แต่ผู้คนส่วนใหญ่นั้นส่วนหนึ่งหลบหนีเข้าป่าหรือหลบหนีไปยังต่างเมือง อีกเป็นจำนวนมากที่ถูกกวาดต้อนขึ้นไปยังเวียง-

---

[202] จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 20. การตัดสินใจเคลื่อนทัพครั้งนี้ สืบเนื่องมาจากว่ากรมพระราชวังบวรสถานมงคล ได้หนังสือเจ้าสุทธิสารที่ส่งไปยังเจ้าอุปราช (กรมการเมืองนครราชสีมาจัดส่งมา) จึงมีพระดำรัสว่า "ถ้าขุนด่านไปสืบได้ความจริง เหมือนหนังสืออ้ายสุทธิสารแล้ว ถ้านายทัพนายกอง ซึ่งอยู่ ณ เมืองโคราช เห็นจะยกขึ้นไปกระทำเอาไชยชำณะ ก็จะยกขึ้นไปตีเสียให้ยับเยินโดยเร็ว" (เรื่องเดียวกัน, หน้า 14).

[203] เรื่องเดียวกัน, หน้า 63.

[204] เรื่องเดียวกัน, หน้า 64.

[205] เรื่องเดียวกัน, หน้า 13.

จันทน์ กรณีหลังนั้น บางส่วนอยู่ระหว่างการเดินทางไปยังค่ายหนองบัวลำภู เช่น ช่วงปลายเดือน 5 มีครัวโคราชจำนวนหนึ่งภายใต้การควบคุมของเพี้ยศรีสลาด เพิ่งเดินทางถึงบ้านปอซึ่งเป็นจุดแบ่งพรมแดนระหว่างเมืองนครราชสีมากับเวียงจันทน์[206] อาจจะเป็นกลุ่มเดียวกับที่อยู่ที่ค่ายหนองบัวลำภู ในขณะที่มีการต่อสู้ระหว่างกองทัพไทยกับพระยาณรินสงคราม เพราะภายหลังจากทัพไทยได้รับชัยชนะยึดค่ายหนองบัวลำภูได้แล้ว ปรากฏว่าพบครัวไทยลาวโคราชที่ค่ายแห่งนี้จำนวน 179 คน ชายฉกรรจ์อีก 30 คน กรมหมื่นนเรศร์โยธีแม่ทัพได้ส่งครัวจำนวน 179 คนกลับมายังเมืองนครราชสีมา ส่วนชายฉกรรจ์นั้นเกณฑ์เข้ากองทัพเดินทางต่อไปยังค่ายสัมปอย[207] บางส่วนเดินทางขึ้นไปจนถึงฝั่งแม่น้ำโขง เช่น กลุ่มบ่าวไพร่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ซึ่งมีเสมียนตราเมืองโคราชรวมอยู่ด้วย เดินทางไปถึงบ้านพันพร้าว (ตรงข้ามกับเวียงจันทน์) ช่วงปลายเดือน 5 เช่นกัน[208] คำให้การของอ้างแสงผู้ซึ่งเดินทางมาถึงบ้านพันพร้าวช่วงเดียวกันกล่าวว่า "เห็นพวกครัวใด (ไทย) ภักอยู่ที่บ้านพันพร้าวประมาณ 100 ครัว"[209] ซึ่งอาจจะเป็นครัวกลุ่มเสมียนตรานี้เองครัวอีกประมาณ 3,000 คนมีหลวงจำเริญกรมการเมืองนครราชสีมารวมอยู่ด้วย ถูกกวาดต้อนข้ามฟากแม่น้ำโขงไปอยู่ที่เมืองน้อยคารกล้วย[210] ที่เวียงจันทน์นั้นมีทั้งกลุ่มภรรยาและบุตรเจ้าพระยานครราชสีมา

---

206 เรื่องเดียวกัน, หน้า 63.

207 เรื่องเดียวกัน, หน้า 74.

208 เรื่องเดียวกัน, หน้า 102.

209 เรื่องเดียวกัน, หน้า 122.

210 กลุ่มนี้ต่อมาพากันเดินทางกลับมายังบ้านเมือง มาทางหนองหารน้อย (สกลนคร) ใช้เวลาเดินทางราว 1 เดือน (เรื่องเดียวกัน, หน้า 123).

(ทองอินท์ ณ ราชสีมา)[211] และบรรดาพ่อค้าชาวจีนโคราช[212] ส่วนพระยาปลัดกล่าวว่า "แลครัวชาวเมืองโคราชอ้ายลาวกวาดต้อนเอาไปประมาณส่วน 1 ยังเหลืออยู่ประมาณ 4 ส่วน"[213] ก็แสดงว่ามีผู้คนเป็นจำนวนมากที่หลบหนีไป ผู้คนกลุ่มนี้กลายเป็นปัญหาต่อเนื่องไปอีกหลายปี สำหรับกรมการเมืองที่จะเรียกตัวหรือรวบรวมให้ย้ายกลับมาคืนบ้านเมือง

ปัญหาสำคัญอีกประการหนึ่งคือ สภาพบ้านเมืองซึ่งเสียหายจากการทำลายของฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ หม่อมเจ้าทับ ผู้ร่วมเดินทางมากับทัพกรมหมื่นเสนีบริรักษ์ (ทัพที่เคลื่อนจากกรุงเทพผ่านมาทางเมืองบัวชุม ลพบุรี ผ่านดงพระยากลางที่ทางช่องนางสระผม) บรรยายถึงสภาพเมืองนครราชสีมาในขณะนั้นว่า

ครั้นบ่ายแสงสุริยาก็คลาไคล เข้ากรุงไกรนครราชสีมาเมือง
ดูขอบคันมั่นคงในเขื่อนเขตต์ ทุกประเทศกล่าวชื่อก็ลือเลื่อง
ทั้งว่านยาอาคมก็รุ่งเรือง ไม่ควรเคืองข้าศึกมายายี
กำแพงรอบขอบเมืองเสมาตั้ง ดูขึงขังเป็นสง่าราศรี
หอรบรอบขอบเนินเชิงเทินมี บนหน้าที่ป้อมเป็นขึ้นยืนยัน
เรือนบ้านแต่ล้วนตึกระดาดาษ ทั้งบริเวณอาวาสก็เฉิดฉัน
แลจำหลักลวดลายพรายสุวรรณ ที่หน้าบันครุฑปิดสุกรีบิน

---

[211]กลุ่มนี้ต่อมาได้รับการช่วยเหลือจากเสมียนตราเมืองนครราชสีมาพากลับบ้านเมือง คือ นางบุนนาคกับบุตรชาย 2 คน หญิง 1 คน และครัวโคราชอีกกว่า 700 คน (เรื่องเดียวกัน, หน้า 102).

[212]กลุ่มนี้ปรากฏว่าถูกเจ้าเมืองสระบุรีฆ่าตายหลายคน และจับกุมขังคุกอีกราว 30 คน ขณะที่อยู่เวียงจันทน์ (เรื่องเดียวกัน, หน้า 123).

[213]เรื่องเดียวกัน, หน้า 18.

เสียดายเมืองเสียศึกก็มัวหมอง จนเข้าของย่อยยับทั้งทรัพย์สิน
ไอ้ลาวแย่งยื้อขนลงบนดิน แล้วฟันยับสับสิ้นทุกสิ่งอัน[214]

สภาพเช่นนี้ประกอบกับปัญหาผู้คนที่แตกหนีสงคราม ทำให้กรมพระราชวังบวรสถานมงคลมีพระราชดำริต่อเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา)[215] ว่า

ลาวมาตีเมืองโคราชกวาดต้อนพาครอบครัวไปมาก มันเผาบ้านเมืองโคราชยับเยินป่นปี้ ผู้คนเหลือก็หนีเข้าป่าดงไปมากมาย บ้านเมืองระส่ำระสายดังนี้ ให้เจ้าพระยานครราชสีมาอยู่รักษาบ้านเมือง เกลี้ยกล่อมราษฎรพลเมืองที่แตกฉานซ่านเซ็นไปอยู่ในป่าดงนั้น ให้มาอยู่ตามภูมิลำเนาเดิมและจะได้จัดการตกแต่งบ้านเมืองให้บริบูรณ์ขึ้นดังเก่าเถิด อย่าตามไปในกองทัพเราเลย[216]

แต่ในที่สุดพระราชดำรินี้ก็เปลี่ยนแปลงไป โดยให้เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) คุมทัพหัวเมืองเขมรป่าดง ยกขึ้นไปทางเขมรป่าดงไปโจมตีทัพเจ้าโย้ที่ค่ายส้มป่อย เมืองศรีสะเกษ[217] แล้วไปบรรจบกับทัพพระยาสุภาวดีโจมตีจำปาศักดิ์ เพราะว่า

เจ้าพญาโคราชได้มีหนังสือไปชักชวนเกลี้ยกล่อม พญาสังค พญาวิเสศภักดี พระสุริน ให้เตรียมชายสะกันไว้เป็นกำลังแล้ว... เจ้าพญาโคราช ก็สันทัดทางฝ่ายเมืองเขมรป่าดง[218]

---

[214] <u>ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์</u>, หน้า 65.

[215] เสด็จพระราชดำเนินมาถึงเมืองนครราชสีมาเมื่อวันแรม 7 ค่ำ เดือน 5 ส่วนเจ้าพระยานครราชสีมาเดินทางกลับมาถึงเมื่อราวแรม 11 ค่ำ เดือน 5

[216] ก.ศ.ร. กุหลาบ [นามแฝง], เรื่องเดิม, หน้า 239.

[217] แต่ไม่ทันมีการปะทะกัน เจ้าโย้ถอนทัพออกจากเมืองศรีสะเกษไปตั้งมั่นที่เมืองอุบล เจ้าพระยานครราชสีมาจึงตามไปโจมตีที่เมืองอุบลได้ชัยชนะ

[218] <u>จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3</u>, หน้า 45.

การบูรณะบ้านเมืองจึงเพิ่งกระทำภายหลังจากกรมพระราชวังบวรสถานมงคล เสด็จกลับจากบ้านพันพร้าว (คือ ภายหลังจากที่กองทัพไทยยึดครองเวียงจันทน์ได้ ส่วนเจ้าอนุวงศ์หลบหนีไปเมืองญวนตั้งแต่วันแรม 6 ค่ำ เดือน 6) กลับมายังเมืองนครราชสีมา เมื่อวันพุธ แรม 14 ค่ำ เดือน 8 แล้วโปรดเกล้าฯ

> พระราชทานอาหารสิ่งของเงินตราเสื้อผ้า แก่ไพร่บ้านพลเมืองนครราชสีมาที่อดหยากเป็นอันมาก แล้วโปรดเกล้าฯ ให้นายทัพนายกองทั้งหลายคุมพลทหารแบ่งหน้าที่กันไปซ่อมแซมก่อกำแพงเมืองนครราชสีมา ที่ปรักหักพัง เจ้าอนุสั่งให้ทำลายรื้อเสียด้านหนึ่ง โปรดให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ให้เหมือนดังเก่า แต่คูเก่ารอบนอกกำแพงเมืองนครราชสีมานั้นตื้นดอนมากแล้ว จึงดำรัสสั่งพระยาอร่าม-มณเฑียร ให้อยู่ที่เมืองนครราชสีมาปฏิสังขรณ์พระอารามพระอุโบสถวิหารการบุญเรียนเสนาสนะ ที่ปรักหักพังทั้งสองพระอารามในกำแพงเมืองนครราชสีมาที่ชำรุดมาช้านานให้ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ให้งามบริบูรณ์ไว้ในพระศาสนา จะได้เป็นพระเกียรติยศแผ่นดินสยามต่อไปภายภาคหน้า พระยาอร่ามมณเฑียรเลือกนายช่างไว้สามสิบคน กับไพร่พลในกองทัพกรุงขอไว้ห้าสิบคน รวมเป็นแปดสิบคน แล้วเกณฑ์คนที่เมืองนครราชสีมาอีกสองร้อยคน ให้ทำอิฐเผาปูนและตัดไม้ทำการงานในพระอารามทั้งสองตามรับสั่งนั้น[219]

อย่างไรก็ตาม สำหรับกรมการเมืองนครราชสีมา รวมทั้งเจ้าพระยานครราชสีมา (ทอง-อินท์ ณ ราชสีมา) ดูเหมือนว่าผลงานที่เกิดจากการทำการต่อสู้จนได้ชัยชนะต่อฝ่ายเจ้าอนุวงศ์

---

[219] ก.ศ.ร. กุหลาบ [นามแฝง], เรื่องเดิม, หน้า 321-322.

อนึ่ง พระอารามหลวง 2 แห่งนี้หมายถึงวัดกลาง (วัดพระนารายณ์) วัดหนึ่ง เพราะเป็นวัดที่ใช้เป็นสถานที่ในการประกอบพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ส่วนอีกวัดหนึ่ง เข้าใจว่าคือ วัดบึง เป็นวัดที่มีพระสังฆราชประทับอยู่

ตลอดจนถึงการเข้าร่วมกับทัพต่าง ๆ ของกองทัพไทยในการติดตามโจมตีฝ่ายเจ้าอนุวงศ์[220] ไม่สามารถลบล้างข้อผิดพลาดที่กระทำขึ้นก่อนหน้านั้นลงไปได้ ข้อเท็จจริงเกี่ยวกับเรื่องนี้พิจารณาได้จากกรณีที่ไม่ปรากฏว่ามีผู้ใดผู้หนึ่งได้รับการปูนบำเหน็จรางวัลภายหลังการปราบฝ่ายกบฏสำเร็จเรียบร้อยแล้ว ยกเว้นบุคคลเพียง 2 บุคคล ได้แก่ พระณรงสงครามและคุณหญิงโม กรณีของพระณรงสงครามนั้น เข้าใจว่าการที่ได้เลื่อนยศเป็นพระยา เพราะทำหน้าที่เป็นแม่กองกองโจร[221] ทำการ

---

[220]ในการปราบปรามกบฏเจ้าอนุวงศ์นั้น ฝ่ายไทยมีข้อเสียเปรียบฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ที่เด่นชัดประการหนึ่งคือ ขาดความชำนาญทางด้านภูมิประเทศ ซึ่งเป็นอีกปัจจัยหนึ่งที่สร้างความเชื่อมั่นให้แก่เจ้าอนุวงศ์ว่าจะช่วยให้การกอบกู้เอกราชเป็นผลสำเร็จ แต่แม่ทัพฝ่ายไทยก็ตระหนักถึงข้อเสียเปรียบนี้เป็นอย่างดี จึงมีการวางยุทธวิธีที่จะแก้ไขอุปสรรคข้อนี้ โดยการเกณฑ์กำลังท้องถิ่นที่มีความคุ้นเคยกับสภาพภูมิประเทศมากกว่าเข้าร่วมกับทัพต่าง ๆ อย่างทั่วถึง ดังปรากฏในคำกราบบังคมทูลในกรมพระราชวังบวรสถานมงคลที่ว่า "คนในกองทัพซึ่งจะยกขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทน์ที่เคยขึ้นไปถึงเมืองเวียงจันทน์หาสู้มีไม่ ขอพระราชทานคนที่จับมาได้ไว้ไล่เลียงการบ้านเมืองก่อน" (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 46) ดังนั้น สำหรับกำลังไพร่พลเมืองนครราชสีมาในการทำราชการสงครามครั้งนี้ จึงมีลักษณะที่แตกต่างจากราชการสงครามอื่น ๆ เท่าที่ผ่านมา นั่นคือมีการแยกย้ายกองกำลังชาวเมืองประจำทัพต่าง ๆ แทนที่จะอยู่ภายใต้การนำของเจ้าเมืองนครราชสีมา เช่น กองพระณรงสงครามทำหน้าที่เป็นกองโจรในทัพกรมหมื่นนเรศร์โยธี, หลวงกำจรใจราช กับหลวงวัง ติดตามไปกับทัพพระยาท้ายน้ำ, กองพระยายกกระบัตรทำหน้าที่เป็นกองลาดตระเวนในทัพกรมหมื่นนเรศร์โยธีเช่นเดียวกับกองพระยาประสิทธิ์คชลักษณ์ จางวางกองช้าง, กองพระยาปลัดทำหน้าที่รักษาธารน้ำในทัพกรมหมื่นนเรศร์โยธีเช่นกัน ฯลฯ ในขณะที่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) กลับคุมทัพหัวเมืองเขมรป่าดง

[221]ทำหน้าที่โจมตีกองลำเลียงฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ ร่วมกับนักโทษพม่ามอญราวพันคน

ช่วยเหลือกรมหมื่นนเรศร์โยธีจากวงล้มของทหารฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ในการต่อสู้ที่ค่ายสัมป่อย[222] ส่วนการโปรดเกล้าฯ ให้คุณหญิงโม เป็นท้าวสุรนารีนั้น ดูเหมือนว่าเป็นการแสดงออกถึงความไม่พอใจของราชสำนักกรุงเทพที่มีต่อบรรดากรมการเมืองนครราชสีมา ด้วยการยกย่องผลงานการต่อสู้คุณหญิงโม ซึ่งเป็นเพียงสตรีผู้หนึ่งที่เข้าร่วมการต่อสู้ มิใช่ผู้นำในการต่อสู้ทั้งหมด เยี่ยงคุณหญิงจันกับคุณหญิงมุกแห่งเมืองถลาง[223] ดังมีเหตุผลที่สนับสนุนความคิดนี้อย่างน้อย 2 ประการ คือ

ประการแรก การที่บรรดากรมการเมืองนครราชสีมาปล่อยให้สถานการณ์ต่าง ๆ ดำเนิน

---

[222]ในการรบที่ค่ายสัมป่อยนั้น เกิดขึ้นภายหลังจากที่ทัพไทยประสบชัยชนะในการต่อสู้ที่ค่ายหนองบัวลำภูแล้ว โดยกรมหมื่นนเรศร์โยธี และกรมหมื่นเสนีบริรักษ์ ซึ่งเป็นแม่ทัพยกกำลังไปโจมตีค่ายทหารเวียงจันทน์ที่สัมป่อย แต่ปรากฏว่ากลับเพลี่ยงพล้ำตกอยู่ในวงล้อมของฝ่ายเวียงจันทน์ จนกระทั่งทัพเจ้าขุนเณรและกองกำลังของพระณรงสงครามยกติดตามมาช่วยเหลือเจ้านายทั้งสองพระองค์ได้ทันท่วงที และต่อมาแม่ทัพไทยทั้งหมดทำการโจมตีทหารเวียงจันทน์จนสามารถยึดค่ายนี้ได้ในที่สุด (อานามสยามยุทธ เล่ม 1, หน้า 253 - 255). พระณรงสงครามยังทำหน้าที่เป็นแม่ทัพนำกำลังกลับมาต่อสู้กับเจ้าเมืองขอนแก่น ซึ่งพยายามนำกำลังมายึดค่ายที่หนองบัวลำภูอีกครั้ง ทำให้ฝ่ายไทยยังคงรักษาค่ายหนองบัวลำภูไว้ได้ (ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์, หน้า 88).

[223]คือท้าวเทพสตรีและท้าวศรีสุนทร ตามประวัติคือเป็นผู้ทำการต่อสู้กับพม่าคราวที่พม่ายกทัพมาตีเมืองถลางเมื่อ พ.ศ. 2328 โดย "คิดอ่านกับกรมการทั้งปวง เกณฑ์ไพร่พลตั้งค่ายใหญ่สองค่าย ป้องกันรักษาเมืองเป็นสามารถ และตัวภรรยาพระยาถลางกับน้องผู้หญิงนั้น องอาจกล้าหาญมิได้เกรงกลัวย่อท้อต่อข้าศึก เกณฑ์กรมการกับพลทหารทั้งชายหญิงออกระดมยิงปืนใหญ่น้อยนอกค่ายสู้รบกับพม่าทุกวัน ทัพพม่าจะหักเอาเมืองมิได้ แต่สู้รบกันอยู่ประมาณเดือนเศษ พม่าขัดเสบียงอาหารลง จะหักเอาเมืองมิได้ ก็เลิกทัพลงเรือกลับไป" (เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1, หน้า 81 - 82).

มาจนถึงขั้นที่เจ้าอนุวงศ์ยึดครองเมืองนครราชสีมาได้ เป็นความบกพร่องในการปฏิบัติหน้าที่ราชการอันร้ายแรง ทั้งข้อบกพร่องในการจัดระบบป้องกันเมือง ซึ่งควรจะมีการรายงานเหตุการณ์จากนายด่านปลายแดนมาตั้งแต่แรก และข้อบกพร่องที่เกิดจากให้ความไว้วางใจต่อการยกกำลังเข้ามาของฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ ทั้ง ๆ ที่เป็นสิ่งที่ผิดปกติอย่างยิ่ง เพราะตามปกตินั้น ถ้ามีราชการสงครามสำคัญ ๆ ทางกรุงเทพจะต้องมีท้องตรามายังหัวเมืองต่าง ๆ เพื่อเกณฑ์พลเข้าประจำการ กรณีครั้งนี้เชื่อได้ว่าไม่มีท้องตราดังกล่าว เพราะไม่ปรากฏหลักฐานทั้งท้องตราที่มีไปยังหัวเมืองอีสาน-ลาวอื่น ๆ เช่นกัน จนกระทั่งเมื่อเจ้าอนุวงศ์เดินทัพมาถึงเมืองนครราชสีมา การที่กรมการเมืองนครราชสีมามีความเกรงกลัวต่ออำนาจเจ้าอนุวงศ์และยินยอมอยู่ภายใต้บังคับบัญชาของเจ้าอนุวงศ์นั้น ถ้าพิจารณาในแง่กฎหมายกระบถศึกย่อมมีความผิด เช่น มาตรา 6 กล่าวว่า

> มาตราหนึ่ง นา 10000 ลงมาถึงนา 800 รู้เห็นว่าผู้ใดเป็นกระบถก็ดี ญาติสมักพักพวกเป็นกระบทท่ำความร้ายในแผ่นดินประการใด ๆ ก็ดี และเห็นชอบเข้าด้วยผู้กระบถ แลมิได้ว่ากล่าวเพ็ดทูลแก่พระเจ้าอยู่หัว ผู้นั้นเป็นกระบถด้วย[224]

ขณะที่เมืองนครราชสีมาตกอยู่ในความยึดครองของเจ้าอนุวงศ์ร่วมหนึ่งเดือนนั้น ไม่ปรากฏข้อมูลว่ามีความพยายามของบรรดากรมการเมืองนครราชสีมา ที่จะจัดการส่งข่าวการกบฏไปยังกรุง-เทพ ขณะเดียวกันทางด้านราชสำนักกรุงเทพนั้น มีความวิตกกังวลต่อสถานการณ์ที่เกิดขึ้นเป็นอันมาก เพราะยังไม่ทราบเกี่ยวกับรายละเอียดของสถานการณ์อย่างแน่ชัด โดยเฉพาะสถานการณ์ที่เมืองนครราชสีมา ตราบจนกระทั่งพระสุริยภักดีเดินทางจากเมืองนครราชสีมากลับไปถึงกรุงเทพ[225] ซึ่งช่วย

---

[224]กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, หน้า 127.

[225]เป็นข้าหลวง แม่กองสักผู้ซึ่งอยู่ระหว่างการปฏิบัติราชการที่เมืองกาฬสินธุ์ ขณะเกิดการกบฏ จากการช่วยเหลือของเจ้าอุปราช พระสุริยภักดีสามารถเดินทางกลับมายังกรุงเทพได้ โดยผ่านทางเมืองนครราชสีมา ภายหลังจากที่ได้เข้าเฝ้าเจ้าอนุวงศ์ที่ค่ายศรีษะทะเล พระสุริยภักดีได้รับการอนุญาตให้เดินทางต่อมาอีก ระหว่างที่เดินมาถึงเมืองสระบุรี พระสุริยภักดีพบกับเจ้าราชวงศ์ แต่ก็สามารถรักษาตัวรอดจนเดินทางมาถึงกรุงเทพได้ในที่สุด

ให้ทางราชสำนักกรุงเทพมีข้อมูลที่แน่ชัดเกี่ยวกับสถานการณ์ต่าง ๆ ด้วยเหตุนี้พระสุริยภักดี (ป้อม อมาตยกุล) ภายหลังจึงได้รับพระราชทานบำเหน็จความชอบเป็นพระราชวรินทร์[226] การส่งข่าวเกี่ยวกับการกบฏจากเมืองนครราชสีมาเพิ่งกระทำขึ้นภายหลังจากที่มีการต่อสู้ที่บ้านสำริดแล้ว โดยเป็นหนังสือบอกของพระยาปลัดรายงานเหตุการณ์ จนถึงวันที่เจ้าอนุวงศ์ถอนกำลังออกจาเมืองนครราชสีมาไปแล้ว กระนั้นหนังสือบอกฉบับนี้ก็มาถึงกรุงเทพภายหลังหนังสือบอกจากเจ้าเมืองกระบินทร์บุรี ซึ่งทำการส่งสายสืบขึ้นไปสืบสาวเหตุการณ์ทางด้านเมืองขุขันธ์ได้อย่างละเอียด เจ้าเมืองกระ-บินทร์เป็นอีกผู้หนึ่งที่ได้รับพระราชดำรัสชมเชยว่า "ลงใจแก่ราชการโดยละเอียดอย่างยิ่ง จะหาขุนนางหัวเมืองสู้ยาก จึงพระราชทานเงินออกไปให้ใช้ในการจัดการรับส่งเจ้าพระยานครราชสีมานั้น 50 ชั่ง เสื้อผ้า 200 สำรับ"[227]

เมื่อพิจารณาความสัมพันธ์ของเหตุการณ์ทั้งหมด สรุปได้ว่าการที่กรมการเมืองนครราชสีมาปล่อยให้ข้าศึกยกมายึดครองเมืองได้ และยังเกรงกลัวยอมอยู่ในอำนาจเป็นความผิดต่อแผ่นดิน มีโทษตามกฎหมาย ผลงานการต่อสู้ของบรรดากรมการเมือง แม้ว่าเป็นเหตุการณ์ที่โดดเด่นมากที่สุดเหตุ-การณ์หนึ่งในสงครามระหว่างกรุงเทพ–เวียงจันทน์ครั้งนี้ แต่ในสายตาของราชสำนักกรุงเทพอาจจะเป็นเพียงการกระทำของ "ผู้กลับใจ" เช่นเดียวกับกลุ่มเจ้าเมืองเขมรป่าดงหรือเจ้าหัวเมืองอื่น ๆ ดังนั้น การต่อสู้ครั้งนี้จึงมีผลต่อบรรดากรมการเมือง โดยเฉพาะกรมการเมืองชั้นผู้ใหญ่เพียงประการเดียว นั่นคือ ช่วยลบล้างความผิดนั้นให้หมดสิ้นไป กรมการเมืองนครราชสีมาจึงไม่มีบำเหน็จความชอบจากการมีชัยชนะต่อฝ่ายเจ้าอนุวงศ์

---

[226]ตำแหน่งเจ้ากรมตำรวจ

[227]สาระในรายงานนั้น กล่าวถึงการหลบหนีของเจ้าพระยานครราชสีมา ซึ่งยังไม่ทราบแน่ชัดว่าหลบหนีไปทางเขมรหรือมาทางเมืองกระบินทร์บุรี พระยากระบินทร์จึงจัดคนไปคอยรับทางช่องเสม็ดทางหนึ่ง ช่องเรือแตกทางหนึ่ง และตามช่องทางไปยังเขมร

เมืองนครราชสีมากับนโยบายของราชสำนักกรุงเทพ ในการปกครองภูมิภาคอีสาน–ลาว หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ จนถึง พ.ศ. 2388

จะเห็นได้ว่าการกบฏของเจ้าอนุวงศ์ เป็นวิกฤติการณ์ทางการเมืองครั้งสำคัญที่สุดครั้งหนึ่งสำหรับประวัติศาสตร์ไทย ชัยชนะของฝ่ายไทย ในการปราบปรามฝ่ายกบฏ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง การยึดครองเวียงจันทน์และการจับกุมตัวเจ้าอนุวงศ์มาลงโทษ ไม่เพียงแต่ทำให้สถานการณ์อันสับสนวุ่นวายเข้าสู่สภาวะปกติเท่านั้น ยังนับเป็นอีกก้าวหน้าของราชสำนักไทยในการขยายอำนาจทางการเมืองเหนือภูมิภาคนี้ได้มั่นคงยิ่งขึ้น เพราะขณะที่หัวเมืองต่าง ๆ กำลังระส่ำระสายอยู่นั้น ราชสำนักกรุงเทพจึงจัดการปฏิรูปการปกครองภายในภูมิภาคนี้ใหม่ การปฏิรูปนี้สามารถแก้ไขข้อบกพร่องต่าง ๆ ที่มีอยู่ ซึ่งทำให้การปกครองส่วนภูมิภาคมีประสิทธิภาพดียิ่งขึ้น ขณะเดียวกันก็ทำให้ราชสำนักกรุงเทพสามารถตักตวงผลประโยชน์ทั้งด้านการเมืองและเศรษฐกิจจากภายในภูมิภาคได้มากยิ่งขึ้น ดังมีราย

---

[228]หลังจากหลบหนีไปจากเวียงจันทน์แล้ว เจ้าอนุวงศ์เดินทางไปพึ่งพิงกษัตริย์แห่งเวียดนาม ภายหลังจากมีการเจรจาทางการทูตระหว่างราชสำนักกรุงเทพกับราชสำนักเว้หลายครั้ง ในที่สุดมีข้อตกลงว่าให้เจ้าอนุวงศ์กลับมาปกครองเวียงจันทน์ ราชสำนักเว้จัดกำลังทหารนำเจ้าอนุวงศ์มาส่งถึงเวียงจันทน์ในเดือน 8 พ.ศ. 2371 ขณะนั้นเจ้าพระยาราชสุภาวดี (เจ้าพระยาบดินทรเดชา) นำกำลังไปตั้งมั่นที่ค้ายพันพร้าว ตรงข้ามเวียงจันทน์ และจัดส่งกำลังส่วนหนึ่งภายใต้การนำของพระยาพิไชยสงคราม พระยาทุกขราษฎร์ (นครราชสีมา) และหลวงสุเรนทรวิชิต ข้ามฟากไปเวียงจันทน์ กำลังไทยส่วนนี้ต่อมาถูกฆ่าตายจนเกือบหมด สงครามระหว่างเวียงจันทน์กับฝ่ายไทยจึงปะทุขึ้นอีกครั้ง ในเดือน 11 เจ้าอนุวงศ์ตัดสินใจหลบหนีไปเมืองพวนชายแดนเวียดนาม ทางราชสำนักเว้ทราบเหตุการณ์จึงจัดกำลังมาคุ้มครองเจ้าอนุวงศ์ กำลังส่วนนี้เดินทางมาถึงเมืองนครพนม ซึ่งมีกำลังทัพไทยประจำอยู่ภายใต้การนำของพระวิชิตสงคราม ต่อมาแม่ทัพไทยจึงวางแผนฆ่าทหารเวียดนาม ซึ่งเหตุการณ์ครั้งนี้เป็นต้นเหตุให้พระราชไมตรีระหว่างสองราชสำนักสิ้นสุดลง ส่วนเจ้าอนุวงศ์นั้นภายหลังถูกเจ้าเมืองพวนจับตัวส่งให้เจ้าพระยาราชสุภาวดี ในเดือน 12 และถูกนำตัวมากรุงเทพในที่สุด

ละเอียดต่อไปนี้

การปฏิรูปการปกครองหัวเมืองอีสาน-ลาว มีการจัดระเบียบการปกครองหัวเมืองอีสาน-ลาวที่สำคัญดังต่อไปนี้

1. ลดฐานะเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์จากประเทศราช เป็นหัวเมืองขึ้นต่อกรุงเทพ โดยให้เมืองหนองคายซึ่งตั้งขึ้นใหม่มีอำนาจดูแลเวียงจันทน์[229] ส่วนจำปาศักดิ์นั้น ราชสำนักกรุงเทพเป็นผู้ดูแลโดยตรง ราชสำนักกรุงเทพยังแบ่งแยกดินแดนบางส่วนของเวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ไปให้เจ้าหัวเมืองที่ไว้วางใจปกครอง ได้แก่ บริเวณฝั่งขวาแม่น้ำโขงตอนบน ให้เมืองหนองคายปกครอง ลึกเข้ามาในแถบตอนบนลุ่มน้ำชี มีการยกบ้านภูเวียงเป็นเมืองขึ้นต่อขอนแก่น แยกเมืองโขงของจำปาศักดิ์ ขึ้นตรงต่อเมืองเขมราฐซึ่งแยกออกจากจำปาศักดิ์มาเช่นกัน แยกเมืองมั่นและคำทองใหญ่ขึ้นตรงต่อกรุงเทพ[230]

2. กระจายอำนาจให้แก่หัวเมืองใหญ่ในระดับใกล้เคียงกัน โดยการแยกหัวเมืองขนาดเล็กหรือมีการตั้งหัวเมืองขึ้นใหม่ให้แก่หัวเมืองใหญ่อย่างทั่วถึง แทนการสนับสนุนให้เมืองใดเมืองหนึ่งเป็นศูนย์กลางการปกครองเช่นแต่ก่อน เช่น ให้เมืองพอง เมืองพลาน และเมืองสองคอน คงขึ้นต่อเมืองมุกดาหาร ให้เมืองเสมียะ เมืองโขงเจียม และเมืองคำเขื่อนแก้วขึ้นต่อเมืองเขมราฐ เมืองคำเกิด เมืองคำมวนและเมืองไชยบุรีขึ้นต่อเมืองนครพนม เมืองพรรณานิคมและเมืองกุสุมาลย์ขึ้นต่อเมืองสกลนคร หัวเมืองใหญ่ทั้งหมด รวมทั้งเมืองนครราชสีมาต่างต้องส่งเครื่องราชบรรณาการไปยังราชสำนักกรุงเทพ 3 ปีต่อครั้ง รวมทั้งเดินทางไปร่วมในพระราชพิธีถือน้ำพิพัฒน์สัตยาที่กรุงเทพ

ด้วยมีกลุ่มผู้นำท้องถิ่นซึ่งมีความดีความชอบมาจากเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ การจัดระเบียบนี้จึงครอบคลุมมาถึงการแต่งตั้งเจ้าเมืองที่เป็นที่ไว้วางใจของราชสำนักกรุงเทพ ดังปรากฏว่ากลุ่ม

---

[229]จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวน, ประชุมพงศาวดาร เล่ม 42 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2512), หน้า 92.

[230]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบัญชีชำระเงินส่วยที่ค้างเมืองต่าง ๆ, จ.ศ. 1191, เลขที่ 10.

เชื้อสายพระวอพระตาเป็นกลุ่มที่ได้รับการสนับสนุนมากที่สุด เพราะได้รับการแต่งตั้งเป็นเจ้าหัวเมืองใหญ่ตามแนวแม่น้ำโขง เช่น เมืองอุบลราชธานี เมืองเขมราฐ เมืองยโสธร และเมืองนครพนม โดยเฉพาะเมืองหนองคาย ซึ่งดูแลเวียงจันทน์ ท้าวสุวอ เจ้าเมืองหนองคายก็เป็นเชื้อสายพระวอพระตาเช่นกัน[231] หัวเมืองเหล่านี้เพิ่มความสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์เป็นอันมาก เพราะมีภัยจากเวียดนาม ผู้นำท้องถิ่นที่ยังคงมีอำนาจทางการเมือง ต่อมามีอีกหลายกลุ่ม เช่น เจ้าเมืองสังฆะ ได้รับการโยกย้ายไปเป็นเจ้าเมืองขุขันธ์ซึ่งเป็นเมืองใหญ่กว่า แล้วให้บุตรชายพระยาสังฆะขึ้นมาเป็นเจ้าเมืองแทนบิดา ทางด้านเมืองกาฬสินธุ์นั้นตั้งท้าววรบุตรหลานพระยาไชยสุนทร (หมาแพง) เจ้าเมืองกาฬสินธุ์คนแรกเป็นเจ้าเมือง[232]

3. มีการเปลี่ยนแปลงบทบาททางการเมืองของเมืองนครราชสีมา ให้มีอำนาจปกครองเฉพาะขอบเขตหัวเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมาเท่านั้น การเปลี่ยนแปลงนี้ทั้งนี้เพราะนโยบายเดิมที่ให้เมืองนครราชสีมาเป็น "นาย" ปกครองหัวเมืองอีสาน โดยเฉพาะความเป็นนายเหนือหัวเมืองแถบจำปาศักดิ์และเขมรป่าดง จนกระทั่งทำให้หัวเมืองเหล่านี้มีปฏิกิริยาต่อต้านอำนาจของเมืองนครราชสีมา อย่างไรก็ตาม ราชสำนักกรุงเทพไม่อาจที่จะปล่อยให้หัวเมืองเหล่านี้ดูแลตัวเองตามลำพัง เพราะเป็นทั้งแหล่งโภคทรัพย์สำคัญ และเป็นแนวกันชนกับเวียดนามและเขมร ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพระยาบดินทรเดชา ผู้ซึ่งเป็นแม่ทัพคนสำคัญในคราวปราบปรามฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ (ขณะนั้นมีตำแหน่งเป็นพระยาราชสุภาวดี) เป็นผู้มีอำนาจแทนพระองค์ปกครองดูแลหัวเมืองอีสาน-ลาวทั้งหมดแต่เพียงผู้เดียว

4. เพื่อการควบคุมดูแลภูมิภาคอีสาน-ลาวให้อยู่ในสายตาตลอดเวลา โดยเฉพาะหัว-เมืองใหญ่ ราชสำนักกรุงเทพจึงจัดส่งข้าหลวงจากเมืองหลวงมาประจำอยู่ตามหัวเมืองใหญ่ เช่นที่

---

[231]เติม วิภาคย์พจนกิจ, เรื่องเดิม, หน้า 2526. อนึ่งเจ้าเมืองผู้นี้คือต้นตระกูล ณ หนองคาย ในปัจจุบัน

[232]ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3, หน้า 239.

เมืองกาฬสินธุ์ มีหมื่นพิทักษ์[233] ทางด้านเมืองอุบลราชธานี มีหลวงอนุรักษ์ภูเบศร์[234] ที่เมืองนครราชสีมานั้น ไม่ปรากฏแน่ชัดว่ามีประจำหรือไม่ ข้าหลวงเหล่านี้มีหน้าที่ติดตามความเคลื่อนไหวการปฏิบัติหน้าที่ของเจ้าเมืองและกรมการเมืองที่ตนประจำการอยู่ เพื่อรายงานกลับไปยังราชสำนักกรุงเทพ

นโยบายของราชสำนักกรุงเทพต่อหัวเมืองอีสาน-ลาว เป็นที่ประจักษ์ชัดว่าราชสำนักกรุงเทพเริ่มตระหนักถึงผลประโยชน์ทั้งด้านการเมืองและเศรษฐกิจของภูมิภาคนี้มากขึ้น ตั้งแต่ปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เป็นต้นมา นโยบายหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์จึงต่อเนื่องกับนโยบายก่อนหน้านั้น กล่าวคือ

1. ต้องการดึงกำลังคนจากฟากตะวันออกของแม่น้ำโขง มายังฟากตะวันตก โดยมีทั้งวิธีการเกลี้ยกล่อมและการใช้กำลังไปกวาดต้อน เป็นหน้าที่ของบรรดาเจ้าเมืองทั้งหลาย ยกเว้นเมืองนครราชสีมาและหัวเมืองตอนในภูมิภาค ที่จะจัดกำลังออกไปทำการเกลี้ยกล่อมครอบครัวว่า ตลอดจนครอบครัวหัวเมืองชายแดนเวียดนาม มีการอนุญาตให้ครอบครัวที่อพยพเข้ามาใหม่นี้เลือกที่อยู่ได้ตามใจสมัคร และหากมีจำนวนมากพอเพียงก็จะอนุญาตให้ตั้งเป็นเมืองขึ้นใหม่ได้ ทั้งหมดนี้เพื่อจูงใจให้ครอบครัวฟากตะวันออกอพยพเข้ามาโดยสมัครใจมากขึ้น เมืองที่ตั้งตามเหตุผลนี้มีอยู่เป็นจำนวนมาก เช่น เมืองวานรนิวาส เมืองเรณูนคร เมืองท่าอุเทน ขึ้นต่อเมืองสกลนคร เมืองกุฉินารายณ์ เมืองท่าขอนยาง เมืองภูแล่นช้างขึ้นต่อเมืองกาฬสินธุ์ เป็นต้น ส่วนการกวาดต้อนนั้นเป็นการปฏิบัติตามท้องตราจากราชสำนักกรุงเทพ ส่วนใหญ่มุ่งกระทำต่อครอบครัวตามหัวเมืองชายแดนเวียดนามที่ไม่ยินยอมอพยพเข้ามาโดยสมัครใจ มากกว่าการกวาดต้อนตีข่าเช่นแต่ก่อน เช่น พ.ศ.2382 เจ้าเมืองกาฬสินธุ์ได้รับคำสั่งให้จัดกำลังไปกวาดต้อนครัวเมืองคำเกิดและเมืองคำม่วน ก่อนหน้านี้เจ้าเมือง

---

[233]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อแปลสำเนาหนังสือเมืองกาฬสินธุ์, จ.ศ.1200, เลขที่ 15.

[234]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกพระยาราชนิกูลถึงหลวงอนุรักษ์ภูเบศร์, จ.ศ. 1196, เลขที่ 11.

อุบลราชธานี เจ้าเมืองสกลนครและเจ้าเมืองไชยบุรี ต่างก็จัดกำลังไปกวาดครัวเมืองทั้งสองมาแล้วเช่นกัน[235]

2. ต้องการควบคุมบัญชีกำลังคนในภูมิภาคอีสาน-ลาวให้มั่นคงและแน่นอนขึ้น เพราะยิ่งมีกำลังคนขึ้น บัญชีมากขึ้นเท่าใดย่อมหมายถึงจำนวนส่วยสิ่งของต่าง ๆ ย่อมหลั่งไหลไปสู่ราชสำนักมากขึ้น ไม่ว่าส่วยนั้นจะเป็นผลผลิตท้องถิ่น เช่น เร่ว ผลกระวาน น้ำรัก สีผึ้ง ทองคำ หรือส่วยเงิน เงินแทนส่วย ล้วนแล้วแต่เป็นสิ่งที่ราชสำนักกรุงเทพต้องการ ทั้งเพื่อจัดส่งเป็นสินค้าออกและเพื่อการจับจ่ายใช้สอยในการบูรณะก่อสร้างวัดวาอาราม

อันที่จริงแล้ว ภายหลังจากการสักเลกครั้งใหญ่ระหว่าง พ.ศ. 2366 - 2367 ราชสำนักกรุงเทพสามารถควบคุมบัญชีกำลังคนได้ในระดับหนึ่ง และสามารถที่จะเรียกเก็บส่วยจากแต่ละหัวเมืองเป็นจำนวนคนที่แน่นอนขึ้น แทนการเรียกเก็บเป็นจำนวนหมู่บ้าน หรือตำบลเช่นก่อนหน้านี้ แต่การจัดส่งส่วยจากหัวเมืองอีสาน-ลาวยังไม่ทันจะเกิดขึ้น ก็เกิดการกบฏเจ้าอนุวงศ์ขึ้นก่อน การเรียกเก็บส่วยจากหัวเมืองอีสาน-ลาวจึงเพิ่งเกิดขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2370 เป็นต้นมา สำหรับเมืองที่ค้างชำระมาตั้งแต่ก่อนการสักเลกก็มีการเรียกเก็บย้อนหลังตามจำนวนที่ค้างในแต่ละปี เช่น เมืองอัตปือมีการค้างส่วยทองคำมาตั้งแต่ พ.ศ. 2365 จนถึง พ.ศ. 2370 ก็ได้รับคำสั่งให้

> ให้พระราชวงศ์ท้าวเพี้ยจัดแจงเอาทองคำผุยส่วยซึ่งขาดค้างมะเมีย มะแม วอก ระกา จอ กุญ ส่งลงให้ครบจำนวน อย่าให้ทองคำผุย ส่วยของหลวงขาดค้างลงงวดปีอยู่เมืองแต่ก่อนเป็นอันขาดทีเดียว[236]

---

[235]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรี เรื่องให้เจ้าเมืองไปกวาดต้อนครอบครัวญวนที่ค่ายนาขนองม้า, จ.ศ. 1201, เลขที่ 2.

[236]<u>จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 4</u>, รัฐบาลจัดพิมพ์ทูลเกล้าฯ ถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณ ในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภาพ ครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530, หน้า 35.

การสักเลกเมื่อ พ.ศ. 2366 - 2367 ทำให้ราชสำนักกรุงเทพสามารถเรียกเก็บส่วยจากภูมิภาคอีสาน-ลาวเป็นระบบขึ้น โดยสามารถกำหนดอัตราเกณฑ์และชนิดของส่วยตามสภาพของแต่ละเมืองได้ชัดเจนขึ้น เช่น ที่เมืองจำปาศักดิ์ เมื่อ พ.ศ. 2370 นั้น มีบัญชีแสดงว่ามีไพร่ส่วยเงินทั้งหมด 3,332 คน หักใช้ราชการ (คงเมือง) จำนวน 606 คน ทั้งหมดนี้เสียส่วยเงินคนละ 1 ตำลึง 3 บาท บัญชีเดียวกันแสดงรายละเอียดเกี่ยวกับจำนวนตัวเลข และอัตราส่วยของหัวเมืองแถบฝั่งแม่น้ำโขงไว้อย่างแน่นอนเช่นเดียวกัน[237]

อย่างไรก็ตาม การอพยพหนีภัยสงครามของผู้คนอีสาน-ลาว คราวเกิดการกบฏเจ้าอนุวงศ์ ทำให้บัญชีที่ชำระไว้ไม่แน่นอนเป็นปัจจุบัน ดังนั้น จึงมีการชำระบัญชีไพร่หัวเมืองอีสาน-ลาวอีกครั้งในปี พ.ศ. 2372 โดยมีเจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นแม่กองใหญ่ การชำระครั้งนี้ทำให้ได้จำนวนคนขึ้นบัญชีมากขึ้น บัญชีส่วยเงินหัวเมืองลาว พ.ศ. 2371 มีเพียง 6,756 คน และในปีถัดมาได้เพิ่มเป็น 8,756 คน[238] กระนั้นก็ยังมีผู้คนอีกเป็นจำนวนมากที่ยังไม่ได้รับการสักขึ้นบัญชี จึงมีการชำระบัญชีไพร่หัวเมืองอีสาน-ลาวอีกครั้งระหว่าง พ.ศ. 2379-2380 โดยแบ่งกองชำระเป็น 3 กอง เจ้าพระยาบดินทรเดชาเป็นแม่กองชำระหัวเมืองแถบตะวันออก-เขมรป่าดง ทั้งหมด 13 เมือง พระมหาเทพ (ป้อม อำมาตยกุล) เป็นแม่กองชำระ 12 เมือง และพระพิเรนทรเทพ (ขำ ณ ราชสีมา) ชำระ 6 เมือง ได้คนขึ้นบัญชีรวมกันทั้งหมดกว่าแปดหมื่นคน[239]

---

[237]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 5, หน้า 47 - 49.

[238]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 5, หน้า 49.

[239]เจ้าพระยาบดินทร์เดชาชำระเมืองขุขันธ์ สุรินทร์ สังขะ ศรีษะเกษา เดชอุดม จำปาศักดิ์ อุบล สุวรรณภูมิ ยโสธร ศรีทันดอน เชียงแตง แสนปาง และอัตปือ พระมหาเทพ (ป้อม อำมาตยกุล) ชำระเมืองนครพนม บ้านท่าอุเทน สกลนคร ไชยบุรี กาฬสินธุ์ ร้อยเอ็ด มุกดาหาร เขมราฐ โขงเจียม สะเมีย สาระวันและคำทองใหญ่ ส่วนพระพิเรนทรเทพ (ขำ ณ ราชสีมา) ชำระเมืองหนองคาย หนองหาร ขอนแก่น ชนบท ภูเวียงและปากเหือง (เจ้าพระยาทิพากรณ์วงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 177 - 180).

ผลจากการที่ราชสำนักกรุงเทพ สามารถควบคุมบัญชีไพร่หัวเมืองอีสาน-ลาวได้มั่นคงขึ้น ทำให้ราชสำนักกรุงเทพสามารถควบคุมผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจจากหัวเมืองภายในภูมิภาคนี้ได้มั่นคงขึ้นเช่นกัน โภคทรัพย์จำนวนมหาศาลที่หลั่งไหลไปสู่ราชสำนักทั้งในรูปของส่วยและภาษีอากรประเภทต่าง ๆ ไม่เพียงแต่ช่วยให้ราชสำนักกรุงเทพมั่งคั่งมากพอที่จะจับจ่ายใช้สอยในกิจการต่าง ๆ ได้อย่างคล่องตัว ยังเป็นฐานกำลังทางเศรษฐกิจที่สำคัญซึ่งช่วยให้กองทัพไทยสามารถทำสงครามกับเวียดนาม แย่งชิงเขมรอยู่นานถึง 15 ปี

3. ต้องการสกัดกั้นการขยายอำนาจของเวียดนามบนดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง ซึ่งเคยเป็นเมืองขึ้นของเวียงจันทน์ หัวเมืองเหล่านั้น เช่น เมืองพลาน เมืองพวน เมืองตะโปน เมืองวังฯ มีความสำคัญทางด้านยุทธศาสตร์เป็นอันมาก เพราะมีสภาพเป็นแนวกันชนระหว่างอำนาจรัฐทั้งสอง แต่เดิมการปกครองหัวเมืองเหล่านี้ยังไม่เป็นปัญหาที่รุนแรง เพราะราชสำนักกรุงเทพใช้นโยบายให้เวียงจันทน์ดูแลปกครอง นั่นหมายความว่าตราบใดที่เวียงจันทน์ยังสวามิภักดิ์ต่อราชสำนักกรุงเทพ ราชสำนักกรุงเทพก็สามารถวางใจต่อสถานการณ์ด้านนี้ได้ ปัญหาจึงเกิดขึ้นภายหลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ เพราะก่อนหน้านี้ทั้งเวียงจันทน์และหัวเมืองเล็ก ๆ เหล่านี้ต่างส่งเครื่องราชบรรณาการให้แก่ทั้งฝ่ายไทยและฝ่ายเวียดนาม ภายหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ทั้งสองฝ่ายจึงต่างอ้างสิทธิในการครอบครองหัวเมืองตามแนวพรมแดนดังกล่าว ความใกล้ชิดที่มีต่อเวียดนามทั้งในแง่สายสัมพันธ์ทางการเมืองและสภาพภูมิประเทศ ทำให้หัวเมืองเล็ก ๆ เหล่านี้เกรงกลัวต่ออำนาจของเวียดนามมากกว่าไทย ราชสำนักกรุงเทพจึงใช้ความพยายามอย่างยิ่งที่จะสกัดกั้นการมีอำนาจและอิทธิพลของเวียดนามในภูมิภาคนี้ ทั้งวิธีการส่งคนไปเกลี้ยกล่อมให้ครอบครัวหัวเมืองต่าง ๆ อพยพเข้ามายังฝั่งอีสาน และวิธีการจัดกำลังไปโจมตีกวาดต้อนครัวเมืองเหล่านี้ตลอดเวลา วิธีการทั้งสอง ราชสำนักกรุงเทพมีจุดมุ่งหมายที่จะดึงกำลังคนจากหัวเมืองต่าง ๆ มายังฝั่งอีสาน เพราะเชื่อว่าการที่หัวเมืองเหล่านี้ปราศจากผู้คนจะทำให้เวียดนามเลิกสนใจต่อดินแดนนี้ทั้งหมด

ที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด เพื่อที่จะชี้นำให้เห็นว่านโยบายของราชสำนักกรุงเทพที่มีต่อเมืองนครราชสีมาภายหลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์นั้น จะต้องสอดคล้องกับนโยบายหลักที่มีต่อภูมิภาคอีสาน-ลาวทั้งหมด และกรณีที่มีการปฏิบัติต่อเมืองนครราชสีมาเปลี่ยนแปลงไปจากก่อนหน้าเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ การปฏิบัตินั้นย่อมสนองตอบต่อผลประโยชน์ของรัฐทั้งทางตรงและทางอ้อม แต่ใน

ขณะเดียวกัน การเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นนี้ไม่ได้หมายความว่าเมืองนครราชสีมาลดความสำคัญลงไปในระดับภูมิภาค ในทางตรงกันข้าม ยิ่งราชสำนักกรุงเทพต้องการตักตวงผลประโยชน์ทั้งด้านการเมืองและเศรษฐกิจจากภูมิภาคนี้มากเท่าใด ราชสำนักกรุงเทพก็ยิ่งต้องพึ่งพาเมืองนครราชสีมามากขึ้นเท่านั้น รายละเอียดเกี่ยวกับเรื่องนี้จะนำเสนอในหัวข้อต่อไป

เมืองนครราชสีมากับการเปลี่ยนแปลงนโยบายของราชสำนักกรุงเทพ ดังที่กล่าวมาแล้วว่า การดำเนินนโยบายแต่เดิมทำให้เมืองนครราชสีมามีฐานะประหนึ่งเป็น "นาย" ต่อหัวเมืองทั้งหลาย ซึ่งก่อให้เกิดปฏิกิริยาจากหัวเมืองอีสานบางเมืองจนกระทั่งหันไปให้ความร่วมมือกับเจ้าอนุวงศ์ในที่สุด เพื่อที่จะป้องกันมิให้เกิดปฏิกิริยาเช่นนี้อีก จึงเป็นความจำเป็นอย่างยิ่งที่ราชสำนักกรุงเทพต้องเปลี่ยนแปลงนโยบายต่อเมืองนครราชสีมา ซึ่งก็ปรากฏเฉพาะทางด้านนโยบายการปกครองเท่านั้น โดยภาพรวมการเปลี่ยนแปลงเช่นนี้เท่ากับลดอำนาจทางการเมืองของเมืองนครราชสีมาในระดับภูมิภาคลง แต่ถ้าพิจารณาถึงความสัมพันธ์ของปรากฏการณ์ทั้งหมดที่เกิดขึ้นในเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์แล้ว จะเห็นได้ว่านโยบายเดิมนั้นทำให้เมืองนครราชสีมาประสบปัญหาในการปกครองหัวเมืองขึ้นของตน เพราะการมอบภาระหน้าที่อย่างกว้างขวางให้แก่เจ้าเมืองนครราชสีมานั้น ทำให้เจ้าเมืองนครราชสีมาไม่สามารถปกครองดูแลหัวเมืองขึ้นของตนได้อย่างใกล้ชิด จึงทำให้เจ้าอนุวงศ์สามารถแทรกตัวเข้ามามีอิทธิพลเหนือเจ้าหัวเมืองขึ้นบางเมืองของเมืองนครราชสีมา ดังที่กล่าวในรายละเอียดมาแล้ว

จากข้อเท็จจริงที่ว่าเมืองนครราชสีมาเป็นเมืองใหญ่ มีหัวเมืองขึ้นก่อนกบฏเจ้าอนุวงศ์จำนวนถึง 10 เมือง (ได้แก่ พุทไธสง ตลุง แปะ พิมาย นางรอง ภูเขียว ชัยภูมิ รัตนบุรี ปักธงไชย และสี่มุม) นั่นหมายความว่าเพียงแต่การดูแลปกครองหัวเมืองขึ้นก็เป็นภาระหน้าที่ที่หนักหน่วงสำหรับเจ้าเมืองนครราชสีมา เพราะความสำคัญที่สุดประการหนึ่งของเมืองนครราชสีมาทั้งก่อนและหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์อยู่ตรงที่ความเป็นเมืองยุทธศาสตร์ด้านการทหาร ดังพระราชดำริในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อ พ.ศ. 2396 ที่ว่า

> เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองใหญ่ มีเมืองขึ้นเมืองออกหลายเมือง ไพร่บ้านพลเมืองมีมากแล้ว เป็นเมืองต้นทางประชุมกองทัพรับจ่ายเสบียงอาหารทั้ง

เจ้าเมือง กรมการ ท้าวเพี้ยหัวเมืองเมืองลาวฝ่ายตะวันออกรับไปมาต้องพักอาศัยไม่ขาด ที่ไร่นาทำมาหากินก็มีบริบูรณ์ แต่ป้อมกำแพง ค่ายคูเมืองนครราชสีมาซึ่งก่อขึ้นไว้แต่ก่อนก็ช้านานหลายชั่วแผ่นดินมาแล้ว เมื่อครั้งอนุเวียงจันทน์เป็นกบฏยกกองทัพมาจุดเผาเมืองนครราชสีมา ค่ายคูประตูเมืองและป้อมกำแพงชำรุดยับเยิน ยังหามิได้ซ่อมแซมขึ้นไม่ และครั้งนี้โปรดเกล้าให้พระยานครราชสีมาขึ้นมาเป็นเจ้าเมือง โปรดเกล้าจะให้ก่อป้อมกำแพงออกไปอีกชั้นหนึ่ง ทั้งจะให้ซ่อมแซมป้อมกำแพงซึ่งชำรุดขึ้นใหม่ จะได้เป็นสง่างามและเป็นที่มั่นรับรองข้าศึกศัตรูเป็นเขื่อนเพชร เขื่อนขันธ์อีกชั้นหนึ่ง ถ้าไม่มีเหตุการณ์บ้านเมืองสิ่งใด จะเสด็จดำเนินขึ้นมาทรงทอดพระเนตร[240]

การเอาใจออกห่างของเจ้าเมืองขึ้น จึงเป็นอันตรายต่อทั้งเมืองนครราชสีมาและเมืองหลวง ดังนั้นการเปลี่ยนแปลงนโยบายให้เมืองนครราชสีมาทำหน้าที่ดูแลปกครองแต่เพียงหัวเมืองขึ้น จึงสะท้อนให้เห็นถึงการกำหนดบทบาทที่แท้จริงของเมืองนครราชสีมาด้วยเช่นกัน

หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์แล้วจึงปรากฏว่า เจ้าเมืองนครราชสีมาส่งอำนาจการปกครองที่เข้มข้นมากขึ้นไปยังหัวเมืองขึ้น โดยเฉพาะการควบคุมตำแหน่งเจ้าเมืองขึ้นอย่างน้อยที่สุดจำนวน 5 เมือง ได้แก่ พิมาย นางรอง สี่มุม (จัตุรัส) ชัยภูมิ และเมืองแปะ (บุรีรัมย์)[241] ที่มีหลักฐานแสดงว่าเป็นคนของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ประเด็นสำคัญอีกประการหนึ่งคือ

---

[240]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อร่างตราถึงเมืองนครราชสีมา โปรดให้ทำแผนที่ก่อป้อมกำแพง ซ่อมป้อมกำแพงเก่า, จ.ศ. 1215, เลขที่ 49. อนึ่งท้ายที่สุดปรากฏว่าไม่มีการสร้างกำแพงเมืองอีกชั้นหนึ่ง และไม่มีการเสด็จพระราชดำเนินมาถึงเมืองนครราชสีมา ทั้ง ๆ ที่มีพระราชดำริทำนองเดียวกันอีกหลายครั้งในเวลาต่อมา

[241]พระพิพิธ กรมการเมืองนครราชสีมาถูกส่งไปเป็นเจ้าเมืองแปะ พระพิพิธผู้นี้คงเป็นบุตรชายของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์) ที่ชื่อพระนครภักดี (สัมฤทธิ์ ณ ราชสีมา)

การตั้งเมืองบำเหน็จณรงค์และเมืองจันทึก ตลอดจนการให้เมืองชนบทกลับมาขึ้นต่อเมืองนครราชสีมา ล้วนแล้วแต่บ่งบอกถึงการสนับสนุนจากราชสำนักกรุงเทพในการเสริมสร้างความแข็งแกร่งทางด้านกำลังคนให้แก่เมืองนครราชสีมาอย่างชัดเจน การเข้าร่วมสงครามที่เขมรของเมืองนครราชสีมาตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นอีกเหตุผลหนึ่งที่นำมาเป็นข้อสรุปได้ว่า การเปลี่ยนแปลงบทบาททางการเมืองของเมืองนครราชสีมา หลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ก็เพื่อสร้างอำนาจทางการทหารของเมืองนครราชสีมาให้เข้มแข็งขึ้นกว่าเดิม

นอกจากเหตุผลที่กล่าวข้างต้นแล้ว สิ่งที่ต้องคำนึงถึงอีกประการหนึ่งคือนโยบายของราชสำนักกรุงเทพในการรวบรวมผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจจากภูมิภาคอีสาน–ลาว จากการที่เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองใหญ่มีเมืองขึ้นถึง 13 เมือง การควบคุมผลประโยชน์ทั้งที่เมืองนครราชสีมาและหัวเมืองขึ้น จึงเป็นภาระรับผิดชอบที่สำคัญอีกประการหนึ่งสำหรับเจ้าเมือง กรมการเมืองนครราชสีมา ดังที่ได้กล่าวในรายละเอียดมาแล้วในบทที่ 3

แม้ว่าจะมีการลดอำนาจทางการเมืองของเมืองนครราชสีมาในระดับภูมิภาคลง กระนั้นเพื่อให้บรรลุตามนโยบายที่มีต่อภูมิภาคนี้ ราชสำนักกรุงเทพยังคงต้องอาศัยศักยภาพของเมืองนครราชสีมาในการปฏิบัติภารกิจสำคัญยิ่ง 2 ประการ ได้แก่

1. <u>ทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางการรวบรวมส่วยสาอากรจากหัวเมืองภายในภูมิภาคไปยังราชสำนักกรุงเทพ</u> แม้มีการปฏิรูปการปกครองและมีการควบคุมบัญชีไพร่ได้มั่นคงขึ้น กระนั้นในการปฏิบัติที่จะทำให้กระบวนการจัดส่งส่วยสาอากรจากหัวเมืองอีสาน–ลาวไปยังราชสำนักกรุงเทพอย่างมีประสิทธิภาพ ยังนับว่ามีอุปสรรคสำคัญ ๆ อีกมาก เช่น ปัญหาการแย่งชิงไพร่พลระหว่างผู้นำท้องถิ่น ปัญหาความล่าช้าในการจัดเก็บและส่งสิ่งของส่วย ปัญหาการเบียดบังผลประโยชน์ส่วยของผู้นำท้องถิ่น[242]

---

[242]เช่น พ.ศ. 2379 เจ้าราชวงศ์แห่งเมืองอัตปือ กล่าวโทษอุปหาตเมืองอัตปือว่าบังเลกส่วยทอง อุปหาตจึงถูกกุมตัวมาดำเนินคดีที่กรุงเทพ ซึ่งปรากฏว่ามีความผิดจริง ต่อมาเจ้าราชวงศ์กราบบังคมทูลขอให้ราชสำนักกรุงเทพแต่งตั้งท้าวสุริยะเป็นอุปหาต (หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระราชวงศ์เมืองอัตปือ เรื่องตั้งท้าวสุริยะเป็นอุปหาต, จ.ศ. 1200), เลขที่ 17.

หนึ่งในปัญหาสำคัญนั้นคือ ความห่างไกลระหว่างหัวเมืองภายในภูมิภาคกับเมืองหลวง ซึ่งทำให้ราชสำนักกรุงเทพจำเป็นต้องมีหัวเมืองหลักที่จะทำหน้าที่ในการจัดหาโคต่างช้างต่าง และเสบียงอาหารให้แก่คณะผู้ส่งส่วยอากรต่าง ๆ จากหัวเมืองอีสาน-ลาว เพื่อให้การถ่ายเทโภคทรัพย์เป็นไปอย่างคล่องตัว มีหัวเมืองหลัก 3 เมืองที่รับภาระนี้ เพราะเป็นเมืองที่มีตำแหน่งที่ตั้งอันเป็นศูนย์กลางการติดต่อระหว่างภายในกับภายนอกภูมิภาค หัวเมืองทั้งสามได้แก่ เมืองนครราชสีมา สระบุรี และปราจีนบุรี ซึ่งจะทำการส่งคณะเดินทางต่อกันเป็นทอด ๆ จนถึงเมืองหลวง

ด้วยการจัดระบบเช่นนี้ เมืองนครราชสีมาจึงเป็นจุดต้นทางที่จะจัดส่งคณะผู้ส่งส่วยสาอากรต่าง ๆ ต่อไปยังเมืองสระบุรีหรือเมืองปราจีนบุรี โดยมีภาระรับผิดชอบอันหนักหน่วงต่อการจัดหาโคต่างหรือช้างต่าง (ส่วนใหญ่จะเป็นโคต่าง) และข้าวเกลือให้เพียงพอกับจำนวนคณะส่วยสาอากร บางครั้งปรากฏว่าไม่สามารถจัดให้ได้ทันกับความต้องการ โดยเฉพาะช่วงหลังฤดูเก็บเกี่ยวที่มีการเร่งรัดให้หัวเมืองจัดส่งส่วยสิ่งของต่าง ๆ ไปยังเมืองหลวงเพื่อให้ทันต่อฤดูมรสุม ซึ่งจะมีการจัดส่วยสิ่งของเหล่านี้เป็นสินค้าส่งออกไปขายต่างประเทศ ดังมีหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้ เช่น ปัญหาที่เกิดขึ้นต่อคณะส่วยเร่ว งาช้าง และนอระมาดจากเมืองสุวรรณภูมิและเมืองศรีทันดร เมื่อ พ.ศ. 2375 ครั้งหนึ่ง ซึ่งเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) รายงานปัญหาว่า

> เพี้ยศรีหมุตรกับไพร่สิบห้าคน คุมผลเร่วนอระมาดงาช้างให้หัวเมืองลาวส่งต่อๆ เข้ามาถึงเมืองนครราชสีมา เพี้ยศรีหมุตรขอให้ข้าพเจ้า กรมการ จัดช้างโคต่างบันทุกผลเร่วนอระมาดงาช้างลงมาส่ง ณ เมืองสระบุรี ข้าพเจ้ากรมการว่ากับเพี้ยศรีหมุตรว่า ช้างโคต่างยังบันทุกข้าวลำเลียงลงไป ณ ฉางจันทึกอยู่ ถ้าช้างโคต่างกลับขึ้นไปจึงจะบันทุกผลเร่วนอระมาดงาช้างลงมาส่ง[243]

บางครั้งเช่นกันที่ราชสำนักกรุงเทพต้องการส่วยเป็นการเร่งด่วน ภาระหน้าที่ของเมืองนครราชสีมาก็ยิ่งเพิ่มมากขึ้น เพราะต้องจัดส่งโคต่างช้างต่างขึ้นไปรับส่วยถึงหัวเมืองต่าง ๆ เช่น

---

[243]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา, จ.ศ. 1194 เลขที่ 23.

เมื่อ พ.ศ. 2376 เมืองนครราชสีมาได้รับท้องตราให้จัดโคต่างจำนวนถึง 500 ตัวขึ้นไปรับส่วยน้ำรักที่เมืองหนองหารน้อยและส่วยกำนันจากอีกหลายหัวเมือง แต่ปรากฏว่าเมืองนครราชสีมาสามารถจัดโคต่างได้เพียง 60 ตัวเท่านั้น[244] สภาพที่เกิดขึ้นนี้ทำให้ราชสำนักกรุงเทพต้องจัดส่งโคหลวงมาเพิ่มเติมให้แก่เมืองนครราชสีมาเป็นครั้งคราว เพื่อลดปัญหาการขาดแคลนโคต่าง ดังที่กล่าวรายละเอียดมาแล้ว

อย่างไรก็ตาม ในแง่ของอำนาจหน้าที่ในการรวบรวมส่วยสาอากรจากหัวเมืองอีสาน-ลาวนั้น เมืองนครราชสีมา (รวมทั้งเมืองสระบุรีและเมืองปราจีนบุรี) มีหน้าที่เพียงทำการ "ชั่งชันสูตร" สิ่งของเหล่านั้นเพื่อแจ้งจำนวนที่มีการจัดส่งต่อเจ้ากรมต้นสังกัดที่เมืองหลวงเท่านั้น[245] เช่น ใบบอกเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เกี่ยวกับส่วยจากเมืองสาระวันครั้งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. 2375 ที่ว่า

> พระเอกราชาอุปหาตราชวงศ์เมืองสาระวันบอกมาถึงข้าพเจ้ากรมการฉบับหนึ่งว่าพระเอกราชาแต่งให้ท้าวราชบุตรท้าวสุริยะ ... คุมเอาเงินส่วยลงมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย แต่ในหนังสือบอกพระเอกราชาซึ่งบอกมาถึงข้าพเจ้ากรมการหามีจำนวนสิ่งของไม่ ข้าพเจ้ากรมการจึงเอาตัวท้าวราชบุตรมาถามท้าวราชบุตรแจ้งความแก่ข้าพเจ้ากรมการว่าพระเอกราชแต่งให้ท้าวราชบุตรคุมเอาเงินบาทไทยสองชั่งสิบสองตำลึงสี่สลึง เงินบาทเปงแปดสิบเก้าชั่งเจ็ดตำลึง เงินแนนตูสิบสี่ฝัก เงินแนนรางห้าฝัก ทองคำผุยหนักแปดบาท งาช้าง

---

[244]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบอกหนองหารรน้อยเรื่องส่งส่วย, จ.ศ. 1195, เลขที่ 21.

[245]ได้แก่ กรมพระคลังมหาสมบัติรับส่วยเงิน ส่วยทอง ส่วยบรรณาการ ของถวายกรมพระคลังสินค้ารับเงินปี้ เงินภาษี ครั่ง เร่ว กระวาน สิ่งของแทนส่วย กรมพระคลังขวารับส่วยไหม ขอนไม้สัก ผ้าขาว กรมพระคลังซ้ายรับส่วยดินประสิว ขี้ผึ้ง นุ่น ฝ้าย น้ำรัก ป่านใบ

ของท้าวพระกรุณาเจ้าสี่กิ่งลงมาส่ง ข้าพเจ้ากรมการได้จ่ายเสบียงอาหารให้ท้าวราชบุตรท้าวสุริยะท้ายกายะวงษานายไพร่สี่สิบแปดคน[246]

หรือใบบอกเกี่ยวกับอากรเมืองศรีทันดร ที่ว่า

ข้าพเจ้า เจ้าพระยากำแหงสงครามรามภักดีอภัยพิริยปรากรมพาหุ เจ้าพระยานครราชสีมาบอกกราบเรียนพณหัวเจ้าท่านสมุหนายกได้ทราบ ด้วยอยู่ ณ วันเดือนสิบสอง แรมสิบสี่ค่ำปีมะโรงจัตวาศก หลวงสุนทรประเสริฐเจ้าภาษีเมืองศรีทันดรคุมเอานอระมาต ผลเร่ว งาช้างลงมาทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวาย ข้าพเจ้ากรมการให้ชั่งชันสูตรได้นอระมาตยอดหนึ่งหนักสิบเก้าตำลึง ผลเร่วหนักหกสิบเจ็ด กระชอหนักสิบสี่หาบ งาช้างใหญ่น้อยสองหาบ จดช้างโคต่างบันทุกให้หลวงสุนทรประเสริฐคุมลงมา ข้าพเจ้ากรมการได้จ่ายเสบียงอาหารให้หลวงสุนทรประเสริฐกับไพร่สิบห้าคน[247]

การจ่ายเสบียงอาหารให้แก่คณะเดินทางจากต่างเมือง จึงเป็นอีกภาระอันหนักหน่วงอย่างหนึ่งสำหรับเมืองนครราชสีมา ด้วยเหตุนี้ราชสำนักกรุงเทพจึงต้องกำหนดให้เกณฑ์ข้าวจากบางหัวเมืองมาสมทบขึ้นฉางหลวงที่เมืองนครราชสีมาเป็นบางครั้ง เพื่อช่วยเหลือเมืองนครราชสีมา เช่น พ.ศ. 2386 เมืองนครพนมและเมืองท่าอุเทน จัดส่งข้าวมาขึ้นฉางเมืองนครราชสีมาเป็นจำนวน 5,493 และ 1,000 ถังตามลำดับ อาจจะเป็นเพราะเหตุนี้ จึงไม่ปรากฏหลักฐานว่าเมืองนครราชสีมามีปัญหาเกี่ยวกับเรื่องนี้ นอกจากหน้าที่ที่กล่าวมานี้แล้ว บางครั้งเมืองนครราชสีมายังต้องจัดคนไปเร่งรัดส่วยยังหัวเมืองต่าง ๆ แต่ส่วนใหญ่มักจะเป็นข้าหลวงจากเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ซึ่งถูกส่งมาเพื่อการเร่งรัดโดยตรงมากกว่า

---

[246] หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา, จ.ศ. 1194, เลขที่ 22.

[247] หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อหนังสือพระยาณรงค์เดช เมืองนครราชสีมา, จ.ศ. 1194, เลขที่ 9.

2. <u>หน้าที่ทางด้านการทหาร</u> บทบาททางการทหารของเมืองนครราชสีมาลดความสำคัญลงไปในช่วงเวลาสั้น ๆ ระหว่าง พ.ศ. 2371 - 2375 เพราะสถานการณ์ทางการเมืองภายในภูมิภาคยังอยู่ในระดับที่เรียกได้ว่าค่อนข้างเป็นปกติ และกลับเพิ่มความสำคัญขึ้นมาอีกครั้ง เมื่อราชสำนักกรุงเทพตัดสินใจทำสงครามกับเวียดนามเพื่อแย่งชิงเขมรตั้งแต่ พ.ศ. 2376 เป็นต้นมา[248]

สงครามช่วงแรกเกิดขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2376 - 2377 ฝ่ายไทยซึ่งมีเจ้าพระยาบดินทร์เดชาเป็นแม่ทัพใหญ่กำหนดยุทธศาสตร์ครั้งนี้ โดยการส่งกำลังทั้งทางบกและทางเรือรุกผ่านเขมรเพื่อไปโจมตีเมืองไซ่ง่อน มีการระดมกำลังคนจากทั้งเมืองหลวงและหัวเมืองขึ้นกว่า 7 หมื่นคนในราชการสงครามครั้งนี้ เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ได้รับมอบหมายให้คุมกำลังคนเมืองนครราชสีมาและหัวเมืองเหนือราว 7 พันคนจัดเป็นทัพบกสมทบเข้ากับทัพเจ้าพระยาบดินทร์เดชา[249] ขณะเดียวกันราชสำนักกรุงเทพส่งพระพิเรนทรเทพ (ขำ ณ ราชสีมา) และพระยาอภัยภักดีข้าหลวง ขึ้นมารักษาเมืองนครราชสีมา เพื่อเกณฑ์กำลังคนจากหัวเมือง (ของเมืองนครราชสีมา) มาเตรียมพร้อมอยู่ที่เมืองนครราชสีมา[250] รอคอยจังหวะที่จะนำกำลังส่วนนี้เปิดการรุก

---

[248] เพราะขณะนั้นทางเวียดนามกำลังมีปัญหาทางการเมืองภายใน อันเนื่องมาจากการกบฏของขุนนางที่เมืองไซ่ง่อน ซึ่งมีความจงรักภักดีต่อองตากุน เจ้าเมืองไซ่ง่อนผู้เพิ่งถึงแก่อสัญกรรม มืองภอเบโดยเป็นผู้นำทำการชิงอำนาจที่เมืองไซ่ง่อนจากขุนนางซึ่งทางราชสำนักเว้แต่งตั้ง ราชสำนักเว้จึงจัดกำลังมายังเมืองไซ่ง่อนเพื่อปราบปรามฝ่ายกบฏ โดยมีกำลังจากเมืองโจฎก และเมืองบันทายมาศเข้าร่วมด้วย ราชสำนักกรุงเทพเห็นเป็นโอกาสที่จะขจัดเวียดนามออกจากเขมร จึงมีการตัดสินใจดังกล่าว

[249] เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 138.

[250] หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อร่างตราให้พระภักดีนุชิต กรมการเมืองนครราชสีมา บอกเมืองชนบทส่งส่วยทองคำผง, จ.ศ. 1189, เลขที่ 17.

ทางด้านตะวันตกของเวียดนามทำการโจมตีเมืองแง่อาน (ล่าน้ำ)

ความไว้วางใจของเจ้าพระยาบดินทร์เดชาที่มีต่อเจ้าพระยานครราชสีมา ผู้เป็นญาติสนิท ทำให้เจ้าพระยาบดินทร์เดชาแยกกำลังไปช่วยทางเจ้าพระยาพระคลัง แม่ทัพเรือซึ่งไม่สันทัดเส้นทางจากเมืองโจฎกไปยังเมืองไซ่ง่อน ส่วนเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เดินทัพไปยังเมืองบาพนมและสามารถรุกไปจนเกือบถึงเมืองไซ่ง่อน ในขณะที่ทัพเรือเคลื่อนมาถึงเพียงเมืองโจฎกก็ต้องล่าถอยกลับไปตั้งมั่นที่เมืองพระตะบอง เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จึงต้องถอยทัพกลับมายังเมืองพรหมศก แล้วกวาดต้อนครัวเมืองรายทางกลับไปยังเมืองนครราชสีมาในเวลาต่อมา[251] ทางแนวรบด้านหัวเมืองลาวนั้น มีทัพไทย 3 ทัพซึ่งปฏิบัติภารกิจด้านนี้ ทัพแรกมีพระมหาเทพ (ป้อม อำมาตยกุล) เป็นแม่ทัพไปตั้งมั่นที่เมืองนครพนมแล้วยกขึ้นไปตีเมืองมหาชัย เมืองพอง เมืองพลาน เมืองชุมพร ตามชายแดนเวียดนาม ทัพที่สองมีพระพิเรนทรเทพ (ขำ ณ ราชสีมา) ซึ่งขณะนั้นยังเป็นเพียงพระราชวรินทร์ยกไปตั้งที่เมืองหนองคาย แล้วจัดกำลังไปเกลี้ยกล่อมให้เจ้าเมืองเชียงขวางให้กลับมาสวามิภักดิ์ต่อไทยได้สำเร็จ ในเวลาต่อมายังได้นำกำลังไปโจมตีทหารเวียดนามซึ่งตั้งมั่นที่เมืองพวน และสามารถยึดครองเมืองพวนไว้ได้ในที่สุดเช่นกัน ส่วนทัพที่ 3 นำโดยเจ้าพระยาธรรมา (บุญ) ยกขึ้นไปทางเมืองหลวงพระบางเพื่อไปตีหัวเมืองแถบหัวพันห้าทั้งหก และสามารถเกลี้ยกล่อมให้เจ้าหัวเมืองเหล่านี้กลับมาสวามิภักดิ์ต่อไทยได้สำเร็จเช่นเดียวกัน[252]

---

[251]ในการถอยทัพกลับครั้งนี้ พระยานครสวรรค์ซึ่งคุมทัพไปกับเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) แยกกำลังหนีขึ้นไปยังหัวเมืองลาว แล้วถูกฝ่ายเวียดนามติดตามไปโจมตีจนกระทั่งสูญหายไปทั้งหมด เหตุการณ์นี้แสดงถึงการที่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ไม่ได้รับความเชื่อถือจากเจ้าหัวเมืองเหนือในช่วงนั้น อาจจะด้วยสาเหตุนี้ทำให้ในการจัดทัพไปครั้งต่อมา เจ้าพระยาบดินทร์เดชาจึงให้เจ้าพระยานครราชสีมาผู้นี้คุมเพียงกำลังคนจากหัวเมืองนครราชสีมาเท่านั้น

[252]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, เรื่องเดิม, หน้า 148 - 156.

การที่สภาวะสงครามยังดำเนินไปอย่างต่อเนื่องตั้งแต่ พ.ศ. 2376 ทำให้หัวเมืองต่างๆ ภายในภูมิภาคอีสาน-ลาวรวมทั้งเมืองนครราชสีมา ต่างมีภาระรับผิดชอบต่อสถานการณ์สงครามอย่างหนักหน่วง ทั้งกำลังคนและกำลังทางเศรษฐกิจจากหัวเมืองภายในภูมิภาคนี้นับว่าเป็นกำลังสำคัญที่สุดให้แก่ราชสำนักกรุงเทพ ทั้งในราชการสงครามที่เขมร และการขยายอำนาจไปยังหัวเมืองลาวตามพรมแดนเวียดนาม ดังมีหลักฐานเกี่ยวกับเรื่องนี้เป็นจำนวนมาก เช่น ในการเกณฑ์กำลังคนไปสร้างเมืองพระตะบองเมื่อ พ.ศ. 2380 มีบัญชีแสดงไว้ดังต่อไปนี้ กองพระราชวังหลวง 827 คน กองพระราชวังบวร 1,231 คน เมืองนครราชสีมา 2,000 คน เมืองสุวรรณภูมิ 1,000 คน เมืองศรีสะเกษ เมืองเดชอุดม เมืองยโสธร เมืองขอนแก่น เมืองร้อยเอ็ด เมืองอุบลรวมกันจำนวน 2,400 คน และจากหัวเมืองชั้นในอีกจำนวน 1,479 คน[253] ปีเดียวกันมีการเกณฑ์กำลังคนจากหัวเมืองลาวอีกครั้งหนึ่งเพื่อจัดกำลังไปรักษาเมืองยุทธศาสตร์บางเมืองที่เขมร มีบัญชีแสดงไว้ดังนี้

> เกณฑ์ไปรักษาเมืองเสียมราฐ จากเมืองสุรินทร์ 2,900 คน สังฆะ 500 คน เกณฑ์ไปรักษาเมืองพระตะบอง จากเมืองสุวรรณภูมิ 2,600 คน เมืองยโสธร 1,500 คน เมืองร้อยเอ็ด 2,000 คน เมืองขอนแก่น 500 คน และเมืองนครราชสีมา 2,000 คน กำลังคนจากหัวเมืองเขมรป่าดงอีกจำนวน 12,500 คน ถูกเรียกเกณฑ์เตรียมคอยฟังข่าวราชการ[254]

ส่วนทางด้านเศรษฐกิจนั้น ส่วยประเภทต่าง ๆ จากหัวเมืองทั้งหลายต่างทยอยส่งตรงไป

---

[253]จดหมายเหตุเกี่ยวกับเขมรและญวนในรัชกาลที่ 3 ตอนที่ 1 (ต่อ) และตอนที่ 2, ประชุมพงศาวดาร เล่ม 42 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2512), หน้า 130 - 132.

[254]สมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, รวมเรื่องเกี่ยวกับญวนและเขมรในสมัยรัตนโกสินทร์, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นายโหสิต เวชชาชีวะ, วัดเทพศิรินทราวาส, 27 เมษายน 2507, หน้า 166 - 167.

ยังเขมร[255] เช่น พ.ศ. 2381 เจ้าพระยาบดินทร์เดชาส่งหลวงอภัยพิทักษ์ขึ้นมาเรียกส่วยเงินจากหัวเมืองลาวทั้งหมด เพื่อนำไปแจกเบี้ยหวัดให้แก่บรรดานายทัพนายกองชาวเขมร[256] ปีเดียวกัน ยังมีการติดตามส่วยเงินที่ค้างอยู่ตามหัวเมืองลาว เพื่อนำไปจัดซื้อผลกระวานส่งไปยังเมืองพระตะบอง[257]

สำหรับเมืองนครราชสีมา ภาระด้านเศรษฐกิจต่อราชสงครามที่เขมรแตกต่างไปจากหัวเมืองอื่น ๆ เท่าที่ปรากฏหลักฐานมีเพียงการจัดส่งอากรค่านาและข้าวเกลือไปยังเขมร ในขณะที่หัวเมืองอีสาน-ลาวอื่น ๆ ต้องรับภาระทั้งจัดส่งส่วยและเงินอากรค่านาไปยังเขมร เช่น พ.ศ.2378 ทางเมืองศรีทันดรได้รับท้องตราให้นำเงินจัดซื้อข้าวจำนวน 12 เกวียนส่งไปยังเมืองกำพงสวาย[258] ปีต่อมายังมีการเกณฑ์ข้าวจัดซื้อจากเมืองศรีทันดร เมืองจำปาศักดิ์ เมืองอุบล และเมืองแสนปาง นำไปใส่ฉางที่เมืองพระตะบองและเมืองเสียมราฐ[259] อย่างไรก็ตาม แม้จะเป็นเพียงโภคทรัพย์เดียว

---

[255]การจัดส่งสิ่งของส่วยจากหัวเมืองลาว-เขมรป่าดงไปยังเขมรนั้น จะส่งตรงไปยังเมืองอรัญญบุรีหรือเมืองกระบิลบุรี โดยไม่ผ่านมาทางเมืองนครราชสีมา

[256]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบัญชีชำระเงินส่วยเมื่อครั้งกลับมาจากเมืองพระตะบอง หักรายปี, จ.ศ. 1200, เลขที่ 69.

[257]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบัญชีเงินทอง สิ่งของส่วย เกณฑ์ส่งเมืองพระตะ-บอง, จ.ศ. 1200, เลขที่ 68.

[258]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองศรีทันดอน เรื่องส่งเงินส่วย, จ.ศ. 1197, เลขที่ 11.

[259]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 จ.ศ. 1201, เลขที่ 87 อ้างในอุราลักษณ์ สิถิรบุตร, "มณฑลอีสานและความสำคัญในทางประวัติศาสตร์," วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526, หน้า 48.

แต่เงินค่านาเมืองนครราชสีมาก็เป็นก้อนใหญ่ที่สามารถนำไปสนับสนุนกองทัพได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะปีที่กองทัพขาดแคลนอาหาร เช่น พ.ศ. 2380 เจ้าพระยาบดินทร์เดชา จัดคนถือท้องตรามายังเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ให้จัดเอาเงินค่านาจำนวนปี พ.ศ. 2379 จัดซื้อข้าวที่เมืองนครราชสีมาส่งไปยังเมืองพระตะบอง และ "ถ้าเงินชำระเรียกยังได้ไม่ครบ 100 ชั่ง ได้แต่ 50 ชั่ง 60 ชั่ง ให้ส่งมาก่อน"[260] เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) จึงเรียกเก็บค่านาค้างเก่ารวมกับจำนวนปี พ.ศ. 2379 ได้ 133 ชั่ง 11 ตำลึง 2 สลึง แล้วแบ่งเงินจำนวน 55 ชั่ง 10 ตำลึงจัดซื้อข้าวได้ 370 เกวียน (ราคาเกวียนละ 3 ตำลึง) ส่งไปยังเมืองสกลนคร ส่วนจำนวนที่เหลือนำเป็นเงินส่งไปยังเมืองพระตะบอง[261] ในปีต่อมาสามารถจัดเก็บไปถึงจำนวน 180 ชั่ง 2 ตำลึง 2 บาท 3 สลึง เพื่อจัดซื้อข้าวขึ้นฉางหลวง[262] และในปีต่อมาเจ้าเมืองชนบทยังถูกเรียกเกณฑ์เฉลี่ยข้าวส่งไปยังเมืองพระตะบองอีกจำนวน 7 หาบ 93 ชั่ง[263]

ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในราชการสงครามที่เขมร จึงอยู่ที่หน้าที่ทางด้านการทหารโดยตรง โดยเฉพาะตั้งแต่ย่างเข้าทศวรรษ พ.ศ. 2380 เป็นต้นมา มีการระดมกำลังคนจากหัวเมืองชั้นในและหัวเมืองอีสาน–ลาวกว่าแสนคนในปี พ.ศ. 2382 เพื่อขับไล่เวียดนามออกจากบริเวณตอนใต้ของเขมร จำนวนกำลังคนเมืองนครราชสีมาถูกเกณฑ์มีจำนวนถึง 1 หมื่นคน อีก 1,500 คนถูกเกณฑ์ตัดเสา จำนวน 3,500 คนถูกเกณฑ์ตัดไม้ นอกจากนั้นยังมีกองนอกอีก 1,000

---

260 หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา ส่งเงินค่านา จ.ศ. 1199, เลขที่ 49.

261 เรื่องเดียวกัน.

262 หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบัญชีหมื่นสนิทสมบัติ เรื่องจำหน่ายเงินค่านา, จ.ศ. 1200, เลขที่ 23.

263 หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองชนบท, จ.ศ. 1202, เลขที่ 91.

คนที่เกณฑ์เตรียมทัพ เป็นจำนวนเกณฑ์สูงสุดในบัญชีของเจ้าพระยาบดินทร์เดชา[264] เนื่องจากไม่ปรากฏว่ามีลักษณะการเรียกเกณฑ์ทวีตัวสูงขึ้นเช่นนี้จากหัวเมืองอื่น ๆ แสดงว่าเมืองนครราชสีมาเป็นฐานกำลังคนสำคัญที่สุดในราชการสงครามที่เขมร เช่นในการเกณฑ์กำลังชุดใหม่ที่จะไปแทนชุดเก่าในสงครามคราวเดียวกัน จำนวนเกณฑ์จากเมืองนครราชสีมาเป็น 5,100 คน ขณะที่จากหัวเมืองชั้นในรวมกันเพียง 3,446 คนจากเมืองเขมราฐและเมืองร้อยเอ็ดรวมกัน 800 คน[265] บางครั้งที่เจ้าพระยาบดินทร์เดชาต้องการกำลังสมทบอย่างเร่งด่วนก็จะมีการเกณฑ์เพิ่มอีกเป็นครั้งคราวไป เช่น เมื่อการรบที่เมืองอุดงมีไชยทวีความรุนแรงขึ้นระหว่าง พ.ศ. 2385 เมืองนครราชสีมาก็ถูกเรียกเกณฑ์ไปเพิ่มอีก 1,000 คน[266]

นอกจากการสนับสนุนด้านกำลังคนแล้ว เมืองนครราชสีมายังมีหน้าที่สนับสนุนด้านอาวุธยุทโธปกรณ์ต่าง ๆ ให้แก่กองทัพ อาวุธสำคัญได้แก่ ปืนใหญ่ ปืนหลัก ปืนไวยตรา และปืนขนาดเล็ก เช่น ปืนคาบศิลา ศิลาปากนก อาวุธเหล่านี้ได้มาจากการพระราชทานบางส่วน และบางส่วนทางเจ้าเมืองนครราชสีมาเป็นผู้จัดซื้อจากเมืองหลวง โดยใช้เงินคงเมือง[267] (เงินที่ได้รับแบ่งปันสำหรับใช้สอยในราชการของเมือง) จากการที่เมืองนครราชสีมามีศักยภาพทางด้านเศรษฐกิจสูง จึงสามารถจัดหาอาวุธต่าง ๆ ไว้ประจำเมืองได้มาก ดังปรากฏข้อเท็จจริงในบัญชีปืนคนเมือง ซึ่งเป็นปืนไวยตราของหัวเมืองต่าง ๆ เปรียบเทียบกับเมืองนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. 2367 ดังนี้

---

[264]<u>ประชุมพงศาวดาร เล่ม 42</u>, หน้า 173 - 188.

[265]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบัญชีเจ้าพระยาบดินทร์เดชา เรื่องยกทัพไปเมืองปัตบอง, จ.ศ. 1201, เลขที่ 1.

[266]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเจ้าพระยาบดินทร์เดชาถึงพระยามหาอำมาตย์ เรื่องข้าราชการทัพญวน, จ.ศ. 1204, เลขที่ 1/ข/11.

[267]จากการสำรวจบัญชีทรัพย์สินของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) หลังจากการอสัญญกรรม มีข้อมูลว่าเจ้าพระยานครราชสีมาผู้นี้ค้างเงินค่าปืนคงเมืองจำนวน 2,054 กระบอก (หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4, จ.ศ. 1217 - 1218, อ้างแล้ว).

นครราชสีมา 447 กระบอก เชียงใหม่ 150 กระบอก ลำปาง 223 กระบอก หลวงพระบาง 167 กระบอก เวียงจันทน์ 100 กระบอก จำปาศักดิ์ 50 กระบอก เพชรบูรณ์ 68 กระบอก แพร่ 222 กระบอก พิษณุโลก 65 กระบอก นครศรีธรรมราช 1640 กระบอก สงขลา 30 กระบอก พัทลุง 47 กระบอก จันทบูรณ์ 242 กระบอก[268]

ส่วนทางด้านกระสุนปืนนั้น เมืองนครราชสีมาสามารถผลิตกระสุนได้เอง โดยทางราชสำนักกรุงเทพ จัดส่งเครื่องประกอบบางส่วนมาให้ นั่นคือ ดินดำและสุพัณถัน (กำมะถัน) ส่วนประกอบอื่น ๆ เมืองนครราชสีมาเป็นผู้จัดหามาเอง ได้แก่ ดินประสิวดำ ได้มาจากแถบเทือกเขาดงพระยาเย็น[269] และดินประสิวขาวได้มาจากแถบเมืองชัยภูมิ[270] การผลิตกระสุนปืนปรากฏในรายงานของพระยาปลัดเมืองนครราชสีมา ดังนี้

ด้วย (พระยาปลัด) บอกลงไปว่ากระสุนดินดำ ศีลาปากนก ซึ่งโปรดพระราชทานขึ้นไปไว้สำหรับราชการ ณ เมืองนครราชสีมาแต่ก่อนนั้น ต้องจับจ่ายไปราชการทางเมืองเขมรขุนหมื่น นายไพร่ได้สู้รบกับอ้ายญวนหลายครั้ง กระสุนดินดำ ศีลาปากนก ก็ยังเหลืออยู่น้อย ได้ให้หุงดินประสิวขาวไว้หนัก 13 หาบ ยังให้หุงดินประสิวเพิ่มเติมขึ้นไว้อีก ขอรับพระราชทานสุพันถัน กระสินศรีลาปากนก ขึ้นไปไว้สำหรับราชการบ้านเมือง[271]

---

[268]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ชื่อบัญชีปืนคาบศิลาจำหน่ายและคง จ.ศ. 1186, เลขที่ 5.

[269]ควอริช เวลส์, เรื่องเดิม, หน้า 318.

[270]จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, หน้า 61.

[271]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อศารตราเจ้าพระยาจักรี ถึงพระยาปลัดผู้ว่าราชการเมืองนครราชสีมา, จ.ศ. 1202, เลขที่ 173.

ความเอาใจใส่ต่อเรื่องนี้ของพระยาปลัด ทำให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานบำเหน็จรางวัล เพราะ

> พระยาปลัดก็เป็นคนชราอายุมากถึง 80 ปีเศษแล้ว ไม่หลงลืม ยังมีสติปัญญาคิดอ่านการงานถูกต้องด้วยราชการดังนี้ สมควรกับที่เป็นผู้ใหญ่ซอบอยู่แล้ว[272]

ดังนั้น จึงโปรดเกล้าฯ ให้พระยาปลัดเลื่อนเป็นเจ้าพระยามหิศราธิบดี จางวางเมืองนครราชสีมาในปีเดียวกันนี้ และยังจัดส่งส่วนประกอบในการผลิตกระสุนปืนมาตามการร้องขอของพระยาปลัดจำนวนหนึ่ง อีกทั้งยังมีท้องตรากำชับบรรดากรมการเมืองนครราชสีมา

> ให้เอาใจใส่กำชับกำชา ให้เจ้าพนักงานเอาปืนออกขัดศรีโลมน้ำมัน เอาดินตากแดดจงเนือง ๆ ถ้าปืนกระบอกใดแตกหัก นกแนมเครื่องปืนชำรุด พอจะตกแต่งซ่อมแปลงได้ ก็จัดแจงทำขึ้นไว้ให้มั่นคง อย่าให้เป็นสนิม ถ้าชำรุดมากตกแต่งไม่ได้ ก็ให้กรมการคุมเอาปืนที่ชำรุดลงไปกรุงเทพ จะได้ให้เจ้าพนักงานจ่ายปืนหลวงที่ดีขึ้นมาไว้สำหรับบ้านเมืองต่อไป แล้วให้พระยาปลัด กรมการดูแลจัดแจงแต่งให้ตำดินดำไว้ให้จงมาก มีพระราชการสงครามมา จะได้จับจ่ายราชการให้ทันท่วงที[273]

อาวุธและปืนเหล่านี้ ถูกลำเลียงไปยังเขมร เพื่อสนับสนุนการสงครามโดยตลอด เช่น พ.ศ. 2385 ขณะที่การรบที่เมืองอุดงมีไชย ทวีความรุนแรงขึ้นนั้น เมืองนครราชสีมาเป็นเมืองเดียวซึ่งถูกเรียกเกณฑ์ตั้งกำลังคน และอาวุธเพิ่มเติม โดยถูกเรียกกำลังคนจำนวน 1,000 คน (ซึ่งสามารถระดมไปได้จริง ๆ เพียง 700 คน) แต่อาวุธนั้นสามารถจัดส่งไปได้มากพอสมควร กล่าวคือ เป็นปืนใหญ่ (ปืนหลัก) 10 กระบอก ปืนคาบศิลา 320 กระบอก กระสุนปืนใหญ่ 300 ลูก กระสุน

---

[272]เรื่องเดียวกัน.

[273]เรื่องเดียวกัน.

ปืนคาบศิลา 5,755 ลูก และปืนศิลาปากนก อีกจำนวน 245 กระบอก[274]

ขณะเดียวกันกับที่มีงานราชการทางเขมรนั้น เมืองนครราชสีมายังมีภาระรับผิดชอบต่อสถานการณ์ทางด้านหัวเมืองลาวด้วยเช่นกัน ทั้งนี้เพราะเวียดนามส่งกำลังทหารมาตั้งมั่นอยู่ตามแถบหัวเมืองแนวพรมแดน เช่น เมืองชุมพร ตะโปน วังพลาน ทำให้สถานการณ์ทางภูมิภาคนี้อยู่ในสภาพที่ไม่น่าไว้วางใจ แม้ว่าราชสำนักกรุงเทพได้มีคำสั่งให้เจ้าหัวเมืองใหญ่ ๆ ตามแนวลำน้ำโขง เช่น เมืองนครพนม เมืองหนองคาย เมืองจำปาศักดิ์ เมืองอุบลราชธานี จัดกองทหารลาดตระเวณติดตามความเคลื่อนไหวของเวียดนามอยู่แล้วก็ตาม แต่กระนั้นราชสำนักกรุงเทพก็ยังไม่ไว้วางใจต่อการปฏิบัติราชการของหัวเมืองเหล่านี้ ดังนั้น จึงต้องให้เมืองนครราชสีมาจัดกองทหารหลายกองขึ้นไปประจำตามหัวเมืองทั้งหลายตามแนวฝั่งแม่น้ำโขง เพื่อตรวจสอบการปฏิบัติราชการของเจ้าหัวเมืองต่าง ๆ และเพื่อดูแลสถานการณ์ต่าง ๆ อย่างใกล้ชิด

กองกำลังทหารเมืองนครราชสีมา เริ่มกลับไปปฏิบัติราชการตามหัวเมืองต่าง ๆ ตั้งแต่ พ.ศ. 2377 เช่นที่เมืองจำปาศักดิ์ กองกำลังเมืองนครราชสีมากองหนึ่ง ภายใต้การนำของพระมหาดไทย เมืองนครราชสีมา คุมกำลังจำนวน 500 คน เพื่อลาดตระเวณไปถึงหัวเมืองเขมร แขวงเมืองสะโทง เมืองกำพงสวาย ทำการจับกุมตัวชาวจีน ชาวจาม ชาวญวน และชาวเขมร มาสืบราชการ[275] ใน พ.ศ. 2380 กองกำลังเมืองนครราชสีมาจำนวนหนึ่งภายใต้การนำของพระพิมายและพระนางรอง ไปปฏิบัติราชการ ทำการลาดตระเวณตามแขวงเมืองนครพนม เมืองมุกดาหารและเมืองเขมราฐ และได้ติดตามทัพเจ้าเมืองนครพนมไปกวาดต้อนครัวหัวเมืองชายแดนเวียดนาม[276]

---

[274]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเจ้าพระยาบดินทร์เดชา ถึงพระยามหาอำมาตย์ เรื่องข้อราชการทัพญวน, จ.ศ. 1204, เลขที่ 1/ข/1

[275]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองอัตปือ, จ.ศ. 1196, เลขที่ 55.

[276]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีตอบเจ้าพระยานครราชสีมา ด้วยส่งต้นหนังสือเมืองอุบล เมืองเขมร, จ.ศ. 1205, เลขที่ 26.

และกำลังทหารอีกกองหนึ่งไปประจำอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี เพื่อปฏิบัติราชการในลักษณะเดียวกัน[277]

ความไม่ไว้วางใจสถานการณ์ทางด้านหัวเมืองลาว ยังทำให้ราชสำนักกรุงเทพ มีคำสั่งให้เจ้าหัวเมืองทั้งหลาย รวมทั้งข้าหลวงประจำหัวเมืองอีสาน–ลาวต่าง ๆ รวมทั้งเวียงจันทน์ ส่งหนังสือรายงานการปฏิบัติงานของตน ตลอดจนความเคลื่อนไหวของสถานการณ์ต่าง ๆ มายังเจ้าเมืองนครราชสีมา และมีคำสั่งกำชับกำชาให้เจ้าเมืองนครราชสีมาและกรมการเมือง ดังต่อไปนี้

> ซึ่งเจ้าพระยานครราชสีมา กรมการแต่งให้หลวงขุนหมื่นพลผลัดเปลี่ยนกันไปสืบราชการทางเมืองนครพนม อุบล เขมราฐ อยู่ไม่ขาดนั้น ชอบด้วยราชการแล้ว และข้อราชการซึ่งพระพิพิธภักดีถือลงไป ความต้องกันกับพระมหาสงครามเจ้าอุปราช... (ไม่มี) ความแปลกออกไปไม่... ให้เจ้าพระยานครราชสีมากำชับว่ากล่าวผู้ซึ่งจะไปสืบราชการ อย่าเอาหนังสือบอกซึ่งพระมหาสงครามเจ้าอุปราชบอกลงมา ณ กรุงเทพฯ แล้ว ๆ บอกข้อความข้อราชการลงมา ถึงเจ้าพระยานครราชสีมา กรมการอีกเหมือนอย่างครั้งนี้ ให้รอฟังราชการให้ได้แปลกออกไปนอกจากพระมหาสงคราม เจ้าอุปราช บอกลงไป ณ กรุงเทพ[278]

แม้ว่ากบฏเจ้าอนุวงศ์ มีผลทำให้เมืองนครราชสีมาถูกลดอำนาจทางการเมืองภายในภูมิภาคอีสาน–ลาวลงไป เหลือเพียงการบังคับบัญชาปกครองเพียงหัวเมืองขึ้นของตน กระนั้นเมื่อพิจารณาถึงบทบาททางการเมืองของเมืองนครราชสีมา ดังที่กล่าวมาแล้วทั้งหมด จะเห็นได้ว่า เมืองนครราชสีมามิได้ลดความสำคัญทางการเมืองแต่ประการใด ยิ่งไปกว่านั้น ดูเหมือนว่าความสำคัญนี้กลับเพิ่มพูนมากขึ้น เพราะต้องรับผิดชอบงานราชการสำคัญถึง 3 ด้าน ซึ่งเกี่ยวข้องทั้งกับความมั่นคงของอำนาจรัฐในภูมิภาคอีสาน–ลาว การทำสงครามช่วงชิงเขมรกับเวียดนาม และการเสริมสร้างความ

---

[277]หสช. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าพระยานครราชสีมา เรื่องพระราชทานเพลิงศพพระพิมาย และพระนางรอง, จ.ศ. 1204, เลขที่ 10.

[278]เรื่องเดียวกัน.

มั่นคงทางด้านเศรษฐกิจให้แก่รัฐ บทบาททางการเมืองของเมืองนครราชสีมา จึงมีส่วนสำคัญที่ช่วยให้รัฐสามารถรักษาเสถียรภาพทางการเมืองอยู่เหนือภูมิภาคอีสาน-ลาว ตลอดจนมีความเจริญมั่งคั่งทางเศรษฐกิจ ตลอดรัชกาลพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว และส่งผลอย่างเดียวกันต่อเนื่องในรัชกาลต่อ ๆ มา.

บทที่ 6

บทสรุป

พัฒนาการทางการเมืองของเมืองนครราชสีมาในสมัยอยุธยา ชี้ให้เห็นถึงความสำคัญทางการเมืองของเมืองนครราชสีมาที่มีต่อราชสำนักไทย 2 ประการ ได้แก่ ประการแรก ความสำคัญในฐานะที่เป็นเมืองหน้าด่านชายแดนตะวันออก ซึ่งมีบทบาทสำคัญในการป้องกันภัยจากเขมรและเป็นฐานกำลังสำคัญในการขยายอำนาจของไทยไปยังเขมร ประการที่สอง ความสำคัญในฐานะที่เป็นฐานอำนาจของพระมหากษัตริย์ผู้ครองราชบัลลังก์ไทย ความสำคัญทั้งสองประการทำให้ราชสำนักไทยต้องควบคุมเมืองนครราชสีมาอย่างใกล้ชิด โดยการจัดส่งขุนนางจากเมืองหลวงมาดำรงตำแหน่งเจ้าเมืองนครราชสีมา และควบคุมการใช้อำนาจของเจ้าเมืองนครราชสีมาผ่านทางระบบราชการ รวมทั้งกำหนดนโยบายต่าง ๆ ให้เจ้าเมืองนครราชสีมาปฏิบัติ แนวปฏิบัติเช่นนี้ดำเนินมาเป็นเวลาร่วมร้อยปี จนกระทั่งอำนาจรัฐของอยุธยาแตกสลายไปเพราะการโจมตีของพม่าเมื่อ พ.ศ. 2310 จึงเกิดการเปลี่ยนแปลงในเวลาต่อมา

ความสำเร็จของสมเด็จพระเจ้าตากสิน ในการกอบกู้เอกราชคืนจากพม่า และก่อตั้งศูนย์กลางอำนาจรัฐไทยแห่งใหม่ขึ้นที่กรุงธนบุรี อาจจะเป็นเพียงการเปลี่ยนแปลงทางการเมืองช่วงสั้น ๆ ของประวัติศาสตร์ไทย แต่การเปลี่ยนแปลงสำคัญประการหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นในรัชกาลนี้ กลับเป็นแนวปฏิบัติอย่างต่อเนื่องมาจนถึงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ นั่นคือ นโยบายการปกครองหัวเมืองแบบกระจายอำนาจ ซึ่งเปิดโอกาสให้ขุนนางท้องถิ่นทั้งหลายก้าวขึ้นมามีอำนาจปกครองท้องถิ่นของตน นโยบายนี้ทำให้เมืองนครราชสีมามีเจ้าเมืองเป็นขุนนางท้องถิ่นเป็นครั้งแรก คือ เจ้าพระยานครราชสีมา (ขุนชนะ) ติดตามด้วยเจ้าเมืองขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา ซึ่งก้าวขึ้นมามีอำนาจปกครองเมืองนครราชสีมาตั้งแต่ปลายสมัยธนบุรี จนถึงต้นรัตนโกสินทร์

ตลอดต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ลักษณะสำคัญของการปกครองแบบกระจายอำนาจ คือ การที่รัฐยินยอมให้ขุนนางท้องถิ่น สามารถสืบทอดอำนาจทางการเมืองต่อไปยังรุ่นลูกหลานได้ แต่รัฐยัง

สงวนอำนาจในการแต่งตั้ง และพิจารณาความเหมาะสมของเชื้อสายขุนนางท้องถิ่นผู้ได้รับการเสนอตัวให้สืบทอดอำนาจทางการเมือง เช่นพิจารณาว่ามีความดีความชอบจากการปฏิบัติราชการมาก่อนหรือไม่ พิจารณาความซื่อสัตย์ และไม่มีประวัติด่างพร้อย ในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระพุทธ-เลิศหล้านภาลัย จนถึงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว คุณสมบัติสำคัญซึ่งถูกนำมาใช้ประกอบการพิจารณา คือ ต้องไม่เป็นผู้สูบฝิ่น นอกจากนั้น ในกรณีที่รัฐเล็งเห็นว่า ขุนนางท้องถิ่นผู้ดำรงตำแหน่งต่าง ๆ เช่น เจ้าเมือง กรมการเมือง มีคุณสมบัติไม่เหมาะสม ก็อาจจะใช้อำนาจในการถอดถอนออกจากตำแหน่งด้วย การที่รัฐใช้อำนาจปกครองขุนนางท้องถิ่นด้วยวิธีการข้างต้น ทำให้ขุนนางท้องถิ่นต้องพยายามสร้างความสัมพันธ์กับรัฐ เพื่อที่จะรักษาเสถียรภาพทางการเมืองแห่งตระกูลของตน

ขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา ก็เช่นเดียวกับขุนนางท้องถิ่นตระกูลอื่น ๆ โดยเฉพาะอย่างยิ่งตระกูลขุนนาง ซึ่งมีอำนาจปกครองเมือง อันมีความสำคัญทางการเมืองและทางเศรษฐกิจ เช่น ขุน-นางตระกูล ณ สงขลา ขุนนางตระกูล ณ นคร (นครศรีธรรมราช) ต้องใช้ความพยายามสูงมากเพื่อรักษาอำนาจทางการเมืองของตน การแสดงความสามารถในการปฏิบัติหน้าที่ราชการต่าง ๆ ให้สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี เป็นวิธีการหนึ่งซึ่งจะช่วยให้เกิดการยอมรับจากรัฐ และอีกวิธีหนึ่งซึ่งเป็นที่นิยมปฏิบัติกันโดยทั่วไป คือ การใช้ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ บทวิเคราะห์ที่เกี่ยวกับความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา กับพระราชวงศ์จักรี บ่งบอกว่าเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา ทุกคนล้วนแล้วให้ความสำคัญต่อความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ มีทั้งการจัดส่งบุตรชายหญิงทูลเกล้าฯ ถวายตัวเป็นมหาดเล็ก และพระสนมแก่พระราชวงศ์องค์สำคัญ รวมทั้งการเข้าไปอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์ของขุนนางผู้มีอำนาจและอิทธิพลทางการเมืองในราชสำนักกรุงเทพ ยิ่งต้องการเสถียรภาพทางการเมืองมากเท่าใด แนวโน้มของการใช้ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์จะทวีตัวสูงขึ้นตามลำดับ และกล่าวได้ว่า ความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งซึ่งช่วยให้ขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา มีอำนาจปกครองเมืองนครราชสีมาได้ตลอดช่วงต้นสมัยรัตนโกสินทร์ ขณะเดียวกันผลของความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์ กลายเป็นสิ่งบั่นทอนอำนาจของขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา ในเวลาต่อมา เพราะบรรดาเชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมา ซึ่งถูกส่งถวายตัวไปยังราชสำนัก ต่างสูญเสียความเป็นท้องถิ่นกลายเป็นคนของราชสำนัก และทำให้ราชสำนักกรุงเทพ สามารถอาศัยบุคคลกลุ่มนี้เข้ามาควบคุม

ปกครองเมืองนครราชสีมาในที่สุด

ลักษณะสำคัญอีกประการหนึ่งของการปกครองแบบกระจายอำนาจ คือการยินยอมให้ขุนนางท้องถิ่นมีอำนาจในการควบคุมกำลังคน ตามทฤษฎีพระมหากษัตริย์เป็นผู้ครองครองกำลังคนทั้งหมดในราชอาณาจักร แต่ในทางปฏิบัติ พระมหากษัตริย์จำเป็นต้องแจกจ่ายอำนาจในการควบคุมกำลังคนให้แก่ขุนนางท้องถิ่น กำลังคนส่วนหนึ่งถูกจัดสรรให้ขุนนางท้องถิ่นเพื่อเป็นกำลังสำคัญในการทำมาหากิน เรียกว่า ไพร่สม กำลังคนอีกส่วนหนึ่งถูกจัดสรรให้ขุนนางท้องถิ่นบังคับบัญชาเพื่อเป็นกำลังสำคัญทางราชการ เรียกว่า ไพร่หลวง จากการที่ขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา สามารถควบคุมตำแหน่งราช-การสำคัญ ๆ ภายในเมืองนครราชสีมา ตั้งแต่ตำแหน่งเจ้าเมืองไปจนถึงกรมการเมืองระดับต่าง ๆ จึงกล่าวได้ว่า อำนาจในการควบคุมกำลังคนชาวเมืองนครราชสีมาทั้งหมดอยู่ในมือของขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา ความพรั่งพร้อมด้านกำลังคนของเมืองนครราชสีมา ทำให้ขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา เป็นขุนนางท้องถิ่นตระกูลหนึ่ง ซึ่งมีฐานอำนาจทางการเมืองอันเข้มแข็ง สภาพเช่นนี้ ทำให้พระมหากษัตริย์แห่งพระราชวงศ์จักรีทุกพระองค์ ต้องกำหนดนโยบายต่อเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา อย่างระมัดระวังและรอบคอบ เพื่อควบคุมอำนาจและการใช้อำนาจของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา ภายในขอบเขตที่จะสร้างผลประโยชน์สูงสุดให้บังเกิดแก่รัฐ

มีปัจจัยสำคัญ 2 ประการ เป็นตัวกำหนดนโยบายของพระมหากษัตริย์แห่งพระราชวงศ์ที่มีต่อขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา ซึ่งมีความแตกต่างกันในแต่ละช่วง ปัจจัยแรก คือความไว้วางพระทัยของพระมหากษัตริย์แห่งพระราชวงศ์จักรีที่มีต่อเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา แต่ละคน แน่นอนว่าการที่เจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมาแต่ละคนจะได้รับความไว้วางพระทัยมากน้อยเพียงใด ก็ขึ้นอยู่กับความสัมพันธ์และความใกล้ชิดของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา ผู้นั้น ที่มีต่อพระมหากษัตริย์แห่งพระราชวงศ์จักรีแต่ละพระองค์ นอกจากนั้น ยังขึ้นอยู่กับความสามารถเฉพาะตัวของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา ความไว้วางพระทัยนี้ สะท้อนให้เห็นในบทบาททางการเมืองของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา แต่ละคน ในช่วงที่เจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมาคนใดได้รับความไว้วางพระทัยมาก ก็จะมีบทบาททางการเมืองมาก และเป็นไปในทางตรงข้าม สำหรับเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา ที่ไม่ได้รับความไว้วางพระทัย

ปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่งคือ การเปลี่ยนแปลงของสถานการณ์ทางการเมืองภายในภูมิภาคอีสาน–ลาว ตลอดจนสถานการณ์ทางด้านเขมร การเปลี่ยนแปลงนี้สืบเนื่องมาจากความสำเร็จของราชสำนักไทยตั้งแต่ปลายสมัยธนบุรี ในการขยายอำนาจไปยังประเทศราชเวียงจันทน์ และจำปาศักดิ์ รวมทั้งขยายอำนาจปกครองครอบคลุมภูมิภาคอีสาน สภาพทางการเมืองดังกล่าวนี้ เป็นภาระสำคัญของพระราชวงศ์จักรีในการรักษาเสถียรภาพความมั่นคงแห่งอำนาจรัฐเหนือภูมิภาคอีสาน–ลาวทั้งหมด รวมทั้งการแผ่พระราชอำนาจให้กว้างขวางออกไป แต่ภาระรับผิดชอบอันหนักหน่วงในการทำนุบำรุงรักษาบ้านเมือง และป้องกันพระราชอาณาจักรอันกว้างใหญ่ ทำให้พระราชวงศ์จักรีต้องมอบภาระรับผิดชอบในการดูแลควบคุมหัวเมืองอีสาน–ลาวให้แก่เจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา โดยมีภาระหน้าที่เน้นหนักไปทางด้านการทหาร เพื่ออาศัยศักยภาพทางด้านการทหารและด้านการเมืองของเมืองนครราชสีมา ในการควบคุมดูแลสถานการณ์ต่าง ๆ อย่างใกล้ชิด ส่วนทางด้านการจัดการปกครองนั้น พระราชวงศ์จักรียังคงใช้พระราชอำนาจในการบังคับบัญชาหัวเมืองอีสาน–ลาวด้วยตนเอง เช่น การแยกหัวเมืองอีสาน–ลาวบางเมือง มาขึ้นต่อกรุงเทพโดยตรง

ด้วยเหตุผลดังกล่าวข้างต้น ในช่วงก่อนเกิดกบฏเจ้าอนุวงศ์ เจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา จึงได้รับนโยบายให้ทำหน้าที่เป็นตัวแทนของอำนาจรัฐ ในการควบคุมดูแลสถานการณ์ต่าง ๆ บทบาททางการเมืองของเจ้าเมืองตระกูล ณ ราชสีมา ช่วยทำให้พระราชอำนาจของพระราชวงศ์จักรีเหนือภูมิภาคอีสาน–ลาวมีความมั่นคงยิ่งขึ้น ขณะเดียวกัน ภายใต้บทบาททางการเมืองของเจ้าเมืองตระ–กูล ณ ราชสีมา เมืองนครราชสีมาก็สามารถขยายอำนาจปกครองลึกเข้าไปยังบริเวณตอนต้นลุ่มแม่น้ำชี ทำให้ขอบเขตอำนาจปกครองของเมืองนครราชสีมาขยายตัวกว้างขวางมากขึ้นอย่างไม่เคยปรากฏมาก่อน ประการสำคัญคือ ทำให้เมืองนครราชสีมา ก้าวขึ้นมาเป็นศูนย์กลางอำนาจท้องถิ่นสำคัญอีกศูนย์หนึ่งภายในภูมิภาคอีสาน–ลาว จนกระทั่งสามารถแผ่อิทธิพลข่มจำปาศักดิ์ ซึ่งเคยเป็นศูนย์กลางอำนาจมาแต่ดั้งเดิม และสามารถเพิ่มความแข็งแกร่งในอำนาจทางการเมืองขึ้นมาจนเกือบจะทัด–เทียมกับเวียงจันทน์ ศูนย์กลางอำนาจสำคัญที่สุดภายในภูมิภาคนี้

อันที่จริงแล้ว โดยลำพังของความเป็นศูนย์กลางอำนาจของเมืองนครราชสีมา หรืออีกนัยหนึ่งก็คือ การเติบโตในอำนาจทางการเมืองของขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา ไม่ได้เป็นตัวการ

สำคัญที่จะทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพทางการเมืองภายในภูมิภาค เพราะการมีอำนาจของขุนนางตระกูล ณ ราชสีมานั้น ไม่สามารถกระทำได้อย่างอิสระ หากแต่ถูกกำหนดไว้โดยนโยบายของพระราชวงศ์จักรี ดังนั้น เมื่อพระราชวงศ์จักรีเพิ่มความต้องการที่จะเก็บเกี่ยวผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจจากภูมิภาคอีสาน-ลาวมากขึ้น เพื่อจัดเก็บสินค้าของป่ามีค่าเป็นสินค้าส่งออก และเพื่อจัดเก็บโภคทรัพย์อื่น ๆ นโยบายทางเศรษฐกิจจึงถูกกำหนดขึ้น โดยการให้ขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา มีอำนาจในการเรียกเกณฑ์กำลังคนจากหัวเมืองอีสานไปทำการกวาดต้อนตีข่ายังฝั่งซ้ายแม่น้ำโขง การจัดตั้งกองกำลังทหารปลายแดนตอนล่างแม่น้ำโขง เพื่อสกัดกั้นการลำเลียงสินค้าของป่าออกไปยังภายนอกภูมิภาค รวมทั้งการมอบอำนาจให้ทำการสักเลกหัวเมืองอีสาน-ลาวขึ้นเป็นครั้งแรก

นโยบายทางเศรษฐกิจ รวมทั้งการเพิ่มพูนในอำนาจทางการเมืองของขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงสภาพทางการเมือง เศรษฐกิจ และสังคมภายในภูมิภาคอีสาน-ลาวมากที่สุด นับตั้งแต่เข้าสู่สมัยรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา ความปั่นป่วนของสังคมชาวข่า อันเนื่องมาจากการกวาดต้อนตีข่า ทำให้เกิดวิกฤติการณ์ทางการเมืองครั้งสำคัญ คือกบฏอ้ายสาเกียดโง้ง เมื่อ พ.ศ. 2362 ซึ่งนำมาสู่การขยายอำนาจทางการเมืองของเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์เหนือจำปาศักดิ์ในเวลาต่อมา การสักเลกทำให้ผู้คนชาวอีสาน-ลาว ถูกดึงเข้ามาอยู่ภายใต้ระบบไพร่ และทำให้ผู้นำท้องถิ่นสูญเสียผลประโยชน์จากการควบคุมกำลังคน รวมทั้งปฏิกิริยาของเจ้าหัวเมืองอีสาน-ลาวบางคนที่มีต่อขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา ซึ่งเกิดจากการแย่งชิงผลประโยชน์กัน การเมืองภายในภูมิภาคจึงตกอยู่ในสภาพที่อ่อนแอ เพราะเป็นช่วงที่มีความสับสน อำนาจการควบคุมกำลังคน รวมทั้งความขัดแย้งระหว่างขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา กับเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ซึ่งทวีความรุนแรงขึ้น เพราะต่างมีอำนาจทางการเมืองอันเข้มแข็ง สภาพทางการเมืองทั้งหมดนี้เป็นจุดอ่อน ซึ่งเปิดโอกาสให้เจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ ตัดสินใจทำการกอบกู้เอกราชในที่สุด

ในความเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ ไม่จำเป็นต้องกล่าวย้ำถึงบทบาทของชาวเมืองนครราชสีมาในการต่อสู้กับฝ่ายเจ้าอนุวงศ์ เพราะเป็นที่ประจักษ์ชัดแล้วว่า การต่อสู้อันเข้มแข็งของชาวเมืองนครราชสีมา เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งต่อความพ่ายแพ้ของเจ้าอนุวงศ์ ประเด็นสำคัญซึ่งจะต้องนำมากล่าวอีกครั้งในที่นี้คือ ความเกี่ยวข้องของขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา กับการ

กบฏ จากการศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนี้ได้ข้อสรุปว่า ไม่ว่าจะมีความขัดแย้งระหว่างขุนนางตระกูล ณ ราชสีมากับเจ้าอนุวงศ์หรือไม่ก็ตาม การกอบกู้เอกราชของเจ้าอนุวงศ์จะต้องเกิดขึ้น ดังได้วิเคราะห์ไว้อย่างชัดเจนแล้วว่า เจ้าอนุวงศ์นั้นมีอุดมการณ์รักชาติเป็นอุดมการณ์สูงสุด เจ้าอนุวงส์เพียงแต่สามารถดึงปฏิกิริยาของเจ้าเมืองอีสานและเจ้าหัวเมืองขึ้นของเมืองนครราชสีมาที่มีผู้นำแหน่งตระกูล ณ ราชสีมาในขณะนั้น เข้าร่วมจุดมุ่งหมายของตน กระนั้นก็ไม่อาจปฏิเสธได้เช่นกันว่า การเข้าร่วมของฝ่ายปฏิกิริยากับเจ้าอนุวงศ์ มีส่วนทำให้สภาพการณ์รุนแรงขึ้น และเป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งซึ่งทำให้พระราชวงศ์จักรีดึงอำนาจทางการเมือง จากขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา กลับคืนไป รวมทั้งการจัดการปฏิรูปการปกครองหัวเมืองอีสาน–ลาวทั้งหมด ภายหลังเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ ผลจากการปฏิรูปนี้ ทำให้พระราชวงศ์จักรีสามารถส่งอำนาจรัฐเข้ามาควบคุมปกครอง และควบคุมผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจจากหัวเมืองอีสาน–ลาว ได้ใกล้ชิดและจริงจังมากขึ้น โดยมีกลไกแห่งอำนาจรัฐที่สำคัญ คือ การจัดส่งข้าหลวงมาประจำตามหัวเมืองใหญ่ และการมอบอำนาจในการปกครองหัวเมืองอีสาน–ลาว ทั้งหมดให้แก่เจ้าพระยาบดินทรเดชา

แม้ว่าถูกลดอำนาจทางการเมืองลงไปหลังกบฏเจ้าอนุวงศ์ กระนั้นเพื่อที่จะให้ถ่ายเทโภคทรัพย์จากหัวเมืองภายในภูมิภาคไปสู่ราชสำนักกรุงเทพ เป็นไปอย่างคล่องตัวและมีประสิทธิภาพ รวมทั้งเพื่อที่จะควบคุมสถานการณ์ต่าง ๆ ภายในภูมิภาคได้อย่างใกล้ชิด พระราชวงศ์จักรีก็ยังต้องพึ่งพาทั้งศักยภาพทางการเมืองและความสามารถของขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา ทั้งนี้จะเห็นได้จากบทบาททางการเมืองของขุนนางตระกูลนี้ ในการทำหน้าที่รวบรวมส่วยสาอากรต่าง ๆ จากภายในภูมิภาคให้แก่พระราชวงศ์จักรีและการจัดส่งกองกำลังทหารไปประจำตามหัวเมืองชายฝั่งแม่น้ำโขง เพื่อป้องกันภัยจากเวียดนาม การตัดสินใจกับเวียดนามเพื่อแย่งชิงเขมร ยังเป็นปัจจัยสำคัญอีกประการหนึ่ง ซึ่งทำให้ขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา มีความสำคัญต่อพระราชวงศ์จักรี เพราะทำหน้าที่ทั้งการเป็นแม่ทัพและการจัดส่งกำลังทหาร อาวุธยุทโธปกรณ์ และเสบียงอาหารไปในราชการสงคราม แต่การเปลี่ยนแปลงทั้งหมดดังกล่าวข้างต้น อาจจะกล่าวได้ว่าเป็นเรื่องปกติ และมีความน่าสนใจน้อยกว่าการเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจและสังคมของเมืองนครราชสีมาในช่วงทศวรรษ พ.ศ. 2370–2380

แม้เมืองนครราชสีมา เคยมีความสำคัญทางด้านเศรษฐกิจเป็นอย่างมากตั้งแต่สมัยอยุธยา

ในฐานะที่เป็นแหล่งผลิตสินค้าของป่ามีค่า และเป็นศูนย์กลางการรวบรวมสินค้าของป่ามีค่าจากภายในภูมิภาคไปยังภายนอก แต่ดูเหมือนว่าระยะต้น ๆ สมัยรัตนโกสินทร์ พระมหากษัตริย์แห่งพระราชวงศ์จักรียังให้ความสนใจต่อบทบาททางเศรษฐกิจของเมืองนครราชสีมาน้อยกว่าบทบาททางการเมือง ดังจะเห็นได้จากการยินยอมให้ขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา เก็บเกี่ยวผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจโดยลำพัง ตราบจนกระทั่งเมื่อขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา สามารถขยายอำนาจปกครองได้กว้างขวางยิ่งขึ้น การก่อตั้งหัวเมืองขึ้นใหม่บริเวณตอนต้นลุ่มแม่น้ำชี ทำให้ฐานอำนาจทางเศรษฐกิจของเมืองนครราชสีมา ขยายตัวมากขึ้น ขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา จึงมีอำนาจในการควบคุมกำลังคนอันเป็นแรงงานในการผลิตมากขึ้น นอกจากนั้น โดยสภาพที่เป็นอยู่ของเมืองนครราชสีมาเองก็มีกำลังคนหนาแน่นอยู่แล้ว ดังนั้นตั้งแต่พระราชวงศ์จักรีเริ่มมีนโยบายทางเศรษฐกิจต่อภูมิภาคอีสาน-ลาว เป็นต้นมา เมืองนครราชสีมาจึงได้รับผลกระทบกระเทือนจากนโยบายนี้ไม่น้อยไปกว่าหัวเมืองอีสาน-ลาวอื่น ๆ

นั่นคือ การที่พระราชวงศ์จักรีเจ้ามาจัดการควบคุมผลประโยชน์จากกำลังคนชาวเมืองนครราชสีมาจริงจังมากขึ้น ดังจะเห็นได้จากการแยกกำลังคนบางส่วนออกจากอำนาจการควบคุมของขุน-นางตระกูล ณ ราชสีมา ไปขึ้นสังกัดพระราชวงศ์องค์สำคัญบางพระองค์ ที่เรียกว่าไพร่กองนอก การเรียกเกณฑ์และติดตามส่วยประเภทต่าง ๆ อย่างเข้มงวด รวมทั้งการสักไพร่และชำระบัญชีไพร่เป็นระยะ ๆ เพื่อควบคุมจำนวนกำลังคน แน่นอนว่า ผลจากการดำเนินนโยบายทางเศรษฐกิจของพระราชวงศ์จักรี ทำให้โภคทรัพย์ต่าง ๆ ของเมืองนครราชสีมาหลั่งไหลไปสู่ราชสำนักกรุงเทพเป็นจำนวนมากขึ้น เพราะขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา ให้ความร่วมมือหรือตอบสนองนโยบายนี้เป็นอย่างดี

อย่างไรก็ตาม ในเวลาเดียวกันกับที่ให้ความร่วมมือแก่พระราชวงศ์จักรี ขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา ก็พยายามรักษาผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของตนเองด้วยเช่นกัน อาศัยความสัมพันธ์อันใกล้ชิดกับเจ้าพระยาบดินทรเดชา ซึ่งเป็นญาติสนิท และอาศัยความเข้มแข็งในอำนาจทางการเมืองของตน ขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา สามารถควบคุมผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจ อันได้จากการจัดเก็บภาษีอากรประเภทต่าง ๆ ได้แก่ อากรสุรา อากรบ่อนเบี้ย และอากรค่านา ซึ่งเป็นผลประโยชน์ก้อนใหญ่ของเมืองนครราชสีมา ขณะเดียวกัน อาศัยความเจนจัดทางการเมืองของขุนนางตระกูล

ณ ราชสีมา สามารถสกัดกั้นผลประโยชน์จากการควบคุมกำลังคนบางส่วนไว้เป็นผลประโยชน์ของตน

จากการที่ผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจของเมืองนครราชสีมาบางส่วน ซึ่งก็คงจะเป็นจำนวนมาก ตกอยู่ในมือขุนนางตระกูล ณ ราชสีมานี้เอง ทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างขุนนางตระกูล ณ ราชสีมากับพระราชวงศ์จักรีเปลี่ยนแปลงไป มีแนวโน้มว่านโยบายของพระราชวงศ์จักรีที่มีต่อขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา เริ่มเปลี่ยนแปลงไปตั้งแต่ปลายทศวรรษ พ.ศ. 2370 และปรากฏชัดเจนขึ้นในทศวรรษ พ.ศ. 2380 กระนั้นก็ตาม อาศัยความสามารถเฉพาะตัวของผู้นำแห่งตระกูล ณ ราชสีมาในความพยายามแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นในลักษณะข้างต้นด้วยการสร้างความดีความชอบ ทั้งในงานราชการสงครามและการปฏิบัติงานราชการต่าง ๆ ทำให้พระราชวงศ์จักรีไม่สามารถเข้ามาควบคุมผลประโยชน์ทางเศรษฐกิจที่เมืองนครราชสีมาได้ ตราบจนกระทั่งการอสัญกรรมของผู้นำแห่งตระกูล ณ ราชสีมา คนสุดท้าย ซึ่งเป็นขุนนางท้องถิ่น คือ เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เป็นโอกาสที่เปิดกว้างให้พระราชวงศ์จักรี ส่งอำนาจเข้ามาควบคุมเมืองนครราชสีมาตั้งการควบคุมอำนาจทางการเมืองคือ ตำแหน่งเจ้าเมือง และการควบคุมผลประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจ

การศึกษาบทบาททางการเมืองของขุนนางตระกูล ณ ราชสีมา ช่วยให้เข้าใจความสำคัญทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา ตลอดช่วงสมัยต้นรัตนโกสินทร์ โดยมีข้อสรุปว่า เมืองนครราชสีมามีความสำคัญในฐานะที่เป็นตัวแทนของอำนาจรัฐ ในการปกครองดูแลภูมิภาคอีสาน-ลาว ศักยภาพทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา ช่วยเสริมสร้างเสถียรภาพทางการเมืองและเศรษฐกิจให้แก่รัฐ โดยสถานภาพของเมืองนครราชสีมา จึงเป็นเมืองที่ดำรงอยู่ในสังคมอีสาน-ลาวอย่างโดดเดี่ยวมาโดยตลอด ตลอดเวลาเช่นกันที่รัฐตระหนักถึงความสำคัญทางการเมืองของเมืองนครราชสีมา จนกระทั่งในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น ปรากฏว่าเคยมีนโยบายที่จะยกเมืองนครราชสีมาเป็นราชธานีที่ 2 แต่นโยบายนี้ได้ถูกล้มเลิกไปในเวลาต่อมา เพราะปัญหาการขาดแคลนน้ำของเมืองนครราชสีมา

อย่างไรก็ตาม ถึงที่สุด เรื่องราวเกี่ยวกับเมืองนครราชสีมาทั้งในแง่การเมือง และเศรษฐกิจ หรือแม้กระทั่งทางด้านสังคมผู้คนชาวเมือง ก็ยังเปิดกว้างสำหรับผู้สนใจจะศึกษา โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ช่วงหลังการอสัญกรรมของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ตั้งแต่

พ.ศ. 2388 เป็นต้นมาจนถึงการปฏิรูปการปกครองในรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งยังมีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นอย่างน่าสนใจ ทางการเมืองดูเหมือนว่า เมืองนครราชสีมาจะถูกดึงเข้ามารวมศูนย์อยู่กับเมืองหลวง ตั้งแต่รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในแง่นี้ปัญหาการเมืองภายในราชสำนักก็ยังปรากฏเกี่ยวข้องกับเมืองนครราชสีมาในช่วงรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เช่นกันทางด้านเศรษฐกิจนั้น การเติบโตทางเศรษฐกิจของเมืองนครราชสีมาเป็นประเด็นที่น่าสนใจ เพราะมีแนวโน้มว่าการขยายตัวทางการค้าระหว่างเมืองนครราชสีมากับหัวเมืองภายในภูมิภาคก็ดี ทุนนิยมของรัฐซึ่งเข้ามาจัดตั้งโรงหีบอ้อยที่เมืองนครราชสีมาก็ดี ล้วนแล้วแต่เกิดขึ้นก่อนที่รัฐบาลไทยจะเปิดนโยบายการค้าเสรี หรือเกิดขึ้นก่อนการทำสัญญาเบาริงกับอังกฤษ เมื่อ พ.ศ. 2398 การศึกษาเกี่ยวกับเรื่องนี้คงจะช่วยให้เข้าใจว่าเหตุใด รัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องเปิดการใช้เส้นทางรถไฟมายังเมืองนครราชสีมาเป็นสายแรก สำหรับแง่สุดท้าย คือทางสังคมความหลากหลายของผู้คนต่างวัฒนธรรม ซึ่งพากันหลั่งไหลเข้ามาอยู่ที่เมืองนครราชสีมา ทำให้วัฒนธรรมท้องถิ่นของชาวเมืองนครราชสีมาที่เรียกกันว่า วัฒนธรรมโคราชโดดเด่นขึ้นมา จึงน่าจะมีการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับผู้คนชาวเมืองนครราชสีมาในเชิงสังคมศาสตร์อย่างลึกซึ้งต่อไป.

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้นที่พิมพ์แล้ว

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1171-1173. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2513.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1173. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2514.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 1. รัฐบาลจัดพิมพ์ทูลเกล้าถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 2. รัฐบาลจัดพิมพ์ทูลเกล้าถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3. รัฐบาลจัดพิมพ์ทูลเกล้าถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 4. รัฐบาลจัดพิมพ์ทูลเกล้าถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530.

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 5. รัฐบาลจัดพิมพ์ทูลเกล้าถวายสนองพระมหากรุณาธิคุณในมหามงคลเฉลิมพระเกียรติวันพระบรมราชสมภพครบ 200 ปี พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว, 2530.

ยิ้ม ปัณฑยางกูร. ประชุมหมายรับสั่ง ภาคที่ 2 สมัยกรุงรัตนโกสินทร์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์สำนักนายกรัฐมนตรี, 2525.

<u>เอกสารชั้นต้นยังไม่ตีพิมพ์</u>

หอสมุดแห่งชาติ. หมู่จดหมายเหตุสมัยกรุงศรีอยุธยา ชื่อทำเนียบสมณศักดิ์ตำแหน่งพระราชาคณะและพระครูในกรุงและนอกกรุง ครั้งกรุงเก่า, เลขที่ 18/ง.

________. หมู่จดหมายเหตุสมัยกรุงธนบุรี ชื่อพระราชสาส์นและศุภอักษรโต้ตอบกรุงธนบุรีกับกรุงศรีสัตนาคนหุต จ.ศ. 1133 (พ.ศ. 2314), เลขที่ 1/ก.

________. หมู่จดหมายเหตุสมัยกรุงธนบุรี ชื่อศุภอักษรระหว่างเจ้ากรุงธนบุรี กับกรุงศรีสัตนาคนหุต จ.ศ. 1136-1137, เลขที่ 1/ข.

________. หมู่จดหมายเหตุสมัยกรุงธนบุรี ชื่อพระราชสาส์นและศุภอักษรโต้ตอบกรุงธนบุรีกับกรุงศรีสัตนาคนหุต จ.ศ. 1140, เลขที่ 1.

________. หมู่จดหมายเหตุกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1 ชื่อพิธีว่าด้วยเครื่องโสกันต์ใหญ่ เป็นครั้งที่ 1 กรุงรัตนโกสินทร์, เลขที่ 8.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ชื่อสำเนาหนังสือผู้วิเศษว่าด้วยพระมหากษัตริย์ปกครองประชาราสฎร์โดยยุติธรรม จงศ. 1163, เลขที่ 1.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ชื่อจดหมายเหตุว่าด้วยการรับช้างสำคัญ จ.ศ. 1163, เลขที่ 1.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 1 ชื่อเรื่องทรงพระกรุณาให้นายทองคำเรียบเรียงพงศาวดารเมืองนครราชสีมา จ.ศ. 1171, เลขที่ 2.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ชื่อหมู่บัญชี จ.ศ. 1176, เลขที่ 20.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ชื่อร่างศุภอักษรถึงเมืองเวียงจันทน์เรื่องสืบข้อราชการเมืองพุทไธเพชร จ.ศ. 1179, เลขที่ 10.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 จ.ศ. 1185, เลขที่ 3.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ชื่อหมู่บัญชีสักเลกชราพิการ จ.ศ. 1186, เลขที่ 1.

หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ชื่อบัญชีปืนคาบศิลา จำหน่ายและคง จ.ศ. 1186.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 2 ไม่ระบุชื่อ ไม่ระบุ จ.ศ., เลขที่ 4.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบัญชีรายชื่อเจ้าเมืองต่าง ๆ ที่เป็นหัวเมืองขึ้น จ.ศ. 1190, เลขที่ 8.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบัญชีชำระเงินส่วยที่ค้างเมืองต่าง ๆ จ.ศ. 1191, เลขที่ 10.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงกรมการเมืองลพบุรี จ.ศ. 1192, เลขที่ 20.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา จ.ศ. 1194, เลขที่ 3.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา จ.ศ. 1194, เลขที่ 22.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา จ.ศ. 1194, เลขที่ 23.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อร่างสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระเพชราชา จ.ศ. 1194, เลขที่ 45.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกพระยาราชนิกูล ถึงหลวงอนุรักษ์ภูเบศร์ จ.ศ. 1196, เลขที่ 11.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อร่างตราสารให้พระภักดีนุชิต กรมการเมืองนครราชสีมา บอกเมืองชนบทส่งส่วยทองคำผง จ.ศ. 1198, เลขที่ 17.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบัญชีเกณฑ์ปลือกประดู่ โมง ทำน้ำเชื้อ จัดพระโค จ.ศ. 1198, เลขที่ 17.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อร่างตราสารถึงพระยาเพชรบูรณ์ด้วยทรงตั้งหลวงธรณีบาล เป็นที่หลวงณรงค์รานศึก จ.ศ. 1198, เลขที่ 19.

หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา ส่งเงินค่านา จ.ศ. 1199, เลขที่ 45.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา จ.ศ. 1199, เลขที่ 48.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา ส่งเงินค่านา จ.ศ. 1199, เลขที่ 49.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองสังคะ เรื่องเอาเงินส่วยจัดซื้อช้างพัง จ.ศ. 1199, เลขที่ 50.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อแปลสำเนาหนังสือเมืองกาฬสินธุ์ จ.ศ. 1200, เลขที่ 15.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระราชวงศ์เมืองอัตปือ เรื่องตั้งท้าวสุริยะเป็นอุปหาต จ.ศ. 1200, เลขที่ 17.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราถึงผู้ว่าราชการเมืองต่าง ๆ เรื่องเกณฑ์เครื่องราชบรรณาการไปจิ้มก้องที่กรุงปักกิ่ง จ.ศ. 1200, เลขที่ 18.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าเมืองชนบทตอบรับเรื่องส่วยทองคำผุย จ.ศ. 1200, เลขที่ 78.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีเรื่องให้เจ้าเมืองไปกวาดต้อนครอบครัวญวนที่ค่ายขนองม้า จ.ศ. 1201, เลขที่ 2.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองชนบท จ.ศ. 1202, เลขที่ 91.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยาปลัดเมืองนครราชสีมา จ.ศ. 1202, เลขที่ 171.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อคัดบอกเล่ม 24 ว่าด้วยข้อราชการทัพญวนทางเมืองเขมร จ.ศ. 1203, เลขที่ 1/24.

หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อฎีกาเจ้าพนักคลัง จ.ศ. 1203, เลขที่ 31.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อฎีกาเจ้าพนักคลัง จ.ศ. 1203, เลขที่ 60.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา จ.ศ. 1203, เลขที่ 60.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ไม่ปรากฏชื่อ จ.ศ. 1204, เลขที่ 1/ก.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงเจ้าพระยานครราชสีมา เรื่องพระราชทานเพลิงศพพระพิมายและพระนางรอง จ.ศ. 1204, เลขที่ 10.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมาส่งทองคำส่วย จ.ศ. 1204, เลขที่ 63.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงหลวงมหาดไทย กรมการเมืองเพชรบูรณ์ให้เกณฑ์เลกทำส่วยครั่งถวาย จ.ศ. 1204, เลขที่ 80.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีถึงพระยานครราชสีมา ตอบรับเรื่องทองคำผุยส่วย จ.ศ. 1204, เลขที่ 82.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อร่างตราตอบเมืองนครราชสีมาส่งทองเมืองไชยภูมิ จ.ศ. 1204, เลขที่ 82.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบอกหนองหารน้อย เรื่องส่งส่วย จ.ศ. 1205, เลขที่ 21.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราพระยาจักรีตอบเจ้าพระยานครราชสีมา ด้วยส่งต้นหนังสือเมืองอุบล เมืองเขมร จ.ศ. 1205, เลขที่ 26.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อร่างตราตอบเมืองนครราชสีมาส่งทองเมืองไชยภูมิ จ.ศ. 1205, เลขที่ 82.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อบัญชีหางว่าวหลวงประสิทธิ์ เมืองนครราชสีมา จ.ศ. 1205, เลขที่ 86.

หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมาส่งเงินแทนทองคำส่วย จ.ศ. 1205, เลขที่ 103.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมาส่งเงินแทนผลเร่วเมืองพุทไธสง จ.ศ. 1205, เลขที่ 105.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา รายงานน้ำฝนต้นข้าว จ.ศ. 1206, เลขที่ 42.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีเรื่องหลวงปราบขุนประสิทธิ์สงครามคุมเอาทองคำส่วยลงมาส่ง จ.ศ. 1206, เลขที่ 179.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเรื่องขุนอินอำนาจ ขุนศรีสุระฯ ยื่นเรื่องราวเลกไพร่หลวงอพยพหนีฯ จ.ศ. 1206, เลขที่ 184.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราตอบเรื่องได้รับใบบอกส่งเนื้อไม้กฤษณาส่วยกองหลวงวิเศษ จ.ศ. 1206, เลขที่ 188.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเจ้าพระยาจักรีเรื่องส่งช้างเข้ามาถวาย.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อหนังสือออกญาราชสุภาวดี เรื่องเจ้าพระยานครราชสีมาป่วยเป็นโรคจุกเสียดถึงแก่อสัญกรรม จ.ศ. 1207, เลขที่ 251.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อเรื่องความร้องเรียนของหลวงปราบฯ เรื่องกล่าวโทษหลวงกำแหงฤทธิรงค์ จ.ศ. 1207, เลขที่ 265.

________. หมายรัชสั่งราชกาลที่ 3 ชื่อหมายกำหนดการ จ.ศ. 1207, เลขที่ 1/ก.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราถึงเมืองอุทัย เรื่องให้แสนเผือกไปตามช้างสำคัญ จ.ศ. 1208, เลขที่ 31.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราตอบเมืองนครราชสีมาเรื่องทองคำเมืองไชยภูมิเมืองสกลนคร จ.ศ. 1208, เลขที่ 116.

หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราเมืองไชยบุรี เรื่องตอบรับผลเร่วที่ส่งแทนทองจำนวนเกณฑ์ ฯลฯ จ.ศ. 1209, เลขที่ 107.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อสารตราถึงประเทศธานี เรื่องตอบรับผลเร่วส่วย จ.ศ. 1209, เลขที่ 109.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อร่างบัญชีว่าวหัวเมืองต่าง ๆ นำส่งเร่วรายวัน จ.ศ. 1210, เลขที่ 162.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อเรื่องราวขุนเทพบุรีเมืองนครราชสีมา ฟ้องกล่าวโทษกรมการหาว่าลักตัมฝิ่นเถือบขาย จ.ศ. 1211, เลขที่ 117.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา จ.ศ. 1211, เลขที่ 121.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อใบบอกเมืองนครราชสีมา จ.ศ. 1211, เลขที่ 144.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ชื่อร่างตรา ไม่ปรากฏ จ.ศ., เลขที่ 5.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อร่างสารตราถึงเจ้าราชบุตร ท้าวเพี้ย จ.ศ. 1214, เลขที่ 26.

________. หมู่ร่างตรารัชกาลที่ 4 ชื่อหนังสือถึงเจ้าเมือง กรมการเรื่องการชำระความ ฯลฯ จ.ศ. 1214, เลขที่ 134.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อร่างหนังสือถึงเมืองปราจีน เมืองสุโขทัย ฯลฯ จ.ศ. 1214, เลขที่ 158.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อร่างตราถึงเมืองนครราชสีมา โปรดให้ทำแผนที่ ก่อป้อมกำแพงซ่อมป้อมกำแพงเมืองเก่า จ.ศ. 1215, เลขที่ 49.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อร่างตราน้อยถึงเมืองกรุงเก่า เครื่องยากรุงเก่าไม่มีบอกลงไป จ.ศ. 1215, เลขที่ 50.

หอสมุดแห่งชาติ. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อหนังสือถึงเมืองนครราชสีมา โปรดเกล้าให้เอาพระวังและพระยาปลัด จ.ศ. 1215, เลขที่ 52.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อร่างตราถึงเมืองนครนายก หลวงปลัดส่งฟ้องหมื่นรองจ่าเมือง จ.ศ. 1215, เลขที่ 54.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อบัญชีรายวันบอกเจ้าเมือง กรมการ และท้าวเพี้ยนำสิ่งของลงมาเฝ้า จ.ศ. 1217-1218, เลขที่ 206.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อร่างตราถึงเจ้าเมืองและกรมการ เรื่องให้ชำระความผู้ไม่เสียภาษี ฯลฯ จ.ศ. 1221, เลขที่ 125.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อบัญชีสักเลกหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออกเขมรป่าดง จ.ศ. 1221-1226, เลขที่ 202.

________. จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 ชื่อบัญชีเงินผูกปี้ข้อมือจีนหัวเมืองส่งพระคลัง จ.ศ. 1229, เลขที่ 293.

________. หมู่พงศาวดาร ชื่อพงศาวดารเมืองปะทายสมันต์ เลขที่ 001.3/18.

<u>เอกสารชั้นรอง</u>

<u>กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1</u>. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2515.

<u>กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4</u>. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2515.

ก.ศ.ร. กุหลาบ [นามแฝง]. <u>อานามสยามยุทธ เล่ม 1</u>. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2514.

________. <u>อานามสยามยุทธ เล่ม 2</u>. กรุงเทพฯ : แพร่พิทยา, 2514.

โกมารกุลมนตรี, พระยา. <u>วงศ์เจ้าพระยานคร</u>. พิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพคุณกลิ่น ณ นคร, วัดโสมนัสวรวิหาร, 2505.

ควอริช เวลส์. <u>การปกครองและการบริหารงานของไทยสมัยโบราณ</u>. กรุงเทพฯ : เจริญวิทย์การพิมพ์, 2519.

คำให้การชาวกรุงเก่า คำให้การขุนหลวงหาวัด และพระราชพงศาวดารกรุงเก่าฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์คลังวิทยา, 2515.

จดหมายเหตุนครราชสีมา. พิมพ์สนองคุณเจ้าพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) และเจ้าพระยานคราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : เที่ยงเกียรติการพิมพ์, 2528.

จังหวัดชัยภูมิ. คณะกรรมการประชาสัมพันธ์และจัดพิมพ์เอกสาร การจัดงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ, 2500.

จังหวัดบุรีรัมย์. คณะกรรมการประชาสัมพันธ์และจัดพิมพ์เอกสาร การจัดงานฉลอง 25 พุทธศตวรรษ, 2500.

จิตร ภูมิศักดิ์. สังคมไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยาก่อนสมัยศรีอยุธยา. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ดอกหญ้า, 2527.

เชิดชูวีรกรรมท้าวสุรนารี. เนื่องในงานฉลองอนุสาวรีย์ท้ายสุรนารี ประจำปี 2515.

ชัย เรืองศิลป. ประวัติสังคมไทยโบราณ ก่อนศตวรรษ 25. กรุงเทพฯ : ศิลปบรรณาคาร, 2523.

ฉัตรทิพย์ นาถสุภา. เศรษฐกิจหมู่บ้านไทยในอดีต. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์สร้างสรรค์, 2527.

ณัฐวุฒิ สุทธิสงคราม. ชีวิตและงานกวีนิพนธ์ของคุณพุ่ม จินตกวีสตรี. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2517.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 2. พระนคร : โอเดียนสโตร์, 2505.

________. นิทานโบราณคดี. พระนคร : คลังวิทยา, 2501.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา. เรื่องเที่ยวที่ต่าง ๆ ภาคที่ 4 ว่าด้วยเที่ยวมณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลร้อยเอ็ด. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ รองอำมาตย์เอกหลวงพิทักษ์พนมเขตร์ (สีห์ จันทรสาขา) ณ เมรุวัดศิลาวิเวก อำเภอมุกดาหาร จังหวัดนครพนม, 18 พฤษภาคม 2512.

________. พระราชพงศาวดาร รัชกาลที่ 2 เล่ม 2. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2515.

ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จฯ กรมพระยา และนริศรานุวัดติวงศ์, สมเด็จฯ กรมพระยา. สาส์นสมเด็จ เล่ม 4. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2499.

ดี. จี. อี. ฮอลล์. ประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เล่ม 1. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2526.

เติม วิภาคย์พจนกิจ. ประวัติศาสตร์อีสาน. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2530.

เถา ศรีชลาลัย. ลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาค 4 สกุลเชื้อพระวงศ์ธนบุรี (ฉบับร่าง). พระนคร : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2480.

ทองพล ศรีจักร. เพชรพื้นเมืองเวียงจันทน์. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์บางขุนพรหม, 2479.

ทองสืบ ศุภมาร์ค. พระราชพงศาวดารเขมร. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2526.

ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 1. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2526.

________. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2503.

________. พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2504.

นรินทรเทวี, กรมหลวง. จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวีและพระราชวิจารณ์รัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2516.

นิธิ เอียวศรีวงศ์. การเมืองไทยสมัยพระเจ้ากรุงธนบุรี. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม, 2528.

________. การเมืองไทยสมัยพระนารายณ์. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.

นิวัฒน์ พ.ศรีสุวรนันท์. ไทย ลาว อิสาน. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : มิตรนราการพิมพ์, 2529.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 2. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2506.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 3. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2506.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 8. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2507.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 16. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2507.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 23. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2511.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 38. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2512.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 39. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2512.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 40. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2527.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 42. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2512.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 44. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2512.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 46. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2512.

ประชุมพงศาวดาร เล่ม 49. กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2513.

ประชุมจดหมายเหตุ เรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์แสง รัชกาลที่ 4, เมรุวัดเบญจมบิตร, 2473.

ประเทือง จินตสกุล และคณะ. ภูมิศาสตร์ จังหวัดนครราชสีมา เล่ม 1. นครราชสีมา : วิทยาลัยครูนครราชสีมา, 2528.

ประวัติต้นตระกูล พระยานครบริรักษ์ อดีตผู้ว่าราชการเมืองขอนแก่น (เจ้าเมืองขอนแก่น). พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่ประทุม นครศรี ณ เมรุวัดหนองแวง เมืองเก่า จังหวัดขอนแก่น, 21 มิถุนายน 2508.

ประวัติ พันตรีหลวงศรีโยธา. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันตรีหลวงศรีโยธา, นครราชสีมา, 30 เมษายน 2503.

ปาเลอกัวซ์, สังฆราช. เล่าเรื่องเมืองไทย. กรุงเทพฯ : อักษรสัมพันธ์, 2506.

พนรัตน์, พระ. พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยา ฉบับพระพนรัตน์ วัดพระเชตุพน. กรุงเทพฯ : คลังวิทยา, 2515.

พิทักษ์โยธา, พ.ต. บันทึกการส่งชาวรามัญ (มอญ) ขึ้นมาอยู่ที่จังหวัดนครราชสีมา. พิมพ์ในงานฌาปนกิจศพ คุณแม่ใหญ่ รัตนโพธิ์, วันที่ 12 เมษายน 2518.

เพ็ชรปาณี, พระยา. จดหมายเหตุนครราชสีมา พ.ศ. 2467. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2468.

ไพโรจน์ เกษแม่นกิจ [แปล]. เอกสารครอฟอร์ด. กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2515.

มานิต วัลลิโภดม. นำเที่ยวพิมายและโบราณสถานในจังหวัดนครราชสีมา. กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวพร, 2502.

รวมเรื่องเมืองนครราชสีมา. จัดพิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ นางบุญเหลือ พลราษฎร์บำรุง (บุญเหลือ อุเทนสุต), ณ เมรุสมานมิตร วัดแจ้งใน อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา, 7 เมษายน 2511.

รัตนกุลอดุลยภักดี (จำรัส รัตนกุล), พระยา. ลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาคที่ 1. พิมพ์ในงานพระราชทานพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากนกวรรณเลขา. พระนคร : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2463.

ลัดดา ปานุทัย และคณะ. วัฒนธรรมพื้นบ้านยวนสีคิ้ว จังหวัดนครราชสีมา. งานวิจัยสำนักคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2526.

ลำดับวงศ์สกุล "สิงหเสนี". ที่ระลึกในงานพระราชทานเพลิงศพ เสวกเอกพระยานครราชเสนี (สหัด สิงหเสนี), เมรุวัดเทพศิรินทราวาส, 18 กรกฎาคม 2481.

วอเตอร์ เอฟ เวลลา. แผ่นดินพระนั่งเกล้า. กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2514.

วิทยา อินทะกนก. บุพการี ทำเนียบสกุล สกุลอินทะกนก และเครือญาติ. นครราชสีมา : ไม่ปรากฏสำนักพิมพ์, 2529.

ศึกษาธิการจังหวัด นครราชสีมา. นครราชสีมา 2521. นครราชสีมา : ไม่ปรากฏชื่อสำนักพิมพ์, 2521.

ศิลปากร, กรม. เอกสารของ เฮนรี เบอร์นี่ เล่ม 2. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศาสนา, 2516.

________. บันทึกเรื่องความสัมพันธ์ไมตรีระหว่างประเทศไทยกับนานาประเทศในศตวรรษที่ 17 เล่ม 5. กรุงเทพฯ : จัดพิมพ์โดยกรมศิลปากร, 2520.

สันต์ ท. โกมลบุตร. จดหมายเหตุลาลูแบร์ ฉบับสมบูรณ์ เล่ม 1. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์ก้าวหน้า, 2520.

________. การท่องเที่ยวผจญภัยของแฟร์นังค์ มังเดซ ปินโต ค.ศ. 1537 - 1558. กรุงเทพฯ : จัดพิมพ์โดย กรมศิลปากร, 2526.

สากลกิจประมวล, พระยา. เรื่องกรมพระราชวังหลัง. พิมพ์เป็นบรรณาการ ในงานบำเพ็ญกุศลฉลองอายุครบ 75 ปีบริบูรณ์ของ พระปรียาเฉลิม (ม.ล. ยิ้ม ปาลกะวงศ์), 16 มีนาคม 2509.

สาวิตรี สุวรรณสถิตย์ [แปล]. เอกสารเฮนรี่ เบอร์นี่ เล่ม 1. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภา, 2514.

อนุพันธ์ อภิชโย, พระมหา. ประวัติเมืองนครราชสีมา และวัดศาลาลอย (ท้ายสุรนารี). นครราชสีมา : ม.ป.พ., ม.ป.ป., (เอกสารอัดสำเนา)

อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. สังคมไทยในสมัยต้นกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2416. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2527.

บทความ

คำให้การขุนหลวงประดู่วัดทรงธรรม. แถลงงานประวัติศาสตร์ เอกสารโบราณคดี ปีที่ 3 เล่ม 1. มกราคม 2512.

ถาวร สุบงกช. "ภาษาสำเนียงโคราช," ของดีโคราช. วิทยาลัยครูนครราชสีมา นพิมพ์เผยแพร่ในนิทรรศการวัฒนธรรมไทย ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ครั้งที่ 2, 2521.

เถา ศรีชลาลัย, "ประวัติเจ้าพระยาสวรรคโลก," ศิลปากร, ปีที่ 1, เล่ม 2, 2480.

ธิดา สาระยา. "สภาพเศรษฐกิจของสังคมสุโขทัย," วารสารธรรมศาสตร์, ฉบับที่ 7, เล่มที่ 1, ประจำเดือนกรกฎาคม - กันยายน 2520.

________. "พัฒนาการของรัฐลุ่มแม่น้ำมูล," ศิลปวัฒนธรรม, ปีที่ 6 ฉบับที่ 10, สิงหาคม 2520.

ธวัช ปุณโณทก. "ประวัติการสืบทอดวัฒนธรรมอีสาน," วารสารทางวิชาการมนุษย์ศาสตร์ และสังคมศาสตร์. วิทยาลัยครูนครราชสีมา ปฐมฤกษ์ (กุมภาพันธ์ 2527).

นิติ แสงวัณณ์. "สภาพทางเศรษฐกิจและสังคมของชุมชนโบราณในภาคอีสาน ในช่วงตอนปลายสมัยก่อนประวัติศาสตร์ถึงต้นสมัยประวัติศาสตร์," การสัมมนาผลงานทางวิชาการที่เกี่ยวข้องกับอีสานศึกษา, 4-6 กรกฎาคม 2527, วิทยาลัยครูนครราชสีมา.

ประภากร [นามแฝง]. "อิทธิพลของวัฒนธรรมไทยที่มีต่อเขมร," หลักฐานด้านประวัติศาสตร์และโบราณคดีสมัยอยุธยา. เอกสารประกอบการสัมมนาประวัติศาสตร์สมัยอยุธยา, 14-16 มิถุนายน 2528.

ศรีสัชนาลัยบดี, พระยา. "ประวัติพระยาพิชัยดาบหัก," ศิลปวัฒนธรรม. ฉบับปีที่ 6, เล่มที่ 3, มกราคม 2528.

พัชรินทร์ เปี่ยมสมบูรณ์. "การอพยพของชาวมอญในจังหวัดนครราชสีมา," เอกสารศูนย์วัฒนธรรม. วิทยาลัยครูนครราชสีมา พิมพ์เผยแพร่ในงานนิทรรศการทางวิชาการ และวัฒนธรรมไทย, 2523.

มยุรี เหง้าศรีวัทน์, ดร. เผยพัน เหง้าศรีวัทน์, ดร. "เจ้าอนุ : เรื่องเก่า ปัญหาใหม่," ศิลปวัฒนธรรม. ปีที่ 9, ฉบับที่ 11 (กันยายน 2531).

วินัย พงศ์ศรีเพียร. "ความสำคัญของ "กฎมณเฑียรบาล" ในการมองประวัติศาสตร์ไทย," วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร. ปีที่ 9, ฉบับที่ 1, 2529.

ศรีศักร วัลลิโภดม. "โคราชสมัยโบราณ," โบราณคดี จังหวัดนครราชสีมา. กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2512.

________. "อีสานระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12 - 16," วารสารเมืองโบราณ. ปีที่ 3, ฉบับที่ 3, ประจำเดือนตุลาคม - ธันวาคม 2519.

Keyes, Charles F. Isan : Regionalism in Northeastern Thailand. Data Paper : Number 65, Southeast Asia Program, Department of Asia Studies, Cornell University, New York, 1967.

วิทยานิพนธ์

ธีรชัย บุญมาธรรม. "ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของหัวเมืองกาฬสินธุ์ พ.ศ. 2336-2450." วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527.

นงลักษณ์ ลิ้มศิริ. "ความสำคัญของกบฏหัวเมืองอีสาน พ.ศ. 2325 - 2445." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524.

นันทิยา สว่างวุฒิธรรม. "การควบคุมกำลังในสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร พ.ศ. 2325 - 2448." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524.

นิติ กสิโกศล. "การเก็บค่านาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 - 2482." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2525.

บุญรอด แก้วกันหา. "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325 - 2411." วิทยา-นิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518.

พรรษา สินสวัสดิ์. "ความสัมพันธ์ระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองเวียงจันทน์ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2367 - 2370." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2521.

พวงไข่มุกข์ คุณารัตนพฤกษ์. "ความสำคัญของเมืองนครราชสีมาในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุล-จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2411 - 2453." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521.

รำไพ อุดมไพจิตรกุล. "การแสวงหารายได้ของแผ่นดินในราชอาณาจักรไทย พ.ศ. 2398 - 2458." วิทยานิพนธ์ หลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2526.

อุบลศรี อรรถพันธ์. "การชำระพระราชพงศาวดารในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุ-ฬาโลก." วิทยานิพนธ์ปริญญาโท บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2524.

อุราลักษณ์ สิถิรบุตร. "มณฑลอีสาน และความสำคัญในทางประวัติศาสตร์." วิทยานิพนธ์หลักสูตรปริญญามหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526.

ภาคผนวก 1

สำเนาหนังสือผู้วิเศษ ว่าด้วยพระมหากษัตริย์ปกครอง

ประชาราสฎร์โดยยุติธรรม จ.ศ. 1163

วันจันทร์ แรม 8 ค่ำ เดือน 1 จุลศักราช 1163 ปีระกาตรีนิศก เสด็จออกขุนนาง ณ พระตำหนักแพเพลาเช้า นอยอันทะบุตรเขย นอยบุตรพญารัตนากาษ เอาหนังสือใบลารใส่มาในกระบอกว่า ได้มาแต่นอกวัดเขาแก้วหลังบ้านท่ารานแควปะสักแขวนไว้ เอามาทูลเกล้าฯ ถวายเปิดออกดูเปนใบลานจารเป็นหนังสือขอมดังนี้

อาตมาภาพขอถวายพระพรจำเริญสิริสวัสดิพิพัทธมงคล มาถึงราชาธิเบศผู้เปนปิ่นปักนักเรศทั้งสองพระองค์ ได้ครองมไหยสมบัติ พระไทยโสรมนัศในกุศลทานา อุษ่าห์บำรุงผดุงผดาหวังจะให้พระศาศนานี้รุ่งเรือง หนึ่งพระองคได้เปนมะหิศเรศเมืองหนึ่ง เทเวศในห้องสวรรค์ สมบัติอนันตังศุกขเษมนั้นล้ำเมืองแมน พระองคได้เปนมหิศราครองฝูงประชานับด้วยแสน ท้าวพญาสามลในแว่นแคว้น นั้นก็มาระอาออกอ่อนเกล้าถวายอภิวันท หนึ่งพระองคได้นางช้างเผือกมาไว้ในนัคเรศ ก็เปนบุญลาพอันวิเสศของธรงธรรม์ จะให้จำเริญในมไหยสวรรค์ธรงธรรม์จงประคองตามประเพณี นี้ยากนักยากที่จะกระทำได้ ทำได้แล้วเปนศุกขาจะให้จำเริญในมหิศรากิติยศนั้นนาจะลือเลืองทั่วแดนไตรประเวนีนั้นคือว่าจำเดิมแต่ได้ช้างเผือกนั้นมา สิ้น 5 เดือนเปนกำหนด ในระวาง 5 เดือนนั้นแม้นประชาชนทั้งปวงในเมืองอันได้ช้างเผือกนั้นก็ดี แว่นแคว้นเมืองน้อยอันเปนเมืองขึ้นแห่งเมืองอันได้ช้างเผือกนั้นก็ดี แม้นจะกระทำกำม์อันทุจริตเปนต้นว่า กระทำล่วงอาญาพระกระษัตร กระทำกำมอันหยาบช้าอันเปนมหันตานุโทษ ๆ ถึงตายก็ดี โทษแต่ถอลงเอาสินไหมพิไนก็ดี แลมีผู้จับเอามาแต่ในระวาง 5 เดือนนั้นก็พึงให้มะหาบพิตรโปรดคนโทษ อันได้มาในระวาง 5 เดือนนั้นให้เปนไทย อย่าได้อพิฆาฎฆ่าเสีย แลอย่าได้ลงเอาสินไหมพิไน ถ้อยความอันใดก็อย่าภึงให้ว่ากล่าวแก่กัน ถึงโปรดปรานเสียทั้งสองค่างอันนี้เปนประเพนีอันหนึ่ง ประเพนีหนึ่งนั้นต่อกันกับ 5 เดือนนั้นมา 5 เดือนอีกแม้นประชาชนทั้งปวงกระทำกำม์อันทุจริตเหมือนว่ามาแล้วแตไนยหนหลังก็อย่าภึงฆ่าเสีย จงโปรดให้เป็นบาทบริจาริกแห่งนางพญา อันนี้เปนประเพนีอันหนึ่ง หนึ่งให้มะหาบพิตรตั้งอยู่ในทศธรรมประเวนี

อันหนึ่งให้มหาบพิตรตั้งฉ้อทานษาลา จำแนกแจกทานแก่ยาจกวะณิภกแลสมณพราหมณาจารย มีพระทศพลญาณเปนต้น อันนี้เปนประเพนีอันหนึ่ง ประเพนี 4 ประการนี้ให้มหาบพิตรกระทำให้จงได้ อันหนึ่งบุคคลที่ได้ช้างเผือกนั้นก็ภึงพระราชทานเงินทองกองลากให้แก่เขา ถ้ามิดั่งนั้นในโคตอันนั้นก็ภึงโปรดเสียอย่าได้เอาเปนข้ากิจราชการเลย ช้างเผือกอันขาวเมืองนครราชสีมาได้มานี้ ท่านผู้วิเศศอันมีพระชนวะษาได้ 1344 พระวะษา อยู่ในถ้ำวัวแดงให้มา หวังว่าจะให้เปนสีสวัศดิแก่กรุงเทพพระมหานคร จึ่งใช้ให้อาตมาผู้เปนอันเตวาสิกษานุสิตเขียนเอาลิกขิตนี้มาถวายพระพรแก่มหาบพิตรให้ซรามพระไทย อาตมาอาใสโคจรบิณฑิบาตรอยู่ในราวป่าสืบเขาพระปัถวี ประเวนีอันนี้สาบสูญเสียแต่นานแล้ว นักปราชคนใดคนหนึ่งแลพรหมาณาโยคีคนใดคนหนึ่งจะได้หยั่งรู้หยั่งเหนหามิได้ ถ้าเว้นไว้ก็แต่ท่านผู้วิเสศอันมีพระชนวษา อาตมาภาพถวายพระพรมาก็ยุติแต่เท่านี้

นอกกระบอกเขียนเปนอักษรไทย

อาตมาภาพผู้วิเสศมาแต่ถำวัวแดงอยู่ในสืบเขาปัถวี มาบอกเหตุช้างเผือกซาวเมืองนครราชสีมา จะเอาลงมาเดือนอ้ายแรม 9 ค่ำ ใครได้หนั่งสือนี้แล้วอย่าได้อำพรางไว้ ให้เอาลงไปกราบทูลแก่มหาบพิตรให้จงได้ ถ้าผู้ใดอำพรางไว้ให้ผู้นั้นตกนรกมกไมอยู่ใต้เถรเทวทัต อย่าเปิดออกดูเลย

ใต้กระบอกเขียนเปนอักษรไท

บัดนี้เรามาอยู่สืบเขาพระพุทธิบาทแล้ว

ภาคผนวกหมายเลข 2

ชาติภูมิของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา)

เชื่อกันว่า นายทองอินท์เป็นบุตรบุญธรรมของพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) ส่วนมารดาของนายทองอินท์ คือ คุณหญิงยวนหรือจวน[1] ธิดาเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช (หนู) และถวายตัวเป็นพระสนมในพระเจ้าตากสิน ต่อมาสมเด็จพระเจ้าตากสินพระราชทานคุณหญิงจวนให้แก่พระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) ตั้งแต่ครั้งยังเป็นพระพิมาย เนื่องด้วยมีความดีความชอบจากราชการสงครามตีเวียงจันทน์ ในขณะนั้นคุณหญิงจวนตั้งครรภ์อยู่แล้ว และให้กำเนิดบุตรชายคนหนึ่งคือนายทองอินท์[2]

ชาติภูมิของนายทองอินท์ มีความสำคัญประเด็นหนึ่งสำหรับประวัติศาสตร์เมืองนครราชสีมา เกี่ยวกับเรื่องนี้มีข้อเท็จจริง 4 ประการ ที่จะต้องตระหนักและนำไปสู่การสืบสวนหาความเป็นจริง ประการแรก นายทองอินท์ผู้นี้มิใช่เป็นบุตรชายของพระยานครราชสีมา (ปิ่น ณ ราชสีมา) ประการที่ 2 ข้อมูลเกี่ยวกับชาติภูมิของนายทองอินท์เพิ่งมีหลักฐานบันทึกราวทศวรรษ พ.ศ. 2480 ประการที่ 3 การอ้างถึงความเป็นธิดาเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช เป็นการอ้างจากตระกูล ณ ราชสีมา แต่ฝ่ายเดียว ประการที่ 4 ชาติภูมิของนายทองอินท์ มีความคล้ายคลึงกับชาติภูมิของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) ผู้ได้ชื่อว่าเป็นพระโอรสลับในสมเด็จพระเจ้าตากสินเช่นกัน เพื่อที่จะเปรียบเทียบให้เห็นความคล้ายคลึงดังกล่าว จึงต้องกล่าวถึงชาติภูมิของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) ดังต่อไปนี้

---

[1]ต่อไปนี้จะเรียกชื่อจวนเพียงชื่อเดียว

[2]กรมศิลปากร, ประชุมพงศาวดาร เล่ม 46 (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2521), หน้า 44.

เจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) เป็นบุตรบุญธรรมของเจ้าพระยาศรีสุธรรมมนตรีศรีโศกราชวงศ์ (พัฒน์) ผู้เป็นเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช ระหว่าง พ.ศ. 2327 - 2354 มารดาของเจ้าน้อยคือ คุณหญิงปราง ธิดาของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชผู้ปกครองระหว่าง พ.ศ. 2317 - 2327 คุณหญิงปรางถวายตัวเป็นพระสนมในสมเด็จพระเจ้าตากสิน ในเวลานั้นเจ้าพัฒน์ทำหน้าที่เป็นอุปราชเมืองนครศรีธรรมราช และมีฐานะเป็นบุตรเขยของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชด้วย ภริยาของเจ้าพัฒน์คือ คุณหญิงนวล พี่สาวของคุณหญิงปราง ต่อมาคุณหญิงนวลถึงแก่กรรม สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงพระราชทานคุณหญิงปรางให้เป็นภริยาเจ้าพัฒน์แทน เพื่อให้ช่วยเลี้ยงหลาน[3] แต่ขณะนั้นคุณหญิงปรางค์ตั้งครรภ์ได้ 2 เดือน โดยที่สมเด็จพระเจ้าตากสินทรงไม่ทราบมาก่อน เนื่องด้วยทรงลั่นวาจายกให้แล้ว ดังนั้น เจ้าพัฒน์จึงต้องรับคุณหญิงปรางไปที่เมืองนครศรีธรรมราช และมิได้ถือคุณหญิงปรางเป็นภริยา หากตั้งไว้ในฐานะ "นางเมือง" ต่อมาราว พ.ศ. 2319 คุณหญิงปรางให้กำเนิดบุตรชายคนหนึ่งคือ เจ้าน้อยผู้นี้[4]

ในแง่ชาติภูมิเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) มีน้ำหนักน่าเชื่อถือดังเหตุผลต่อไปนี้

1. ชาติภูมิของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) เป็นเรื่องที่รับทราบกันโดยทั่วไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชนิพนธ์เกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า "เป็นเรื่องที่เขาเล่ากระซิบกันเป็นการเปิดเผยและพวกบุตรหลานเจ้ากรุงธนก็นับถือว่าเป็นพี่น้อง"[5] อย่างน้อย

---

[3]พระยาโกมารกุลมนตรี, <u>วงศ์เจ้าพระยานคร</u>, หนังสือแจกงานฌาปนกิจศพ คุณกลิ่น ณ นคร, วัดโสมนัสวรวิหาร, 2505, หน้า 11.

[4]<u>ประชุมพงศาวดาร เล่ม 46</u>, หน้า 53.

[5]<u>จดหมายเหตุความทรงจำกรมหลวงนรินทรเทวี</u> (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2516), หน้า 137.

อย่างน้อย "เรื่องกระซิบ" นี้ก็ปรากฏอยู่ในการรับรู้ของเฮนรี่ เบอร์นี่ ทูตอังกฤษซึ่งเดินทางเข้ามายังราชอาณาจักรไทย เมื่อ พ.ศ. 2368 - 2369[6]

2. สมเด็จพระเจ้าตากสิน ทรงมีนโยบายยกย่องเมืองนครศรีธรรมราชมากกว่าหัวเมืองอื่น ๆ ดังจะเห็นได้จากการแต่งตั้งเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช (หนู) บิดาของคุณหญิงปราง เป็นพระเจ้านครศรีธรรมราช เมื่อ พ.ศ. 2319 และยกฐานเมืองนครศรีธรรมราชเป็นประเทศราช[7] ในแง่นี้หมายความว่า การพระราชทานคุณหญิงปรางไปเป็นภริยาเจ้าพัฒน์ อุปราชแห่งนครศรีธรรมราชจึงเป็นไปได้ โดยเฉพาะเมื่อพิจารณาเหตุผลประเด็นในข้อต่อไป

3. ความมีเหตุผลจากการที่พระราชทานคุณหญิงปรางให้แก่เจ้าพัฒน์อยู่ตรงประเด็นที่ว่าภริยาคนก่อนของเจ้าพัฒน์เป็นพี่สาวของคุณหญิงปราง การที่คุณหญิงนวลถึงแก่กรรมขณะที่เจ้าพัฒน์กำลังปฏิบัติราชการสงคราม[8] ยิ่งทำให้สภาวะที่เจ้าพัฒน์จะได้รับพระมหากรุณาธิคุณจากสมเด็จพระเจ้าตากสินมากเป็นพิเศษ

แต่สำหรับชาติภูมิของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ขาดเหตุผลที่ช่วยสนับสนุนความน่าเชื่อถือเหมือนชาติภูมิเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) ประเด็นแรกเพราะสถานภาพของพระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) แตกต่างกับสถานภาพของเจ้าพัฒน์โดยสิ้นเชิง ไม่ว่าจะมองในแง่มุมของตำแหน่งหน้าที่ราชการ และความสัมพันธ์ที่มีต่อสมเด็จพระเจ้าตากสิน ประเด็นที่สองคือ กรณีที่เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) ถือกำเนิดปีใดปีหนึ่งระหว่าง พ.ศ. 2321 และ พ.ศ. 2323 หรือหลังจากการโจมตีเวียงจันทน์ เป็นสิ่งที่ชี้ชัดว่าการพระราชทาน

---

[6]กรมศิลปากร, เอกสารของเฮนรี่ เบอร์นี่ เล่ม 2 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์ศาสนา, 2516), หน้า 30.

[7]ประชุมพงศาวดาร เล่ม 2, หน้า 203-204.

[8]ประชุมพงศาวดาร เล่ม 46, หน้า 53.

คุณหญิงจวนให้แก่พระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) เกิดขึ้นภายหลังจากมีการพระราชทานคุณหญิงปราง ให้แก่เจ้าพัฒน์ ประเด็นนี้เป็นจุดเริ่มต้นที่จะอธิบายว่า ชาติภูมิของบุคคลทั้งสองมีความคล้ายคลึงกันได้อย่างไร

ตามธรรมเนียมปฏิบัติของพระมหากษัตริย์ไทยนั้น การพระราชทานสตรีให้แก่ขุนนางที่มีความดีความชอบเป็นวิธีการปฏิบัติมาช้านานตั้งแต่สมัยอยุธยา สำหรับสมเด็จพระเจ้าตากสินเองนั้นก็มีหลักฐานแสดงว่า ใช้วิธีการนี้เพื่อสร้างความจงรักภักดี หรือเพื่อตอบแทนความดีความชอบเช่นกัน[9] กรณีของพระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) เป็นไปได้ว่าขณะที่พระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) กำลังไปปฏิบัติราชการสงครามที่เวียงจันทน์ "คุณหญิงคนเดิม" ภริยาของพระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) ถึงแก่กรรมลง อาจจะเพราะเหตุที่เคยมีกรณีคล้ายคลึงกันมาก่อน คือ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับเจ้าพัฒน์แห่งนครศรีธรรมราช ประกอบกับการสงครามที่เวียงจันทน์ได้รับชัยชนะ ซึ่งหมายความว่าบรรดาแม่ทัพนายกองทั้งหลายที่เข้าร่วมไปราชการสงครามครั้งนี้ต้องได้บำเหน็จความชอบอยู่แล้ว สมเด็จพระเจ้าตากสินจึงทรงพระราชทานสตรีให้เป็นภริยาของพระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) สตรีผู้ที่มีชื่อว่าคุณหญิงจวนจะเป็นใครก็ตาม[10] แต่ไม่ใช่ธิดาของเจ้าเมืองนครศรีธรรมราช เพราะบุคคลแรกที่กล่าวถึงความเป็นธิดาเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชของคุณหญิงจวน คือ นายปรีดา ศรีชลาลัย (เถา ศรีชลา-ลัย)[11] ผู้เขียนเกี่ยวกับเรื่องนี้ในหนังสือลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาคที่ 4 สกุลเชื้อพระวงศ์กรุง

---

[9]เช่น การพระราชทานเจ้าหญิงโสภา เชื้อพระวงศ์กษัตริย์สมัยอยุธยาให้แก่ เจ้าพระยาสวรรคโลก (เถา ศรีชลาลัย, "ประวัติเจ้าพระยาสวรรคโลก," ศิลปากร, ปีที่ 1, เล่ม 2, 2480, หน้า 120) หรือพระราชทานภรรยาหลวงราชมนตรีผู้ถึงแก่กรรมให้แก่หลวงธรรมาธิบดีเจ้ากรมสังฆการีซ้าย เมื่อ พ.ศ. 2323 วิธีปฏิบัติเดียวกันนี้ ปรากฏให้เห็นตลอดตั้งแต่สมัยอยุธยาจนถึงรัตนโกสินทร์

[10]การที่สตรีผู้นี้ได้รับการยกย่องว่า คุณหญิง บางทีอาจจะเป็นภรรยาขุนนางคนใดคนหนึ่งผู้ซึ่งถึงแก่กรรมก็เป็นไปได้

[11]ปรีดา ศรีชลาลัย ทำหน้าที่เป็นข้าราชการในกรมศิลปากร

ธนบุรี ซึ่งตีพิมพ์เผยแพร่ครั้งแรกใน พ.ศ. 2481 ก่อนหน้านี้ปีหนึ่งคือ พ.ศ. 2480 กรมศิลปากรได้จัดพิมพ์หนังสือเรื่องเดียวกัน แต่เป็นฉบับร่างพิมพ์เผยแพร่ขึ้นก่อน อธิบดีกรมศิลปากร[12] เขียนถึงเหตุผลที่มอบหมายให้นายปรีดา ศรีชลาลัย (เวลานั้นยังใช้ชื่อว่า เถา) เป็นผู้เขียนเรื่องนี้และเหตุผลในการจัดพิมพ์ฉบับร่างว่า

> บัญชีรายนามผู้สืบเชื้อสายพระเจ้ากรุงธนบุรี หอสมุดแห่งชาติเคยพิมพ์มาแล้วเมื่อครั้งยังเป็นราชบัณฑิตยสภา แต่ล่วงมา 20 ปี จึงได้มีการแก้ไขเพิ่มเติม โดยมอบให้ นายเถา ศรีชลาลัย ข้าราชการกรมศิลปากรรับภาระเรื่องนี้ด้วยเป็นผู้เอาใจใส่ค้นคว้าและรอบรู้เรื่องราวเกี่ยวกับพระเจ้ากรุงธนบุรีดีมาก นายเถา ศรีชลาลัย ได้พยายามติดต่อขอความเอื้อเฟื้อจากท่านผู้มีเกียรติหลายท่านให้ช่วยบอกเล่า แนะนำให้การทำหนังสือเล่มนี้ และด้วยความกรุณาที่ได้รับจากท่านทั้งหลายเป็นประโยชน์ต่อการเรียบเรียงหนังสือเล่มนี้อย่างยิ่ง
>
> แต่ถึงแม้ว่าได้พยายามตรวจค้นสอบสวนแล้วก็ดี ข้าพเจ้ายังหวั่นวิตกว่าความผิดพลาด บกพร่อง อาจจะยังมีอยู่เป็นอันมาก จึงพิมพ์อย่างเป็นฉบับร่างเพื่อจะได้ส่งให้แก่ท่านที่เห็นว่าจะสามารถและกรุณาช่วยทักท้วงให้ความถูกต้องแน่นอนแก่หนังสือเล่มนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งบรรดาท่านที่ปรากฏนามในหนังสือเล่มนี้ที่ยังมีชีวิตอยู่
>
> ขอท่านที่ได้รับหนังสือเล่มนี้ ซึ่งเจ้าหน้าที่จะจัดส่งให้หรือจะพบเห็นหนังสือเล่มนี้โดยทางใด ๆ ช่วยโปรดพิจารณา ถ้าท่านเห็นข้อควรแก้ไขประการใด ขอโปรดแจ้งให้กรมศิลปากรทราบ ถ้าได้รับข้อทักท้วงพอควรจะจัดพิมพ์ขึ้นใหม่[13]

---

[12]อธิบดีกรมศิลปากรขณะนั้นคือ หลวงวิจิตรวาทการ

[13]เถา ศรีชลาลัย, ลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาค 4, สกุลเชื้อพระวงศ์กรุงธนบุรี (ฉบับร่าง), (พระนครฯ : โรงพิมพ์พระจันทร์, 2480), หน้า ก - ข.

ดังนั้น ภายหลังจากที่กรมศิลปากรได้รับข้อมูลใหม่จากแหล่งข้อมูลที่ไม่ระบุ จึงได้พิมพ์ฉบับ พ.ศ.2481 ในที่สุด

ในหนังสือฉบับร่างนั้น ไม่มีข้อมูลเกี่ยวกับเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) แต่มีอยู่ในฉบับ พ.ศ. 2481 แสดงว่า นายเถา ศรีชลาลัย เพิ่งได้รับข้อมูลเกี่ยวกับชาติภูมิเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เชื่อได้ว่าเชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมา เป็นผู้ให้ข้อมูลนี้ เพราะเรื่องราวของเจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เป็นสิ่งที่เชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมา ถ่ายทอดกันมาจากบรรพบุรุษอย่างต่อเนื่อง เรื่องราวนี้เป็นความเชื่อที่สร้างเกียรติภูมิให้แก่ตระกูล ณ ราชสีมา โดยมีความจริงอยู่เพียงบางส่วน ความจริงส่วนหนึ่งคือคุณหญิงจวนเป็นภริยาที่พระพิมาย (ปิ่น ณ ราชสีมา) ได้รับพระราชทานจากสมเด็จพระเจ้าตากสิน เนื่องด้วยมีปรากฏการณ์บางอย่างที่คล้ายคลึงกับปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นทางนครศรีธรรมราช นั่นคือ สตรีทั้งสองต่างมีครรภ์ติดมาด้วย เป็นไปได้ว่า "เรื่องกระซิบ" ของทางนครศรีธรรมราชกระจายขึ้นไปถึงเมืองนครราชสีมา ทำให้เกิด "เรื่องกระซิบ" ทำนองเดียวกัน ที่เมืองนครราชสีมา กาลเวลาที่มีการถ่ายทอด "เรื่องกระซิบ" นี้ผ่านมาหลายชั่วคน "เรื่องกระซิบ" นี้จึงกลายเป็นความเชื่อของเชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมา ในที่สุด

สำหรับ นายเถา ศรีชลาลัย ข้อมูลใหม่นี้ย่อมมีความน่าเชื่อถือ เพราะโดยรวม ๆ ประวัติชีวิตของเจ้าพระยาทั้งสองมีโครงเรื่องคล้าย ๆ กัน นับตั้งแต่ชาติกำเนิดจนถึงความเจริญก้าวหน้าในชีวิตราชการ เข้าใจว่า นายเถา ศรีชลาลัย ผู้นี้เองที่นำเอาชาติภูมิของเจ้าพระยาทั้งสองบรรจุไว้ในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ 73[14] โดยเพิ่มชื่อคุณหญิงจวนไว้ในรายชื่อธิดาเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชด้วยอีกคนหนึ่ง แต่จากการทำงานของราชบัณฑิตยสภาครั้งแรก ซึ่งพระยาราชสัมภารากร สมาชิก "ตระกูลวงศ์ขุนหลวงตาก" เรียบเรียงไว้เมื่อ พ.ศ. 2460 ทางราชบัณฑิตยสภา ได้ตรวจ

---

[14]อยู่ในประชุมพงศาวดาร เล่ม 46 ตามที่อ้างไว้

สอบเรื่องตระกูล ณ นคร จากเจ้าจอมสว่าง (ณ นคร) เจ้าจอมในสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว[15] ผู้เป็นธิดาของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อยกลาง ณ นคร) บุตรชายคนหนึ่งของเจ้าพระยานครศรีธรรมราช (น้อย ณ นคร) ไม่มีชื่อคุณหญิงจวนในรายชื่อธิดาเจ้าเมืองนครศรีธรรมราชอยู่เลย จนกระทั่งงานเขียนของนายเถา ศรีชลาลัย เผยแพร่ออกไปตั้งแต่ พ.ศ. 2481 กระนั้นดูเหมือนว่าเชื้อสายตระกูล ณ นคร รุ่นหลัง ๆ ก็ไม่ได้ให้ความสนใจที่จะนับเนื่องจากพระยานครราชสีมา (ทองอินท์ ณ ราชสีมา) เป็นเครือญาติกันด้วย

โดยสรุป เจ้าพระยานครราชสีมา (ทองอินทน์ ณ ราชสีมา) ผู้นี้มิได้เป็นพระโอรสในสมเด็จพระเจ้าตากสิน อย่างน้อยที่สุดถ้าเรื่องชาติภูมิของเจ้าพระยานครราชสีมาผู้นี้เป็นความจริงตามความเชื่อของเชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมา ควรจะได้รับการกล่าวถึงจากบรรดาผู้รู้ทั้งหลายมาบ้างแล้วก่อนหน้า พ.ศ. 2481 ไม่มากก็น้อย

---

[15]พระยารัตนกุลอดุลยภักดี (จำรัส รัตนกุล), ลำดับสกุลเก่าบางสกุล ภาคที่ 1, พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้ากนกวรรณเลขา (พระนครฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร, 2463).

ภาคผนวกหมายเลข 3

ประวัติท้าวสุรนารี*

โดย

พันตรีหลวงศรีโยธา (สีจูฑะพล)

ทุ่งสัมฤทธิ์แหล่งที่ให้กำเนิดวีรสตรีไทย

ทุ่งสัมฤทธิ์ชายเมืองพิมายไปทางทิศตะวันตก เป็นที่ราบอันกว้างใหญ่ ตั้งแต่เขตอำเภอโนนสูงไปจนถึงอำเภอพิมาย เคยเป็นที่คุณหญิงโม วีรสตรีชาติไทยได้นำกองทัพประชาชนรบได้ชัยชนะกองทัพเจ้าอนุวงศ์ (อนุรุทราช) แห่งเมืองเวียงจันทร์ เมื่อ พ.ศ. 2369 ทุ่งสัมฤทธิ์นี้อยู่ห่างจากอำเภอพิมายไปทางทิศตะวันตกระยะทางประมาณ 12 กิโลเมตร ใกล้กับบ้านสัมฤทธิ์ที่คุณหญิงโมรบได้ชัยชนะทหารลาวนั้น ขณะนี้มีหลักปักไว้เป็นที่สังเกตอยู่แห่งหนึ่ง อยู่ทางแยกไปหนองหัวลาว ทางราชการที่มาปักหลักไว้นี้ครั้งหนึ่งเคยได้ดำริจะสร้างเป็นอนุสาวรีย์ให้แก่นางสาวเหลือ วีระสตรีที่สละชีพเพื่อชาติ สมควรที่จะเป็นเยี่ยงอย่างของอนุชนรุ่นหลัง จะเป็นด้วยเหตุใดข้าพเจ้าไม่ปรากฏ จึงไม่ได้สร้างอนุสาวรีย์ขึ้น คงมีแต่หลักปักไว้เป็นที่สังเกตเท่านั้น เหตุที่คุณหญิงโมจะได้เป็นวีระสตรีชาติไทยนั้น ปรากฏอยู่ในพงศาวดาร ดังนี้

ท้าวสุรนารี ประชาชนนิยมเรียกกันว่า แม่โม หรือคุณหญิงโม ซึ่งเป็นชื่อเดิมของท่าน ท่านเป็นชาวนครราชสีมาโดยกำเนิด เกิดปีเถาะ พ.ศ. 2314 ในแผ่นดินสมเด็จพระบรมราชาที่ 4

---

*ถ่ายทอดมาจากฉบับลงพิมพ์ใน สารคดีปราสาทหินพิมาย (นครราชสีมา : อักษรกิจการพิมพ์, 2502) ต้นฉบับนี้ได้รับการตรวจแก้โดย อธิบดีกรมศิลปากร (ประวัติ พันตรีหลวงศรี-โยธา), บุตรธิดา จัดพิมพ์เป็นธรรมบรรณาการในงานพระราชทานเพลิงศพ พันตรีหลวงศรีโยธา (สี จูฑะพล) ณ เมรุสมานมิตร จังหวัดนครราชสีมา, 30 เมษายน 2503.

(พระเจ้าตากสินมหาราช แห่งกรุงธนบุรี) เป็นธิดาของนายกึบ[1] และนางบุญมา ได้เข้าพิธีแต่งงานกับพระมหิศราธิบดี (ทองคำ)[2] เมื่ออายุได้ 25 ปี ที่ปรึกษาเมืองนครราชสีมา ชาวเมืองเรียกสั้น ๆ ว่า พระยาปลัด

คุณหญิงโมเป็นผู้มีใจบุญสุนทาน สติปัญญาหลักแหลมเฉลียวฉลาดและกล้าหาญ เป็นที่เคารพนับถือของชาวนครราชสีมา เหตุที่คุณหญิงโมจะได้เป็นวีระสตรีชาติไทยนั้น เมื่อสมัยในรัชกาลที่ 3 ในแผ่นดินของสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2369 เจ้าอนุวงศ์ (เจ้าอนุทราช) ผู้ครองกรุงศรีสัตนาคนหุต ล้านช้าง ทางเมืองเวียงจันทน์ ได้ทราบข่าวลือไปถึงเมืองเวียงจันทน์ว่า ไทยเกิดวิวาทกับอังกฤษ ๆ จะยกกองทัพเรือมาตีกรุงเทพฯ เจ้าอนุวงศ์เห็นเป็นโอกาสอันเหมาะ ก็ทำการกบฏเพื่อจะกอบกู้เอกราชกรุงศรีสัตนาคนหุตกลับคืนมาดังเดิม จึงสั่งให้เจ้านครจำปาศักดิ์ ยกกองทัพเมืองนครจำปาศักดิ์เข้ามายึดหัวเมือง (มณฑลอุบล) ทางตะวันออกทางหนึ่ง ให้อุปราชติสสะผู้เป็นน้อง คุมกองทัพลงมายึดหัวเมือง (มณฑลร้อยเอ็ด) ทางตะวันออกเฉียงเหนือทางหนึ่ง ส่วนเจ้าอนุวงศ์เองเกณฑ์กองทัพเวียงจันทน์ ให้เจ้าราชวงศ์เง่า ผู้เป็นบุตรคนหนึ่งเป็นกองหน้า ตัวเจ้าอนุวงศ์กับเจ้าโป้บุตรคนใหม่ ซึ่งเป็นตำแหน่งเจ้าสุทธิสาร เป็นทัพหลวงยกมาเมืองนครราชสีมา การที่เจ้าอนุวงศ์ยกกองทัพลงมาครั้งนั้น ได้ลวงกรมการเมืองรายทางว่ามีศุภอักษรไปจากกรุงเทพฯ ว่า อังกฤษยกกองทัพเรือเข้ามาโจมตีกรุงเทพฯ โปรดให้เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ยกกองมาช่วยต่อสู้ข้าศึก เจ้าเมืองกรมการรายทางไม่รู้เท่า เป็นเจ้าอนุวงศ์เป็นคนโปรดมาก่อน ก็ยอมให้กองทัพเมืองเวียงจันทน์ผ่านเมืองตลอดมา และจ่ายเสบียงอาหารให้จนถึงเมืองนครราชสีมา เผอิญเวลานั้น พระยานครราชสีมากับพระยาปลัดไม่อยู่ ไปราชการที่เมืองขุขันธุ์ (ศรีสะเกษ) เหลือแต่ข้าราชการชั้นผู้น้อยอยู่รักษาเมือง เจ้าอนุวงศ์ก็เข้ายึดเมืองนครราชสีมาได้เมื่อวันที่ 4 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2369 แล้วให้เจ้าราชวงศ์ยกกองทัพหน้าลงมากวาดต้อนผู้คนที่เมืองสระบุรี

---

[1]ที่ถูกคือ นายกิ่ม ไม่ใช่ นายกึบ (ลายมือแก้ไขข้อความโดยพันตรีหลวงศรีโยธา)

[2] ทองดำ ไม่ใช่ ทองคำ (ลายมือแก้ไขของพันตรีหลวงศรีโยธา)

ฝ่ายกรุงเทพฯ รู้ว่าเจ้าอนุวงศ์เป็นกบฏก็ต่อเมื่อเจ้าอนุวงศ์ได้เมืองนครราชสีมาแล้ว ก็รีบเร่งเกณฑ์กองทัพทันที ในขณะที่กำลังเกณฑ์กองทัพนั้นได้ข่าวซ้ำลงมาว่า ข้าศึกได้เข้ามาถึงเมืองสระบุรี ทางอีก 3 วันจะถึงกรุงเทพฯ ไม่ทราบแน่ว่าข้าศึกจะมีกำลังมากน้อยเท่าใด จำต้องตระเตรียมป้องกันพระนครให้ตั้งค่ายวางลี้พล ตั้งแต่ทุ่งสามเสนตลอดมาจนถึงทุ่งหัวลำโพง เกณฑ์กองทัพพร้อมทัพหนึ่ง ก็โปรดฯ ให้กรมพระราชวังบวรมหาศักดิ์พลแสน รีบยกขึ้นไปเมืองสระบุรี เมื่อวันเสาร์ เดือน 4 แรม 6 ค่ำปีจอ พ.ศ. 2369 แต่เจ้าราชวงศ์หาอยู่รอต่อสู้ไม่ พอรู้ว่ากองทัพกรุงเทพฯ ยกขึ้นไปถึงท่าเรือพุทธบาท ก็รีบถอยกลับไปเมืองนครราชสีมา กรมพระราชวังบวรฯ จึงเสด็จไปตั้งรักษาเมืองสระบุรี รอกำลังที่จะยกเป็นกองทัพใหญ่ขึ้นไปตีเมืองเวียงจันทน์อยู่ที่นั่น สำหรับเจ้าอนุวงศ์ตั้งอยู่ที่นครราชสีมา ก็กวาดต้อนครอบครัวชาวเมืองและชาวบ้านคุมส่งขึ้นไปยังเมืองเวียงจันทน์ กับทั้งได้เก็บอาวุธยุทธภัณฑ์ทุกชนิดหมด แม้แต่มีดพร้าจอบเสียมก็ไม่ให้มีเหลือเลย ได้ควบคุมให้เดินทางไปทางทิศเหนือของเมืองนครราชสีมาอันมากมายที่ถูกกวาดต้อนไปนั้น มีคุณหญิงโม ภรรยาพระปลัดเมืองนครราชสีมารวมอยู่ด้วยคนหนึ่ง

คุณหญิงโมรู้ว่าตนถูกหลอก จึงได้ใช้ความสามารถเพื่อแก้แค้นเจ้าอนุวงศ์โดยกระทำทุกสิ่งทุกอย่าง ให้ผู้ควบคุมเห็นอกเห็นใจแก่ชาวเมือง ตลอดจนแนะนำให้สาวสวย ๆ ชาวเมืองนครราชสีมา คอยยั่วยวนทหารนายหมู่นายกองให้หลงไหล ออกอุบายหน่วงเหนี่ยวการเดินทางให้ช้าลง ได้แกล้งให้เกวียนหักพังบ้าง เจ็บป่วยบ้าง ปล่อยให้สัตว์พาหนะเพ่นพ่าน ทำให้เสียเวลาตามจับกัน คุณหญิงโมแนะนำให้ชาวเมืองขอร้องให้ผู้คุมให้จ่ายมีด จอบ เสียม สำหรับใช้ในการซ่อมเกวียนและหาฟืน เพื่อทำเชื้อเพลิง สร้างที่พักบ้าง พวกลาวเจ้าอนุก็ตายใจ พร้อมด้วยหลงสาวชาวเมือง จึงได้จ่ายมีดจอบเสียมให้แก่ชาวนครราชสีมา คุณหญิงโมจึงสั่งให้ตัดไม้เสี้ยมให้แหลม เพื่อใช้แทนต่างจอบเสียมแจกจ่ายแก่ชาวพื้นเมืองที่ไม่มีมีดพร้า เมื่อได้โอกาสจะได้ประหัตประหารข้าศึกษาให้พินาศ

ทุ่งสัมฤทธิ์แห่งที่กอบกู้เอกราชของท้าวสุรนารี

ครั้นเดินทางมาถึงทุ่งสัมฤทธิ์อันกว้างใหญ่ไพศาล แขวงนครราชสีมา ได้หยุดพักแรมกัน ณ ที่นั้น ต่างก็จัดที่พักและหุงหาอาหารมาเลี้ยงกัน เป็นโอกาสของคุณหญิงโมที่จะได้แสดงบทบาทกอบกู้อิสระภาพ จากกองทัพเจ้าอนุวงศ์เสียที ซึ่งได้ตระเตรียมกันมานานแล้ว ได้ให้หญิงสาวชาวเมือง

หน้าตาดี ๆ อกอั๋น ๆ ดวงตาหยาดเยิ้มไปคอยปรนนิบัติพวกทหารนายหมู่นายกองให้หลงไหล มีการป้อนเหล้ายาอาหาร พร้อมทั้งนัดแนะชาวเมืองผู้ชายทุกคนว่า เมื่อได้ยินสัญญาณเมื่อใด ให้ลงมือประหัตประหาร เหล่าทหารเจ้าอนุเวียงจันทน์ทันทีเพราะโอกาสเช่นนี้หาไม่ได้ง่ายนัก

ค่ำแล้วดวงจันทร์ส่องแสงสกาวไปทั่วทุ่งสัมฤทธิ์ เสียงสรวลเสเฮฮาของเหล่าทหารแห่งนครเวียงจันทน์ต่างสัพยอกหยอกล้อสาวชาวเมืองนครราชสีมาอันมีเสน่ห์ผู้แสดงบทบาทที่ยั่วยวนหัวหน้านายทหารลาวคนสำคัญชื่อ เพี้ยรามชัย ซึ่งเป็นทหารคนสำคัญของเจ้าอนุวงศ์นั้นได้แก่ นางสาวเหลือบุตรีหลวงเจริญ ซึ่งเป็นคนสวยที่สุดของสาวชาวเมืองนครราชสีมา และเป็นที่ไว้วางใจของคุณหญิงโมด้วย กับทั้งได้นัดแนะกันให้คอยเวลาที่จะทำการปฏิวัติขึ้นในกองทัพในตอนดึกคืนนี้

ฝ่ายทหารเวียงจันทน์ที่ควบคุมเชลยในวันนั้นได้เห็นเชลยหญิงสาว พากันนำอาหารมาเลี้ยงมาบำรุงบำเรออย่างยียวนต่างก็พากันดีใจ เมื่อกินอยู่อิ่มหนำสำราญแล้วก็พากันหยอกล้อกันต่างๆ และดีใจที่ตนไม่ได้เดินทางไปรบถึงกรุงเทพฯ ในไม่ช้าก็จะได้กลับไปพบหน้าลูกเมียของตนซึ่งจากกันมานาน ทหารลาวเกิดความประมาทเชลยหญิงของไทย ได้คลายความตึงเครียดในการคุมลง ต่างก็พากันสนุกสนานเฮฮาแว่วร้องรำทำเพลงครึกครื้นทั่วทั้งกองทัพ

ภายใต้ดวงจันทร์อันนวลผ่องสาดไปทั่วทุ่งสัมฤทธิ์ดินแดนแห่งเมืองพิมาย ณ ที่นี้เป็นแดนสวรรค์ของทหารเวียงจันทน์ ใครจะนึกบ้างว่าอีกไม่นานนัก ทุ่งสัมฤทธิ์แดนสวรรค์จะกลับกลายเป็นแดนยุทธภูมิอันเหี้ยมโหด นองไปด้วยเลือด มองไปทางจังหวัดนครราชสีมามืดครึ้มเงียบเหงา ผู้คนไม่มีมาก ที่จับเป็นเชลยไม่ได้ก็วิ่งหนีเข้าป่าไป

ลมพัดเอื่อยๆ โชยมาไม่ขาดสาย มองไปตามท้องทุ่งอันกว้างใหญ่ไพศาล เห็นแสงตะเกียงแสงไต้จุดกันเป็นดวง ๆ ส่องแสงวอมแวม เป็นวง ๆ ทุกวงมีหนุ่มสาวต่างสดชื่นสำเริงสำราญกันอย่างเต็มที่ พากันลืมความเหนื่อยยากลำบากตรากตรำไปหมดสิ้น เพลิดเพลินไม่มีอะไรจะเกินความหวานของสาวไทยแห่งนครราชสีมา ตกตอนดึกเข้าบรรดาทหารแห่งเวียงจันทน์ต่างก็เมามายสลบไสลไปตามกัน แต่หญิงชาวนครราชสีมารู้จักหน้าที่ดีไม่กินจนเกินควร เพราะตนจะต้องทำงานใหญ่ในตอนดึกคืนนี้

ดึกมากแล้ว ดวงดาวต่าง ๆ ก็โคจรไปตามวิถีของมัน ดาวฤกษ์กำลังขึ้นส่งแสงระยิบระยับ เป็นสัญญลักษณ์บอกว่า เวลาซึ่งคอยกันมานานได้มาถึงแล้ว ชาวเมืองนครราชสีมาต่างก็คอยฟังสัญญาณด้วยหัวใจอันตื่นเต้น อีกไม่นานจะได้เข้าฟาดฟันทหารลาวให้แหลกลาญ ในไม่ช้าโอกาสก็มาถึง คุณหญิงโม ขี่ม้าดำนำพลเคลื่อนขบวนออกนอกค่ายอย่างสงบเงียบ มุ่งตรงไปยังทหารลาวที่เมามายนอนหลับอยู่อย่างสบาย คนไทยทุกคนได้เข้าแย่งอาวุธฆ่าฟันทหารเวียงจันทน์ล้มตายเป็นอันมาก พร้อมทั้งได้โห่สำทับอย่างสพรึงกลัวว่า "พวกเราทัพหลวงมาแล้ว – ทัพหลวงมาแล้ว" เสียงดังสนั่นหวั่นไหว หญิงสาวที่นำอาหารไปเลี้ยงดูเป็นประดุจนางฟ้าแห่งทุ่งสัมฤทธิ์ พอได้ยินเสียงสัญญาณก็กลับเข้ามาเป็นมัจจุราชทันที ได้เข้าแย่งอาวุธเข้าฟาดฟันอย่างตลุมบอน สวรรค์แห่งทุ่งสัมฤทธิ์ได้กลับกลายเป็นยุทธภูมิอันเหี้ยมโหดนองไปด้วยเลือดเสียแล้ว

ฝ่ายนางสาวเหลือ มือขวาของคุณหญิงโม ได้เข้าแย่งดาบนายทหารลาวคนสำคัญของกองทัพชื่อ เพี้ยรามชัย แต่ไม่สำเร็จ เพี้ยรามชัยไวกว่า นางไม่ลดละความพยายามกระโดดเข้าถีบเต็มแรง เพี้ยรามชัยโกรธจัด ชักดาบฟาดฟันนางสาวเหลือทันที แต่นางสาวเหลือตั้งหลักได้ก่อนรีบวิ่งหนีไปเสีย เพี้ยรามชัยได้เรียกให้นางเหลือกลับมาหาก่อน แต่หาสำเร็จไม่ นางกลับวิ่งห่างออกไปทุกที เพี้ยรามชัยวิ่งไล่ตามนางสาวเหลือ นางคว้าได้ดุ้นฟืนสุมหลับยามกำลังติดไฟอยู่ดุ้นหนึ่ง วิ่งตรงไปยังหมู่เกวียน 50 เล่ม ซึ่งบรรทุกกระสุนดินดำเต็มอัตราซึ่งจอดนิ่งอยู่ เพี้ยรามชัยถือดาบอันคมกริบวิ่งไล่มาจวนจะทัน แต่ช้าไปนางสาวเหลือได้เอาดุ้นฟืนอันแดงจ้าจุดเข้าที่ถุงดินปืนในเกวียนดินปืนก็ระเบิดกระจายไปติดเล่มอื่น ๆ ซึ่งจอดใกล้เคียงกัน เกิดแรงระเบิดสนั่นหวั่นไหวส่องแสงรุ่งโรจน์พวยพุ่งขึ้นสู่ท้องฟ้าแดงฉานไปทั่วทุ่งสัมฤทธิ์ เรือนร่างอันผุดผ่องของนางสาวเหลือเป็นพัศน์ธุลีไปชั่วพริบตา การกระทำอันกล้าหาญเพื่อประเทศชาติมาตุภูมิของตนนับว่าเป็นวีระกรรมอันน่าสรรเสริญบูชาอย่างยิ่ง สมเป็นเยี่ยงอย่างแก่อนุชนรุ่นหลังสืบต่อไป

ในขณะที่ดินระเบิดเกิดแสงเพลิงนั้น ทำให้ทุ่งสัมฤทธิ์สว่าง เป็นโอกาสให้ชาวเมืองนครราชสีมาเข้าฟาดฟันสังหารศัตรูได้รวดเร็วยิ่งขึ้น คุณหญิงโมได้ประกาศท่ามกลางชาวนครราชสีมาผู้กล้าหาญ ให้เร่งรีบฟาดฟันข้าศึกให้แหลกลาญย่อยยับอย่าได้เกรงกลัว เร่งเข้าไป ๆ ชาวนครราชสีมามีมานะอย่างแรงกล้า ได้ยื้อแย่งอาวุธเข้าทำลายศัตรูจนรุ่งสว่าง ทหารเวียงจันทน์ถูกฆ่าตายเรี่ย

ราดตามทุ่งสัมฤทธิ์เกือบหมดสิ้น เหลือตายก็เตลิดกระจายหนีเข้าป่าไป ชาวนครราชสีมาได้ศาสตรา-วุธของข้าศึกเป็นจำนวนมาก ตลอดจนสัตว์พาหนะ นับเป็นชัยชนะครั้งใหญ่ที่ชาวนครราชสีมาได้กระทำลงไปภายใต้การควบคุมคุณหญิงโมวีระสตรีไทย

รุ่งสว่างแล้ว แสงเงินแสงทองส่องกลาดไปทั่วทุ่งอันกว้างใหญ่ เต็มไปด้วยซากศพทหารลาวเจ้าอนุวงศ์แห่งเวียงจันทน์ นอนเกลื่อนกลาดไปทั่วท้องทุ่ง เป็นสัญญลักษณ์แห่งความพินาศฉิบหายของเจ้าอนุวงศ์เป็นชัยชนะอย่างใหญ่ยิ่งแห่งเลือดนักรบชาวไทยแห่งนครราชสีมา ชาวเมืองที่หลบลี้หนีภัยเมื่อทราบข่าวการมีชัยแก่ข้าศึก ต่างก็มาสมทบเป็นหมู่เป็นกองมากขึ้น เตรียมสู้รบอีกต่อไป ถ้าข้าศึกยกมาอีก ชาวเมืองก็เพิ่มขึ้นมากมายทุกวันพร้อมทั้งเสบียงอาหาร คุณหญิงโมได้ตั้งค่ายมั่นแต่งกำแพงประตูหอรบให้มั่นคงแข็งแรงเพื่อคอยรับข้าศึกอีกทุก ๆ วัน กองทหารของคุณหญิงโมได้ฝึกซ้อมอย่างฮึกเหิม

หน่วยลาดตระเวณของเจ้าอนุวงศ์ทราบข่าวว่า กองทหารของตนถูกตีแตกยับเยิน จึงไปรายงานให้เจ้าอนุวงศ์ทราบ เมื่อเจ้าอนุวงศ์ทราบข่าวการปราชัยก็โกรธแค้นเป็นอันมาก ได้ให้เจ้าปานยกทัพม้า 400 ยกไปก่อน ให้เจ้าสุทธิสารคุมทหารไปอีก 3200 มุ่งตรงไปทุ่งสัมฤทธิ์แขวงเมืองพิมายทันที

ฝ่ายคุณหญิงโมก็มิได้นิ่งนอนใจ เตรียมกำลังรบไว้พรักพร้อม ส่งหน่วยลาดตระเวนไปสอดส่องดูข้าศึกทุกระยะ เมื่อเห็นข้าศึกมาก็รีบรายงานให้คุณหญิงโมทราบทันที คุณหญิงโมจัดทัพพร้อมทั้งชายหญิงออกต่อสู้ข้าศึก ส่วนคุณหญิงโมคุมกองทหารหญิงล้วนซ่อนอยู่เบื้องหลัง เมื่อกองทหารทั้งสองฝ่ายมาปะทะกัน ต่างก็รบพุ่งเป็นสามารถ ทั้งสองฝ่ายล้มตายลงเรื่อย ๆ คุณหญิงโมเห็นกำลังฝ่ายตนยันข้าศึกไว้ได้ทุกด้าน จึงสั่งให้กองหนุนทหารหญิงขึ้นไปช่วยกองหน้าอีก เพิ่มกำลังให้เข้มแข็งยิ่งขึ้นทำให้ทหารมีมานะกล้าหาญจนได้สมญานามว่า "หญิงไทยมิใช่แต่งตัวยั่วแต่ผัว เปลก็ไกว ดาบก็แกว่งแข็งหรือไม่"

กองทหารแนวหน้าเห็นพวกของตนเข้ามาช่วยอีกต่างก็ฮึกเหิม รุกไล่เข้าไปฆ่าทหารเจ้าอนุวงศ์ตายเกลื่อนกลาด ทหารลาวแห่งเวียงจันทน์สู้เต็มที่ กองหน้าทหารลาวไม่รุก มีแต่ถอยรบเรื่อยไป ผลที่สุดอ่อนกำลังลงต้านทานไม่ไหว คุณหญิงโมเห็นได้ทีจึงรวบรัดตัดสินใจอย่างเด็ดเดี่ยวชูดาบ

ออกนำหน้าพวกของตนเข้าตลุมบอนพร้อมตะโกนขู่ขวัญว่า "ทหารเวียงจันทน์แตกแล้วพวกเราบุก ฝ่ายทหารเวียงจันทน์ตกใจขวัญเสียเกิดสับสนอลหม่านขึ้นทันที ชาวนครราชสีมาก็บุกทลวงอย่างหนักหน่วง กองทัพเจ้าสุทธิสารทานกำลังไม่ไหวแตกพ่ายย่อยยับ ชาวนครราชสีมาต่างก็มีกำลังฮึกเหิมไล่ฟาดฟันทหารเวียงจันทน์ศพเกลื่อนกลาด ที่เหลือตายก็แตกหนีเข้าป่าไป ชัยชนะครั้งนี้ตกอยู่กับชาวเมืองนครราชสีมาอย่างเด็ดเดี่ยว ภายใต้การนำของคุณหญิงโม ซึ่งมีทหารหญิงเป็นส่วนมาก ได้ชัยชนะกองทัพเมืองเวียงจันทน์ซึ่งเป็นชายอกสามศอก พร้อมทั้งได้ฝึกเพลงอาวุธมาอย่างช่ำชอง แต่ทหารหญิงของคุณหญิงโมมิได้เคยเป็นทหารมาก่อนเลย ได้ฝึกทำการรบ เวลาคับขันจำเป็นด้วยเวลาอันน้อย อาศัยกำลังใจมีเลือดบรรพบุรุษเป็นนักรบมาแต่โบราณกาล การปราชัยครั้งใหญ่หลวงเป็นเหตุให้เจ้าอนุวงศ์ผิดหวังอย่างมาก หมดกำลังใจจะยกกองทัพเข้าไปตีกรุงเทพพระมหานคร ต้องยกกองทัพกลับเข้าสู่เวียงจันทน์อย่างโศรกเศร้าอาดูร

สถาปนาคุณหญิงโม

หลังจากชาวเมืองนครราชสีมาได้ปราบศัตรูพินาศแล้ว ประชากรต่างก็พากันสรรเสริญความกล้าหาญของคุณหญิงโม บ้านเมืองก็รวบรวมเป็นปึกแผ่น อยู่ร่มเย็นเป็นสุข พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบกิติศัพท์คุณหญิงโม ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าแต่งตั้งให้คุณหญิงโมให้ดำรงค์ฐานันดรศักดิ์ "ท้ายสุรนารี" กาลต่อมารัชกาลที่ 4 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าให้พระยาปลัดสาวมีของท้าวสุรนานีเป็น "เจ้าพระยามหิศราธิบดี" ที่ปรึกษาราชการเมืองนครราชสีมา สนองพระเดชพระคุณสืบไป นับว่าคุณหญิงโมได้สร้างวีรกรรมไว้ให้ชาติไทยอย่างใหญ่หลวง ราษฎรพร้อมทั้งข้าราชการได้พร้อมใจกันสร้างอนุสาวรีย์ไว้เป็นที่ระลึก เป็นเยี่ยงอย่างแก่ชาวไทยรุ่นหลัง อนุสาวรีย์ของท่านยืนถือดาบเป็นสง่าอยู่หน้าประตูชุมพล เมืองนครราชสีมาทุกวันนี้ ด้านตะวันตกฐานอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี มีแผ่นทองคำติดอยู่ และมีอักขระจารึกเป็นภาษาไทย ซึ่งข้อความดังต่อไปนี้

ประวัติย่อ

พุทธศักราช 2369 เจ้าอนุวงศ์เวียงจันทน์ เป็นกบฏต่อกรุงเทพมหานคร ยกกองทัพเข้ามายึดเมืองนครราชสีมาไว้ แล้วกวาดต้อนครอบครัวชาวนครราชสีมาไปถึงทุ่งสัมฤทธิ์ ท่านคุณหญิงโมรวบรวมกำลังหญิงชายเข้าต่อสู้อย่างตะลุมบอน กองหน้าเวียงจันทน์แตกพินาศ เจ้าอนุวงศ์ถอนทัพกลับ

ในที่สุดกองทัพไทยยกตามไปปราบจับตัวเจ้าอนุวงศ์ได้ ท่านผู้หญิงผู้กล้าหาญได้นามว่า วีระสตรีกอบกู้อิสสระภาพนครราชสีมาไว้ได้ด้วยความสามารถ มีคุณต่อประเทศชาติอย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าสถาปนา ท่านผู้หญิงโมเป็น "ท้ายสุรนารี" และทรงพระกรุณาปกเกล้าฯ ให้พระยาปลัดเมืองนครราชสีมา (ทองคำ) ผู้เป็นสาวมีท้าวสุรนานี เป็น "เจ้าพระยามหิศราธิบดี" ปรากฏในพงศาวดารมาจนทุกวันนี้

ทุกปีนับแต่นั้นมา ทางราชการจังหวัดนครราชสีมา ได้ถือเอาวันขึ้น 10 ค่ำ เดือน 4 เป็นวันเริ่มงานเฉลิมฉลองเกียรติวีระสตรีท้าวสุรนารี รวม 7 วัน 7 คืน โดยถือเป็นวันคล้ายแห่งวันกอบกู้อิสระภาพและเกียรติยศอันสูงส่ง ซึ่งท้าวสุรนารีได้กระทำไว้ต่อประเทศไทยในอดีต อันหาหญิงใดเสมอเหมือนได้ยากยิ่ง.

ภาคผนวกที่ 4

ประวัติศาสตร์นิพนธ์เกี่ยวกับคุณหญิงโม

บทบาทคุณหญิงโม

จากรายละเอียดที่กล่าวมาแล้วในหัวข้อเมืองนครราชสีมา กับเหตุการณ์กบฏเจ้าอนุวงศ์ แสดงไว้อย่างชัดเจนว่า บทบาทของคุณหญิงโม คือเป็นแม่กองทัพผู้หญิง ทำหน้าที่เป็นกองหนุน อย่างไรก็ตาม มีหลักฐานแสดงว่าคุณหญิงโมเป็นผู้หนึ่งที่เข้าร่วมในการวางแผนการณ์โจมตีทหารเวียงจันทน์ตั้งแต่ต้น สาระนี้ปรากฏอยู่ในใบบอกเมืองนครราชสีมา ดังนี้

> ข้าพระพุทธเจ้าพระยาปลัด พระยายกกระบัตร พระณรงค์สงคราม พร้อมกันท่านผู้หญิงโม คิดร่วมใจกันเป็นกลอุบายแล้ว...ลุกขึ้นรบฆ่าลาวที่คุมครัวนั้นตายมาก...คิดแก้ไขกลับตีเอาครอบครัวคืนมาเมืองได้ และได้แต่งตั้งกองทัพไปติดตามทัพลาวที่ล่าไปนั้น ได้สู้รบกันเป็นสามารถ ลาวแตกหนีไปถึงสองตำบล ไพร่พลลาวล้มตายมาก เก็บได้เครื่องศัตราวุธ ช้าง ม้า โค ต่างเกวียนและกระบือ และจับได้ลาวเชยก็มาก[1]

---

[1]หอวชิรญาณ, หมู่จดหมายเหตุสมัยรัชกาลที่ 3, เลขที่ 5, จ.ศ. 1187 (พ.ศ.2368) ชื่อใบบอกปราบเจ้าอนุเมืองเวียงจันทน์ อ้างจาก พรรษา สินสวัสดิ์, เรื่องเดิม, หน้า 121 อนึ่ง ผู้วิจัยไม่พบต้นฉบับเอกสารนี้ ระหว่างค้นคว้าข้อมูลที่ห้องเอกสารโบราณ หอสมุดแห่งชาติ เข้าใจว่า คงจะปะปนอยู่กับเอกสารชุดอื่น ๆ เพราะไม่ปรากฏเอกสารฉบับนี้ในหนังสือชุดจดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 ซึ่งรัฐบาลจัดพิมพ์ทั้งหมด 5 เล่ม เมื่อ พ.ศ. 2530 เช่นกัน

ที่คุณหญิงโมเข้ามามีส่วนร่วมในการวางแผน เพราะว่าจำเป็นต้องใช้กำลังหญิงฉกรรจ์เข้าร่วมด้วย ถ้าอุปนิสัยและบุคลิกลักษณะของคุณหญิงโมเป็นจริงตามที่มีการอ้างไว้[2] ก็เป็นไปได้ว่าคุณหญิงโมอาจจะมีส่วนร่วมในการแสดงความคิดเห็น แต่คงไม่ใช่ถึงขนาดว่า

> คุณหญิงโมได้นัดแนะหญิงชาย เฉพาะคนสำคัญ ๆ เข้ามาปรึกษางานของชาติ ชี้แจงความประสงค์ที่จะรวบรวมกำลังหญิงชายเข้าตีกองควบคุมให้พินาศย่อยยับเสร็จสิ้นในคืนวันนี้[3]

ส่วนบทบาทในการต่อสู้นั้น เป็นที่ประจักษ์ชัดว่าชาวเมืองทุกคนมีส่วนร่วมทำให้ได้รับชัยชนะจากการต่อสู้กับทหารเวียงจันทน์ อานามสยามยุทธเป็นหนังสือที่ให้ข้อมูลเกี่ยวกับคุณหญิงโมไว้ว่า "ท่านผู้หญิงโมขึ้นขี่ม้าดำ มือถือหอกคุมพลผู้หญิงที่ฉกรรจ์ 300 คน เป็นกองหนุน"[4] ซึ่งแสดงให้เห็นว่ากองผู้หญิงนี้เป็นกองที่จะต้องทำหน้าที่ในการต่อสู้ด้วย เป็นไปได้ว่าคุณหญิงโมสามารถนำกองผู้หญิงทำการต่อสู้อย่างเข้มแข็ง แต่จะถึงขั้นที่ว่า

> ตัดสินใจอย่างเด็ดขาดชูดาบขึ้นแกว่ง ออกวิ่งนำหน้าพวกของตน เข้าตลุมบอนซ้อนเข้าไปทันที พร้อมกับตะโกนขู่ขวัญว่า ทหารเวียงจันทน์แตกแล้ว[5]

---

[2]คุณหญิงโม เป็นผู้มีปัญญาหลักแหลมใจคอหนักแน่น เด็ดขาดกล้าหาญ เจนจัดในการกีฬา เช่น เล่นหมากรุกเก่งหาตัวจับยาก ชำนาญในการขี่ม้า เป็นคนใจบุญ (อนุพันธ์ อภิชโย, พระมหา, ประวัติเมืองนครราชสีมาและวัดศาลาลอย (ท้าวสุรนารี) (นครราชสีมา : แผนกประวัติศาสตร์วัดศาลาลอย, ม.ป.ป., หน้า 18), เอกสารอัดสำเนา.

[3]เชิดชูวีรกรรมท้าวสุรนารี, เนื่องในงานฉลองอนุสาวรีย์ ท้าวสุรนารีประจำปี 2515, (นครราชสีมา : ม.ป.พ., 2513), หน้า 7.

[4]ก.ศ.ร. กุหลาบ [นามแฝง], อานามสยามยุทธ เล่ม 1, หน้า 192.

[5]เชิดชูวีรกรรมท้าวสุรนารี, หน้า 10.

เป็นสิ่งไม่สามารถพิสูจน์ได้ในแง่ประวัติศาสตร์ อย่างไรก็ตาม น่าเชื่อได้ว่าความกล้าหาญและความเข้มแข็งของคุณหญิงโมในการต่อสู้ จะต้องมีมากจนเป็นที่ประทับใจและกล่าวขานกันในหมู่ชาวเมืองนครราชสีมาผู้ร่วมรู้เห็นในเหตุการณ์ แม้ว่าบทบาทที่มีจริงคงจะไม่ทัดเทียมกับฝ่ายชาย แต่สิ่งที่ทำให้บทบาทของคุณหญิงโมเด่นขึ้นมาในช่วงนั้นก็เพราะความเป็นสตรี อีกทั้งยังมีศักดิ์เป็นถึงภรรยาปลัดเมืองนครราชสีมา ในสภาวะที่ชาวเมืองต้องการขวัญและกำลังใจอย่างสูง ท่ามกลางสถานการณ์ที่ตึงเครียดเช่นนั้น ความเป็นผู้นำในกลุ่มสตรีของคุณหญิงโมจึงมีส่วนสำคัญที่ช่วยสร้างขวัญและกำลัง ทำให้เกิดความร่วมมือซึ่งกันและกันระหว่างชายหญิงในการต่อสู้

บทบาทของคุณหญิงโม ยังปรากฏต่อเนื่องหลังจากชัยชนะที่บ้านสาริดอีก กล่าวคือ ภายหลังจากที่เจ้าอนุวงศ์ถอนกำลังออกจากเมืองนครราชสีมาไปแล้ว กรมการเมืองนครราชสีมา ได้ร่วมมือกันอีกครั้งในการจัดกำลังติดตามไปโจมตีทัพเจ้าอนุวงศ์ โดยยกกำลังไปโจมตีค่ายทหารเวียงจันทน์ที่ตำบลลำพี้ใกล้หนองบัวลำภู ในการโจมตีครั้งนี้ประสบความสำเร็จอีกครั้ง และยังสามารถเคลื่อนกำลังขึ้นไปยังอีกค่ายหนึ่งของเจ้าอนุวงศ์ได้ต่อไป คุณหญิงโมมีหน้าที่ร่วมกับพระภักดีนุชิตเป็นกองลำเลียงส่งเสบียงอาหารและกระสุนดินดำไปยังกองกำลังเมืองนครราชสีมากองต่าง ๆ[6]

บทบาททั้งหมดของคุณหญิงโมที่กล่าวมาข้างต้น ประกอบกับการที่พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว กำลังขัดเคืองพระทัยบรรดากรมการเมืองนครราชสีมา ซึ่งปล่อยให้สถานการณ์ต่างๆ

---

[6]ก.ศ.ร. กุหลาบ, [นามแฝง], อานามสยามยุทธ เล่ม 1, หน้า 203-209. อนึ่ง บทบาททั้งหมดของคุณหญิงโม ไม่ได้รับการกล่าวถึงเลยในเอกสารพื้นเมือง ที่เป็นเช่นนี้มีเหตุผลเข้าใจได้ 2 ประการ ประการแรก ผู้แต่งเอกสารพื้นเวียงไม่ได้รับทราบบทบาทของคุณหญิงโม เพราะเป็นฝ่ายตรงกันข้าม จึงไม่มีโอกาสที่จะล่วงรู้ถึงรายละเอียดหรือความเป็นไปที่แท้จริงของเมือง ประการที่ 2 แม้ว่าผู้แต่งเอกสารพื้นเวียงจะล่วงรู้ถึงบทบาทของคุณหญิงโม แต่การที่จะนำเอาบทบาทนั้นมาแสดงไว้ย่อมไม่เป็นประโยชน์ใด ๆ เพราะแม้กระทั่งการต่อสู้ของชาวเมืองทั้งหมด ผู้แต่งมีความประสงค์อย่างแน่ชัดว่า "อันนี้ เฮาก็เว้า แต่น้อยพอให้ฮู้เหตุการณ์ ก่อนแล้ว" (ทองพล ศรีจักร, เรื่องเดิม, หน้า 72).

ลุกลามร้ายแรงยิ่งขึ้น จึงเชื่อได้ว่า ทรงพระราชทานบรรดาศักดิ์คุณหญิงโมเป็นท้าวสุรนารีจริง แต่อย่างไรก็ตามประเด็นที่สร้างความเคลือบแคลงเกี่ยวกับการได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์เป็น "ท้าวสุรนารี" ของคุณหญิงโมคือ ไม่มีหลักฐานชั้นต้นยืนยัน เกี่ยวกับประเด็นนี้ต้องทำความเข้าใจประการหนึ่งว่า มีเอกสารชั้นต้นเป็นจำนวนมากที่มีโอกาสจะสูญหายในช่วง 200 ปีที่ผ่านมา ดังนั้น เป็นสิ่งที่น่าจะกล่าวได้ว่า โอกาสที่จะมีเอกสารชั้นต้นมายืนยันนั้นแทบจะเป็นไปไม่ได้ หลักฐานที่น่าเชื่อถือเกี่ยวกับประเด็นนี้ปรากฏครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2432 (รศ. 118) เมื่อพระยาประสิทธิศัลการ ข้าหลวงเทศาภิบาล สำเร็จราชการมณฑลนครราชสีมา ร่วมกับองคมนตรี รัฐมนตรี ฯลฯ โดยออกทุนร่วมกันสร้างกู่บรรจุอัฐิของคุณหญิงโมขึ้นใหม่ โดยย้ายจากกู่เดิมที่มีวัดศาลาลอย[7] ซึ่งพระยาปลัดสร้างไว้ มาอยู่ที่มุมวัดกลาง (วัดพระนารายณ์) ตรงแยกถนนประจักษ์กับถนนอัษฎางค์ ครั้งนั้นมีการจารึกข้อความในแผ่นศิลารูปเสมาเป็นภาษาไทย ดังนี้

(จารึกด้านตะวันออก 5 บรรทัด มีข้อความว่า)

อนุสาวรีย์

ท่านท้าวสุรนารี (โม)

อายุ 81 ปี

ถึงแก่กรรมเดือน 5 ปีชวด จัตวาศก

จุลศักราช 1214

---

[7] เป็นวัดที่เชื่อกันว่า คุณหญิงโมเป็นผู้สร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์ในการรบชนะเจ้าอนุวงศ์ วัดนี้ตั้งอยู่ด้านนอกกำแพงเมืองทางเหนือติดกับลำตระคอง และยังคงปรากฏจนถึงทุกวันนี้ ที่มาของชื่อศาลาลอยเล่ากันว่า เกิดจากการที่คุณหญิงโมซึ่งเดินทางกลับมายังเมืองนครราชสีมาภายหลังจากที่เจ้าอนุวงศ์ถอนกำลังออกไปแล้ว เมื่อมาถึงบริเวณวัดท่าตะโก คุณหญิงโมทำแพเป็นรูปศาลาเสี่ยงทายลอยไปตามลำตะคอง โดยมีความตั้งใจว่าจะสร้างวัด ณ ตำแหน่งที่แพศาลานี้ลอยไปติด วัดนี้จึงชื่อศาลาลอย (พระยาอนุพันธ์อภิชโย, เรื่องเดิม, หน้า 29).

ข้อความที่จารึกนี้เข้าใจว่า คัดลอกมาจากคำจารึกที่กู่เดิม ซึ่งสรุปได้ว่าคุณหญิงโมได้ความดีความชอบเป็น "ท้าวสุรนารี" จริง แต่กระนั้นก็ยังมีประเด็นต่อไปอีกเกิดขึ้นเมื่อใด เกี่ยวกับประเด็นนี้ สมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงตั้งข้อสันนิษฐานว่า เป็นท้าวสุรนารีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว[8] แต่ผู้วิจัยเชื่อว่าน่าจะเป็นภายหลังจากเหตุการณ์กบฏแล้ว คือระหว่าง พ.ศ. 2370-2372 เพราะช่วงนี้มีการพิจารณาปูนบำเหน็จความชอบจากเหตุการณ์ครั้งนี้ ข้อมูลบางแห่งชี้ชัดไปเลยว่าได้รับฐานันดรศักดิ์ครั้งนี้เมื่อวันที่ 23 พฤศจิกายน พ.ศ. 2370 ซึ่งก็คงไม่สามารถจะหาหลักฐานชั้นต้นยืนยันได้เช่นกัน[9]

อย่างไรก็ตาม สำหรับชาวเมืองนครราชสีมา วีรกรรมของคุณหญิงโมยังคงได้รับการกล่าวขานอย่างต่อเนื่อง คนอีกกลุ่มหนึ่งที่ให้ความสนใจที่จะบันทึกวีรกรรมของคุณหญิงโมก็คือ นักประวัติศาสตร์ เช่น เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ ซึ่งกล่าวถึงวีรกรรมของคุณหญิงโมในพระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3[10] และสมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ซึ่งบันทึกวีรกรรมของคุณหญิงโมไว้ในหนังสือเที่ยวตามทางรถไฟ อันเป็นการบันทึกสิ่งที่พระองค์พบเห็นและได้รับรู้จากการเสด็จมายังภูมิภาคนี้เมื่อปลายรัชกาลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยกเว้นเชื้อสายตระกูลสิงหเสนี ที่ยกย่องวีรกรรมคุณหญิงโมเช่นเดียวกับชาวเมืองนครราชสีมา ดูเหมือนว่าสำหรับกลุ่มนักปกครองจากเมืองหลวง ซึ่งถูกส่งมาปฏิบัติราชการที่เมืองนครราชสีมา ไม่ได้ให้ความสำคัญต่อวีรสตรีท้องถิ่นผู้นี้ เพราะผู้วิจัยยังไม่พบว่ามีรายงานราชการหรือการบันทึกใด ๆ จากคนกลุ่มนี้เกี่ยวกับวีรกรรมของคุณหญิงโม

---

[8]ดำรงราชานุภาพ, นริศรานุวัติวงศ์, กรมสมเด็จ, <u>สาส์นสมเด็จภาคที่ 2</u> (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คณะช่าง จำกัด, 2494), หน้า 360.

[9]ศชร. พศท. 3, <u>เชิดชูวีรกรรมท้าวสุรนารี</u>, เนื่องในงานฉลองอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารี ประจำปี 2515 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์อักษรบริการ, 2515), หน้า 14.

[10]เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, <u>พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 3 เล่ม 1</u> (กรุงเทพฯ : องค์การค้าคุรุสภา, 2504) หน้า 46-47.

ประวัติศาสตร์นิพนธ์เกี่ยวกับคุณหญิงโม เริ่มปรากฏอีกครั้งหลังกบฏบวรเดช ซึ่งเกิดขึ้นเมื่อปลายปี พ.ศ. 2476 เพราะเมืองนครราชสีมามีส่วนเกี่ยวข้องกับการกบฏครั้งนี้ นั่นคือ การให้ความร่วมมือแก่คณะผู้ก่อการกบฏ ซึ่งมีพระองค์เจ้าบวรเดช เป็นหัวหน้า ในการนำกำลังทหารที่เมืองนครราชสีมาเดินทางไปกรุงเทพฯ เพื่อทำการยึดอำนาจจากรัฐบาลคณะราษฎร์ ผู้ต่อต้านรัฐบาลประสบความพ่ายแพ้จากการต่อสู้กับรัฐบาล และเดินทางกลับไปตั้งมั่นที่เมืองนครราชสีมา หลังจากนั้นรัฐบาลคณะราษฎร์ก็จัดนายทหารขึ้นมาควบคุมเมืองนครราชสีมาอยู่ระยะหนึ่ง

สาเหตุที่ผลักดันให้ชาวเมืองนครราชสีมา เกิดสำนึกในการเชิดชูวีรกรรมของคุณหญิงโม เป็นเพราะว่าหลังจากประสบความพ่ายแพ้แก่รัฐบาลคณะราษฎร์ ชาวเมืองนครราชสีมาได้รับการเสียดสีประนามจากผู้คนเมืองอื่น ๆ อย่างรุนแรง[11] จนกระทั่งผู้รักษาการจังหวัดขณะนั้นคือ พันโท พระเริงรุกปัจจามิตร ต้องออกแถลงการณ์ฉบับหนึ่งในวันที่ 2 พฤศจิกายน พ.ศ. 2476 มีข้อความว่า

> ด้วยบัดนี้ปรากฏว่ามีทหารและลูกเสือซึ่งมาจากกรุงเทพฯ บางคนใช้วาจาก้าวร้าวเสียดสีประชาชนด้วยถ้อยคำอันไม่สมควรด้วยประการต่าง ๆ เป็นการดูหมิ่น เช่นหาว่าเปนกบฏ เปนต้น ซึ่งเปนการไม่จริง เพราะรัฐบาลของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ย่อมตระหนักแน่ชัดว่า การกระทำของชาวจังหวัดนครราชสีมาซึ่งล่วงเลยมาแล้วนั้น เปนไปด้วยความเข้าใจผิดและเพื่อที่มุ่งแสดงความจงรักภักดีแด่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเท่านั้น มิได้มีเจตนาชั่วร้ายอย่างใด ความผิดและมลทิลโทษต่าง ๆ นั้นย่อมตกอยู่แก่ผู้ที่เปนต้นคิดมาหลอกลวงให้หลวงผิดเท่านั้น จึ่งขอแจ้งให้ทราบว่า แม้ประชาชนผู้ใดได้ยินทหาร หรือผู้หนึ่งผู้ใดกล่าวถ้อยคำเสียดสีและหมิ่นประมาทด้วยถ้อยคำไม่สมควรแล้ว ขอให้แจ้งแก่นายทหารซึ่งกระทำการตรวจตราอยู่จับกุมทันที เพื่อข้าพเจ้าจะได้จัดการลงโทษผู้กระทำผิด

---

[11] เพราะขณะนั้น รัฐบาลได้จัดส่งทหารและลูกเสือจากกรุงเทพฯ จำนวนหนึ่งไปควบคุมสถานการณ์ที่เมืองนครราชสีมา

แรงสะเทือนใจที่ชาวเมืองนครราชสีมาได้รับจากการถูกประนามครั้งนี้ เป็นเหตุให้พันตรีหลวงศรีโยธา (สี จูฑะพล) นายทหารประจำกรมสัสดีประจำเมืองนครราชสีมาในขณะนั้น และเป็นชาวเมืองนครราชสีมาโดยกำเนิด นอกจากนั้นยังเป็นผู้สนใจเรื่องราวเก่า ๆ เกี่ยวกับเมืองนครราชสีมาเป็นพื้นฐานเดิมอยู่แล้ว ทำการค้นคว้าเรื่องคุณหญิงโมเสนอแก่พันเองพระเริงรุกปัจจามิตร ผู้บังคับการมณฑลทหารบกที่ 3 ในเวลานั้น และเสนอแก่พระยากำธรพายัพทิศ (ดิส อินทรโสฬส) ข้าหลวงประจำจังหวัดนครราชสีมา นอกจากนั้น ยังเป็นผู้เสนอความคิดให้สร้างอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารีขึ้นมาใหม่ เพราะอนุสาวรีย์เดิมนั้นตั้งอยู่ในที่ลับตาคน "ควรจะได้นำมาประดิษฐานในที่สง่าผ่าเผยสมแก่ศักดิ์ศรีของท่าน"[12] ซึ่งเป็นผู้ประกอบคุณงามความดี ทำประโยชน์แก่ชาวนครราชสีมาและแก่ประเทศชาติ[13]

ข้อเสนอข้างต้นนี้ ได้รับความเห็นชอบจากบรรดาข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ประจำจังหวัดนครราชสีมา ต่อจากนั้นพระยากำธรพายัพทิศ (ดิส อินทรโสฬส) จึงได้ขอให้ทางกรมศิลปกรสร้างรูปปั้นท้าวสุรนารีขึ้น กรมศิลปากรมอบหมายหน้าที่ให้แก่ศาสตราจารย์ศิลป พีระศรี ผู้ก่อตั้งมหาวิทยาลัยศิลปากร หลังจากการปั้นสำเร็จลง มีการนำรูปปั้นนี้มาประดิษฐานที่หน้าประตูชุมพล และมีการเฉลิมฉลองอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารีในปี พ.ศ. 2477 ประเพณีการฉลองอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารีจึงถือกำเนิดมาตั้งแต่ปีนั้นจนมาถึงทุกวันนี้ นอกจากนั้น ยังมีการนำเอารูปอนุสาวรีย์ท้าวสุรนารีเป็นรูปสัญลักษณ์ของจังหวัดนครราชสีมา รวมทั้งมีการเปลี่ยนชื่อโรงเรียนสตรีประจำจังหวัด มาใช้ชื่อโรงเรียนสุรนารีอีกด้วย เช่นเดียวกัน ประวัติศาสตร์นิพนธ์วีรกรรมชาวเมืองนครราชสีมาและท้าวสุรนารีของพันตรีหลวงศรีโยธา ก็ได้รับการเผยแพร่ต่อ ๆ มาจนกลายเป็นสิ่งที่รับรู้กันอย่างกว้างขวางทุกวันนี้

---

[12]คำไว้อาลัย แด่พันตรี หลวงศรีโยธา ของขุนสถิตพิทยายุทธ์ อ้างถึงใน <u>ประวัติพันตรีหลวงศรีโยธา</u>, บุตรและธิดา พิมพ์เป็นธรรมบรรณาการ ในงานพระราชทานเพลิงศพ พันตรีหลวงศรีโยธา (สี จูฑะพล) ณ เมรุสมานมิตร จังหวัดนครราชสีมา, 30 เมษายน 2503.

[13]เรื่องเดียวกัน.

บทบาทนางสาวบุญเหลือ[14]

สำหรับบทบาทของนางบุญเหลือหรือนางเหลือหรือนางสาวบุญเหลือ ในแง่หลักฐานทางประวัติศาสตร์ กล่าวได้ว่า ไม่มีปรากฏแม้กระทั่งในอานามสยามยุทธ ที่ให้ข้อมูลอย่างละเอียดเกี่ยวกับการต่อสู้ของชาวเมืองนครราชสีมามากที่สุด เป็นไปได้เช่นกันว่า นางบุญเหลือผู้นี้มีตัวตนอยู่จริงในประวัติศาสตร์เมืองนครราชสีมา และเป็นผู้หนึ่งที่มีบทบาทเป็นที่ประทับใจของชาวเมือง จนกระทั่งทำให้เกิดการจดจำคุณงามความดีนั้นมาอีกหลายชั่วคน โดยเฉพาะบทบาทในการทำหน้าหลอกล่อเพี้ยรามพิชัย แต่กระนั้นยากที่จะเชื่อได้ว่า นางบุญเหลือผู้นี้ได้ทำการ "คว้าดุ้นฟืนจากกองไฟ วิ่งตรงเข้าไปหาหมู่เกวียนที่บรรทุกดินดำ" ทำให้เกวียนดินดำจำนวน 90 เล่มระเบิด จนเป็นเหตุให้ "ร่างกายของนางสาวเหลือผู้มีสิริร่างกายอันสวยสดและร่างของเพี้ยรามพิชัย ก็พลันเป็นผงภักมธุลีไปชั่วพริบตา"[15] ทั้งนี้เป็นเพราะว่าในการจัดกองเพี้ยรามพิชัยควบคุมชาวเมืองนครราชสีมาไปเวียงจันทน์นั้นเป็นไปไม่ได้ว่าเจ้าอนุวงศ์จะจัดให้กองเพี้ยรามพิชัยควบคุมเกวียนดินดำไปด้วย เพราะแม้กระทั่งอาวุธปืนและเครื่องศาสตราวุธอื่น ๆ ชาวเมืองนครราชสีมายังไม่ได้รับความไว้วางใจให้นำติดตัวไปด้วย จนกระทั่งเมื่อกรมการเมืองตัดสินใจทำการต่อสู้ ยังต้องใช้ความพยายามที่จะขออาวุธจากเจ้าอนุวงศ์

บางทีหลวงศรีโยธา ผู้แต่งวีรกรรมการต่อสู้ของชาวเมือง อาจจะได้รับข้อมูลบางอย่างจากคำบอกเล่าซึ่งเป็นจินตนาการของคนรุ่นหลัง ๆ มากกว่าข้อเท็จจริง การที่บทบาทของนางบุญเหลือได้รับการหยิบยกขึ้นมาจนมีความสำคัญเช่นนี้ เป็นเพียงส่วนหนึ่งของการเชิดชูวีรกรรมของชาวเมืองนครราชสีมา ภายหลังเหตุการณ์กบฏบวรเดช ดังที่กล่าวมาแล้วในภาคผนวกที่ 4 ด้วยเหตุนี้การ

---

[14]เป็นบุตรีหลวงเจริญ กรมการชั้นผู้น้อยอยู่ในบังคับบัญชาของพระยาปลัดทองคำ ฝากตัวอยู่กับคุณหญิงโมตั้งแต่เด็ก และเป็นผู้หนึ่งที่ถูกกวาดต้อนไปพร้อมกับคุณหญิงโม (ที่ระลึกเนื่องในพิธีเปิดอนุสรณ์สถานนางสาวบุญเหลือ, วันที่ 6 กรกฎาคม 2529, หน้า 42).

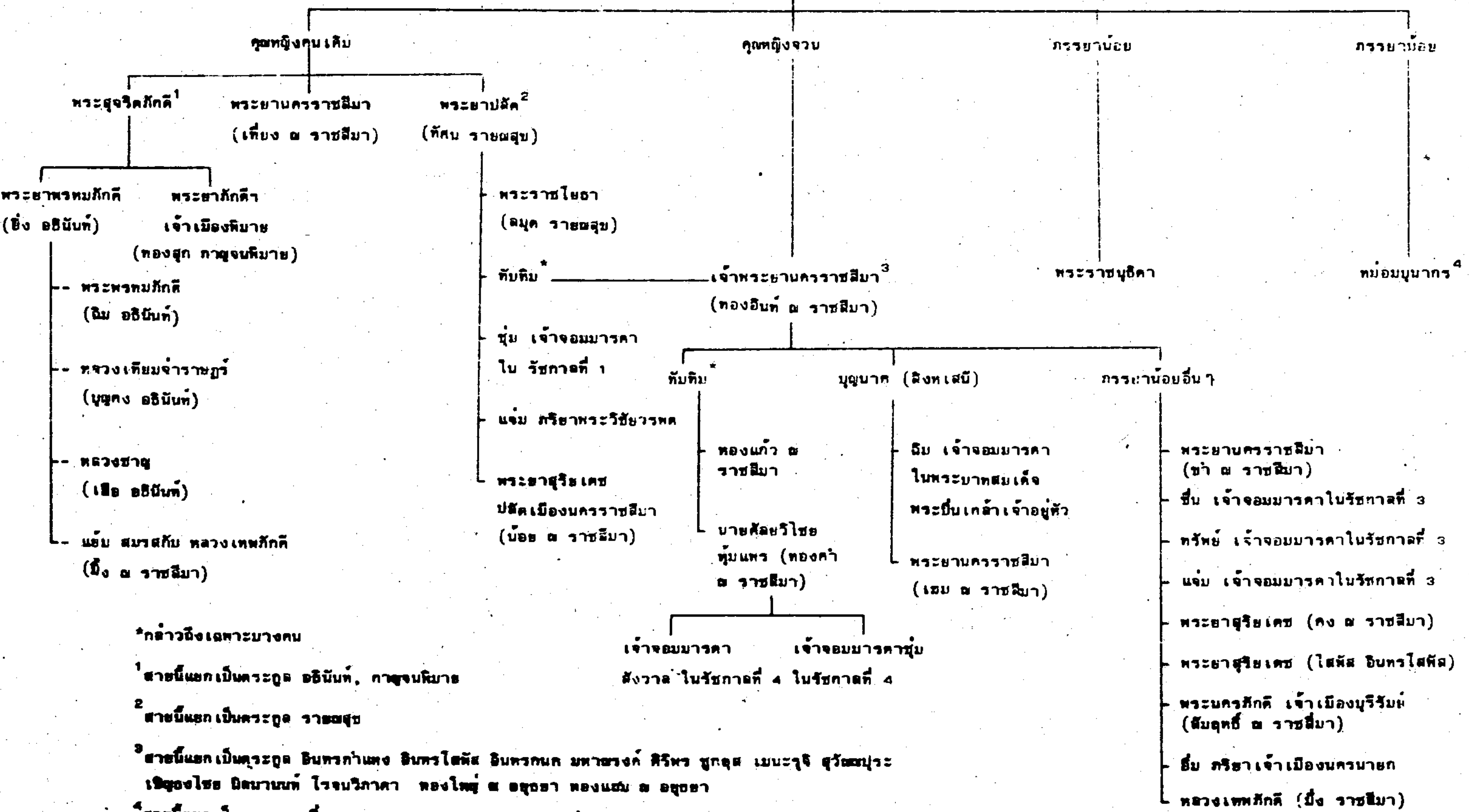
[15]เชิดชูวีรกรรมท้าวสุรนารี, หน้า 9.

สร้างรูปปั้นเพื่อรำลึกถึงนางสาวบุญเหลือ ที่โรงเรียนบุญเหลือวิทยานุสรณ์[16] จึงสร้างเป็นเพียงอนุสรณ์สถาน แทนที่จะเป็นอนุสาวรีย์เช่นท้าวสุรนารี

[16]อยู่ที่ตำบลจอหอ อำเภอเมือง จังหวัดนครราชสีมา

ภาคผนวกหมายเลข 5

ลำดับเชื้อสายตระกูล ณ ราชสีมา ระหว่าง พ.ศ. 2325-2388*



*กล่าวถึงเฉพาะบางคน

[1] สายนี้แยกเป็นตระกูล อธินันท์, กาญจนพิมาย

[2] สายนี้แยกเป็นตระกูล ราชผลสุข

[3] สายนี้แยกเป็นตระกูล อินทรกำแหง อินทรไสพัส อินทรกนก มหาณรงค์ ศิริพร ชูกลุส เมนะรุจิ สุวัฒนปุระ เชิดชูธงไชย นิตมานนท์ โรจนวิภาตา ทองใหญ่ ณ อยุธยา ทองแถม ณ อยุธยา

[4] สายนี้แยกเป็นตระกูล กลิ่นขจร

ประวัติการศึกษาของผู้วิจัย

นางขจีรัตน์ ไอราวัณวัฒน์ ปัจจุบันรับราชการครูในตำแหน่งอาจารย์ 2 โรงเรียนมัธยมวัดบึงทองหลาง อำเภอบางกะปิ กรุงเทพมหานคร สำเร็จการศึกษาระดับปริญญาตรีจากคณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีการศึกษา 2517 เข้ารับการศึกษาสาขาวิชาประวัติศาสตร์เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร เมื่อ พ.ศ. 2527 สำเร็จการศึกษาปีการศึกษา 2532.